

Ms. No. 1684 2262

Shikha Shikha Shikha
शिक (शिक) : 14/1/1772

" B3172

Bennares
1876

याकरयम्

भट्टोजीभट्टः

शब्दकोशः

१७. २४

1772
1876

S/O

191.250.

155150

A rectangular decorative border with a repeating floral pattern of stylized flowers and leaves. Inside this border is a smaller rectangular frame containing a horizontal band of intricate vine and leaf motifs. Centered within this inner frame is a white rectangular box containing the text.

अथशब्दकौस्तुभप्रारभ्यते

श. कौ. श्रीगणेशायनमः॥ विश्वेशं सच्चिदानंदं वंदे हं यो रिवलं जगत्॥ चरीकर्त्तिवरीभर्तिसंजयिहर्तिलीलया॥१॥ नमस्तुर्वेजगद्वंशपाणिन्यादिमुनित्र
 यं॥ श्रीभर्तृहरिमुख्यां श्रुतिं तस्यापकां तु धान्॥२॥ नत्वालक्ष्मीधरं तातं स्रमनो हृदवदितं॥ प्रभाषितभाष्याभ्यः शब्दकौस्तुभमुदरे॥३॥
 परिभाष्यबहून् ग्रंथान्योर्थः कुशेन लभ्यते॥ तमशेषमनायासादितो गृणहीतसज्जनाः॥४॥ समर्थलक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभं॥ भट्टो
 जिभट्टोजनुषः साफल्यं लब्धुमीहते॥५॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान् भाष्यकारः प्रादर्शयत्॥ अथ शब्दानुशासनमिति॥ अथ श
 ब्दः प्रारंभस्य द्योतकः न तु वाचकः निपातत्वात्॥ उपसर्गवत्॥ न च तेपि वाचका एवेति वाच्यं॥ उपास्यते गुरुरनुभूयते सुखमित्यादौ धातोः सकर्म
 कक्रिया परत्वं विना कर्मणिलकारायोगेन वाचकत्वे स्थिते उपसर्गाणां द्योतकत्वस्यैव युक्तत्वात्॥ न नूक्तपुक्त्याः स्तूपसर्गाणां द्योतकता॥ निपातांत
 रंतु वाचकमेवेति चेत्॥ न॥ साक्षात्क्रियते अलंक्रियते उरीक्रियते इत्यादौ कर्मणिलकारेण कर्मभूतस्य गुर्वदेरभिधानसिद्धये धात्वर्थप्रतिकर्मत्वस्य
 वाच्यत्वात्॥ उपसर्गस्वापेक्षया निपातत्वस्याधिकवृत्तितया तदवच्छेदे नैव द्योतकता कल्पनाच्च॥ सामान्ये प्रमाणां पक्षपातात्॥ निपातत्वं चा
 रवंडोपाधिरूपं जातिरूपं शब्दस्वरूपमेव चेति पक्षत्रयेऽपि प्रादिचादिसाधारणमेव॥ प्रत्वादिप्रत्येकपर्यवसानं नदिति पक्षेऽपि प्रादीनां चादिभ्यो वैल
 क्षण्या निरुक्तेः॥ केवलानामप्रयोगेण अन्यलभ्यतापितु ल्यैव॥ विजयत इत्यत्र धातोर्विशिष्टजयइव घटश्चेत्यत्र समुच्चितघटे घटशब्दस्यापि
 लक्षणायाः संभवात्॥ किंच चादीनां वाचकत्वे समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयो रभेदान्वयइति व्युत्पत्तिर्निपातेतरविषयकतया विना प्रमा
 णं संकोचनीया स्यात्॥ स्याच्च समुच्चयादिशब्दयोगाद्वाचादियोगेऽपि घटादेः षष्ठी॥ किंच समुच्चयादिपदैरुपस्थिते यथा विशेषणसंबंधस्तथा
 चादिभिरुपस्थिते स्यात्॥ द्योतकत्वपक्षे तु पदार्थैकदेशत्वान्न तत्र विशेषणान्वयः॥ अपिच॥ शौरैरुस्त्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानि वेत्यादौ उ

राम
 १

त्वसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यनित्यादिरर्थः ॥ सचउस्त्रादिशब्दानां तस्मदृशपरत्वे इव शब्दस्य च तात्पर्यग्राहकत्वे सत्येवलभ्यते ॥
 अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थो नितस्वार्थे बोधजनकतापि भज्येत ॥ इव शब्दात्तु तृतीयादुर्लभा ॥ असत्त्वार्थकतयाकारकविभक्त्ययोगात् ॥ एवमस्य
 स्त्रादिभ्यस्तृतीयाऽनन्वयस्यानुद्धाराच्च ॥ नन्वेवं नञ् तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थादिप्राधान्यमित्यादिसिद्धांता भज्येरन्निति चेन्न ॥ पूर्वपदद्योत्यं प्र-
 तिप्राधान्यमिति तदर्थतः ॥ द्योत्यार्थेनाप्यर्थवन्नेति प्रातिपदिकत्वसिद्धिः ॥ अतएव येषां द्योत्योप्यर्थो नास्ति तु हि च स्मद्भवैपादपूरणे इत्यमरकोशो-
 कमीमिद्विति पादपूरणार्थादिति निरुक्ताच्च ॥ तदर्थं निपातस्यानर्थकस्येति वार्तिकारं भट्टत्यवधेयम् ॥ स्फुटञ्चेदङ्कै यदादिग्रन्थेषु ॥ अतएवाकृत्य
 धिकरणे भट्टैरुक्तम् ॥ चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ॥ क्रियते संशयो त्यक्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥ तयोरर्थोभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते ।
 पदार्थद्योतकौ तौ तु वाचकस्स विचार्यत इति ॥ यत्तु अर्थवत्सूत्रे अधीत इत्यादौ धातोर्नर्थकता उपसर्गविशिष्टस्य वाचकतेति कैश्चिदुक्तं तदभ्यु-
 चयमात्रम् ॥ सर्वस्य हे इति सूत्रे कै यदादिग्रन्थोप्येवमेव ॥ पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तत्र तत्र नञः पर्युदासे लक्षणेति ग्रन्था अप्येवमेव उक्तपुनः ॥ अ-
 स्तु वा मतांतरं निपातावाचका इति सर्वथापि प्रादयोद्योतकाश्चादयस्तु वाचका इत्येवं रूपमर्हजरीयं नैयायिकाभ्युपगतमप्रामाणिकमेवेति हि-
 क् ॥ अनुपूर्वकः शासिर्विविच्य ज्ञापने दृष्टः ॥ तद्यथा ॥ अक्षेत्रवित्क्षेत्रविदं त्य प्राट्सप्रैतिक्षेत्रविदानुशिष्टः यथावा । संपूषन्निदुषानययो अञ्ज-
 सानुशासति । यएवेदमिबिं ब्रवत् अत्र हि गुणत्रयोपेतेन सद्गुणास्मान् शिष्येति पूषाप्रार्थ्यते तत्र --- अञ्जसेति शैघ्रायुक्तम् ॥ अनुशा-
 सतीति विविच्य बोधकत्वे ब हेरुञ्छन्दसीति शपो न लुक् ॥ इदं मिथ्यमेवेति यो ब्रूयादिति प्रमेयं निष्कर्ष उक्तः ब्रवदित्यत्र लेटोडाटावित्यट् । त-
 थाच अनुशिष्यन्ते विविच्य असाधुभ्यो विभज्य बोध्यन्ते येनेति कृत्वा ल्युट् ॥ तज्जशब्दनामिति कर्मणि षष्ठीतदन्तेन समासः नच कर्मणि ।

श. कै. २ चेति सूत्रेण सम्प्रतिषेधः शङ्क्यः ॥ तत्र च शब्दस्य इति शब्दार्थे तत्राकर्माणीति शब्दवत् उभयप्राप्ताविति सूत्रेण षष्ठीतदन्तं न समस्य ते इत्य-
 र्थात् ॥ इयं तु कर्तृकर्मणोरिविविहिता षष्ठी ॥ ननु भयप्राप्ताविति ॥ आचार्यस्य कर्तृवस्तु सः सत्त्वे षष्ठीनुपादानात् ॥ चित्रंगबांदोहो अगोपेनेत्यत्र
 हि आचार्यप्रतिपाद्यं ॥ तच्च सद्यः शिषितो दोग्धादुर्दोहागावश्च दोग्धव्यास्तदैवनिर्वहति न त्वन्यथा ॥ अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्यापादानादस्त्युभ-
 यप्राप्तिः ॥ इह तु शब्दानामिदमनुशासनं न त्वर्थानामिति अर्थनिरुत्तिपरं वाक्यं न तु कर्तृविशेषनिरुत्तिपरं अतो नास्त्युभयप्राप्तिः ॥ अस्तु वा यथा
 कथंचिदुभयप्राप्तिः ॥ तथापि न सतिः ॥ उभयप्राप्ताविति सूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि वक्ष्यमाणतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य श-
 ब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात् ॥ शेषलक्षणा षष्ठी वास्तु तस्माद्दैदिकालौकिकाश्च साधवः शब्दा इह विषय इति स्थितं ॥ वेदे भवा वैदिकाः
 अध्यात्मादित्वाद्बुद्धौ ॥ एवं लोके भवा लौकिकाः ॥ यद्वा ॥ लोके विदिता लौकिकाः तत्र विदित इति वर्तमाने लोकसर्वलोकाद्बुद्धौ ॥ प्रातिशारं व्येष्टि-
 वनवैदिकैकदेशमात्रमिह विषयः ॥ न वा व्याकरणांतरेष्विव छांदसपरित्याग इति सूचयितुमुभयोपादानं ॥ इति विषयनिरूपणं ॥ स्यादेतत्
 गौरित्यादिः शब्द इह विषयः ॥ तत्र च गकारौकारो विसर्गश्च घटकः ॥ व्युत्पाद्यते तु डो प्रत्ययसु प्रत्ययर्वादेशादिकं ॥ न चैतद्गौरिति बोधे भास-
 ति ॥ तथा चार्थांतरता ॥ गौरित्यनेन परिनिष्ठितेन सह डो प्रभृतीनां संबंधविशेषस्तत्प्रतिपत्त्युपयोगिता चास्तीति तद्वात्स्यादनमिति चेन्न ॥ शब्दांतर-
 व्यावृत्तस्य संबंधस्य उपयोगस्य च दुर्बलत्वात् ॥ द्रव्यगुणादिपदार्थानामिह व्युत्पाद्यतापत्तेश्च ॥ अस्ति हितेषां गौरित्यनेन वाच्यवाचकभावादित्य-
 संबन्धः ॥ अतएव शब्दबोधेन विसमवायेन गोलमिव शक्त्याख्यसंबन्धेन शब्दो विशेषणतया भासते ॥ चासुषबोधेपि व्यक्त्या स्मारितः शब्दो वि-
 शेषणमित्यभ्युपगमः ॥ आह च ॥ न सोऽस्ति प्रत्ययोलोकेयः शब्दानुगमादृते ॥ अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वेश-

क्षितेजसो यथा ॥ तथैव सर्वशब्दानामेतेष्वप्यगवस्थिते इति ॥ यत्संज्ञास्मरणं तन्न तदप्यन्यहेतुकं ॥ पिंड एव हि दृष्टः सन् संज्ञास्मारयितुं क्षम इति
 च ॥ युक्तं चैतत् ॥ गृहीतशक्तिकं प्रतिशब्देनार्थस्येव अर्थेन शब्दस्यापि स्मरणे बाधकाभावात् ॥ अतएव गौत्वस्येव गौशब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वा
 विशेषात्संसर्गेऽपि तादात्म्यमेवास्ति ॥ एवं गौगुणादिभिरपि तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदादित्याशयेनायगौरित्यत्र कः शब्द इति प्रघट्टकेद्रव्यगुणकर्म
 सामान्यैः सह शब्दस्याभेदो भाव्यरुद्धिराशंक्य निराकृतः ॥ तत्र निराकरणग्रंथस्यायमाशयः ॥ समसनाकभेदाभेदौ विरुद्धावेव ॥ अन्यथा त्वदुक्तं
 त्यासुत्तापुणत्वाद्यभेदात्स्वरदुःस्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तौ प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्थान स्यात् ॥ न स्याच्च भेदग्रहाद्भ्रमनिवृत्तिः ॥ जातिव्यक्त्यादि
 संबंधस्त्वतिरिक्त एवेति ॥ एवमेव शब्देनापि सहास्त्येव संबंधोद्रव्यादीनामिति स्थितं ॥ अस्ति च द्रव्यादिव्युत्पादनस्य प्रकृतेः उपयोगोऽपि ॥ अस्मि
 न्नर्थः यं साधुरित्यर्थविशेषपुरस्कृत्यैव साधुत्वस्य वक्तव्यत्वात् ॥ अतएव बाजिनिदरिद्रे चक्रमेण अश्वशब्दो अश्वशब्दश्च साधुर्व्युत्क्रमेण त्वसा
 धुरिति सिद्धांतः ॥ ननु यथा वैशेषिकादीनां एतच्छास्त्रसिद्धमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागमुपजीव्य पदार्थव्युत्पादनाय प्रवृत्तिः प्रकृतिप्रत्ययादिविवा
 रस्तत्कचित्कः प्रसंगिकः ॥ तथेहापि लोकप्रसिद्धं दर्शनांतरसिद्धं च पदार्थजातमुपजीव्य शब्दमात्रव्युत्पादनं न विरुध्यत इति चेत् ॥ अस्त्येतावदेवं
 तथापि दोषप्रवृत्तिव्युत्पादनं निष्फलमेवेति चेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ गौस्तिष्ठति देवदत्तः पचतीत्यादयः शृंगग्राहिकयातावज्जन्मसहस्रेणापि बोधयितुं
 बोद्धुं चाशक्याः ॥ आनेत्यादि ॥ अस्तः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना रूपा लघुभूत उपायः समाश्रीयतेति प्रिवत् ॥ आरोपित एव च तत्र संबंधः ॥ प्रसिद्धो
 हि स्थूलारुंधतीशारवाचैर्दीप्तिन्यायो लोके पंचकोशावतरणन्यायश्चोत्तरमीमांसायां ॥ तात्पर्यविषया बाधा च प्रामाण्यं ॥ एषैव त्वर्थवादेऽपि मति
 ॥ आत्मवयोत्वेदं न प्रभृतीनां बाधेऽपि तात्पर्यविषयी भूतस्य प्राशस्त्यस्या बाधितत्वात् ॥ अतश्च हरिणा ॥ उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपसारा

श. ६०.

३

नाः असत्ये वर्त्यनिस्थित्वा ततः सत्यं समीहत इति ॥ उपेयं प्रतिपत्त्यथोपाया अव्यवस्थिता इति च ॥ अतएव हिकेचित्सुप्रत्ययं विदधति ॥ अपरे सिं
॥ तथा सूचरीत्यापाठिप्रसिद्धं तत्प्रत्ययः ॥ भाष्यरीत्या तत्प्रत्ययः ॥ सूचरीत्या तावानिति वस्तु ॥ सावतावर्थवैशेष्यादिति वार्तिकोक्तरीत्या डाव
तुमिति दिक् ॥ एतेन पचंतीत्यां ह्ये आदेशैः स्मार्यमाणालहादयो बोधका इति वदंतः परास्ताः ॥ तथा हि ॥ वृद्धव्यवहाराच्छक्तिग्रह इति निर्विवादं ।
ततश्च प्रयोगसमवायिनामेवतिप्रभृतीनां शक्तिः सिध्यति ॥ न त्वलौकिकानां लादीनां एवंपुपचषड्गुह्य इत्यादिप्रकृतयोर्विचक्षिणादिप्रत्ययान्ति
नशक्तः किंतु अपाक्षी तस्य पाचपापज्यते करोति चर्करीतीत्यादिप्रयोगसमवायिनः अपाकूपपाच इत्यादय एव ॥ श्रूयमाणे नटुपचप्रभृतीनां
स्मारणं तेनार्थबोध इति चेन्न ॥ साधवाह्यवस्थितत्वाच्च श्रूयमाणानामेवार्थसंबंधकत्वात् ॥ औत्प्रेक्षिकस्य स्मरणकल्पने गौरवात् ॥ अव्य
वस्थापने च ॥ पचति देवदत्तः पचंतं पश्येति तिप् शतृभ्यां स्मारितस्य लट एव बोधकत्वे एकत्र आधाराधेयभावेन संसर्गेण देवदत्ते आख्याता
र्थो यत्नो विशेषणं दूतरत्र तु अभेदेन संसर्गेण कृदर्थः कर्त्ता विशेषणमिति त्वत्सिद्धांतभंगापत्तेश्च ॥ एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातार्थत्वं कर्त्तुर्निरस्य
जंजंभ्यमानाधिकरणेशानजर्थत्वं स्वीकुर्वं गोमीमांसका अपि परास्ताः ॥ यत्तु तैरुक्तं शानजंशे कर्त्तरि कृदिति व्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति ॥ तद
प्यापाततः ॥ कृद्वाक्यशेषो यमनिर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिषूपतिष्ठते न तु शत्रादिषु स्थान्यर्थेन निराकांक्षत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ आकांक्षितविधानं
ज्याय इति न्यायात् ॥ अन्यथा क्रियमाण इति कर्मणि शानचोदौ लभ्यापत्तेश्च ॥ किंच ॥ कर्त्तरि कृदित्येव कर्त्तृग्रहणं तदेव लुः कर्मणीत्यत्राप्यनुवृ
त्तंतत्कथं कृतांतिङो न च वैलक्षण्यं ॥ अन्यतम्यत्वादेरुभयत्र साम्यात् ॥ यत्तु नामार्थयोरभेद एव संसर्ग इति हि शानजौदौ कर्त्ता वाच्य इत्युक्तं ॥ तत्तु प
चतिकल्पं पचति रूपं देवदत्त इत्याद्यनुरोधानिङ्स्वपितुल्यं ॥ तस्मात्पररीत्या न कश्चिच्छब्दं तातिङं ते वैषम्यहेतुः ॥ अस्मदीत्यानुभाषप्रधानमा

३

रव्यातंसत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तकारोक्तेः प्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकं तिङ्स्तुत्यज्यते ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति
 सूत्राच्च ॥ शतृशानजिघ्रोरूपविधौ च भाष्ये पिस्फुटमेतत्पाचकोव्रजतीति वत्पचतिव्रजतीति प्रयोगोप्यतएव नोपपद्यते ॥ पचतिभवतीत्यादिचो
 पपद्यते ॥ पचनोरूपं पचतिरूपमित्यादौ रूपबाद्यं ते द्विवचनादि न भवति ॥ तस्मात्तिङ्स्तुक्तुचविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रमस्तीति व
 द्यते ॥ यत्तु भट्टैरुक्तं । कर्त्तरियदेकत्वं तत्रैकवचनं तिप् इति लाटि विधेर्द्वैकयोरित्यादेश्वैकवाक्यतया व्याख्यानान्नकर्तृर्वाच्यता सूत्रादायातीति
 तदप्यापाततः द्विवचनादिसंज्ञात्यादेशनिषाततश्च तद्विधिना द्वैकयोरित्यस्य एकवाक्यता ॥ न च तत्र कर्त्तरीत्यस्ति यत् द्वित्वादिविशेषणतया प्रथमं
 चिर्दीज्येत ॥ लविधिति बाटिविध्योरप्येकवाक्यतास्तीति चेत् ॥ सत्यं । वाक्यैकवाक्यताशाननुपदैकवाक्यता ॥ आदेशविधेर्लविधिलभ्यलकारानु
 वादेन प्रवृत्तेः ॥ लविधौ तु कर्त्तृग्रहणं सच द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्त एव ॥ अतएव आदेशस्मारितालकाराबोधका इति पक्षे एकत्वादिभानाय आ
 देशा एव शरणी कर्त्तव्याः ॥ एवं णलाटौति बाटिद्वारकं लिङादिस्मरणं कल्प्यमिति महदेव गौरवं ॥ न च परंपरासंबंधेन णलेव बोधकः ॥ वृत्तिभूत्य
 त्वात् ॥ अतएवापभ्रंशात् साधुस्मा कृताभ्युपगमस्तवापीति दिक् ॥ तस्मात्पूर्वत्रासिद्धमित्यादौ यथा आहार्यारोपेणैव व्याख्यानं सर्वसंमतं त
 थाशास्त्रीयप्रक्रियायां सर्वं ॥ वस्तुतस्तवाचकतास्फोटैकनिष्ठा ॥ तत्र चाष्टौ पक्षाः ॥ वर्णस्फोटः १ पदस्फोटः २ वाक्यस्फोटः ३ अखंडपदस्फोटः ४
 तादृगवाक्यस्फोटः ५ इत्थं च च्यति स्फोटाः ॥ वर्णपदवाक्यमेतेन त्रिविधोजातिस्फोट इति ॥ तथा हि ॥ किंचिद्वर्णव्यत्यासादिना शक्तता वच्छेद
 कानुपूर्वीभंगस्य प्रतिपदमौत्सर्गिकत्वात्तत्र च केनचित्क्वचित्प्रथमं शक्तिग्रहात्केन कस्मात्स्मारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादृशभोवृषभोवृ
 षइत्यादाविवक्त्रकारं कुरचकत इत्यादीनां प्रयोगसमवायिनां सर्वेषामेव वर्णानां वाचकतेति वर्णस्फोटपक्षः ॥

श- कै

४

कप्रभृतयोवाचकनवेतित्रेहविप्रतिपत्तिशरीरं॥१॥रामैरामेणरौमांथैहरयेहरौहरीनिकीदौपरिनिष्ठितेरूपेकियानंशोद्रव्यादिवाचकःकियांश्चक-
र्मत्वादेरित्यस्यविनिगंतुमेष्वक्यतयाराममित्यादिपरिनिष्ठितंपदमेववाचकंकर्मत्वादिविशिष्टस्येतिपदस्फोटपक्षः॥२॥दधीदंहरैवविष्णोवेत्या-
दावपिविनिगमनाविरहत्वेत्येक्यमेवविशिष्टार्थेशक्तमितिवाक्यस्फोटः॥३॥एकःपटइतिवदेकपदंवाक्यंवेत्यबाधितप्रतीतेर्वर्णातिरिक्तमे-
वपदंवाक्यंवाअखंडंवर्णव्यंम्येएकत्वप्रतीतिरौपाधिकीतिचेत्॥पटेषितथात्वापत्तेः॥कःपदार्थोसावितिचेत्॥भावः॥भावविशेषेषुक्कान्तर्भ-
वतीतिचेत्॥त्वत्परिभाषितेषुद्रव्यादिषुमांतर्भूतं॥नह्येतावताप्रमाणसिद्धंप्रत्याख्यातुंशक्यते॥अनियतपदार्थवादेगौरवमितिचेत्॥व्य-
क्तीयत्तंतंवापिनास्ति॥उपाधीयतातुसर्वैःसुवचा॥भावत्वाभावत्वाभ्यामित्यत्वामित्यत्वादिरावाविभजनात्॥भावविभाजकोपाधयस्तद्विभाज-
कोपाधिवदेवमावश्यकः॥अस्मिंश्चपक्षद्वयेवर्णाभ्युपगमावश्यकः॥नन्वनुभवसिद्धास्तइतिचेत्॥व्यजकध्वनिविशेषोपहितस्फोटएवककारा-
द्यात्मनाव्यवहियतइत्यभ्युपगमात्॥आदृमतेतारोमंदोगकारइतिवत्॥अद्वैतसिद्धान्तेविषयसंबंधजन्यवृत्तिवैचित्र्येणव्यंगेस्वरूपसुरवेवैवि-
च्यवच्च॥अतएववाचस्पतिमिश्राःतत्त्वविदौवस्तुतःककारादतिरिच्यमानमूर्तेर्गकारस्याभावादितिस्फोटवादिमतमुपन्यास्यत्॥यथावा॥
अखंडेष्वपिऋकारादिषुवर्णेषुवर्णांतरसमानाकारैकदेशावभासः॥तथात्रपक्षेवर्णावभासोपिभविष्यति॥उक्तंचवोपदेवेन॥शक्यत्वद्वारा-
क्तत्वेजातेर्लघवमीक्ष्यते॥औपाधिकोवाभेदोस्तुवर्णानांतारमंदवत्इति॥अर्त्तहरिरप्याह॥पदेनवर्णाविद्यंतेवर्णेष्ववयवानच॥वाक्यात्प-
दानामत्यंतंप्रविवेकीनकश्चनेति॥तस्मादखंडपदंवाक्यंवेतिपंचापिव्यक्तिस्फोटावांतरभेदाः॥५॥जातिस्फोटवादिनस्तुचोत्तरदत्त्वादिकंश-
क्ततावच्छेदकतयाआद्यपक्षत्रयेपियथायथंवाच्यं॥अन्यथासरोरसइत्यादावर्थविशेषप्रतीत्यनापत्तेः॥तच्चउपाधिरूपं॥उपाधिश्चपरंपरसं-

राम

४

बद्धाजातिरेव॥ साचसर्वाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपात्मिका॥ तथाचशक्यांशद्वयशक्तांशेपिन्यायसाम्येनाकृत्यधिकरणरीत्याब्रह्मतत्त्वमेवत
 नदुपहितंवाच्यंवाचकं॥ अविद्यावाअविद्यकधर्मविशेषोवाजातिरितिपक्षेसैववाचिकास्त्वित्याहुः॥ ८॥ अष्टावप्येतेपक्षाःसिद्धांतग्रंथे
 पुनत्रतत्रोपनिबद्धाः॥ तथाहि। स्थानिवत्सूत्रेसर्वसर्वपदादेशादितिभाष्यग्रंथः॥ पद्यतेर्थोऽनेनेतिअर्थवदिहपदंननुमुमिदंतमेव॥ तथा
 चएरुरित्यस्यतेस्करित्यर्थः इतिटीकाग्रंथश्चवर्णस्फोटोनुकूलः॥ तथास्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमितिस्थानंतरतमपरिभा
 ष्यैवब्रह्मस्थस्थमिपामित्यादिषुनिर्वाहान्तर्दश्यथासंख्यसूत्रनारव्यव्यमितिभाष्यमपि॥ पदस्फोटवाक्यस्फोटौतुद्वैवप्रघटकेयेनोच्चा
 रितेमेतिभाष्यप्रतीकमुपादायकैयटेनभाष्यार्थतयावर्णितौ॥ वर्णव्यतिरिक्तस्यपदस्यवाक्यस्यवेतिवदतातयोरखंडताप्युक्ता॥ नित्येषु
 शब्देषुकूटस्थैरचिन्तलिभिर्वर्णैर्भवितव्यमिति तत्रतत्रभाष्येसखंडतोक्ता॥ मायानिश्चल्यंत्रेषुकैतवानुतराशिषु॥ अयोघनेशैलशृंगेसीरांगे
 कूटमस्त्रिण्यामिस्वमेरापसशायामेवप्रघटकांतरेकिंपुनरित्यादिभाष्यमुपादायकेचिदूर्णस्फोटंअपरेपदस्फोटंवाक्यस्फोटंवाहुरिति वद
 ताकैयटेनअदुण्णदत्यव्यक्तिस्फोटजान्निस्फोटयोर्बलाबलंचिंतयताप्रत्याहारान्हिकांतेअस्तरंनस्तरंविद्यादितिभाष्यव्याख्यावसरव्यव
 हारनित्यतातुवर्णपदवाक्यस्फोटानांनित्यत्वंतुजातिस्फोटस्येतिप्रतिपादयताअनुपदमेवब्रह्मतत्त्वमेवहिशब्दरूपतयाप्रतिभातीत्यर्थः
 इतिव्याचस्पतेनसर्वेपक्षास्सिद्धांतएव॥ यदातुअविद्यैवजातिरितिपक्षस्तदभिप्रायेणजातिस्फोटस्यापि व्यवहारनित्यतेतिअस्तरंनस्तरंवि
 षादित्यस्यकैयटीयेफासंस्तरं॥ आद्यंतौदकितावितिसूत्रेचभाष्यएववर्णस्फोटपदस्फोटाजुक्तौ॥ असत्यमेवप्रकृतिप्रत्ययविभागतदर्थचा
 मित्येरेरवागवयन्यायेनसत्यस्यपदस्फोटस्यव्युत्पादनमभिप्रेतमिति तत्रैवकैयटः॥ अर्थवदधातुःस्वरूपशब्दस्यतपरस्तत्कालस्येत्यादि

श. को
५

सूत्रेष्वपि स्पष्टमिदं भाष्यकैषादावि त्यल बहुना ॥ जातश्च ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं हरिणा ॥ संबंधिभेदात्सत्तैवभिद्यमाना गवादिषु ॥ जतिरित्युच्य
ते तस्यां सर्वशब्दाव्यवस्थिता ॥ तां प्रातिपदिकार्थं च धातुर्थं च प्रवक्ष्यते ॥ सानित्या सामहानात्मात्माहस्त्वतत्वादय इति ॥ जातेः स्फोटत्वमपि
प्रघट्टकांतरे स एवाह ॥ अनेकव्यक्त्यभिधायि जातिः स्फोट इति स्मृता ॥ कैश्चिद्वाक्तव्य एवास्माद्ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति ॥ यद्यपीहाद्यैपसा
उक्तस्तथापि वाक्यस्फोटोऽस्ते तात्पर्यग्रंथकसं ॥ तत्रापि जातिस्फोट इत्यवधेयं ॥ पूर्वपूर्वोपमर्देनैवोत्तरोत्तरोच्यमाना सात् ॥ तथाच प्रथमव्युत्प
त्तेर्व्यवहाराधीनतया संपूर्णस्य वाक्यस्य विशिष्टे प्राथमिकः शक्तिग्रह इति निर्विवादं ॥ स चावापोद्वापाभ्यां अवयवानां शक्तिरिति न्यायोपपत्तेर्भे
न त्यज्यम इति दर्शनां पञ्चाः ॥ एकैदिशादिस्थले उक्तरीत्या विनिगमनाविरहेण कैश्चित्तरूपादिस्थले पूर्वलोपाद्यभ्युपगमेन च व्या
करणां कलहे सति अवयवशक्तेर्दुरुपपादतया प्राथमिकशक्तिग्रह एव प्रमारूप इति तु सैद्धान्तिकः पञ्चाः ॥ उक्तं च हरिणा ॥ तत्रयन्मुख्यमेक
षांतु त्रैतेषां विपर्यय इति ॥ ब्राह्मणार्थो यथा नास्तिकश्चिद्ब्राह्मणकंबले ॥ देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थक्य इति च ॥ एवं स्थिते निपाताद्यो
तकाविकरणा अनर्थक्य इत्यादिविचारोऽपि प्रक्रियादशाया मेव ॥ आह च ॥ अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पने ॥ धातूपसर्गयोः शास्त्रे
धानुरेव तु तादृश इति ॥ तादृशोऽखंड इत्यर्थः ॥ एवं च नामार्थयोरभेद एव संसर्गः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यादिव्युत्पत्तयोऽपि प्रक्रियाश्रया प्रव
॥ उक्तं च ॥ किं गर्भजन्ये किं गर्भकीदृग्भातीति नो मते ॥ विचारः फलितः सर्वः प्रकृतिप्रत्ययाश्च इति ॥ आरोपितस्यापि पारमार्थिके उपायतान
विरुद्धा ॥ लिपिस्थूलारुंधती शारवाचं द्रादीनां लौकिकदृष्टानां अर्थवादवाक्यपंचकोशावतरणादीनां तंत्रांतरसिद्धानां पूर्वत्रासिद्धादी
नां चैतच्छास्त्रसिद्धानां प्रागेव दर्शितत्वात् ॥ तदेवंपक्षभेदेन अविद्यैव ब्रह्मैव वा स्फुटित्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोट इति स्थितम् ॥

राम
५

आहव॥ शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैः अविर्यैवोपवर्ण्यते इति॥ समारंभस्तु भावानामनादिब्रह्मशाश्वतमिति च॥ तदेवं वरादिकान्वेषणाय प्रवृत्तमिति ताम
 णिलब्धवानिति वासिष्ठरा मायणोक्ता भाणकन्यायेन शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसंगादहं ते औपनिषदे ब्रह्मण्यपि व्युत्पद्यतामित्यभिप्राये
 ण भगवान्भर्तृहरिर्विबर्त्तवादादिकमपि प्रसंगाद्ब्रह्मादयत् तत्तु तंत्रांतरे स्फुटं प्रकृतेनातीवोपयुक्तं चेति नेह तन्यते॥ इति स्फोटस्वरूपव्युत्पा
 दने॥ स्यादेतत्॥ चंलिखचकारस्तुतिन इत्यादिव्यवहाराल्लिपावेव शब्दभ्रमवतां तत्रैव वाचकत्वाभिमानजुषां बालानां पुस्तकमुपयुज्यते
 श्रुतयैव भेदग्रहवतामपीति वस्तुस्थितिः॥ एवमिहापि प्रकृत्यादिविभागं पारमार्थिकत्वाभिमानवतामपि उपयुज्यत एव शास्त्रतत्किमर्थ
 कल्पेनाव्युत्पादनकेशः॥ अतएव हि भाष्यकारोऽपि शब्दो नित्योऽनित्यो वेति विकल्प्य उभयथापि व्याकरणारंभस्य निष्प्रत्यूहत्वाद्यथा तथा
 स्त्वित्युदायिष्यत्त इति चेत्॥ सत्यं॥ व्युत्पत्त्यर्थं वस्तुस्थितिः कथिता॥ पक्षभेदेषु हि गौणमुख्येषु व्युत्पादितेषु तत्र तत्र परस्परविरुद्धतया भास
 माना अपि सिद्धमेतत् प्रकल्पवस्थापयितुं शक्यं ते॥ स्वार्थद्रव्यादीनां पंचानां क्रमेण भानमित्यादिब्रह्ममाणमपि कल्पनयैवोपपादयितुं शक्य
 त इति दिक्॥ नन्वस्तु स्युशब्दो विषयः अस्तु च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया तद्व्युत्पादनोपपत्तिः॥ तथापि व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापकं कि
 मिति चेत्॥ नित्याध्ययनविधिरिति गृहाण॥ श्रूयते हि॥ ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्वेयो ज्ञेयश्च इति॥ निष्कारणो दृष्टकारण निर
 पेक्षो नित्य इति यावत्॥ स्मृत्युत्पत्तेनुष्ठाप्यते नेनेति कारणं फलं॥ ब्राह्मणेन षडंगो वेदोऽध्वेयो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः॥ तथा च सौगवेदाध्ययनतदर्थं ज्ञान
 रूपेण संधर्मा नित्यः संध्योपासनादिवदित्यर्थः॥ अतिरेपेति हरदत्तादयः॥ स्मृतिरिति तु भट्टाचार्याः॥ तत्र यदि स्मृतिरेवेति प्रामाणिकं तर्हि
 आगमः खल्वपीति भाष्यप्यागममूलकत्वादागमः स्मृतिरेवेति व्याख्येयं॥ अंगत्वं चांगत्वेन संस्तवात्॥ उक्तं हि शिखायां॥ मुखं व्याकरणं

श. को

६

तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ॥ निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छंदसां विचितिः पदे ॥ शिष्याग्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्याण्यचक्षत इति ॥ उपकारकतयाप्यंगत्वं ॥ व्याकरणे हि अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरविशेषादीन् विदधत् पदार्थविशेषनिर्णये उपयुज्यते ॥ ज्योतिषमपि स्वाध्यायोपयोगिनं अनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयति ॥ निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव परिशिष्टप्रायं बाहुलकादि साध्यानां लोपागमविकारादीनां प्रायशस्तत्र संग्रहात् ॥ छंदो विचितिः पिगायत्र्यादिकृष्णहोरागायत्र्युपजतीत्यादिविध्यनिर्णये उपयुज्यते ॥ शिष्यापिवर्णोच्चारणप्रकारं दर्शयति ॥ कल्पसूत्राण्यपि प्रकरणांतरपठितस्य न्यायलभ्यस्य शास्त्रोत्तराधीतस्य चांगजातस्योपसंहारेण प्रयोगं दर्शयति ॥ तस्मात्षडंगानि तेष्वपि प्रधानं व्याकरणं ॥ पदपदीधीविग्रहस्य व्याकरणाधीनत्वात् ॥ वाक्यार्थज्ञानस्य तन्मूलकत्वात् ॥ अतएव तस्य शिष्यायां मुखत्वेन निरूपणं कृतं ॥ मन्वादि स्मृतिष्वपि अंगोध्ययनविधयः प्रसिद्धा एव ॥ तथा चाध्ययनविधिव्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापक इति स्थितं ॥ तथा च संध्योपासनादेरभूत्वे प्रत्यवायो नुष्पने च पापक्षय इति यथाभ्युपेयते तथा व्याकरणाध्ययनस्याप्यननुष्ठाने अनुष्ठाने च बोध्यम् ॥ रक्षाप्रभृतीनि फलानि तरण्यपि सन्ति ॥ तथा च भाष्यं ॥ कानि पुनरस्य प्रयोजनानि ॥ रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति ॥ अत्र प्रयुज्यते प्रवर्त्यते ॥ नेनेति करणल्युडंतः ॥ प्रयोजयतीति कर्तृव्युत्पत्त्या बाहुलकात् कर्तृल्युडंतो वा ॥ उभयथापि प्रवर्तकविधिपरः पुल्लिङ्गः प्रयोजनशब्द एकः ॥ फलपरः ॥ लक्ष्मीबोपरः ॥ उभयोर्नीपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेषे एकवद्भावस्य वैकल्पिकतया प्रश्ने बहुवचनं उत्तरे एकवचनं च बोध्यम् ॥ तत्र आगमः प्रवर्तकः ॥ रक्षोहलाद्यवासंदेहास्तु फलानि इति विवेकः ॥ तत्र प्रवर्तक आगमो व्याख्यातः ॥ फलानि व्याख्यायते ॥ तत्र रक्षावैट्संरक्षणं ॥ तथा हि ॥ भाषायामदृष्टालोपागमवर्णविकाराश्छंदसि दृश्यंते ॥ ते केवलप्रयोगशरणैः प्रामादिकाः संभाव्येरन् ॥ वैयाकरणस्तु

राम

६

लक्षणदर्शितदेवरूपं स्थापयति ॥ तत्र लोपे दाहरणं ॥ त्मना देवेषु विविदेमितद्रुः ॥ त्मना आत्मनेत्यर्थः ॥ मंत्रेष्वङ्गादेशात् त्मन इत्याकारलोपः ॥ आ-
गमो यथा ॥ देवासः ब्राह्मणासः ॥ आज्ञसेरसु गित्यसु गागमः ॥ लोपागमौ यथा ॥ देवा अदुह ॥ अदुह तेत्यर्थः ॥ दुहेर्लङो झ स्यादादेशे कृते-
लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ बहुलं छंदसीति रुडागमः ॥ एतेन नाशिरंदुहे विश्वा दत्ते धेनवो दुह इत्यादिलुङं तमपि व्याख्याते ॥ वर्णविका-
रो यथा ॥ गृभ्णा मे ते सौ भगत्वाय ॥ तद्ग्रहोर्भश्छंदसि ह स्पेति वक्तव्यमिति भकारः ॥ प्रत्ययो पिच्छंदसोस्ति यथा ॥ उद्गा भंच निग्रा भंचेति ॥ उद्दि-
ग्रह इति सूत्रे उद्गा भनिग्रा भौ च छंदसि स्तु गुद्यमन निपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् ॥ तत्र उत्पूर्वात् सूत्रेण लोकेपि सिद्धो घञ् ॥ निपू-
र्वत्तुवार्तिकोक्तश्छंदस्येव ॥ सन्निवेशविशेषयुक्ताः पात्रविशेषाः स्तुचः ॥ इह तु जुहूपभृतोरेव ग्रहणं ॥ उद्गा भंचेति जुहूमुच्यच्छति ॥ निग्रा भं-
चेत्युपभृतं निर्यच्छतीति वचनात् ॥ भकारादेशः प्राग्वत् ॥ ऊहोपि प्रयोजनं ॥ तथा हि ॥ यत्रांगजातं संपूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिः ॥ यथा दर्शपूर्ण-
मासौ ॥ यत्र निप्रदिष्टौ विकृतिः ॥ यथा श्लोके चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति विहितो यागः ॥ तत्र वैकृतस्य विधेर्विषयभूतायां भावंचायां करणी-
भूतेषां उपकारकांश्चायां तन्मुखेन प्राकृतमंगजातं प्राप्यते ॥ वैदिके करणे तादृशानामेवांगानामपेक्षितत्वात् ॥ तेषामेव प्रकृतौ कूससा-
मर्थत्वात् ॥ तद्विशेषस्यैकदेवतात्वादिनां शक्यज्ञानत्वात् ॥ तस्मात्प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति पूर्वमीमांसायां स्थितं ॥ तत्र यस्यांग-
स्य प्रकृतौ य उपकारः कूसस्तस्य विकृतमवसंभवे निवृत्तिः ॥ यथा प्रकृता ववघातस्य वैतुष्यमुपकारतया कूसं तस्य कृष्णलेखसंभवादव-
घातस्य निवृत्तिः ॥ मंत्राभ्यर्पणं तेषां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यं ॥ तत्र प्रकृतौ यस्य मंत्रस्य यदभिधेयं तच्चेद्विकृतौ सा कल्पेन नास्ति तदा क-
ल्पस्य मंत्रस्य निवृत्तिः ॥ यथा ॥ अवरक्षोदिवः सपत्नं वध्या समित्युवघातमंत्रस्य कृष्णलेखस्य त्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति तस्य तावन्मा-

त्रैनिवर्तते ॥ यथा ॥ अग्रपेत्वाजुष्टनिर्वपा मीत्यस्य मंत्रस्यावेयं भूतं देवताभिधापि पदं औषधद्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन चाग्नेयविकारभूते सो
 र्ये निवर्तते ॥ अग्निशब्दे च लुप्तद्वारकतया निवर्तमाने एकारोऽपि निवर्तते ॥ अकारांते तरप्रकृतिसन्निधामे नैव हि एकारस्य संप्रदानं बाध्यं ॥ अ
 क्शंतात्तु यशब्दस्य ॥ ततश्चतुर्थ्यंतं सूर्यायेत्याद्युदात्तं अग्नय इत्यस्य मध्योदात्तस्य स्थाने ऊत्थं ॥ सोऽयं प्रकृत्यहः ॥ लिंगस्य क्वचिदूहः ॥ यथा ॥ दे
 वीरापः शुद्धाः स्थेत्यप्सु प्रिनिपुक्तो मंत्रः ॥ तस्माज्ये ऊहः ॥ देवाज्यशुद्धमसीति ॥ प्रत्ययमात्रस्य क्वचिदूहः यथा ॥ मा भैर्मा संविक्था इति पुरोडा
 शे वदानमंत्रः ॥ तस्य धाता सूहः ॥ मा भैष्टमा संति जिध्वमित्यादिरिति हरदत्तादयः ॥ याज्ञिकास्तसंविध्वमित्यूहमाहुः ॥ युक्तं चैतत् ॥ प्रकृता
 वुनिद्वुतमजिजिरपृथग्भाव इत्यस्य प्रयोगो न तु ओविजीभयचलनयोरित्यस्येत्यवधारणात् ॥ लाघवमपि प्रयोजनं ॥ तथा हि ॥ अध्यापने वा
 ह्यणस्य वृत्तिः ॥ जैर्विर्वाहश्च वैदुष्याधीनः ॥ वैदुष्यं च साध्वसाधुविवेकः ॥ सच न प्रतिपदपाठादिना संभवति ॥ शब्दानामानं त्यात् ॥ तस्मादुत्स
 र्गोऽप्यादरूपलक्षणद्वारा तद्बोधने लाघवं ॥ अन्यथा तु गौरवं ॥ असंदेहोऽपि प्रयोजनं ॥ तथा हि ॥ स्थूलपृषतीमनद्वाहीमालभेतेति श्रूयते ॥ तत्र सं
 देहः कर्मधारयोऽयं बहुव्रीहिर्वेति ॥ तत्र कर्मधारयपक्षे पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षणाया पृषत्त्वती बिंदुमती गौरे वाभिधीयते स्थूलापि संब ॥ बिंदूनां
 स्थूल्यं तानं वायथा तथा स्तु ॥ बहुव्रीहौ तु स्थूल्यं पृषत्त्वे वेति ॥ गोस्तु स्थूला कृशावेत्यत्रानादरः ॥ तत्र लकाराकारे उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्र
 कृतिस्वरेण बहुव्रीहिं वैयाकरणो निश्चिनोति ॥ ततश्च निश्चयेन प्रतिबंधात्संशयानुत्पादः ॥ स एवासंदेहः ॥ अर्थाभावेऽन्यपीभावादसंदेहमि
 ति स्यादिति चेन्न ॥ पर्यायेणाऽन्यपीभावतत्पुरुषसंज्ञाद्वयमपीह भवतीति हिंतीये उपपादयिष्यमाणत्वात् ॥ अत एवोभयथामुनिप्रयोगः ॥ अ
 दुतायामसंहितमिति ॥ अथासंहितयेति च ॥ एवं इंद्रपीतस्योपहूतो भस्मयामीत्यादावपि स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णये इंद्रपीताधिकरणं अवै

याकरणान्प्रतिसार्थकं॥ कृत्वाचिंता न्यायेन वा नेयमिति दिक्॥ तदेवं रसो हला घ वा संदेहाख्या निचत्वारि फलानि व्याख्यातानि॥ आगमस्तु
प्रवर्तक इत्युक्तं॥ भाष्येतु संदर्भेषु ध्यर्थं फलचतुष्टयस्य प्राक्पश्चाद्वा प्रवर्तके वक्तव्ये मध्येतदुत्तम्या फलसंदर्शने नित्यानामपि फलपर्यवसानम
स्तीति सूचितं॥ फलं तु पापस्यः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा॥ धर्मेण पापमपनुदति॥ विहितस्या ननुष्ठा नान्विदितस्य च सेवनात्॥ अनिग्रहाच्चैन्द्रियाणां
नरः पतनमिच्छतीत्यादि वचनानीह साधकानीति दिक्॥ इमानि च भूय इत्यादि भाष्येण प्रवर्तकवचनांतराणि उदाहृत्य व्याख्यातानि॥ तद्यथा॥ धि
सुराहेल्यो हे लय इति कुर्वतः परावभूवुस्तस्माद्वा ह्यणेन न म्लेच्छितवैनाप भाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणं॥ अत्र न म्लेच्छितवा एत
स्य विवरणं नाप भाषितवै इति॥ उभयत्रापि कृत्यार्थे तवै केन केन्यत्वन इति तवै प्रत्ययः॥ धातूनामनेकार्थतया निंदा वचनान्म्लेच्छधातोः कर्मणि घञ्
॥ तेनापशब्दसामानाधिकरण्यं न विरुध्यते॥ अत्र न म्लेच्छितव्यमिति निषेधस्य ते सुरा इत्यर्थवादः॥ न चेह रात्रि मत्र न्यायेन आर्थवादिकं फलम
स्त्विति वाच्यम्॥ द्वयसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन अपापश्लोकप्रवणवत्प्राशस्त्यमात्रपरत्वात्॥ प्रकरणः
तत्त्वगं ह्ययं निषेध इति यर्वाणस्तर्वाणो नामेत्यादावुत्तरग्रंथे भाष्यकारैरेव स्फुटी करिष्यते॥ अतएव इहापि पराभूतामाभूमेत्यध्वेयं व्याकर
णमिति नोपसंहृतं॥ किंतु म्लेच्छा माभूमेत्येव॥ म्लेच्छानि द्याः॥ शास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठानादिति भावः॥ अत्र है हे प्रयोगे है ह योरिति पुने पुतत्
प्रयुक्ते प्रकृतिभावे च कर्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमित्येके॥ ननु सर्वः पुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्य इति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वा न्नैष दोष
इति चेत्॥ सत्यं॥ अतएवापरितोषाद्वाक्यद्विवचनं म्लेच्छनमित्यपरे व्याख्यातं॥ सर्वस्य द्वे इत्यत्र पदग्रहणस्य चोदितत्वादिति तेषां भावः॥ ननु ने
दं शास्त्रीयं द्विवचनं किंतु तात्पर्यद्योतनार्थमैच्छिकः पुनः प्रयोगः॥ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादि विवदिति चेत्॥ तर्थाग्नेदितस्वरानुपपत्तिः

श.कौ.

८

॥यदितुतत्रामेडितस्वरविनिर्मुक्तएवपाठस्तर्हि अरिशब्देरेफस्यलत्वमपेशब्दइत्यवधेयम्॥ इदंचभाष्यादिषुप्रसिद्धंश्रुतिपाठमनुसृत्यव्याख्या
तमे॥ अयंचपाठः कचिच्छ्रारवायामन्वेषणीयः॥ माध्यादिनानां॥ शतपथब्राह्मणे तुहेलवोहेलवइतिवदतइतिपठित्वातस्माद्ब्राह्मणेनम्लेच्छेदि
तिपठ्यते॥ तत्रयकारस्थानेबकारोपशब्दइतिस्पष्टमेव॥ तथाशिक्षासुपठ्यते॥ मंत्रोहीनः स्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह॥ सवा
ग्वज्जोयजमानंहिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति॥ स्वरेणस्वरतः॥ हीयमानपापयोगाच्चेतिनेसिः॥ मिथ्याप्रयुक्तः॥ यदर्थप्रतिपादनायप्रयु
क्तस्ततोर्थान्तरंस्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्॥ अतएवतमर्थनाहेत्यर्थः॥ वागेववज्रः हिंसकत्वात्॥ यजमानंहिनस्तीति॥ यथाध्वर्युकृताद्धो
माद्यजमानेधर्मोत्पत्तिः॥ एवमध्वर्युकृतादपशब्दप्रयोगाद्यजमानेप्रत्यवायइत्यर्थः॥ यथेत्युदाहरणे॥ इन्द्रशत्रुः॥ इन्द्रशत्रुशब्दः पुराकि
लविश्वरूपाख्येत्त्वष्टुः पुत्रेइन्द्रेणहतेसतिकुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्यहंतारं वचाख्यं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिषुराभिवारिकं यागं कृतवान्॥ तत्रचइन्द्र
स्यशांतयिताशत्रुर्हिंसकइति यावत् तथाभूतः सन्वर्धस्वेतिप्रतिपादितुं इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेतिप्रयुक्तं॥ ण्यंताच्छदेरौणादिकः कुन्प्रत्ययः॥
प्रज्ञादिगणेनिपाताद्भूतः॥ इन्द्रशत्रुत्वस्यविधेयत्वान्नसंबोधनविभक्तिः॥ तस्या अनुवाद्यविषयकत्वात्॥ अतएवराजन्युध्यस्वराजाभवयु
ध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैवप्रयोगः॥ राजत्वस्यसिद्धत्वेसंबोधनविभक्तिर्नतुविधेयत्वेपीति॥ एवंस्थितेइन्द्रशत्रुशब्देतत्पुरुषसमासप्रयु
क्तंतोदानेवक्तव्येप्रमादादाद्युदात्तकिलोक्तः॥ तथाचपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणबहुव्रीह्यर्थोलब्धः॥ इंदेहिधातोरौणादिकेऋजेंद्रेत्यादिनारिन्
प्रत्ययेकृतेइन्द्रशब्दाद्युदात्तव्युत्पादिनः॥ तेनेन्द्रएवास्यहिंसकः संपन्नइतिश्रुतीतिहासपुराणादिषुप्रसिद्धं॥ तदिहोदाहरणतयोक्तं॥ स्यादे
तत्॥ यज्ञकर्मणीत्येकश्रुत्येहभविष्यत्॥ साचतत्पुरुषबहुव्रीह्योरविशिष्टेति॥ अत्राहुः॥ जणादिपयैदासेनमंत्रेष्वेवएकश्रुतिर्विधीयते॥ स्वे

राम.

८

च्छयाप्रयुज्यमानश्चमंत्रो न भवति ॥ तदुक्तं भेदलक्षणे जैमिनिना ॥ अनास्मात्तेष्वमंत्रत्वमिति ॥ आपस्तंबश्चाह ॥ अनास्मात्ता अमंत्रायथाप्रवरोह
 नामधेयग्रहणा नीति ॥ अतएव मंत्रो हीन इति पाठस्य शिष्यायां प्रसिद्धत्वेऽपि ऊह्यमानस्यामंत्रतया यथेन्द्रशत्रुरिति वाक्यशेषो असंगतः स्याद
 तो मंत्रशब्दशब्दमात्रपर इत्याशयेन भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितं ॥ ननु स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति वेदेऽप्यतएवेति ॥ सत्यं ॥ ऊहितं यदमंत्रभूतं अनु
 कार्यतदनुकरणस्य पाठेऽपि अर्थपरस्यानुकार्यस्य लौकिकत्वा न पायात् ॥ नन्विन्द्रशत्रुशब्दस्य लौकिकत्वे कथं स्वरप्रयुक्तपोर्गुणदोषयोः प्रसक्तिः
 स्वरस्य भेदमात्रविषयकत्वादिति चेत् ॥ न ॥ स्वरविधौ छंदोधिकाराभावात् ॥ एतावानेव हि भेदः ॥ यच्छंदसि त्रैस्वर्यमेकश्रुतिश्च व्यबस्थया श्री
 यते ॥ लोके त्वैच्छिको विकल्पः ॥ अतएव एकश्रुत्या सूत्रपाठस्त्रैस्वर्येण वेति पक्षद्वयमपि तत्र तत्रोपन्यस्तमिति वक्ष्यामः ॥ नन्वेव उच्चैस्तरां वे
 तिसूत्रादिकल्पानुवृत्त्यैव सिद्धौ विभाषा छंदसीत्यत्र विभाषाग्रहो व्यर्थः स्यात् ॥ प्रसज्य प्रतिषेधेतु नारंभस्य दोषः ॥ यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्तयेऽपि न वि
 भाषाग्रहणात् ॥ न च पर्युदासपक्षेऽप्येवमेवास्त्विति वाच्यम् ॥ नित्यविकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरंभसामर्थ्यादेव तच्चिरं तिसि
 द्धेः ॥ प्रसज्य प्रतिषेधेतु नारंभसामर्थ्यं ॥ ऊहादिष्वमंत्रेषु चरितार्थस्य पूर्वविधेरुत्तरेण छंदोमात्रविषयकेण बाधसंभवात् ॥ न त्यूहादीनां छंदस्त्व
 मस्ति ॥ मंत्रब्राह्मणेतरत्वात् ॥ तस्मादसमर्थसमासमाश्रित्यापि प्रसज्य प्रतिषेध एवागत्या स्वीकर्तुमुचित इति चेन्न ॥ पर्युदासपक्षेऽपि मंत्रे नि
 त्यं ब्राह्मणे वेति विषयविभागसंभवेन यज्ञकर्मनिवृत्तये विभाषाग्रहणसंभवात् ॥ उक्तपरितोषादेव तु केचिज्ज्ञादिषु प्रसज्य प्रतिषेधमाश्रित्या
 इहाप्येकश्रुतेः शसौ सत्यांतदकरणं बहु व्रीहिस्वरकरणं च स्वरतोपराधादित्यस्यार्थ इत्याहुः ॥ श्रूयते च ॥ यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते
 ॥ अनग्नाविवशुष्कैधोनसज्ज्वलति कर्हि चित् ॥ निगदेन ॥ पाठमात्रेण ॥ शुष्कैध इति सांतेन कुम्भेन एधशब्देन अकरांतेन वा पुष्टिं गेन निर्वर्त्य ॥

श.कौ. नज्वलति॥ नप्रकशतेनिष्कलंभवतीत्यर्थः॥ निरुक्तेतु॥ अथापिज्ञानप्रशीसाभवंत्यज्ञाननिंदाचेत्युपक्रम्य॥ स्थाणुरयंभारहारः किलाभूदधीत्य
 ९ वेदंनविजानातिथोर्थोर्थज्ञदत्तकलंभद्रमश्रुतेनाकमेतिज्ञानविधूतपापेतिमंत्रमुदाहृत्ययद्गृहीतमविज्ञातमित्यादिपठितं॥ तत्रापिगृहीतंश
 ब्दतः॥ अविज्ञातंतुअर्थतः॥ प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनवेत्यादिशेषंप्राग्वत्॥ अन्यत्रापिश्रूयते॥ एकःशब्दःसम्यक्ज्ञातःसुष्टुप्रयुक्तःस्वर्गलोकेक
 मधुगभवतीति॥ एतच्चएकःपूर्वपरयोरिति सूत्रेभाष्यकृतस्यति॥ एतन्मूलकमेवकात्यायनप्रणीतेषुभ्राजारव्येषुश्लोकेषुस्मर्यते॥ यस्तुप्रयुक्ते
 कुशलोविशेषेशब्दान्यथावद्यवहारकाले॥ सोनंतमाप्नोतिजयंपरत्रवाग्योगविदुष्यतिचापशब्दैरिति॥ दुष्यतिचापशब्दैरित्यत्रअवैयाकरणः
 कर्त्तृसामर्थ्याद्दोष्यः॥ तथा॥ अविहांसःप्रत्यभिवादेनाम्नोयेनपुतिंविदुः॥ कामंतेषुतुविप्रोष्यस्त्रीष्विवायमहंवदेत्॥ अयमहमित्यस्यअनु
 करणंचानितिपरमितिगतिसंज्ञा॥ ततो गतिसमासेपिअस्यवामीयमित्यादाविबानुकरणत्वादेवविभक्तेर्लुङ्नायादिकाःपठन्ति॥ प्रयाजाःस
 विभक्तिकाःकार्याइति॥ यद्यपिप्रकृतौप्रयाजमंत्राःसविभक्तिकाएवपठ्यन्ते॥ तथापियदिआधानादनंतरंयजमानउदरव्यथावान्स्याद्यदिवा
 संवत्स्रमध्येतस्यमहतीविपत्स्यात्तदानैमिन्निर्कीपुनराधेयेष्टिंविधायतत्रेदमास्नातंप्रयाजाःसविभक्तिकाइति॥ तत्रकेवलविभक्तेःप्रयोगा
 नर्हत्वात्प्रकृतिराक्षिप्यते॥ साचाग्रिशब्दरूपा॥ ननुयाकाचित्॥ निरुक्तेदेवताकांडेअथकिंदेवताःप्रयाजानुयाजाइतिप्रश्नमवतार्यमंत्रवर्णा
 दीनुदाहृत्यआग्नेयाइतितुस्थितिरित्युपसंहारात्॥ तस्मादादितश्चतुर्षुप्रयाजेषुचतस्रोविभक्तयोग्रिशब्दप्रकृतिकाःपठ्यन्तेइत्यादिश्रौत
 ग्रंथेषुद्रष्टव्यं॥ तथान्यत्रापियोवाइमांपदशःस्वरशोक्षरशोवाचंविदधातिसआर्त्विजीनइति॥ पदंपदमिति संख्येकवचनाच्चवीप्सायामिति
 शस्॥ स्वरउदात्तादिः॥ अक्षरंव्यंजनसहितोच्॥ ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीनोयजमानः॥ ऋत्विक्कर्मर्हनीत्यार्त्विजीनोयाजकः॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां

राम.

९

घस्रज्यावितिसूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्माहंतीति चोपसंख्या नमिति वार्त्तिकेन च खञ् ॥ यजने याजने च विदुष एवापि कार इति भावः ॥ ऋग्वेदेऽपि बहवो
 मंत्रवर्णाः ॥ चत्वारिंशं गा ॥ चत्वारि वाक् ॥ उत त्वः पश्यन् ॥ सक्तुमिवेत्यादयः ॥ तितउपरिपवनं भवतीति भाष्यं ॥ चालनीति तउः पुमानिति तु अमरस्य
 प्रमाद इत्येके ॥ वस्तुतस्तूक्तभाष्यानुरोधादमरग्रंथे पुंस्त्वायोगमात्रं व्यवच्छेद्यं न त्वन्ययोगेऽपि ॥ तथा च पुंनपुंसकवर्गे ॥ स्याद्वास्तु हिं गु तितउ इति
 त्रिकांशशेषः ॥ अतएव तितउमाचष्टेति तापयतीत्यभियुक्तग्रंथा अपिसंगच्छं त इति दिक् ॥ याज्ञिकाः पठन्ति ॥ आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्
 तीयां स्मरस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति ॥ तथा ॥ दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याह्वोषवदाद्यंतरंतस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठित
 तद्विप्रतिष्ठिततमं भवति ह्यस्मरंचतुरस्मरं वानामकृतंकुर्यान्नतद्वितमिति ॥ नामकरणे अधिकारिणः पितुर्येत्रयः पुरुषास्ताननुकायति अभिध
 ते इति त्रिपुरुषानूकं ॥ अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ त्रिपुरुष इत्यत्र पात्रादित्वात्क्रीत्वाभावः ॥ मूलविभुजादित्वात्कः ॥ यनु उपपदाविवक्ष
 या आतश्चोपसर्ग इति कंकृत्वा ततः षष्ठीतत्पुरुष इति ॥ तत्तु कर्मण्यणितिसूत्रे अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकस्य नदीसू
 त्रेऽप्यारव्याविति मूलविभुजादित्वात्क इति भाष्यस्य च अननुगुणं ॥ अतएव गंगाधरादिशब्दानां संज्ञाशब्दत्वमिति श्रांचः ॥ वस्तुतस्तूक्त ॥ प्रथमं
 कर्मविवक्षायां अनूकपदं व्युत्पाद्य पश्चात्कर्मसंबंधेऽप्यदोषः ॥ वार्त्तिकादिकंतु प्रथममेव कर्मविवक्षामभिप्रेत्य ॥ अन्यथा कृतपूर्व्यादिषु कर्मागतिः
 ॥ अतएव शक्यं च स्रदुपहेतुमिति भाष्यव्याख्यायां बहिरंगस्त्रीत्वप्रतीत्या अंतरंगः पदसंस्कारो न विहन्यत इति कैयटोऽपि वक्ष्यति ॥ विवक्षा च लो
 कप्रसिध्यनुसारिणी न तु स्वायत्तेति विपराभ्यां जेरित्यादावपि पूर्वधातुः साधनेन युज्यत इति पक्षमुपपद्यते विजयतीत्यादिना पादनीयमिति दिक्
 ॥ तथा च ऋग्वेद एव पठ्यते ॥ सुदेवो असि वरुणस्य ते सप्तसिंधवः ॥ अनुस्मरंति काकुदंसूर्यं सुषिरामिवेति ॥ अस्यार्थः ॥ हे वरुण सत्यदेवो

श. कौ. सि॥ यस्य ते काकुदंतालुकाकुर्जिष्वासा उद्यते उत्सिप्यते स्मिन्निति काकुदं॥ षट् रुक्सेपणमर्थः॥ धातूनामनेकार्थत्वात्॥ ततो घञर्थे कविधानमि
 १० त्यधिकरणेकः॥ संप्रसारणं षष्ठीतत्पुरुषेशकं धादित्वात्परस्त्वं॥ नुदप्रेरणे इत्यस्मादधिकरणेकः पृषोदपादित्वानुशब्दस्य लोप इत्यन्ये॥ निरु
 न्तस्वरसोप्येवं॥ सप्तसिंधवद्वसिंधवो विभक्तयः॥ अनुसरंति तालुप्राप्य प्रकाशं ते इत्यर्थः॥ अत्र दृष्टांतः॥ यथा सच्छिद्रां लोहमयीं प्रतिमां प्रवि
 श्याग्निः प्रकाशते तथेति॥ अग्निर्हितत्रत्यं मलं भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति तथा विभक्तयोपिशारीरं पापमपाकुर्वतीति भावः॥ सूर्योऽस्यूणाप
 प्रतिमेत्यमरः॥ स्मर्यते च॥ सूर्यो ज्वलंती मालिङ्गे न्मृत्यवे गुरुतल्यग इति॥ अग्निपूर्व इत्यत्र बाह्वंदसीत्यनुवृत्तेर्यणादेशः॥ सुषिरमित्यत्रोर्श
 आद्यच् अभेदोपचारो वेत्याहुः॥ वस्तुनस्तु॥ ऊषसुषिमुष्कमधोर इति मत्वर्थीयोरप्रत्ययः॥ रंभ्रंश्च भ्रं वपासुषिरित्यमरः॥ सरंभ्रे सुषिरं त्रिष्वि
 ति च॥ सुष्ठुस्यतीति सुषिरिति स्त्रीरस्वामी॥ गर्ने गर्तान्विते वाद्ये विशेषे सुषिरं त्रिष्विति शाश्वतः॥ इति प्रयोजनप्रपञ्चः॥ इत्येवं विषयप्रयोजनयो
 क्तयोः संबन्धाधिकारिणा वृक्तप्रायावेवेति पृथङ्गोक्तौ॥ इह येन प्रयोजने पृष्टं ततो न्यएव तदस्य इत्थं प्रत्यवतिष्ठते॥ ननु यथा अधीष्वेत्याचार्येणो
 क्ते प्रयोजनप्रश्नमकृत्यैव वेदमधीयते॥ तद्वदंगभूतं व्याकरणमप्यध्येष्यते॥ तत्किं प्रयोजनवर्णनकुरीतेति॥ अत्रेदमुत्तरं॥ प्रायेणेदानीं तना
 नाम ल्यापुष्कत्वादिभिर्बहुलत्वाच्च प्रधानभूतो वेदस्तावत्याख्यते॥ तदध्ययनकाले च बाल्यात्प्रयोजनादिकं प्रष्टुमसमर्थाः शिष्या गुरुणा उप
 दिश्यमानं वेदंगृहंतीति युक्तं॥ ततोऽर्हीतवेदाः षोडशमापन्नाविवाहार्थे त्वरमाणा व्याकरणाध्ययनाय गुरुणा प्रेर्यमाणा अपि न सहसा प्रवर्तते॥
 वेदान्मो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाश्च लौकिकाः॥ अनर्थकं व्याकरणं इति प्रत्यवतिष्ठते॥ तान्प्रतियुक्तमेव प्रयोजनादि वर्णनं॥ पूर्वकल्पेषु व्याक
 रणशिक्षादीनि लक्षणानि प्रथमं पाठयित्वा तत्तल्लक्षणानुसंधापनपूर्वकं लक्ष्यभूतं वेदंग्राहयंतः स्थिताः॥ तदा परंबाल्यावस्थायां व्याकरणपाठात्प्रयो

जनप्रविरहे तत्प्रतिपादनमपि न कर्तव्यमेवेति ॥ यद्यपि आवण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ॥ युक्तं चूंदां स्य श्रीयीतमासान्विप्रौर्द्वपंचमा-
न ॥ ततः परंतु चूंदांसि शुद्धेषु नियतः पठेत् ॥ वेदांगानिरहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेदिति मनुवचनस्य इत ऊर्ध्वमनध्यायेच्चंगान्यधीयीतेत्यादि स्म-
त्यंतराणां च पर्यालोचनया वेदवेदांगाध्ययनसमकालता लभ्यते ॥ तथापि ऋषि वचनत्वाविशेषाद्वाध्यकारोक्तैर्मनवादेश्वब्रीहियववह्निकल्प-
एवेति तत्त्वं ॥ तदेव मनुबंधचतुष्टयस्य सुस्थत्वात्साधुशब्दव्युत्पादनं कर्तव्यमिति स्थितम् ॥ ननु किमिदं साधुत्वं ॥ साधयति बोधयतीति साधुरि-
ति व्युत्पत्त्या बोधकत्वं तदिति चेन्न ॥ गाव्यादावपि तत्सत्त्वात् शक्तत्वं तदिति चेन्न ॥ पचतीत्यादौ विकरणानामसाधुतापत्तेः ॥ तेषामनर्थकत्वा-
त् ॥ इपचषलदृष्ट्या दीनां साधुतापत्तेश्च ॥ लाक्षणिकेष्वप्याप्तेष्व्च ॥ तेषामपि लक्ष्यैर्धैः शक्तैः ॥ क्वचिच्छक्ततायास्तु अस्वादिष्विति प्रसक्ते-
॥ वृत्तिमत्त्वं तदिति चेत् ॥ न ॥ यौतकेषु निपातेष्वप्याप्तेः ॥ औपसंदानिकी शक्तिरेव यौतनेति चेत् ॥ न ॥ प्रोत्तरजित्वद्योत्तरदत्वयोरविशेषेण विनि-
गमनाविरहाच्छक्ततापत्तौ व्यासज्यद्विनिशक्तौ विभ्रान्तेः ॥ ततश्च अद्विर्वचनाद्यव्यवस्थापतिः ॥ न च जातिविशेष एव साधुतेति वाच्यं ॥ क-
त्वादिना संकरापत्तेरिति ॥ अत्राहुः ॥ अनपभ्रष्टतानादिर्यद्वाभ्युदययोग्यता ॥ व्याक्रियाव्यंजनीयावाजातिः कापीह साधुतेति ॥ अस्मार्थः ॥ शक्तिष्वेकत्वादि-
प्रयुक्तमन्यथोच्चारणमपभ्रष्टतदिरहोऽनपभ्रष्टता ॥ ॥ सैव साधुता साचार्यविशेषांतर्भावेणैव ॥ तथाहि ॥ यमर्थं शक्त्या लक्षणया वा बोधयितुं द्यो-
तयितुं वा यादृक्शब्दोनादिः प्रयुक्तस्तस्मिन्नर्थे दोषादन्यथात्वं प्राप्तः सो साधुः ॥ अन्यथा तु साधुरिति ॥ येषिणो व्यादिष्वेव प्रथमं व्युत्पत्त्याः संत-
स्ताम्रपुंजने तेषां मप्यन्यथोच्चारणमस्त्येव ॥ तत्र च दोषप्रयोज्यतास्त्येव ॥ मूलप्रयोक्तुर्भ्रमाद्यन्यतमत्वात् ॥ यद्वा ॥ अनादिता साधुता ॥ अना-
दिरितितु श्लोके भावप्रधानो निर्देशः ॥ आदेरभावोऽनादिरिति वा ॥ असंदेहद्वितिवत्तत्पुरुषः ॥ अभ्युदययोग्यता वास्तु साधुता ॥ रत्नतत्त्वव-

च्छास्त्रपरिशीलनशालिभिर्गम्यो जातिविशेषो वेति ॥ यत्तु जातिसंकर इत्युक्तं सन् ॥ गुणगतजातौ तस्या दोषत्वात् ॥ तथा हि ॥ यस्य देवदत्तादेरनो
 ष्ट्यवर्णा एव पूर्वेषु तास्तस्य कुड्यादिव्यवहितस्य ओष्ठवर्णेषु श्रुतेषु यदनुमानं जायते तदोष्ठ्या नोष्ठ्या साधारणतदनुमापकजात्यंगीकारे
 सत्यवधत्ते ॥ न तु तज्ज्ञाप्य नाना जातिस्वीकारे ॥ ओष्ठ्यवर्ण इत्यसाधारणजातेः प्रागग्रहीतत्वे नानुमित्तं सामग्रीवैकल्यात् ॥ वस्तुनस्तु उ
 पाधिसंकरवदेव जातिसंकरोपि सर्वत्रास्तु ॥ दूषकता बीजानिरुक्तेः ॥ विनिगमकाभावेन भूतत्वमूर्तत्वयोरिव शरीरत्वपृथिवीत्वयोर्द्वयो
 रपि जातित्वभंगापत्तेश्च ॥ तस्माच्चतुर्विधमपि साधुत्वं निर्द्देशं ॥ व्याकरणैकगम्यं च ॥ एवमसाधुत्वमपि चतुर्धा ॥ अपभ्रष्टता ॥ सादिता ॥ प्र
 त्यवाययोग्यता ॥ नदवच्छेदकजातिविशेषो वेति ॥ दिघुभादिसंज्ञासु यद्यपि पुण्यपापजनकतारूपे साधुत्वासाधुत्वेन स्तस्तथापि अनप
 भ्रष्टत्वरूपं साधुत्वमस्त्येव ॥ तदेवानुशासनप्रवृत्तावुपयोगि ॥ भस्येत्यादिसौत्रनिर्द्देशात् कुत्वेकस्मान्न भवतीत्यादिभाष्याच्चेत्याहुः ॥ ए
 वं चानादित्वमभ्युदययोग्यत्वं वा अनपभ्रष्टतामात्रेण न सिध्यति ॥ किंतु पौरुषेयसंकेतविरहविशिष्टे नेत्यवधेयं ॥ तदेतदुक्तं ॥ यास्त्वेताः स्वे
 च्छया संज्ञाः क्रियंते दिघुभादयः ॥ कथं नु तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः ॥ अनपभ्रंशरूपत्वान्नाप्यासामपशब्दता ॥ हस्तचेष्टायथालो
 के तथा संकेतिता इमाः ॥ ततश्च ॥ नासां प्रयोगेभ्युदयः प्रत्यवायोपि वा भवेत् ॥ लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यंते तु केवलमिति ॥ तदयं निर्गलितो
 र्थः ॥ यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियंते इति पक्षो अनिदं प्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः ॥ त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिर्वा
 अन्यथोच्चारिताः सुंभिरपशब्दा इतीरिता इति च साध्वसाधुलक्षणे आप्रीयमाणे दिघुभादीनां साध्वसाधुबहिर्भावः स्पष्ट एव ॥ तेषाम
 प्यनादितेति पक्षे तु चतुर्विधापि प्रागुक्ता साधुतास्त्येव ॥ उक्तं च ॥ व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञि निवृत्तित् ॥ नित्य एव तु संबंधो

डित्यादिषु गणादिबत ॥ रूद्धादीनां च शास्त्रे स्मिन्नुक्त्यवच्छेदलक्षणः ॥ अकारमाभिसंबध ॥ वशवणावशव्यवादा ॥ १२५ ॥
 नविषयतानिर्विवादेति ॥ नामकरणे त्वयं विशेषः ॥ कृतंकुर्यान्नतद्वितमित्यादिगृह्यसूत्राविरोधिनामेव साधुता ॥ नहिरोधिनां तु देशभाषातु
 सोरेणक्रियमाणानां कूचीमंचीत्यादिनामधेयानामसाधुतैव ॥ तदेतदलक्षसूत्रेवार्तिकव्याख्यासरे स्फुटीकरिष्यते ॥ इति साधुत्वनिर्बच
 नं ॥ व्युत्पादनं च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया उत्सर्गपवादरूपलक्षणैरेव ॥ ननु साध्वसाध्वोर्वा अन्यतरस्य वा प्रतिपदपाठेन ॥ शब्दानामानं त्यं
 नतदसंभवादित्युक्तं ॥ स्यादेतत् ॥ लक्षणप्रणयनमपि किंजातिपक्षमाश्रित्य उत व्यक्तिपक्षं आद्ये सकृद्गतौ यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न सिध्येत ॥
 तथाहि ॥ जातौ पदार्थे द्वयोर्विध्योः परस्परपरिहारेण न तज्जात्याक्रांतव्यक्तिविशेषे च रितार्थयोः क्वचिदेकत्र प्रसंगे परस्परप्रतिबंधादप्रतिपत्तिरेव ॥
 स्यात्सत्प्रतिपक्षवत् ॥ तथा च वक्ष्यति ॥ अप्रतिपत्तिर्बोभयोस्तुल्यबलत्वादिति ॥ तत्र च विप्रतिषेधसूत्रं विध्यर्थे परं तावद्भवतीति ॥ तस्मिंश्च क
 ते यदि पूर्वस्य निमित्तमस्ति तर्हि भवत्येव तत् ॥ यथा भिंधकीत्यत्र भिन्नुद्दिष्टिस्थिते परत्वाद्भिभावे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादकज्भवति ॥ त
 देवं जातिपक्षे पुनः प्रसंगविज्ञानं यद्यपि सिध्यति तथापि सकृद्गता विनिनसिध्यति ॥ तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र जुहुहि इति स्थिते तदिभावं चाधित्वा
 परत्वात्तातडिः कृते स्थानिवद्भावेन स्यादेव धिः ॥ व्यक्तिपक्षे तु सकलव्यक्त्युद्देश्यकस्य शास्त्रस्य व्यक्त्यंतरे च रितार्थत्वासंभवाद्विकल्पप्रसंगे
 नियमार्थं सूत्रं परमेव भवति ॥ ननु पूर्वमिति ॥ तथा चैतत्सूत्रबलेन तत्र पूर्वलक्षणस्य व्यक्त्यंतरमात्रविषयकत्वं कल्प्यत इति एतद्व्यक्तिविषय
 कलक्षणाभावश्च यैव स्यति ॥ तथा च जुहुतात्त्वमित्यादेः सिद्धावपि भिंधकीत्यादिव्यक्तिपक्षेन सिध्यति ॥ तस्मादशक्यमन्यतरपक्षश्रयणेन
 लक्षणप्रणयनमिति चेत् ॥ सत्यं ॥ अतएव लक्ष्यानुरोधात्पक्षद्वयमप्याश्रीयते ॥ क्वचित्कश्चित्त्वदार्थ इति ॥ तत्र जातिवादिनामयं भावः ॥ तत्राद्य

वाज्जातिर्वाच्यः॥ व्यक्तीनामानं त्येन तासां वाच्यत्वे गौरवं॥ बाह्येहाद्यन्वये स्तुलं क्षितायां व्यक्ताविति॥ व्यक्तिवादिनस्त्याहुः॥ अनुपपत्तिं विना
पि व्यक्तिप्रतीतेरनुभवसिद्धता व्यक्तिरेव वाच्या॥ त्वप्रत्ययादिकं विना जातेः प्राधान्येनाप्रतीतेश्च॥ बाह्याद्यन्वयोप्येवं समंजसः॥ यत्तूक्तं व्यक्ती
नामानं त्यमिति॥ नैतद्बाधकं॥ शक्यतावच्छेदिकाया जातेरैक्यात्॥ नन्वेवं जातेरपि वाच्यत्वमायात्प्रमितिचेत्॥ अकार्यत्वेपि कार्यतावच्छेदक
त्ववदशक्यतेपिशक्यतावच्छेदकत्वसंभवात्॥ अतएवलक्ष्यतावच्छेदके लक्षणानेति नैयायिकाभ्युपगमः॥ तस्याज्जातिरूपलक्षणं व्यक्तिमात्रं तु
वाच्यमिति॥ धनुस रूपसूत्रे भाष्ये वक्ष्यते॥ नत्वाकृतिपदार्थकस्य द्वयं न पदार्थद्वयादि॥ तत्तु जातिव्यक्त्योरन्यतरेण विशिष्टस्यापरस्य वाच्यतेत्येवं रूपं मतं त
त्तथाचाकृत्यधिकरणे भट्टैरुक्तं॥ नियोगेन विकल्पे न द्वे वा सह समुच्चिते॥ संबंधः समुदायो वा विशिष्टावैक्ये तरेति॥ तत्र जातिरेव व्यक्तिरेव वा वा
च्येति द्वयं मतं द्वयनियोगेनेत्यनेनोपनिबद्धं॥ चतुर्थचरणे न तु स रूपसूत्रोक्तं मतं द्वयमुपनिबद्धमिति विवेकः॥ यद्यपि जातिव्यक्तिपक्षयो
रन्यतरस्य न्यायेन बाध आवश्यकस्तथापीह शास्त्रे संज्ञापरिभाषादिवल्लक्ष्यसिद्धौ पायतया उभयाश्रयणे किमपि बाधकं नास्तीत्यवधेयम्॥
वस्तुतस्तु॥ भट्टेन च पक्षीमध्ये विकल्पेनेति तृतीयः पक्षोऽत्र प्रक्रियादशायां स्थितः॥ विकल्पश्च लक्ष्यानुरोधाद्यवस्थितो न त्वैच्छिक इत्यन्यदे
तत्॥ समुच्चयपक्षं चतुर्थमाश्रित्यापि क्वचित्कस्य विद्विषा अपरस्य त्वविवक्षेति गृहीत्वा प्रक्रियानिर्वाहः सुकर इति दिक्॥ यदि हि व्यक्तिरे
वेत्येतत्सर्वत्रिकमभिमतं स्यात्तर्हि जात्याख्यायामिति सूत्रं नारभेत॥ यदि च जातिरेवेति तर्हि स रूपसूत्रं नारभेतेति भाष्यं॥ ननु यस्मिन् न
एक एवास्मद्वत्सत्तापि लक्षणया जातिपरत्वे इह आम्नाः संतीति प्रयोगं साधयितुं जात्याख्यायामिति सूत्रं मस्तु॥ तथा जातिपक्षेपि नाभावा
नुरोधात्स रूपसूत्रमस्तु॥ वक्ष्यति हि वार्तिककृत्॥ व्यर्थेषु च मुक्तं संशयमिति॥ सत्यं॥ लक्ष्यानुरोध एव पक्षद्वयाश्रये शरणं॥ अतएवो

दातृतसूत्रयोर्भाष्यकृताप्रत्याख्यास्यमानत्वेप्यदोषः॥ इदानीं वार्तिककारः शास्त्रस्य नियमविधिरूपतया सार्थक्यमाह॥ सिद्धेशब्दार्थसंबंध-
लोकतोर्थप्रयुक्तेशब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु॥ लोकादेव हि प्रथमव्युत्पत्तिः॥ अव्युत्पन्नं प्रतिव्याकरणादीनामप्रवृत्तेः-
अर्थवदधातुरित्यादि हि व्याकरणं शक्तिग्रहोपजीवकं॥ तथाच समर्थसूत्रेपि वार्तिकं॥ अर्थानादेशनादिति॥ अनेकमन्यपदार्थे इत्यादिकं हि-
लोकसिद्धमर्थमनूद्य साधुत्वा न्वाख्यानपरं॥ ततश्च लोकादेव शब्दे अर्थतपोः संबंधे च सिद्धे अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगेपि प्रसक्ते गवाद्य एव-
प्रयोक्तव्या ननु गाव्यादय इति नियमार्थं शास्त्रं॥ नियमफलं तु धर्मः॥ तत्र स्मार्त्तोदृष्टान्तः॥ प्राङ्मुखो न्नानि भुंजीते त्यादिलौकिकशब्देनोक्तः-
॥ ब्रीही न वहंतीत्यादिश्च वैदिकशब्देनोक्तः॥ धर्मनियम इति च षष्ठी तत्पुरुषः॥ अश्वघासादिवत्॥ ननु चतुर्थी तत्पुरुषः॥ प्रकृतिविकृति-
भावविरहात्॥ ननु यदि प्रयुक्तानामिदमन्वाख्या नंतर्हि किमर्थमप्रयुक्ता अपि ऊषतेरचक्रपेचेत्यादयो व्युत्पाद्यंत इति चे॥ न॥ आर्षज्ञानं वि-
न्नप्रयुक्ततायादुरवधारणत्वात्॥ महान् हि प्रयोगविषयः॥ तथाच भाष्यं॥ सप्तद्वीपावसुमतीत्रयो लोकाश्च त्वारोवेदाः सांगाः सरंहस्था-
बहुधाभिन्नाः एकशतमध्वर्युशारवाः सहस्रवर्त्मासामवेदः एकविंशतिधा वाक् कृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाको वाक्पमिति ह्यसः पुराणं वै-
द्यकमित्येतावान्प्रयोगस्य विषय इति॥ बह्वचानामास्त्रापो वा कृच्यं॥ छंदोगौ विश्वकयाज्ञिकबह्वचनराज्य इति व्यप्रत्ययः॥ चरणाद्धर्मा-
न्नायवोरित्युक्तत्वादस्माद्यै॥ अथर्वणाप्रोक्तो वेदो अथर्व उपचारात्प्रयोग इत्येके॥ वसंतादिषु अथर्वन्शब्दवर्णद्वयभयोः पाठसामर्थ्यात्सो-
क्तप्रत्ययस्य वैकल्पिकोलुगिति तु तत्त्वं॥ अतएव भाष्ये वक्ष्यते॥ तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्यक्रविभ्योलुग्वक्तव्यः॥ वसिष्ठो नुवाकः॥ ततो वक्त-
व्यमथर्वणो वेति॥ तमधीने आथर्वणिकः वसंतादिन्वाङ्मुक्॥ दांडिन उच्यते सूत्रे निष्पत्तनादिलोपाभावः॥ आथर्वणिकस्यास्मायः आथ-

र्वणः आथर्वणिकस्येकलोपश्चेति आर्वणिकादण्त्तत्सन्नियोगेन कलोपश्च ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ एतावन्तं प्रयोगविषयं पर्यालोचयितुम
 शक्तैरप्यस्मदादिभिर्लक्षणानुगतानां प्रयोगोऽस्तीत्यनुमेयं ॥ अस्ति च त्वयोदात्तानामपि वेदे प्रयोगः ॥ स सा स्वेरेव तीरेव दूषः ॥ यन्मे नरः
 श्रुत्यं ब्रह्मचक्रं यन्मनश्चक्राजरसंतनूनामिति ॥ ननु यदि लक्षणे नानादितामिद्विस्तर्हि वचंत्वादीनामपि स्यादिति चेत् न ॥ न हि वचिरिति
 परः प्रयुज्यत इत्यभियुक्तानामविगीतव्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य संकोचात् ॥ अभ्युपगतो हि विशेषविषयिण्यपतिस्तस्य कर्मानधि-
 कारस्मृत्या अग्निहोत्रादिश्रुतीनां संकोचः विशेषविषयेण शिष्टाचारेण सामान्यस्मृतेः संकोचश्च ॥ तदुक्तं आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं
 बलाबलमिति ॥ यत्र तु अप्रयोगः संदिग्धः शास्त्रानुगमश्च तत्र निश्चित्युद्गमनुमानं ॥ तदुक्तं ॥ यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति ॥ अप्रयुक्ते अनि-
 श्चितप्रयोगे इत्यर्थः ॥ निश्चिताप्रयोगे तु लक्षणं न प्रवर्तत एवेति निष्कर्षः ॥ न चैवं ब्राह्मणे ब्रवणादितिकल्पसूत्रप्रयोगरूपेणापि विशेष-
 विषयं कचारेण ब्रुवोवचिरित्यादीनां संकोचापत्तिः ॥ त्रिशंकाययाज्ययाजनेनापि स्मृतिसंकोचापत्तेस्तुल्यत्वात् ॥ तत्र धर्मबुद्धानुष्ठानं
 नास्तीति चेत् ॥ इहापि साधुत्वबुद्ध्या प्रयोगो नास्तीति तुल्यम् ॥ यर्वाणस्तर्वाण इति वदभियुक्तानामपि असाधुप्रयोगस्य क्रतोर्बहिरुप-
 त्तेश्च ॥ अत एवेति हासपुराणादिष्वपशब्दा अपि संतीति हरदत्तः ॥ नदीसंज्ञासूत्रे भाष्येऽपि स्पष्टमेतत् ॥ केचित्तु आर्षग्रंथेष्वपि छंदसिविहि-
 तस्य व्यत्ययस्य प्रवृत्त्या साधुतां समर्थयन्ते ॥ न च गौणमुख्यन्यायेन मुख्ये छंदस्यैव तत्त्ववृत्तिः ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञाया तद्वाधात् ॥ वस्यति
 हि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रेऽविशेषायाधिकं कार्यमिति ॥ गौणमुख्यन्यायो हि स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थलेन प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ उपपादयि-
 ष्यते चेदं ॥ अत एव वर्षत्वात्साधुतेति तत्र तत्रोद्दोषः संगच्छत इति दिक् ॥ यद्यपि अप्राप्तांशपूरणफलको नियमविधिः ॥ इतरव्यावृत्तिफ-

लकस्तनित्यप्रतिविषयकः परिसंख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथा पीहशास्त्रेपरिसंख्यापिनियमशब्देन व्यवहृतः ॥ तन्
पंचपंचनखाभस्यादित्यस्य नियमोदाहरणतया उपन्यासो न विरुद्धः ॥ न चासौ मीमांसकरीत्यापि नियमो भवत्विति वाच्यं ॥ पंचातिरिक्त
भक्षणेषा यश्चित्तविधेरसंगतत्वापत्तेः ॥ पंचानामभक्षणे प्रायश्चित्तापत्तौ गृहेपि निवसन्विशेषमुनिर्मोसविवर्जनादित्यादि स्मृतिव्या
कोपाच्च ॥ अतएव त्रिदोषापि परिसंख्यैव तत्राश्रितेति दिक् ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ नियमातिक्रमेकैव न अपूर्वपरं न भवति ॥ दृष्टस्त्वर्थवबो
धो भवत्येव ॥ अवहननातिक्रमेपि वैतुष्यवत् दिगंतराभिमुख भोजने तृप्तिवच्च ॥ न चापभ्रंशानामवाचकतया कथमर्थवबोधकतेति
वाच्यम् ॥ शक्तिभ्रमवत्तां बाधकाभावात् ॥ विशेष दर्शिनस्तद्विविधाः ॥ तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवतस्तद्विकलाश्च ॥ तत्र आद्यानां
साधुस्मरणद्वारा अर्थबोधः ॥ द्वितीयानां तु बोध्यार्थसंबद्धानां तत्र वाचकस्य स्मृतौ सत्यांततोलक्षणया बोधः ॥ सर्वनामस्मृतेर्वा ॥ तदर्थ
ज्ञापकत्वेन रूपेण साधुस्मृतेर्वा ॥ ॥ अर्थोप्याहारपक्षाश्रयणाद्देतियथायथं बोध्यम् ॥ अपरेत्वाहुः
अपभ्रंशा अपि वाचका एव ॥ तथा हि ॥ अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छाशक्तिरिति मते भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वाद
पभ्रंशैस्तु बोधजननस्य शक्तिभ्रमदृशायां तेनाप्यभ्युपगमादुर्वीराशक्तिः ॥ पदार्थोत्तरंतदिति मतेपि कल्पकं साध्वसाध्वोस्तुल्यमेव ॥
असाधुस्मरणद्वारा साधुबोधक इति वैपरीत्यस्यापत्तेश्च ॥ स्वीकृतं हि परेणति बादिस्मारितानां लाक्ष्मीनामसाधूनामपि बोधकत्वं ॥ न
तु साधूनामल्पत्वात्तत्रैवलाघवाच्छक्तिः कल्प्यत इति चेत् ॥ न वयमपूर्वकिंचित्कल्पयामः ॥ किंतु यथा घटजननसामर्थ्यमेव दंडादेः
शक्तिः तथा घटबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्तिः ॥ साचकाद्यात्वापरपक्षाया शक्तिभ्रमादोषं वदता त्वयाप्यभ्युपेतेव ॥ श

श-कौ-
१३

वर्णः आद्यवर्णिकस्येकलोपश्चेति आर्वणि कदण्ठतत्सन्नि योगेन कलोपश्च ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ एतावंतं प्रयोगविषयं पर्यालोचयितुम-
 शक्तैरप्यस्मददिभिर्लक्षणा नुगतानां प्रयोगोऽस्तीत्यनुमेयं ॥ अस्ति च त्वयोदात्तानामपि वेदे प्रयोगः ॥ स सास्वेरेवतीरेवदूषः ॥ यन्मेनरः
 श्रुत्यं ब्रह्मचक्र यत्रानश्चक्राजरसंतनूनामिति ॥ ननु यदि लक्षणे नानादितासिद्धिस्तर्हि वचंत्वादीनामपि स्यादिति चेत् न ॥ न हि वचिरिति
 परः प्रयुज्यत इत्यभियुक्तानामविगीतव्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य संकोचात् ॥ अभ्युपगतो हि विशेषविषयिण्यपतिवस्य कर्मानधि-
 कारस्मृत्या अभिहोत्रादिश्रुतीनां संकोचः विशेषविषयेण शिष्टाचारेण सामान्यस्मृतेः संकोचश्च ॥ तदुक्तं आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं
 बलाबलमिति ॥ यत्र तु अप्रयोगः संदिग्धः शास्त्रानुगमश्च तत्र निश्चत्पूहमनुमानं ॥ तदुक्तं ॥ यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति ॥ अप्रयुक्ते अनि-
 श्चितप्रयोगे इत्यर्थः ॥ निश्चिताप्रयोगे तु लक्षणं न प्रवर्त्तत एवेति निष्कर्षः ॥ न चैवं ब्राह्मणो ब्रवणादिति कल्पसूत्रप्रयोगरूपेणापि विशेष-
 विषयं काचारेण ब्रुवो वचिरित्यादीनां संकोचापत्तिः ॥ त्रिशंकाययाज्ययाजनेनापि स्मृति संकोचापत्तेस्तुल्यत्वात् ॥ तत्र धर्मबुद्धानुष्ठानं
 नास्तीति चेत् ॥ इहापि साधुत्वबुद्ध्यां प्रयोगो नास्तीति तुल्यम् ॥ यवर्णस्तर्वाण इति वदभियुक्तानामपि असाधुप्रयोगस्य क्रतोर्बहिरूप-
 तेश्च ॥ अत एवेति हासपुराणादिष्वपशब्दा अपि संतीति हरदत्तः ॥ नदी संज्ञा सूत्रे भाष्येपि स्पष्टमेतत् ॥ केचित्तु आर्षग्रंथेष्वपि छंदसि विहि-
 तस्य व्यत्ययस्य प्रवृत्त्या साधुतां समर्थयन्ते ॥ न च गौणमुरव्यन्यायेन मुरव्ये छंदस्येव तत्प्रवृत्तिः ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञाया तद्वाधात् ॥ वस्यति
 हि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे विशेषायाधिकं कार्यमिति ॥ गौणमुरव्यन्यायो हि स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थलेन प्रवर्त्तते इत्यर्थः ॥ उपपादयि-
 ष्यते चेदं ॥ अत एवार्षत्वात्साधुतेति तत्र तत्रोद्दोषः संगच्छत इति दिक् ॥ यद्यपि अप्राप्तांशपूरणफलको नियमविधिः ॥ इतरव्यावृत्तिफ-

राम-
१३

लकस्तुनित्यप्रतिविषयकः परिसंख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथा पीहशास्त्रेपरिसंख्यापिनियमशब्देन व्यवहियते ॥ तेन
पंचपंचनखा भक्ष्या इत्यादिप्रश्ने दाहरणतया उपन्यासो न विरुद्धः ॥ नचासौ मीमांसकरीत्यापिनियमो भवत्विति वाच्यं ॥ पंचातिरिक्त
भक्षणे प्रायश्चित्तविधेरसंगतत्वापत्तेः ॥ पंचानामभक्षणे प्रायश्चित्तापत्तौ गृहेपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनादित्यादि स्मृतिव्या
कोपाच्च ॥ अतएव त्रिदोषापि परिसंख्यैव तत्राश्रितेति दिक् ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ नियमातिक्रमेणैव अपूर्वपरं न भवति ॥ दृष्टस्त्वर्थो व बो
धो भवत्येव ॥ अवहननातिक्रमेपि वैतुष्यवत् दिगंत राभिमुख भोजने तृप्तिवच्च ॥ नचापभ्रंशानामवाचकतया कथमर्थो व बोधकतेति
वाच्यम् ॥ शक्तिभ्रमवत्तं बाधकाभावात् ॥ विशेष दर्शिनस्तद्विविधाः ॥ तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवतस्तद्विकलाश्च ॥ तत्र आद्यानां
साधुस्मरणद्वारा अर्थबोधः ॥ द्वितीयानां तु बोध्यार्थसंबद्धानां तत्र वाचकस्य स्मृतौ सत्यांततोलक्षणया बोधः ॥ सर्वनाम स्मृतेर्वा ॥ तदर्थ
ज्ञापकत्वेन रूपेण साधु स्मृतेर्वा ॥ अर्थाध्याहारपक्षा अथ ग्राहेति यथा यथं बोध्यम् ॥ अपरेत्वाहुः
अपभ्रंशा अपि वाचका एव ॥ तथा हि ॥ अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छाशक्तिरिति मते भगवदिच्छायाः सन्नात्र विषयकत्वाद
पभ्रंशैस्तु बोधजननस्य शक्तिभ्रमदृशायां तेनाप्यभ्युपगमादुर्वाशशक्तिः ॥ पदार्थोत्तरं तदिति मतेपि कल्पकं साध्वसाध्वोस्तुल्यमेव ॥
असाधुस्मरणद्वारा साधुर्बोधक इति वैपरीत्यस्यापत्तेश्च ॥ स्वीकृतं हि परेणति बादिस्मारितानां लक्ष्मिनामसाधूनामपि बोधकत्वं ॥ न
तु साधूनामत्यत्वात्तत्रैवलाघवाच्छक्तिः कल्प्यत इति चेत् ॥ न वयमपूर्वकिंचित्कल्पयामः ॥ किंतु यथा घटजननसामर्थ्यमेव दंडादेः
शक्तिः तथा घटबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्तिः ॥ साचकाभावात्वापरपक्षाया शक्तिभ्रमादोषं वदता त्वयाप्यभ्युपेतैव ॥ श

क्तिग्रहस्य भ्रमत्वं परं त्यज्यतां विवया बाधादिति ब्रूमः ॥ नन्वेवं गौणमुख्यविभागोर्द्धः सर्वे सर्वस्य वाचका इति पर्यवसानादिति चेत् ॥
 त्वत्यक्षेपीश्वरेच्छाया गौणादावतिप्रसंगस्य तुल्यत्वात् ॥ सुहृद्भावेन पृच्छामीति चेत् ॥ प्रचुरतरप्रयोगतद्विरहाभ्यां गौणमुख्यविभागइ-
 ति गृहाण ॥ ननु जनकत्वेनागृहीतादपि तर्हि कारणत्वाद्यौ दयः स्यादेवेति चेत् ॥ पदार्थस्मृतिरापाद्यते वाक्यार्थबोधो वा ॥ नाद्यः ॥ संबं-
 धग्रहं विना तदयोगात् ॥ नान्यः ॥ हाराभावात् ॥ पदार्थस्मरणं हि द्वारं ॥ एवं च महदेवलाघवं ॥ साधुस्मरणकल्पनाक्लेशश्च न भवतीति ॥
 साधुत्वं तु जातिविशेषात्मकमित्युक्तमेव ॥ समानाया मर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्चेति भाष्यमप्येतत्संस्पृतातीति दिक् ॥ इति अपशब्दा-
 नां वाचकत्वावाचकत्वविचारः ॥ प्रयोगशब्दमुपाददानोवार्तिककारः प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादिति सूचयति ॥ युक्तं चैतत् ॥ एकः शब्दः
 सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्त इत्यत्र ज्ञानप्रयोगयोरुपादानस्या विशेषेपि प्रतिपदाधिकरणन्यायेन यदैकस्मादपूर्वं तदैतरतदर्थमिति प्रयोगात्फ-
 लं ज्ञानं तु तदेगमित्यभ्युपगमात् ॥ प्रयोगस्य फलप्रतिसंनिहितत्वाच्च ॥ ज्ञानस्य तु व्यवहितत्वात् ॥ ज्ञानस्य प्रयोगांगतायां दृशार्थता-
 लाभाच्च ॥ उक्तं च भट्टैः ॥ सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते ॥ परांगं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति ॥ अतएव तरति ब्रह्मह-
 त्यां योश्च मेधेन यजते य उचैनमेवं वेदेत्यादिष्वपि ज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमित्येव सिद्धांतः ॥ तदुक्तं वार्तिककृता ॥ तत्तुल्यं वेदशब्दे-
 नेति ॥ वेदः शब्दो विधायको यस्यार्थस्य अश्वमेधादेस्तेनेदं तुल्यमित्यर्थः ॥ तेनैवैदिकशब्दानामपि पक्षकोटिप्रविष्टतया दृष्टांता सीग-
 तिरिति नाशंकनीयं ॥ तेसुरा इति पूर्वोदाहृतश्रुतिरपि अपशब्दप्रयोगात्प्रत्यवायं बोधयंती साधुप्रयोगाद्धर्मगमयति ॥ वाजसनेयि-
 नां ब्राह्मणे तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यत इति श्रुतिरप्येवं ॥ भाष्येतु अभ्युपेत्य वादेन साधुज्ञानात्फलमित्ययमपि पक्षः समर्थितः ॥ न

चैवं अपशब्दज्ञानादधर्मोपि स्यादिति वाच्यं ॥ यावद्द्वचनं वाचनिकमित्यभ्युपगमात् ॥ न ह्येच्छित्वा इत्यादिना असाधुप्रयोगस्यैव निवेधा-
 च्च ॥ न च व्याकरणाध्ययने प्रवृत्तस्य परिनिष्ठितपचत्यादि बोधार्थं दुपचश्च भृतीनां प्रयोगोप्यावश्यक एवेति वाच्यम् ॥ तदीयज्ञानमात्रेण
 निर्वाहात् ॥ अतएवालोकि कं प्रक्रियावाक्यमूहमात्रस्य गोचर इति नित्यसमासेष्वपदविग्रहाभ्युपगमः ॥ अथ व्युत्पादनार्थं न तत्र यो-
 ग आवश्यक इत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः ॥ अनपभ्रष्टत्वेन तेषां प्रत्यवायजनकत्वात् ॥ न त्येते शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्तः यनगाव्यादिसाम्यं
 भजेरन् ॥ अथ सादित्वादसाधुतेत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः ॥ शब्दस्वरूपपरत्वात् ॥ अनुकरणानां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् ॥ न हि हेतु-
 हेतुय इति श्रुतिपाठोपि प्रत्यवायजनकः ॥ शब्दस्वरूपमात्रपरा एतेभिन्ना एव साधवश्चेति तु तुल्यं ॥ अतएव स्वाहेन्द्रशत्रुर्वैर्हस्वेति श्रु-
 तावाच्युदात्तस्य पाठेपि तत्प्रत्ययस्यार्थपरस्य ऊहितस्यानाम्नानादमंत्रतयाजपादिपर्युदासनमंत्रे विधीयमाना एकश्रुतिर्न प्रसक्ते-
 ति प्रागुक्तं ॥ अतएव साधुत्वासाधुत्वयोरेकस्मिन् सद्भावो अभावश्चेति विरुद्धस्य दुरुपपादतया अर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं प्रवृत्तम् ॥
 न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अपशब्दानुकरणस्य असाधुताशङ्क्या ॥ असाधूनां शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात् ॥ असाधुत्वस्य शा-
 स्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च ॥ न ह्यशास्त्रीयमप्यतिदिश्यत इति कल्लूकसूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् ॥ दुपचश्च भृतिप्रयोगादपशब्दज्ञानाद्धाप्रत्य-
 वायो नास्तीति प्रागुक्तरीत्या स्थितेऽपि अभ्युपेत्यापि प्रत्यवायं भाष्ये कूपरवानकन्याय उदाहृतः ॥ तथा हि ॥ कूपरवननूपद्यपि कर्हमेन लिप्य-
 तएव तथापि न तोलब्धेन जले न तं मलं दूरीकरोति फलांतरं कलभते नथेहापि परिनिष्ठितरूपज्ञानात्पूर्वोत्पन्नप्रत्यवायनिरासं फलांतरं च ल-
 भत इति ॥ सोऽयं कूपरवानकन्यायः ॥ कूपरवनतीति विग्रहे कर्मण्यणि प्राप्ते वा सरूपन्यायेन ण्वल् ॥ नित्यसमासत्वाभावात् कूपस्य रवानक इ-

तिस्वपदविग्रहः॥ नचशिल्पिनिष्पुनासंस्तरेणण्वुलोबाधः स्यादिति वाच्यम्॥ इह खर्चनकर्तृत्वमात्रस्य विवक्षया शिल्पित्वस्याविवक्षित
 त्वात्॥ तस्मात्सर्वथापि ग्राह्यादिप्रयोगे प्रत्यवाय इति स्थितं॥ तत्रेदं भाष्ये सिद्धं तितम्॥ याज्ञेकर्मण्येवायं॥ नमूद्धितवा इत्यस्य क्रतुप्रक
 रणे पाठात्॥ क्रतुप्रयोगाद्वा हि स्तु अपशब्दं प्रयुज्जानो न दुष्यति॥ एवं हि श्रूयते॥ यर्वाणस्तर्वाणो नाम क्रतुयौ बभूवुः प्रत्यसधर्माणः परापरज्ञा
 इति॥ प्रत्यसधर्माणो योगजधर्मबलेन साक्षात्कृतधर्मोः॥ अत्राप्यंशे तेराशयः॥ योगिन एते विरक्त्यतिशया लौकिकेष्वर्थेष्वग्रहविरहेण य
 था तथास्माकं भवत्विति विवक्षवो यद्वा नस्तद्वा न इति वक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इत्युच्यते॥ याज्ञेकर्मणि पुनः साधूनेव प्रयुक्तवन्तः तेन यर्वाणस्त
 र्वाण इत्येवं रूपमेव संज्ञां मुनयो लेभिरिति॥ भट्टाश्चाहुः॥ स्युपायमां स भक्षादिः पुरुषार्थमपिश्रितः॥ प्रतिषेधः क्रतोरंगमिष्टः प्रकरणा श्र
 यादिति॥ अपरेत्वाहुः॥ क्रतौर्बहिः प्रयोगेऽपि पुरुषः प्रत्यवैतीति॥ तेषामयमाशयः॥ नानृतं वदेदित्यनारभ्याधीतः पुरुषार्थोऽपि निषेधस्ताव
 दस्तीति निर्विवादं॥ तत्र निषेध्यमनृतं द्विधा॥ शब्दानृतमर्थानृतं चेति॥ शब्दस्यार्थस्य वा विपरीतप्रतिपत्तिहेतुभूतमुच्चारणमनृतवदनं॥ ए
 वंच यथा अर्थानृतं वदतः प्रत्यवायस्तथा शब्दानृतमपीति तुल्यं॥ क्रतुमध्ये पुनरपभाषणे पुरुषोऽपि प्रत्यवैति क्रतुरपि विगुण इति वचन
 द्वयबलात् सिध्यतीति दिक्॥ यथाच प्रयोगे साधूनां नियमस्तथा साधुत्वज्ञानेऽपि व्याकरणस्य नियम एवेत्यवधेयं॥ व्याकृता वा गुह्यत इति प्रा
 गुक्तश्रुतेः॥ व्याकृता व्याकरणसंस्कृतेति हितदर्थः॥ व्याकरणशब्दश्च योगस्तुल्यालस्य लक्षणसमुदायपरः सूत्रमात्रपरोवेति पक्षद्वयमपि
 भाष्ये स्थितम्॥ तत्राद्ये पक्षे सूत्रमात्रमधीयाने वैयाकरणशब्दप्रयोगो भाक्तः समुदायवाचका हि शब्दाः क्वचिदवयवेऽपि प्रयुज्यन्ते॥ यथा पू
 र्वपंचाला उत्तरे पंचाला इति॥ द्वितीयपक्षे तु व्याकरणस्य सूत्रमिति प्रयोगो राहोः शिर इति वच्चेयः॥ अष्टाध्याय्या एकदेशः सूत्रमित्यवयवा

बय विभावेष ष्ठीति वास्तु ॥ अस्य वनस्यायं वृक्ष इत्यादिवत् ॥ नचैवमपि सूत्रमात्राच्छब्दा प्रतिपत्तेनियमानुपपत्तिः ॥ पदच्छेदविग्रहयोज
 नादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात् ॥ अतएव तस्य सूत्रमुच्यमानमप्युपेक्ष्यते ॥ यत्रैवतु सूत्रस्य तात्पर्यलेशोप्यस्ति तदेवतु गृह्यते ॥ तदुक्तं
 ॥ सूत्रेष्वेवहितसर्वेयदृष्टौ यच्चवार्तिकइति ॥ अतस्त्वबहुलग्रहणादिकंसार्थकमिति दिक् ॥ नन्वेवं किं वर्णोपदेशेन ॥ नहितद्वलेनकस्यचि
 च्छब्दस्य साधुत्वमवगम्यते ॥ नचकलध्यातादिदोषरहितवर्णस्वरूपप्रतिपत्तिरेवतत्फलमिति वाच्यम् ॥ लोकतरावाविपुतवर्णप्रतीते
 रवश्यं वाच्यत्वात् ॥ अन्यथा पुतादिपाठस्यापीह कर्त्तव्यतापत्तेः ॥ तदुक्तं ॥ इष्टबुध्यर्थश्चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घपुतानामप्यु
 पदेशइति ॥ एकश्रुत्यासूत्रपाठादुदात्तादिस्वरत्रयस्यापि कर्त्तव्यः पाठइत्युक्तं ॥ त्रैस्वर्येण पाठेहि अन्यतमस्य उच्चारणादेव सिद्धौ द्वयोरेव
 कर्त्तव्यतां ब्रूयात् ॥ अतएवचलोकैत्रैस्वर्यमेकश्रुत्यासहविकल्प्यतइति ज्ञाप्यते ॥ एतच्चविभाषाच्छन्दसीत्यत्र स्फुटीकरिष्यामः ॥ ननुनिर्दे
 शस्यजातिपरत्वात्सुनादिसंग्रहः सेत्स्यतीति चेन्न ॥ संवृतकलप्रभृतीनामपि संग्रहापत्तेः ॥ तदुक्तं ॥ आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्सं
 वृतादीनां प्रतिषेधइति ॥ तत्रह्रस्वस्य अवर्णस्य संवृतगुणकत्वेपितदितरेषामचां संवृतत्वं दोषः ॥ आदिशब्दात्कलः ॥ सचस्वोचितस्थान
 भ्रष्टः ॥ तथाशवासभूयिष्ठतयाह्रस्वोपि दीर्घवल्लस्यमाणो ध्यातः ॥ एवं दीर्घोपि ह्रस्ववत्कालसंकोचेनोच्यमानोर्ध्वकः ॥ एवंकरणादिभ्रंशाद
 पिबहवोदोषाः शिक्षा प्रातिशारव्यादिषु प्रसिद्धाः ॥ तत्तद्दोषविशिष्टानामपि अत्वादिजात्याक्रीं तत्वाज्जातिपरनिर्देशपक्षेतेष्वतिव्याप्ति
 रिति स्थितम् ॥ नचगर्गादिविदादिपाठस्य तन्त्रेणोभयार्थतया वर्णशुद्धि लाभाः ॥ अपठितेषु प्रातिपदिकेषु तथाप्यगतेः ॥ स्यादेतत् ॥ सर्वा
 अज्यक्तयो हलव्यक्तयश्च शास्त्रांते शुद्धः पठिष्यते ॥ अअइतिवत् ॥ नचैवं गौरवं ॥ तद्वलेन सर्वेषामनुबन्धानां प्रत्याख्यानात् ॥ इत्संज्ञा

श.कौ.
१६

लोपयोरपित्यागात् ॥ तथाहि ॥ शीङ्धातोर्ङ्कारं परित्यज्या मः ॥ ईकारं चैकल्यपठिष्यामः ॥ इति त आत्मनेपदं इत्यस्य स्थाने कलादात्मने
पदमिति पठिष्यामः ॥ कलश्च प्रक्रियादशाया मेव ॥ यथाङ्कारः ॥ प्रयोगे तु शुद्ध एव ॥ प्रत्यापत्तेः शास्त्रांते करणमपि शास्त्रीय सकल
कार्यप्रत्यसिद्धतालाभाय ॥ एवं च प्रक्रियायां दोषस्य कलादेराश्रयेणैव परिनिष्ठिते रूपेण कश्चिद्दोषः ॥ यथा यथान्यासपक्षेऽपि अकारस्य
विवृतता प्रक्रियामात्रविषयाननुप्रयोगसम्भावयिनी तद्वदिह पक्षे कलादयोपीति न कश्चिद्दोषः ॥ धर्मिकल्पना तद्वति न्याय
श्चेह बोध्यः ॥ इकारादयो हि धर्मिण एव त्वया पाठ्याः ॥ मया तु उभयपठनीयस्य ईकारस्य कलत्वमात्रं कल्प्यमिति ॥ नन्वस्मिन्पक्षे स्व
रितञ्जित इत्यत्र कथं कार्यमिति चेत् ॥ ध्यातात्कर्त्रभिप्राय इति ॥ एवं आद्यंतौ त्रिकिता वित्यत्र आद्यंतौ कल ध्याताविति ॥ इडाद्यागमाश्च
निरनुबंधाः कलाप्राप्त्याः ॥ आनुगादयो ध्याताः ॥ इह जू इत्यस्य स्थाने कृ इति द्विदोषं पाठ्यं ॥ आदिरंत्येनेत्यत्रापि आदिकल्लो सहेत्यु
त्कां अउ इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यते ॥ कलेनेति तृतीया निर्देशो सति तु अप्राधान्यात्सिद्धांत इव चरमवर्णस्य संज्ञानस्यात् ॥ इलोप इ
त्यादौ अण इत्यपनीय अओरिति करिष्यते ॥ स्वरसंधिस्त्वसंदेहाय न करिष्यते ॥ तस्मात्सर्वमनुबंधकायादिकं कलादिभिरेव सिध्यती
ति चेत् सत्यं सिध्यत्येवं ॥ अपाणिनीयं तु भवति इति चेत् अत्रोच्यते ॥ इष्टसिद्ध्यर्थो वर्णोपदेशः ॥ एवं चाकृत्युपदेशादेव उदात्तादि
सिद्धिमंगीकृत्य कलादिष्वतिप्रसंग इत्थं परिहार्यः ॥ आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः ॥ उच्चार्यंते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कला
दय इति ॥ यत्तु अग्रहणेषु प्रातिपदिकेषु प्राप्ता एवेति ॥ तन्न ॥ त्वयापि प्रतिपदपाठस्यावश्याश्रयणीयत्वात् ॥ अन्यथा शश इत्यवषव
इत्यपि स्यात् ॥ मंचकैमंजक इति ॥ पलाशे पलाष इति ॥ स्यादेतत्स्वरवर्णानुपूर्वी निर्णयाय यदि प्रतिपदपाठस्तर्हि कलादिनिवृत्तिर

राम
१६

-पिततएवास्तु॥ उणादिसूत्रात्पृषोदरादिसूत्राद्वासाधुत्वाभ्यनुष्ठानंविशेषावधारणं तु निघंटादिनेति चेत्कलादिनिवृत्तिरपि शिक्षादिग्रं
 थेनास्तु॥ सत्यं॥ आनुषंगिकी कलादिनिवृत्तिः॥ वर्णोपदेशस्यसुरज्यंफलं तु प्रत्याहारनिष्पत्तिः॥ प्रत्याहारशब्दस्तु अणादिसंज्ञापरः॥
 प्रत्याह्रियंतेवर्णाएष्विति व्युत्पत्तेः॥ नचग्रहणकशास्त्रेण निष्पादितासु अकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तिः॥ योगरूढ्यभ्युपगमात्॥ तस्मादादि
 रंत्येनेत्येतत्सूत्रमिद्धाः संज्ञाः प्रत्याहारशब्दवाच्यास्तन्निष्पत्तयेचवर्णोपदेशइतिस्थितम्॥ ॥ इतिश्रीशब्दकौस्तुभेप्रथमस्याध्यापस्य
 प्रथमेपादेप्रथममहिकंसमाप्तम्॥ १॥ ॥ श्रीगणेशायनमः॥ अदुउण॥ संज्ञासूत्रमिदं॥ आदिरंत्येनसहेतेत्यनेनसहैकवाक्यत्वा
 त्॥ अदुउणित्येषामादिरुकारः अंत्येनणकारादिनासहितः सन् आद्यंताभ्यामाक्षिसानां मध्यगानां स्वस्यचसंज्ञेतिहिवाक्यार्थः॥ अत्रअकारा
 दीनांस्वरूपेण अनुकार्येण वासतोप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वंनेतिगवित्ययमाहेत्यादाविवविभक्तेरनुत्पत्तिः सुर्षोसुर्लुगि
 तिलुग्वा॥ छंदोवत्सूत्राणीतिभाष्यकारेण्यच्छंदोंगेषुव्याकरणसूत्रेष्वपिछांदसकार्येतिदेशात्॥ यूरुयारुय्याविति सूत्रे छंदः प्रदेशेषुभौ
 गसुरज्यन्यायोऽनप्रवर्ततइतिवक्ष्यमाणत्वाद्वा॥ स्यादेतत्॥ स्वरसंधिनेहभाव्यम्॥ तत्रअइत्यत्रविभक्तेःरुत्वयत्वलोपेषुवृक्षइहेत्यादा
 विवलोपासिध्यासंधिर्नेतिसमाधानेपिइकारस्यइकोसवर्णइतिऋकारस्यऋत्यकइतिप्रकृतिभावसंभवेपिइदेतोरुयायौदुवौरौ॥ यत्तुव
 णोपदेशकालेअजादिसंज्ञानामनिष्पादत्तसंधिर्नेति॥ तच्चित्यं॥ वर्णोपदेशोइत्संज्ञायांअच्यत्याहारेचनिष्पन्नैप्रवर्तमानानांयणादीनां
 सुभ्युपास्यइत्यादीतटस्थइवउद्देश्यतावच्छेदकरूपाकांतेवर्णोपदेशादावपिप्रवर्ततेरावश्यकत्वात्॥ अन्यथातुल्यास्यप्रयत्नमित्यादी-
 सवर्णोदीर्घोऽनस्यात्॥ तथाअर्थवत्सूत्रांतर्गतानांप्रातिपदिकत्वंप्रत्ययःपुंशोऽप्यदौसुप्रत्ययोऽप्यप्रातिपदिकात्द्यौकयोर्हिबचनेकव-

श. को.

१७

चनेबहुषुबहुवचनमित्यादौ तत्तद्विभक्तिः ससजुषोरित्यत्र रुः स्वरवसानयोरिति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् ॥ स्वाध्यायो
ध्येतव्य इत्यस्य नेह मानेत्यादि श्रुतेष्वस्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादिनामपीति चेत्तुल्यं यणादावपि ॥ नन्वेवं ग्रहणकशास्त्रम
पि अणोप्रगृह्यत्येत्यादौ तदस्य इव स्वस्मिन्नपि प्रवर्तते ॥ ततश्च दीर्घाणामनणत्वेन सबर्णग्राहकत्वं नास्तीति सिद्धं तोपि भज्येनेति चे
न्न वैषम्यात् ॥ पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः ॥ तद्वोधश्च पदार्थबोधो न रभावी तथा च अणुशब्देन ये उपस्थितास्तेषां सबर्णग्राहकत्वं सू
त्रार्थः ॥ अणुशब्दश्च आदिरन्त्येनेति सूत्रेण अक्षरसंज्ञायापठितेषु संकेतित इति तानेवात्रोपस्थापयति ॥ तथा च अष्टादशानामपि
अकारः संज्ञेति पर्यवसन्ने सूत्रांतरेष्वस्य चावित्यादिषु अकारोष्टादशानामुपस्थापक इत्युचितं ॥ ननु ग्रहणकसूत्रेपि ॥ एतद्वाक्यार्थ-
बोधात्प्रागष्टादशस्वगृहीतशक्तिकत्वात् ॥ न हि सिचि वृद्धिरित्यादावादेवामुपस्थापकोपि वृद्धिशब्दो वृद्धिरादैजिति संज्ञा सूत्रे तानुप
स्थापयति ॥ किंतु स्वरूपमेव ॥ संज्ञासूत्रे च सामानाधिकरण्यात्तादैर्वा वृद्धिशब्दवाच्यत्वावधारणे सूत्रांतरेषु संज्ञिनामुपस्थितिर्निर्बन्धेनि
दिक् ॥ तस्मादह उणित्यादौ स्वरसंधिः प्राप्नोत्येवेति चेत् ॥ सत्यं ॥ संहिताविरहो न्न यणादयः ॥ अनित्या हि वाक्ये संहिता ॥ उक्तं च ॥ संहि
तैकपदेनित्या नित्याधातूपसर्गयोः ॥ नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति ॥ समासस्य पृथग्रहणं गोबलीवर्हन्यायेन ॥ एक
पदइत्यनेनैव तत्सं ग्रहसिद्धेः ॥ इयंच प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा संहिताधिकारेणैव ज्ञापिता ॥ असंहितायां यणादि निवृत्त्य
र्थो हि संहिताधिकारः ॥ अतएव ॥ हेरोहिणित्वमसिशीलवतीषु धन्या एनं निवारयपत्तिं सखि दुर्विनीतं ॥ जालांतरेण मम वासं गृहं प्रवि
ष्टः श्रोणीतदं स्पृशति किंकुलधर्म एष इत्यत्र धन्या एनमित्यस्य नासाधुता ॥ अतएव आलंकारिकैश्च्युतसंस्कृतित्वापेक्षया पृथगे

राम.

१७

वविसंधितानामदोषांतरंगणितं॥तच्चेहास्तीत्यन्यदेतत्॥नन्वेवमप्यसंहितायांकालव्यवायादेवयणादेरप्राप्तौकिंसंहिताधिकारेणेतिचेन्न॥
संहिताधिकारबहिर्भूतानांकालव्यवायेपिप्रवृत्तिज्ञापयितुंतदारंभात्॥तेनअग्राविष्णूइत्यग्राविष्णूइत्यादाववग्रहेप्यानङ्गदयः॥अग्रिमीले
इत्यत्रपदविभागेपिनिषातः॥तेनोभासंज्ञामित्यादौनसादयश्चसिध्यन्ति॥नन्वेवंपुरःहितमित्यवग्रहेहिशब्दस्यस्वरितत्वंबहुचैःपठ्यमानमसंगतंस्यात्॥
॥तयोयूवावचीतिसंहिताधिकारआशास्त्रसमाप्तेरितिसिद्धांतात्॥स्वरितविधेश्चतदंतर्भूत्वात्॥अतएवतैत्तिरीयावग्रहेहितशब्द
मनुदात्तपठेति॥अतएवचबहुचाअप्यग्रिमीलइत्यस्यपदविभागपाठेनिषातमेवकुर्वेतिननुस्वरितमपीतिचेत्॥सत्यं॥प्रातिशारव्य
विशेषविधानात्स्वरितसिद्धिः॥उक्तंहि॥यथासंधीयमानानाममेकीभवतांस्वरः॥उपदिष्टस्तथाविद्यादसराणामवग्रहइति॥तदेवं
अदुःखित्यादौसंहिताविरहान्नसंधिरितिस्थितम्॥केचित्तुचादिषुपाठान्निषातसंज्ञा॥निषातएकाजितिप्रगृह्यत्वं॥ततःप्रवृत्तिभावः
॥यद्यपिअनिपातानामपीहग्रहणमिष्टंदध्यश्चोदाक्षिःसाक्षिरित्यादिसिद्धयेतथापिनसर्वाव्यक्तयःसाक्षान्निर्देष्टव्याः॥आनंत्यात्॥किंतु
काचिद्यक्तिर्निर्दिश्यमानास्वसदृशीमितरांअपिगृह्णामीतिवक्ष्यते॥तत्रकिंनिषातव्यक्तिरेवनिर्दिश्यतांउततदितरेतिसंशयेआद्यको
टिरेवयुक्ता॥संहिताकार्यविरहेणनिर्दिश्यमानरूपस्यस्फुटप्रतीतिसिद्धेरित्याहुः॥कारप्रत्ययस्तनभवति॥बहुलग्रहणोत्॥सहिरोगा
ख्यायांणुबुल्लबहुलमित्यत्रोपसंख्यातः॥अन्येतुइकस्तिपोधातुनिर्देशइत्यतोनिर्देशशब्दःकारप्रत्ययविधावनुवर्तते॥निर्देशश्चप्रतिपा
दनं॥तेनप्रयोगविशेषनिष्ठानांवर्णानांप्रतिपादनेप्रत्ययःइहंतुआनुपूर्वीसंपादनमात्रेतात्पर्येनतुक्विपुत्रइत्यादौदृष्टानामकारदीनांप्रति
पादनेअतःकारप्रत्ययाभावइत्याहुः॥अनुकार्यानुकारणयोरभेदविवक्षाप्रसूतेतुअर्थवत्त्वस्याविवक्षिततयावर्णवाचित्वाभावात्कारप्रत्य

श-कोः याभावः॥ अत्रेदमवधेयं॥ अकारः संवृतः॥ विवृतकरणः स्वराः तेभ्यः एओविवृततरौ ताभ्यामै औविवृततरौ ताम्यामप्याकारः संवृतो
 १८ कार इति शिक्षावाक्यात्॥ विवृतसंवृतादयः शब्दाः शुक्लादिवद्धर्मधर्मिणिचप्रयुज्येते तेन विवृतं करणं प्रयत्नोपेक्षां ते तथा भूताः स्वसदः
 कारादय इत्यर्थः॥ यत्तु छंदो गविशेषैरिवर्णवर्णचक्रकाराणां संवृततामिच्छद्भिरुक्तं सत् संवृता अन्यत्रार्भवसाम्प्रति॥ तत्तु तदीयपारवा
 विशेषमात्रपरं ननु सार्वत्रिकं॥ यथा सात्यमुग्रिणा बनीयानामेव सुजाते एष्वसूत्रते अध्वर्यो ओद्भिभिः सुतमित्यादावेकमात्र एकारो
 कारश्च न त्वनेकेषां तद्वत्॥ इकारादौ वा यथा तथा स्तु॥ अकारस्य संवृतत्वं तु निर्विवादमेव॥ तथाप्यसौ प्रक्रियादशायां अकारेण दीर्घेण
 पुतेन च सहसा वर्ण्यस्मिन्नुपेय विवृततरोस्मिन्सूत्रे निर्दिश्यते॥ विवृततरत्वं च प्रयोगदशायां मा भूदित्ये तदर्थं शास्त्रांते अअ इति सूत्रे कृतं॥
 तेन हि विवृततरमनूय संवृती विधीयते॥ न चानुवाक्यसमर्पकेण अकारेण दीर्घपुतयोरपि ग्रहणकशास्त्रबलात्संग्रहः स्यादिति वाच्यं॥ अ
 दूतितपरिर्देशस्य एकशेषेण द्वस्वषट्कनिर्देशस्य वा सिद्धांतपिष्यमाणत्वात्॥ वक्ष्यति हितत्रवार्तिककारः॥ सिद्धं तु तपरिर्देशात् एव
 शेषनिर्देशात् स्वरांनुनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति॥ शास्त्रांते च विधीयमानं प्रत्यापत्तिवचनमेव ज्ञापकं दूह विवृत उपदि
 ष्ट इत्यस्यार्थस्य॥ यत्तु अत्रत्यं वार्तिकं अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति॥ तत्र विवृतशब्दो विवृततरत्वपरः॥ उदाहृत शिक्षा
 नुरोधात्॥ ननु शुक्लतरापि शुक्लो भवत्येव यथा तथेह विवृततरस्याप्याकारस्य विवृतत्वानपायात्सावर्ण्यं यथाश्रुतेपि सेत्स्यतीति चेत्॥ न। सव
 र्णसंज्ञायां तुल्यप्रयत्नत्वस्य विवृततरत्वाद्यवंतरधर्मपुरस्कारेणैव वक्तव्यत्वात्॥ अन्यथा ओदौ तोरपि सावर्ण्यापत्तौ गां गा इत्यत्रेव नाबं ना
 वग्ला वंग्ला वइत्यादावपि औतो मृशसोरित्यात्वं प्रवर्त्तत॥ ईदूदेदिति एकारांतस्य विधीयमाना प्रगृह्य संज्ञाकरवाव है इत्यादावपि प्रवर्त्तत॥

एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपं कस्यै अदात्विष्णो अस्तीत्यादावपि स्यात् ॥ किंचैवं हकारादीनामीषद्विरुतत्वादकारादीनां विरुतत्वात्सर्ववर्ण्यो
 प्रसक्तेर्नाड्यलाविति सूत्रं न कर्तव्यमिति भाष्यसिद्धांतो व्याकुप्येत ॥ ए ओ डि. त्यादि सूत्रद्वयेङ. कारचकाररूपानुबंधद्वयकरणं चेद्वल्लिख्यं ॥
 अन्यथा हि अन्यतरेणैव सर्वत्र व्यवहरेत् किं बहुना ऐकारोकारावपि निनिर्दिशेदाकारादीनामिव सावर्ण्ये न सिद्धे रिति दिक् ॥ तस्मादत्रत्य भाष्यव
 र्तिकयोर्विरुतशब्दो विरुततरं लक्षयतीत्येव तत्त्वं ॥ यद्वा ॥ विरुतप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्विरुततरेण सह सावर्ण्यं सेत्स्यतीत्यवधेयं ॥ एवं च भा
 ष्यादिप्रंथो यथाश्रुत एवाम्भक्त ॥ एतच्च न्यासकारहरदन्तयोर्ग्रंथमनुसृत्य उदाहृतशिखावां क्योपष्टंभेन व्याख्यातं ॥ परमार्थतस्तु ॥ आका
 रे विरुत इत्येव भाष्यवार्तिकस्वरसमिद्धं ननु विरुततर इति ॥ ब्रथा च पाणिनीयशिखा ॥ स्वराणां मूलाणां चैव विरुतं करणं स्मृतं ॥ तं भ्यो
 र्भ्यो विरुतावेङोताभ्यामैचौतथैव चेति ॥ प्रागुक्तं तुर्मतां ब्रं ननु पाणिनीयं ॥ अतएव ए ओ डि. सूत्रे भाष्यकै यदादौ अकारस्य विरुतत्वादि
 रततराभ्यां संध्यस्य आगाभ्यां न सावर्ण्यमिति युक्तं ॥ एवं च वृत्तिग्रंथस्यापि यथाश्रुतस्य सौष्ठवे न्यासकारहरदन्ताभ्यां कृतं भंत्स्व व्याख्या
 नमनादेयं ॥ अथ च नाड्यलाविति पठतः सूत्रकृतो मते विरुततरस्यापि विरुतत्वमात्रेण सावर्ण्यमस्तु ॥ चत्वार आभ्यंतराः प्रयत्नाः सा
 वर्णसंज्ञा यमाश्रीयंत इति वृत्तिग्रंथस्वरसात् ॥ न चैव मेङ्गै. चोरति प्रसंगः ॥ वर्णस्य म्नाये पृथङ्दि. ईशं सामर्थ्यात् अनुबंधद्वयसामर्थ्यात् तत्र
 सावर्ण्यप्रवृत्तेरिति दिक् ॥ ननु दंडादक. मित्यादौ दीर्घेण सह दीर्घ एकादेशः सावर्ण्यस्य फलमित्यस्तु पुतेन तु सावर्ण्ये किं फलमिति प्रैतु ॥
 इह आश्रयिदत्तेति गुणो रनृत इति पुते कृते तेन सह पूर्वक्यदीर्घ एकादेशः फलमिति गृहाण ॥ न च दीर्घे कर्तव्ये पुतस्यासिद्धत्वं शंक्यं ॥ पुतप्र
 गृह्या अचीति ज्ञापकेन सिद्धः पुतः स्वरसंधिष्विति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ स्यादेतत् आसुरसमाप्तायिकस्य अकारस्य कृतेऽपि विरुतत्वे धातुप्राप्ति

को

१९

पदिकप्रत्ययनिपातस्यस्य संबुतत्वादचत्वं न स्यात् ॥ आक्षरसमाश्रयिकेन भिन्नप्रयत्नानामपीषामग्रहणात् ॥ ततश्च शमामहानामिति
दीर्घो अलोऽत्यपरिभाषया अंत्यस्यैव स्थानत्वात्कारस्य ॥ अचश्चेति परिभाषाया बाधुदनुपस्थितेः ॥ तथा हृषदित्यत्र प्रातिपदिकस्यां त उदात्तो
वत्येतन्न स्यात् ॥ नायक इत्यत्र प्रत्ययाकारस्या न चत्वादायादेशो न स्यात् ॥ अवर्णमतीत्यत्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्या-
द्युदात्तत्वं न स्यात् ॥ किंच ॥ अस्य चावित्यादौ अकारस्य विरतत्वेनानणत्वादसति ग्राहकत्वेषु की भवतीत्यादावेवेत्वं स्थान्तुमाली भवती-
त्यादौ ॥ न चाक्षरसमाश्रयिकस्य विरतत्वप्रतिज्ञा सामर्थ्या न त्सदृशेषु धात्यादिस्थेष्वपि तत्कार्यप्रवृत्तिरिति वाच्यं ॥ खट्वाढकमित्यादौ दी-
र्घसंघादनेन विरतत्वप्रतिज्ञायाः साफल्ये सति सामर्थ्यविरहात् ॥ तथा हि ॥ अकः सवर्ण इत्यत्र आदिरंत्येवेति वचनादनयोरेव अंकारककार-
णानुकरणमिति निर्णीतं तेन प्रत्याहारगतेन विरुद्धेनाकोऽप्येव सवर्ण्यदौ घं पुतयोर्ग्रहणे खट्वाढकमित्यादिसिध्यति ॥ अस्तितुं विरतत्वे-
न अस्य चावित्यादिष्विव प्रत्याहारेष्वपि संवृतस्य ह्रस्वस्यैव कार्यं स्थान्तु दीर्घं पुतयोरिति फलभेदस्य स्पष्टतया क्व विरतत्वप्रतिज्ञायाः सा-
मर्थ्यं ॥ अथोच्येत ॥ प्रत्ययप्रत्याहारेण सवर्ण्यस्यैव विरतत्वं ज्ञाप्य न इति न ब्रूमः ॥ किंतु सामान्यापेक्षज्ञापकं इह शास्त्रे यावानकार-
ससर्वोपि प्रक्रियायां विरतो बोद्धव्य इति ॥ एवमपि प्रत्युच्चारणं वर्णानां भेदेन अस्य चावित्यादावुच्चारितस्थानणत्वेन सवर्णग्राहकतानस्या-
त्किं त्वकः सवर्ण इत्यादौ प्रत्याहार एव सवर्णग्राहकत्वं स्यात् ॥ एवमिकारादयो पीकोपणचीत्यादावेव ग्राहकाभ्युर्न तु एरुनेकाचो यस्यै-
ति चेत्त्यादौ ॥ ननु एक एव अकारः तत्कस्थानणत्वं माशंक्यते ॥ न चैवमुदात्तानुदात्तत्वादिविरुद्धधर्मानुपपत्तिः ॥ तेषां व्यंजकध्वनिधर्मत्वा-
त् ॥ अनुबंधव्यवस्थापिलोकवद् भविष्यति ॥ लोके हीह मुंडो भव इह जटिलो भवेत्यादि क्रमेण एकस्थाने कधर्मोपदेशोपितत्तद्देशभेदेन -

राम-
१९

धर्मीव्यवतिष्ठतेतथेहापिकर्मण्यणित्यत्रैवणित्वं चरेष्टइत्यत्रटित्वंगपोष्टकिटित्वकित्वे-असंप्रतिकइत्यादौतुनैकमप्यनुबंधकार्यमिति
 व्यवस्था अतएवप्राग्दीव्यतोण्शिवादिभ्योणित्यादौपुनःपुनर्णित्करणंसार्थकं॥कथंतर्हिघटेनतरतीतिघटिकः॥तरतीत्यधिकारेनौह्यचष्ट
 न्निठिठन्॥कथंचधनस्यनिमित्तंसंयोगउत्पातोबाधन्यः॥तस्यनिमित्तंसंयोगोत्पातावित्यधिकारेणोह्यचोसंख्यापरिमाणाश्चादेर्यत्इतिचेत्
 ॥आवृत्तिकृताह्यज्यपदेशाद्भविष्यति॥नचबाहुकइत्यादौमुख्यद्वयचिचरितार्थत्वाज्ञौणेकार्यासंभवइतिवाच्यं॥अश्वादिप्रतिषेधेनेहगो
 णस्यापिमुख्यसमकक्षताज्ञापनात्॥अतएवकिरिणेत्यादौसावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वंनभवति॥आवृत्तिकृतेनह्यज्यपदेशेनस्वा
 श्रयस्यैकाज्यपदेशस्यनिवर्तितत्वात्॥नहित्रिपुत्रोहिपुत्रव्यपदेशंलभते॥तस्मादुक्तरीत्याबाधकाभावाह्लाघवरूपसाधकबलवा
 न्न्यक्तिरेकैवेतिसर्वसुस्थमितिचेन्न॥उदात्तत्वादिविरुद्धप्रमाध्यासेनव्यक्तैक्यस्यबाधात्॥ध्वनिधर्माएवैतदित्युक्तमितिचेत्तर्हिक्त्व-
 मेत्वादिकमपितस्यैवास्त्विति-अकारेकारादीनामप्येक्यप्रसंगः॥तदेतदुच्यते॥अखंडंपदंवाक्यंवावाचकमिति॥किंबहुनामास्त्वेवव्यं
 ग्योवर्णः व्यंजकत्वाभिमतैर्ध्वनिभिरेवसर्वनिर्वाहात्॥इत्तंचहरिणा॥अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्याजातिःस्फोटइतिस्यूता॥कैश्चिद्व्यक्त्यएवा
 स्याध्वनित्वेनप्रकल्पिताइति॥तस्माद्यध्वनिभिरेवनिर्वाहस्तर्हिजातिस्फोटोच्यतेनोचेत्कखयोस्त्रिबोदात्तानुदात्तादीनामपिभेदएवेतिन्या
 यतः-परिनिष्ठितैसतिएवंध्वनिशून्यभेदानुदात्तस्वरिसादिकान्॥वर्णाअनुपततेस्यूरथावृगंतिहेतवइतिमीमांसकमतमर्दुजरतीहत्वा
 दुपेक्ष्यमिति-स्थितम्॥एवंचअनतावर्णइतिनैयायिकाद्यभ्युपगतीत्याद्ययंजातिपरोनिर्देशस्तर्हिअस्यचावित्यत्रापितथेवास्त्विति
 किग्रहणकशास्त्रेण॥तदुक्तं॥सवर्णेणग्रहणमपिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति॥तपरसूत्रेनुजातिनिर्देशप्रयुक्त्येवातिप्रसंगस्यभंगाय॥स्ये

दादीनाम इत्येकैकमात्रव्यक्तिरपि जातिविशेषणतया विवक्ष्यते ॥ विधेयविशेषणत्वात् ॥ पञ्चेकत्ववत् ॥ अस्य चावित्यादौ नु अनुवाद्यविशेषण
 त्वान्नव्यक्तिर्विद्विक्ता ॥ ग्रहेकत्ववत् ॥ किंतु अणग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नमपं पञ्चोभिप्रेतः ॥ एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षस्तदपि त एव ॥ अ
 षादश अवर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अद्वि उणितियदि जातिपरो निर्देशस्तर्हि पुनरणग्रहणं वैयर्थ्यं ॥ व्यक्तिनिर्देशे तु उक्तरीत्या अस्य चावित्यादौ सर्वणग्र
 हणानुपपत्तिरिति महत्संकटं ॥ तस्मादिह सूत्रकारस्य शयो दुर्वच इति चेत् ॥ उच्यते ॥ त्रिष्वपि पक्षेषु स्वस्त्येव सूत्रस्योपपत्तिः ॥ तथा हि ॥ स एवा
 यं अकार इति प्रत्यभिज्ञाबलादकार एक एवेति पक्षे धर्मस्य वस्थायाम् स्त्वयैवोपपादनाद्यथा के अणकार्येन भवति यथा च अप्रत्ययादिविधिस्थ
 लेन दीर्घादिप्रवृत्तिः तथा अस्य चाविति विधिरपि माली भवेतीत्यादौ न प्रवर्तते तेन ग्रहणकशास्त्रं क्रियते ॥ तच्च सावर्ण्याधीनमिति ह स्वस्य विवृत
 म्प्रतिज्ञायते ॥ तनु आक्षरसमाप्ताधिकस्यैव चेत्तु त्रपि न प्रवर्तते तेन सार्वत्रिकी प्रतिज्ञा ॥ एवमपि अस्य चावित्यादौ अनणत्वादेव ग्राहकत्वं
 न स्यादिति चेत् ॥ विवृतं ह स्वत्वादेरविशेषणतस्याप्यणत्वात् ॥ न हि मुंडत्वजटिलत्वादिवद्देशभेदेनानुपात्ताः स्वरूपमात्रानुवादेन विहितं अपि
 श्यामोर्दीर्घश्चतुर्बाहु रित्यादयो व्यवतिष्ठन्ते ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकत्वगुणास्तु शब्देनानुपात्तानभेदका इति वृद्धिः सूत्रे वक्ष्यते ॥ अनेता
 एव व्यक्तय इति पक्षे अष्टादश अवर्णव्यक्तय इति पक्षे च यद्यपि ह्रस्वदीर्घपुनसाधारणी एका जातिकंठादिजन्यतावच्छेदिका तज्जन्य ध्वनिच्यम्पता
 वच्छेदिका वास्त्येव तथापि तद्व्याप्य ह्रस्वमात्रवृत्तिरपि जातिरस्ति ॥ तथा च ॥ अद्वि उणस्त्वव्याप्यजातिपरो निर्देशः तेन तज्जातीये एकवक्तृत्वं वि
 वृतत्वं सर्वेष्वपि सिध्यति ॥ अतएव सर्वेपि ह्रस्वा अणो भवन्त्येवेति अस्य चावित्यादौ न कश्चिद्दोषः ॥ अवात्तामित्यादिष्वपित्येवैव गतिः ॥ अन्यथा
 अवात्सूतामिति स्थिते सिचः पूर्वपरयोस्तकारयोर्मध्ये अन्यतरस्यैव झलत्वं स्यान्न तूभयोः अक्षरसमाप्ताये उभयोरपागत् ॥ ततश्च झ

राम
 २०

लो झलीति न प्रवर्तते सूत्रस्यावकाशस्तु अभित्यादित्यादिः स्यात् ॥ एवं च दीर्घणामनणत्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीत्यपि सिद्धं तः संगच्छ
नि ॥ अथ व्यापकजातिपरमेव निर्देशस्वीकृत्य अणग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् ॥ एवमपि उपसर्गादतीत्यादौ लृवर्णग्रहणाग्रहणकशास्त्रस्याव
श्यकत्वात् ॥ न च ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्यविधानसामर्थ्यात्तद्ग्रहः ॥ अकः सवर्णइत्यादौ चारितार्थात् ॥ किंच ॥ अस्य चावित्यादौ व्यापकजातिनि
र्देशः तदादीनामवित्यादौ तु व्याप्यजातिनिर्देशइत्यस्य नियामकाभावे संकरोपि स्यात् ॥ न चानुवाद्यविशेषणं विधेयविशेषणं च ग्रहैकत्वपञ्चेकत्व
बहिर्वक्षितमविवक्षितं चेन्मिमीमांसकमर्यादावैयाकरणैः स्वीकर्तुं शक्या ॥ उपेयिवाननाश्वाननृचानश्चेत्यत्र उपेस्यविवक्षितं नञ्प्रभृतितुविव
क्षितमिति स्वीकारात् ॥ ओर्द्धातुकस्येडुल्लादेरित्यादावनुवाद्यविशेषणस्यापि बहुशो विवक्षणाच्च ॥ तस्माद्याख्या न तोविशेषप्रतिपत्तिरिति परि
भाषितं सिद्धं तेशरणं ॥ व्याख्या नंतु लक्ष्यानुरोधीति यद्यप्यगते न तत्राश्रीयते तथापि नैतद्वलेन ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानं न प्रत्कारमावहते
॥ ग्रहणकशास्त्रबलेन हि अपत्ययो अविधीयमानः सवर्णग्राहकइति स्फुटतरं श्रेणीयते ॥ उल्लंघिताचेयं मीमांसकमर्यादाधर्मशास्त्रेऽपि बहुशः
श्रेयांसं न प्रबोधयेदित्यादिषु ॥ एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रेऽप्यग्रहणमपीह ज्ञापकः ॥ अन्यथा आहुणइत्येकत्वस्य पञ्चेकत्वबहिर्वक्षासंभवात्किं
तेनेति दिक् ॥ अथवा अर्थवत्त्वस्याविवक्षाद्यमपि इहोच्चारितोऽकारादिः सुसदृशोऽव्यक्तीः सा दृश्यादिव्यसंबंधेनोपस्थापयति ॥ नन्वेवमपि
वत्या अनुपस्थितानां शाब्दबोधेऽन्यप्रतियोगितानुपपत्तिः ॥ अर्थाध्याहारवादेवांशोऽकारात् ॥ अतिप्रसंगभंगस्तु तात्पर्यग्राहकवलेनैव ॥
अन्यथा न वापि लक्षणाध्याहारादेरिति प्रसंगस्य तदवस्थत्वात् ॥ स्पृहेरीक्षितइत्यनुशासनं सर्वव्याप्येऽप्यवित्यादौ पदाध्याहारः कुत इति चेन्न
वित्यादौ पदार्थक्रियापदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्याद्यनुशासनादर्थध्याहारस्यापि स्थलविशेषेऽसत्त्वात् ॥ अन्यथा गवित्ययमाहे

२१ त्प्राप्त्यगते श्रौते वक्ष्यते ॥ अल्लुक् ॥ ननु विधिवाक्येषु अकारो ग्रहणकशास्त्रबलेन अकारादी नष्टादशयथा गुण्हाति तथा लृक् नपि द्वादशयं ही
 व्यतिरिक्तं पृथग्लकारोपदेशेन ॥ नचभिन्नस्थानतया सावर्ण्यविरहादग्रहणमिति वाच्यं ॥ अकारलृक्कारयोः सवर्णविधिरिति वार्तिकबलेन वाच्य-
 त्त्रिकस्य सावर्ण्यस्यावश्यं वाच्यत्वात् ॥ अन्यथा इहोपदिष्टे लृकारे प्रात्कारीयतीत्यादौ उपसर्गोद्देशात् तौ वासुप्यापिशलेरित्यस्य अप्रवृत्तिप्रसं-
 गात् ॥ ननु कृपिस्थस्य लृकारस्येदमनुकरणं ॥ तस्य च स्वरकार्येष्वसिद्धत्वाद् अकार एव मिति उपसर्गोद्देशादिसेत्यतीति चेन्न ॥ रूपोरोल इति
 विहितस्यासिद्धत्वेपि तदनुकरणस्यास्य असिद्धत्वं विहातुं ॥ स्यादेतत् ॥ प्रकृतिवदनुकरणमिति अतिदेशद्वयमप्यसिद्ध एव ॥ सखातिदेशो वश्या-
 श्रयणीयः ॥ हिः पचंस्वित्यद्देति तैत्तिरीयवाक्ये यद्यपि पचंस्वित्याद्युदात्तं पठ्यते तथापि भाष्योदात्तत्वे सखां तरीयेपचं तु शब्दस्य तिङ् इति उदा-
 त्तिनिघातो यथा स्यात् ॥ नत्येतत्तिङ्-तं ॥ तिङ्-तपदार्थकत्वात् ॥ स्वाद्युत्पत्तिस्त्विह विवक्षा भेदेन वै कल्पिकीत्यर्थवत्सूत्रे वक्ष्यते ॥ अग्नी इ-
 त्याहेत्यादौ प्रगृह्यत्वमप्यतिदेशादेव ॥ अतिदेशो ज्ञापकं तु यत्तदेतैभ्यः परिमाण इति सौत्रनिर्देशः ॥ नह्यत्रातिदेशं विना त्यदाद्यत्वं लभ्यते ॥
 अभिव्यक्तपदार्थाये इति न्यायेन लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः ॥ तथा च प्रयुज्यते ॥ यत्तदोर्नित्यसंबंध इति ॥ नन्वनैवैवातिदेशो
 नभत्वस्यावश्यकत्वादुदात्तप्रयोगो नुपपन्न एवेति चेत् न ॥ उदात्ततज्ञापकसूत्र एव त्यदादीनि सर्वैरित्येकशेषस्याकरणेन एव च तदो-
 सुलोप इत्यादि निर्देशैश्चातिदेशस्यानित्यताज्ञापनात् ॥ अथवा प्रादृशरत्नालदिवांज इति सूत्रे अपो योनिष्वनुषुचेति वार्तिकेनैव
 परिभाषा अस्या अनित्यताचेत्युभयमपि ज्ञाप्यते ॥ तथा हि ॥ कारीर्यामपुमंता वाज्य भागाविति श्रुतं ॥ अपुमे सोमः अपस्वग्रे सधि एवे-
 तिहितत्रमंत्रौ ॥ तत्रापुशब्दादनुकरणभूतान्मनुपि अस्य वामीयमित्यादाविवा अनुकरणस्य विभक्तित्वाभावादे बलुको प्रसंगादल्लुग्वि-

धानमुक्तपरिभाषां ज्ञापयति॥ मनुबुत्तत्तेश्च प्रथमांततां विना दुर्लभत्वात्प्रातिपदिकतायावश्यकी सा च प्रत्ययांतत्वे सति दुर्लभेति प्रातिपदि
 कसंज्ञायां अतिदेशप्रवृत्तिविरहाभ्यनुज्ञानादनित्यतापिसिद्धा॥ एतेन युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिप्रयोगाव्याख्याताः॥ प्रकृतम
 मुसामः॥ लृकारानुकरणस्याप्यतिदेशो नासिद्धत्वात्प्रात्कारिणीत्यदाबुपसर्गादतीत्यस्य प्रवृत्तिसिद्धौ किं सावर्ण्येनेति चेन्न॥ तथा
 सतिरेफपरस्वप्राप्तावपिलकारपरत्वासिध्याप्रकृते अनित्यत्वेनातिदेशप्रवृत्तेरेकत्वयापि वाच्यत्वात्॥ ननुरेफपरत्वेसिद्धे अतिदेशाद्रेफस्य
 लकारो भविष्यतीति चेन्न भवमपि गम्लसृष्ट्यादिस्थस्य लकारस्यानुकरणे त्वदुक्तातिदेशादेरुक्तिसंभवाभावात्॥ तस्मात्सवर्णत्व
 स्यादुशकत्वे लकारोऽप्येवमर्थ एवेति चेत्॥ अत्रोच्यते॥ न तावद्वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतः प्रवृत्तिः॥ आरब्धव्येपि वार्तिके ऋकारलकारयोः
 सवर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं कर्तव्य एव लकारोपदेशः॥ तत्रैव सति खेत्यत्र गुरोरनृतइति पुनः सिध्यति॥ अन्यथा अनृतइति निषेधः स्या
 त्॥ ऋकारेण लकारादृष्टान्॥ कूप्यमानश्च लीकूप्यमानइत्यादौ ऋत्वर्णां अस्येत्यौपसंख्यानिकस्त्वस्या प्रवृत्तिस्तु सुभ्रादित्वेनापि सु
 वचा॥ अन्यथा प्रकूप्यमानादौ लृत्वचइति णत्वस्य दुर्बोत्तात्॥ इदं त्ववधेयं॥ वार्तिकमते सवर्णेण ग्रहणमपरिभाष्यमिति सिद्धां तादृका
 रे लृकारसाधारणजातिविरहेणाकृतिग्रहणासंभवाच्च प्रात्कारिणीत्यत्र कर्णनिर्वाहस्तदवस्थः॥ सावर्ण्यविधिस्तु सवर्णे दीर्घे होत
 रलृकारइत्यत्र इको सवर्णइत्यस्य प्रवृत्तिरिति बंधे च चित्तार्थः॥ न च ऋत्यकइत्यस्य प्राप्तिः॥ ग्रहणकशास्त्राभावादेव॥ एवं च दीर्घसं पा
 द्यते सार्थं लृकारपठेः सावर्ण्यानित्यत्वमपि कथं ज्ञापयेदिति॥ तस्मादणग्रहणप्रतीचक्षीणस्य तत्त्वानेन ऋग्रहणं कर्तव्यं॥ अपत्ययमु
 ह्येन धनकार्यमित्याशयः कल्प्यः॥ यद्यप्येवं पदलभ्यतीनां लृदितां नाग्लोपीत्युदित्कार्ये प्राप्नोति॥ पृथगनुबंधकरणं तु लृदित्वप्रयुक्तस्य

अत्रादेशस्य नदित्वप्रवृत्त्याचरितार्थत्वादसंकरं जापयितुं समर्थं तथापि सावर्ण्यस्यानित्यतमैवेदमुपि समाधेयं ॥ यं ह्य ॥ स्वरसंधिप्रक
 रणे लृवर्णस्य ऋवृद्धाव एव वाच्यः ॥ सावर्ण्ये च नोपसंख्येयं पुनस्तत्प्रकरणं सरस्वतिनृत्यातिदेशप्रवृत्तिः ॥ उरणरपर इति परिभाषा तु
 कालतया स्वरसंधिप्रकरणस्थेति उपेत्य नेन लृवर्णग्रहणोपपत्तिः ॥ अस्मिन्नापि पक्षे लृकारोपदेशादहकर्तव्य एव ॥ कु ३ सशिव इत्य
 च पुतो यथा स्यात् ॥ कु स इति च द्वित्वं ॥ प्रकु स इति च स्वरितः ॥ अत्र त्वंतर्भावितृष्यार्थात् कर्मणि क्तः ॥ न न गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्व
 रः ॥ कर्मणियः क्तस्तदेते उच्यते तद्विधानात् ॥ ततः शेषनिघाते कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ न चात्र कपोरोल इत्यस्यासिद्धत्वाशं
 कापि ॥ पूर्वत्वात् ॥ एते हि पूर्वप्रत्यसिद्धेन तु परंप्रतिपूर्वं ॥ एवं च गम्लप्रभृतीनां लृकारस्य इत्संज्ञा नानायासेन सिध्यति ॥ अन्यथा तु पु
 रुदिद्युतादृत्यदित इति लृकारे परतः कृतेन यणादेशेन इत्संज्ञा नुवादेन च जापकेन कथंचित्साधनीया स्यात् ॥ एवं इदितो नुमित्याद्यनु
 वादो नोक्त्य कदत्यादि निर्देशानां च साम्यादिकारादप्यपि निर्दिश्येरन् ॥ यथा श्रुतसूत्ररीत्यानुब्रूमः ॥ ऋकारमुच्चारयितुं प्रवृत्ताकुम्भरी
 करणा पाटवाद्यदालकादमुच्चारयितुं तदनुकरणस्यापि अकार्यसिद्धिः फलम् ॥ अनुकरणानामनुकार्येणार्थवतां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् ॥
 नन्वेवं लृवर्णस्य दीर्घानसंतीति व्याहन्येत ॥ अनुकरणस्य तत्रापि सुलभत्वादिति चेन्न ॥ न्यायप्राप्तस्यापि वचने न बाधात् ॥ इदं च त्याग्य
 भवात्कल्पनं संज्ञादिष्विति वार्तिकाल्लभ्यते ॥ तथा हि ॥ लृकारोपदेशाय हच्छा शक्तिजानुकरणपुत्याद्यर्थ इति पूर्ववार्तिकेन लृकारोपदेश
 स्य प्रयोजनत्रयमुक्तं ॥ दध्युतकायदेहीति यदृच्छा शब्दः ॥ कुमारी लज्जु इत्याहेति अशक्तिजानुकरणं ॥ पुतहिर्वचनस्वरिताश्च पुत्यादयः
 ॥ एतदर्थं लृकारोपदेश इति हितस्वार्थः ॥ तत्र प्रथमप्रयोजननिराकरणायेदं वार्तिकं ॥ न्याय्यमावादि ॥ अस्वार्थः ॥ ऋमिस्तावदतरीयडि

तिनिर्दिष्टः सौत्रो धातुः तस्मादौणादिकः कुन्॥ तत्रत्येवं सूत्रितं॥ कुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति॥ शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च सोपपदान्भिरु
पपदाच्च धातोः कुन्स्यादित्यर्थः॥ रजकः तक्षक इत्यादिशिल्पिनि॥ चरकः भषकः कटकं कनकमित्यादिसंज्ञायामुदाहरणं॥ तथाचक्रतक
शब्दः शास्त्रानुगतत्वा न्याय्यः॥ तत्सद्भावात्स एव संज्ञा तथाचक्रतं कुर्यान्नतद्वितमित्यादिगृह्यस्मृतिरप्यनुकूलिता भवतीति॥ एवं वदताः
शास्त्राननुगतदेशभाषया यत्कुंचीमंचीत्यादिनामक्रियते तदसाध्विति स्फुटीकृतं॥ आदिशब्दादनुकरणेपिशिष्टानुरोधदर्शयता लूव
र्णास्यदीर्घानमृतीति शास्त्रमर्थोदायुल्लंघ्यक्रियमाणस्य दीर्घानुकरणस्याप्यसाधुता दर्शिता॥ तस्माद्विधुभादिभ्यः कुंचीमंच्यादीना
मिव गौगोण्याद्यनुकरणेभ्यो दीर्घलवर्णानुकरणस्यापि न्यायतो न किंचिद्वैलक्षण्यं किंतु वाचनिकमिति स्थितम्॥ मंत्रशास्त्रे तु मा
तृकान्यासादौ दीर्घलवर्णो यद्यपि स्वीकृतस्तथापि प्रातिष्ठाध्यन्यायेन अन्यत्रासौ नोपयुज्यत एवेत्यवधेयं॥ एवं वचेत्यादीनामपिशिष्टे
रनेगीकृतानां न्यायसाम्यादसाधुतोक्ता॥ तथाचाहुः॥ नहि वचिरिति परः प्रयुज्यत इति॥ एवं च न्याय्यत्वादिति वार्तिकेन पूर्ववृत्तिकोक्तप्र
योजनत्रयमध्ये प्रथमप्रयोजनं निराकृतं॥ लृत्तर्कश्चासाधुरेव॥ इत्थं च यीशब्दानां प्रवृत्तिर्न संति यदृच्छा शब्दा इति पक्षेणोक्तं॥ पक्षांतरैरपि
हि परिहारा भवतीति भाष्यकारः॥ सतद्वृत्तपयोलोचनयानुचतुष्टयीति पक्षे लृत्तर्कदोषोपि विधुभादिबोधासाधुबहिर्भूताः साधवसव
चमृद्विधुभादिविलक्षणा इति लभ्यते॥ अन्यथा हि पक्षांतरैरिति न ब्रूयादिति॥ न च गृह्यस्मृतिर्विराधः॥ तावतापि कृतंकुर्यान्नतद्वितमितिश
ल्लंघ्यकृतस्याप्योपगमादेरिव शब्दसाधुताभ्युपगमबाधकाभावात्॥ पुरुषस्त्वसाधूनिपि प्रसृजानो देवब्राह्मणादिनिन्दकवद्वर्मस्था
श्चोच्छेधनास्त्यवैतीत्यन्यदेतत्॥ यत्तु द्वितीयप्रयोजनं निराकरणार्थं वार्तिकम्॥ अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु इति॥ तस्यायमर्थः

॥ शिष्टस्य साधारणानुकरणं साध्येव ॥ अशिष्टं च तदप्रतिषिद्धं च साध्वसाधुवर्हिर्भूतं तद्विषुभादितस्यानुकरणमपि तादृगेव अर्थादसाधोरनु-
 कर्षणमप्यसाध्येवेति ॥ इदं तु भाष्ये दूषितमेव ॥ हे लघो हे लय इत्यादीनां शिष्टपरिगृहीतानां साधुतायां बीजाभावात् ॥ न ह्यपशब्दवाचक-
 त्वमात्रेण तथात्वं ॥ अपशब्द इत्यस्योप्यसाधुतापत्तेः ॥ न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन अपसाधुतासिदेशः ॥ अशास्त्रीयस्यातिदेशा यो-
 गादिति दिक् ॥ तस्माद्वातिक कृतादूषितमपि द्वितीयप्रयोजनं भाष्यरीत्या स्थितं ॥ यदपि तृतीयप्रयोजननिराकरणपरं वार्तिकं ॥ एकदेश-
 विकृतस्यानन्यत्वात् ॥ त्यादय इति ॥ तस्यायमर्थः ॥ नुद्धिधिलादेशविनामेषु प्रतिविधानमिति वक्ष्यमाणत्वादकारैकदेशस्य रेफस्य लत्वे-
 कृते एकदेशविकृतन्यायेनाचकार्यमिद्विरिति ॥ न चैवमर्थे इति प्रतिषेधापत्तिः ॥ अरवत इति न्यासात् ॥ एकदेशविकृतन्यायेनैरेफवत्ता-
 प्यायाति ॥ लोकेपि हि द्विपुच्छस्य पुच्छवत्त्वप्रयुक्तकार्येनाप्यत्येव ॥ न च होतृकारादेर्दीर्घस्याप्यरक्त इति पुनः प्रतिषेधापत्तिः ॥ ह्रस्वस्य
 र्वतोनेति न्यासात् ॥ किं त्वेवं सति एकस्य लकारस्य प्रत्याख्याना यस्मिन् भंगाश्रयेण विपरीते मेव गौरवमिति तदेतदाह भाष्यकारः ॥ सेयं महतो
 वंशस्तंबाल्लङ्घानुरुष्यत इति ॥ लङ्घापक्षिविशेषः फलविशेषो वा ॥ लटलौ ल्ये इति धातोरशृष्वि लटिकणिरवटि विशिभ्यः क्वन्ति योणादिकः क-
 न् ॥ नेडुशिरुतीतीडभावः ॥ लङ्घाकरं जभेदे स्यात्फलेऽवद्येखगांतरे इति विश्वः ॥ ननु कृपारोल इति सूत्रं अअ इत्यस्मात्पूर्वमस्तु ॥ एवं च ल-
 त्वस्यासिद्धत्वादेव पुत्यादयः सेत्स्यतीति चेन्न ॥ एवं हि सति ग्रीयडीत्यस्याप्युत्कर्षः स्यात्ततश्च लत्वस्यासिद्धतया निजे गित्यत इत्यत्र ह लि-
 चेति दीर्घः स्यात् ॥ ननु बलच प्रतिशारव्ये ऋकारलकारावथ षष्ठोऽप्राजिह्वा मूलीया इति ऋलवर्णयोः स्थानसाम्योक्तेस्तद्रीत्याग्रहणकशा-
 स्त्रेणेव निर्वोहाङ्कारोपदेशो मास्त्विति चेन्न ॥ उक्तरीत्या ऋलवर्णयोः सावर्ण्यापसंख्याने परंप्रत्याख्यायतां लकारोपदेशस्तु क्तरीत्या कृतशि-

खेपुतसिद्धयेसावर्ण्यानित्यतांज्ञापयितुंकर्त्तव्यमेवेतिदिक्॥एओड॥ऐऔच्॥यद्यपिछंदोगानांमध्येसात्यमुगिराणायनीयाअर्द्धमेकारंअर्द्ध
 मोकारंचअधीयतेसुजातेएश्वस्तृतेअध्वर्योओऽद्रिभिःसुतमितिअतःपादस्थस्याव्यपरस्यतदीयप्रातिशाख्येअर्द्धमेकारमोकारंचविदधति
 तथापिप्रातिशाख्यसमाख्याबलादेवसर्वशाखासाधारणेअस्मिन्शास्त्रेनस्यग्रहणं॥ज्ञापकाच्च॥यदिहिअकारादिभिरष्टादशानामिव
 एडभिरपि एकमात्राणांग्रहणंसंमतेस्यात्तर्हीहलाघवार्थमेकमात्रावेवएडावुपदिशेत्॥अकारादिवत्॥नचैवमदेड्गुणइत्यत्रतपरत्वा
 न्मात्रिकगोरेवगुणसंज्ञास्यादितिवाच्यम्॥तत्रएओइतिस्वरूपेणैवदीर्घयोर्निर्देशेअनणत्वेनसवर्णाग्रहणोपपत्तेः॥एवमप्यर्द्धमात्रालाघवा
 त्॥तवहिवर्णोपदेशेएओइतिदीर्घयोर्मात्राचतुष्टयं॥गुणसंज्ञायांतुएडितिसार्द्धद्वयं॥संकलनयासार्धाषण्मात्राःममनुवर्णोपदेशेमात्रा
 दये॥गुणसंज्ञायांतुस्वइतिमिलिताःषडेवमात्राः॥तस्माद्विमात्रनिर्देशसामर्थ्यादप्येकमात्रयोस्तन्निमित्तत्वंनिर्णीयते॥नन्वेवंचइ
 ग्रन्थादेशइतिवर्त्येस्यात्॥तद्विस्थानेतरतमपरिभाषयाप्रपुवतोरर्द्धकारार्द्धकारयोर्निवृत्यर्थक्रियतइतिचेत्॥वैकल्पिकप्राप्तिमत्तोअका
 रस्यव्यावृत्तयेतद्वारंभात्॥एवंहिपूर्वभागोअकारसदृशःउत्तरस्तुद्वर्णोवर्णसदृशःतत्रउभयांतरतस्यैवस्वस्याभावात्पर्यायेणअका
 रःस्यात्॥इकारोकारौचस्यातांतस्मन्माकदाप्यवर्णोभूदितिसूत्रारंभः॥वस्तुतस्तुप्रत्यारव्यास्यतेसूत्रे॥तथाचतत्रवार्तिककरोवक्ष्यति॥
 सिद्धमेडःसंस्थानत्वात्॥ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति॥अस्यार्थः॥शब्दपरविप्रतिषेधेनएडउत्तरभागंत्वंमौडउवर्णोवेवेतिसिद्धं॥यहा
 ॥एकारश्चुद्धस्तालव्यःओकारस्तश्चुद्धौर्ण्यइतिमतेसिद्धमित्यर्थः॥तथाचबह्वचनीप्रातिशाख्यं॥तालव्यावेकारचवर्गविकारेकारौय
 कारःशकारइति॥शेषओष्ठोपपाद्यइतिच॥पूर्वोक्तेभ्यःशेषोवर्णराशिरोष्ठाभ्यामुपपादयितव्यः॥उवर्णःपवर्गःओऔउपधाणीयश्च

॥ शिष्टस्य साधोरनुकरणं साध्येव ॥ अशिष्टं च तदप्रतिषिद्धं च साध्वसाधुवर्हिर्भूतं तिष्ठुभादितस्यानुकरणमपि तादृगेव अर्थोदसांधोरनु
 कर्षणमप्यसाध्येवेति ॥ इदं तु भाष्ये दूषितमेव ॥ हे लघो हे लय इत्यादीनां शिष्टपरिग्रहीतानां साधुतायां बीजाभावात् ॥ न ह्यपशब्दवाचक
 त्वमोत्रेण तथात्वं ॥ अपशब्द इत्यस्याप्यसाधुतापत्तेः ॥ न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन असाधुतासिदेशः ॥ अशास्त्रीयस्यातिदेशा यो
 गादिति दिक् ॥ तस्माद्वातिक कृतमदूषितमपि द्वितीयप्रयोजनं भाष्यरीत्या स्थितं ॥ यदपि तृतीयप्रयोजननिराकरणपरं वार्त्तिकं ॥ एकदेश
 विकृतस्यानन्यत्वात् ॥ त्यादय इति ॥ तस्यायमर्थः ॥ नुद्धि धिलादेशविनामेषु प्रतिविधानमिति बह्व्यमणत्वादकारैकदेशस्य रेफस्य लत्वे
 कृते एकदेशविकृतन्यायनाचकार्यसिद्धिरिति ॥ न चैवमनृत इति प्रतिषेधापत्तिः ॥ अरवत इति न्यासात् ॥ एकदेशविकृतन्यायेन रेफवत्ताः
 न्याय्यति ॥ लोकेपि हि विन्नपुच्छस्य पुच्छवत्त्वप्रयुक्तकार्ये जायत्येव ॥ न च होतृकारादेर्दीर्घस्याप्यरक्त इति पुनः प्रतिषेधापत्तिः ॥ ह्रस्वस्य
 र्वतोनेति न्यासात् ॥ किं त्वेवं सति एकस्य लकारस्य प्रत्याख्याना यस्मिन् भंगाश्रयणविपरीतमेव गौरवमिति तदे तदाह भाष्यकारः ॥ सेयं महतो
 वंशस्तंबाल्लङ्घानुरुप्यत इति ॥ लङ्घापस्य विशेषः फलविशेषो वा ॥ लटलौ ल्ये इति धातोरशूषुषि लटिकणिरवटि विशिभ्यः क्वन्तित्यौणादिकः क
 न् ॥ नेडु शिकृतीतीड भावः ॥ लङ्कारं जभेदे स्यात्फलेऽवद्येखगांतरे इति विश्वः ॥ ननु कृपारोल इति सूत्रं अअ इत्यस्मात्पूर्वमस्तु ॥ एवं च ल
 त्वस्यासिद्धत्वादेव पुत्यादयः सेत्वंतीति चेन्न ॥ एवं हि सति ग्रोयडीत्यस्याप्युत्कर्षः स्यात्ततश्च लत्वस्यासिद्धतया निजे गित्यन इत्यत्र ह लि
 चेति दीर्घः स्यात् ॥ ननु बद्धच प्रातिशारव्ये ऋकारलकारावथ षष्ठोष्माजिह्वा मूलीया इति ऋलवर्णयोः स्थानसाम्योक्तेस्तद्रीत्याग्रहणकशा
 स्त्रेणैव निर्वोहाङ्कारोपदेशो मास्त्विति चेन्न ॥ उक्तरीत्या ऋलवर्णयोः सावर्ण्योपसंख्यानं परंप्रत्याख्यायतां लकारोपदेशस्तूक्तरीत्या कृतशिशि

३ नचानृत इति प्रतिषेधापत्तिः ॥ प्राचामिति योगविभागेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन तदप्रवृत्तेः ॥ अगतिकगत्याश्रयणं तु सर्वेषां सममिति चेन्न ॥ ३

राम
 २३

खेषु तसिद्धये सावर्ण्या नित्यतां ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एवेति दिक् ॥ ए ओ ड ॥ ऐ औ च ॥ यद्यपि छंदोगानां मध्ये सात्यमुग्राणा यनीया अर्द्धमेकारं अर्द्ध
 मोकारं च अधीयते सुजाते एष्वसूत्रे ते अध्वर्यो ओ ॥ द्विभिः सुतमिति अतः पादस्थस्याव्यपरस्य तदीयप्रतिशाख्ये अर्द्धमेकारमोकारं च विदधति
 तथापि प्रतिशाख्यसमाख्याबलादेव सर्वशाखासाधारणे अस्मिन् शास्त्रे तस्य ग्रहणं ॥ ज्ञापकाच्च ॥ यदि हि अकारादिधिरष्टादशानामिव
 एडभिरपि एकमात्राणां ग्रहणं संमते स्यात्तर्ही हलाघवार्थमेकमात्रावेव एडावुपदिशेत् ॥ अकारादिवत् ॥ न चैवमदेड् गुण इत्यत्र तपरत्वा
 न्मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादिति वाच्यम् ॥ तत्र ए ओ इति स्वरूपेणैव दीर्घयोर्निर्देशे अनणूत्वेन सवर्णाग्रहणोपपत्तेः ॥ एवमप्यर्द्धमात्रालाघवा
 त् ॥ तवहिवर्णोपदेशे ए ओ इति दीर्घयोर्मात्राचतुष्टयं ॥ गुणसंज्ञायां तु एडिति सार्द्धद्वयं ॥ संकलनया सार्धा षण्मात्राः मम तु वर्णोपदेशे मात्रा
 द्वये ॥ गुणसंज्ञायां तु त्रितस्व इति मिलिताः षडेव मात्राः ॥ तस्माद्विमात्र निर्देशसामर्थ्यादप्येकमात्रयोरुत्तमिमतत्वं निर्णीयते ॥ नन्वेवं एच इ
 ग्रस्वादेश इति वर्णैश्च ॥ तद्विस्थानेतरतमपरिभाषया प्राप्नुवतो रर्द्धकारा द्वौकारयोर्निवृत्त्यर्थं क्रियत इति चेन्न ॥ वैकल्पिकप्राप्तिमत्तो अका
 रस्य व्यावृत्तये तद्वारभात् ॥ एवं हि पूर्वो भागो अकारसदृशः उत्तरस्तु द्विवर्णो वर्णसदृशः तत्र उभयान्तरतमस्य द्वस्वस्याभावात् स्पर्शयण अका
 रः स्यात् ॥ इकारोकारौ च स्यातां तस्मिन्माकदाप्यवर्णो भूदिति सूत्रारम्भः ॥ वस्तुतस्तु प्रत्याख्यास्यते सूत्रे ॥ तथा च तत्र वार्तिककरो वक्ष्यति ॥
 सिद्धमेडः सस्या नत्वात् ॥ ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति ॥ अस्यार्थः ॥ शब्दपरविप्रतिषेधेन एड उत्तरभागं तद्वद्वौ उवर्णो वेवेति सिद्धं ॥ यद्वा
 ॥ एकारश्चुद्धस्तालव्यः ओकारस्तु शुद्धौर्ध्व इति मते सिद्धमित्यर्थः ॥ तथा च बहुचार्त्तं प्रतिशाख्यं ॥ तालव्या वेकारश्च वर्गविकारे कारौ य
 कारः शकार इति ॥ शेष ओ ऋचोऽपपाद्य इति च ॥ पूर्वोक्तेभ्यः शेषो वर्णराशिरो ष्ठाभ्यामुपपादयितव्यः ॥ उवर्णः पवर्गः ओ औ उपध्यानी यश्च

श.कौ.
२४

ओष्ठ्य इति सूत्रार्थः ॥ इदं च प्रातिशाख्यवृत्तिकृतां व्याख्यानं ॥ तद्वाच्ये तु शेष ओष्ठ्योपवाचेति पाठः ॥ तत्र अपवाचेत्यस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणं ॥
 गानविहायेत्यर्थः ॥ न्यायसिद्धस्यैव बाध्यबाधकभावस्य स्फुटीकरणार्थं चेदं ॥ तदेवं शब्दपरविप्रतिषेधान्मतभेदेन स्थानसाम्याद्वा सिद्धमिति समाधानद्वयं सङ्गुफलितं ॥ एतच्च यद्यप्येवमपि तुल्यं तथापि तत्र समाधानं तत्रैव मध्यस्तीत्यह ॥ ये चोच्चेति ॥ चकारोभिन्नक्रमः ॥ हेतो
 रनेतरं बोध्यः ॥ अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अर्द्धमात्राद्वर्णो वर्णयोरिति पक्षे मल्लग्रामादिवद्भयसाव्यपदेशादपि इकारो भविष्यत इत्यर्थः ॥
 समप्रविभागपक्षोऽप्यस्तीत्यष्टमे वक्ष्यते ॥ तत्र तु पूर्वोक्तसमाधानद्वयमेव शरणं ॥ तत्रापि शब्दपरविप्रतिषेधपरंप्रथमव्याख्यानं यद्यपि विव
 रणे स्थितं ॥ तथापि द्वाभ्युपगमे अप्रतिपत्तिर्बोभयोरित्यादिविप्रतिषेधपरमिति सूत्रे वार्तिकं भाष्यं विरुध्येत ॥ नहि गोस्त्रिषोऽस्ति सूत्रे
 ष्यगोशब्दे विधीयमाणो ह्रस्वोऽन्यत्र चरितार्थः ॥ येनाप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ननु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदे विकल्पे प्राप्ते परमेवेति निषमोस्त्विति चेन्न
 ॥ एवं हि सति अचः परिस्मिन्निति सूत्रे नित्यः परयणादेशः परश्चासौ व्यवस्थया ॥ युगपत्संभवो नास्ति बहिरंगेण सिध्यतीत्यादिभाष्यसंद
 र्भो विरुध्येत ॥ तद्दले नहिलक्षणवाक्ययोः पूर्वापरीभावएव विप्रतिषेधसूत्रस्य विषयो ॥ न्यस्तु अंतरंगं बलवदित्यस्येतिलभ्यते ॥ इदं च
 तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः ॥ द्वितीयव्याख्यानमपि अर्द्धकारादिवत्प्रातिशाख्याक्तस्य प्रायेणानादरादुर्बलं ॥ अथ चंदोगाभिमतस्यापि चतु
 र्मात्रस्य तपरकरणव्यावर्त्यतोक्तेस्तद्दिहाप्यभ्युपगमस्तर्हि ऋलृक् सूत्रोक्तरीत्या ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्तिकमपि प्रत्या
 ख्यातुं शक्यं ॥ अथ शिशांतरानुसारेण वार्त्तिकारंभस्तर्हि एव इगिति सूत्रारंभोऽपि तथैवास्त्विति दिक् ॥ तस्मादेव इगिति सूत्रबलेनार्द्धका
 राद्धीकारौ न लभ्येते इति स्थितं ॥ ननु प्रातिशाख्योक्तावपि ताविहगृह्येते चेत्तदा किमनिष्टमापद्यते येन तयो रग्रहणं यत्नतः प्रतिपादयसी

राम
२४

तिचेत्॥न॥एचोह्रस्वविधौअंतरतमत्वेनतयोरेवप्रसंगात्॥एचइगितिसूत्रंतुप्रत्याख्यातमेव॥
 ॥एतदर्थमेवसूत्राभ्युपगमेतुगौरवमेवदोषः॥स्यादेतत्॥एत्ओत्ङ् इत्यादिक्रमेणतपरानेवनिर्देश्यामः॥तथाचउकालसूत्रेअचूशब्दे
 नतपराणामेवोपस्थितौसत्यांतत्कालग्रहणादर्थसकारओकारोवाह्रस्वसंज्ञानलभतेतेनह्रस्वविधिविधेयोप्यसौनेति॥मैवं॥त्रिमात्रा
 णामप्यनचत्वापत्तेः॥ततश्चगोत्रातइत्यत्रअनचिचेत्यचःपरस्यविधीयमानंहित्वंतकारस्यनस्यात्॥प्रत्यङ्ङैतिकायनउदङ्ङोपगवेति
 उमुद्नस्यात्॥पुतसंज्ञाविरहास्तुतविधिर्नप्रवर्त्तत॥नचओमभ्यादानइत्यादिविधिसामर्थ्यात्तत्सिद्धिः॥उवर्णविधानेनचरितार्थत्वा
 पत्तेरितिदिक्॥तदेतदाहवार्त्तिककारः॥संध्यसरेषुतपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं॥पुत्यादिष्वज्विधिः॥पुतसंज्ञाच॥अतपरएचइप्रस्वा
 देशोएकादेशोदीर्घग्रहणमिति॥अस्यार्थः॥श्लिष्यमाणवर्णद्वयसदृशवयवत्वात्संधीयमानमक्षरंसंध्यक्षरमित्यन्वर्थापूर्वाचार्यसिद्धा
 एचांसंज्ञा॥अस्यदिश्यतेनेनेतिकरणव्युत्पत्त्याप्रयोजनमुच्यते॥तथाचराचांतपरत्वोच्चारणेफल्गुस्तिचेत्तर्हितपरोच्चारणंतावत्कर्त्त
 व्यं॥पुतत्वेमत्यपिअज्विधिःहित्वङ्मुडादिर्नसिध्यति॥तत्रपुतस्यैवङ्मुडादिः॥तस्मात्परस्यहित्वमिति सूचयितुं आदिशब्दः॥पुते
 तदुत्तरवर्णेषुचइष्टकार्येनसिध्यतीत्यर्थः॥अभ्युपेत्यवादोय॥वस्तुतस्तुअनचत्वात्पुतसंज्ञैवनसिध्यति॥तस्मादुष्टस्तपरनिर्देशइ
 तिषार्त्तिकेकत्रेणोक्तं॥यथान्यासपाठेत्वाह॥अतपरइति॥सूत्रंकर्त्तव्यंस्यादङ्ङैकारादिनिवृत्तयेइत्यर्थः॥उक्ततस्तुउभाभ्यामपिसूत्रं
 कर्त्तव्यं॥उभाभ्यामपिवानकर्त्तव्यमिति समनंतरमेवोपपदितं॥तस्मान्नायदोषउद्भाव्यार्हः॥पक्षद्वयसाधारण्यात्॥स्यादेतत्॥
 तपरत्वाभावापक्षेगंगोदकंरमेशइत्यादौत्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानेत्रिमात्रचतुर्मात्रासंवादेशास्त्युः॥ओतरतम्यात्॥नचाकःसवर्णइ

श-कौ-
२५

तिसूत्रे दीर्घ इति यो गं विभज्य एकः पूर्वपथ्योरित्यधिकारे यो विहितः स दीर्घो भवतीति व्याख्यानात् नत्रिमात्राद्यादेश इति वाच्यं ॥ पशुं विद्धं प
चंतीत्यत्र दोषप्रसंगात् ॥ ननु अमीत्येव सूत्रमस्तु ॥ प्रथमयोरिति सूत्रात् पूर्वसवर्णो नुवर्तते ॥ एकः पूर्वपथ्योरिति च ॥ एवं सिद्धे पूर्वग्रहणं
यथाजातीयकः पूर्वः स एव पथा स्यात् ॥ दीर्घो मा भूदिति ॥ तेन पशुमिति तावत्सिद्धं ॥ संप्रसारणाच्चेत्यत्रापि स एव पूर्वशब्दो नुवर्तते ॥ ह
ल इति सूत्रारंभसामर्थ्याद्वा संप्रसारणाच्चेत्यनेन दीर्घो न विधीयते ॥ तेन विद्धमित्यपि सिद्धं ॥ अतो गुण इत्यत्रापि पर इत्येव सिद्धे रूपग्र
हणसामर्थ्याद्वा दृशः परस्तादृश एवादेशो न तु तद्विलक्षणः ॥ तेन पचंतीत्यपि सिद्धं ॥ तस्माद्योगविभागे म एकादेशो दीर्घो भवतीति पक्षो
निर्दीष्येति चेन्न ॥ एवं सति कृष्णार्द्धिस्तवल्कार इत्याद्यसिद्धिप्रसंगात् ॥ इह हि दीर्घवचनादकारो न अनंतर्यादेदोतौ न ॥ तस्माद्दीर्घे इ
तियोरविभागो दुष्ट एव ॥ तेन गंगोदकरमेश इत्यत्र त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसक्तिर्दुर्वीरैवेति ॥ नच पुनश्च विषये स्मृत इति वाच्यं ॥ पुता पुतप्रसंगे
सत्येव तदितिवश्यमाणत्वात् ॥ ननु तथापि चतुर्मात्रः कथमापद्यते तस्य लोकवेदयोरप्रसिद्धेरिति चेत् ॥ न ॥ छान्दोग्ये प्रसिद्धेरित्याहुः ॥ वस्तु
तस्तु लोकेऽप्यस्ति प्रसिद्धिः ॥ तथाच पुतावैचदुताविति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति ॥ इष्यत एव चतुर्मात्रः पुत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ गुणसंज्ञायां
वृद्धिसंज्ञायांचतपरमिर्देशान्नोक्तदोषः ॥ तदेतदुक्तं वार्तिककृता ॥ एकादेशो दीर्घग्रहण इति ॥ तस्यैव संज्ञित्वादिति भावः ॥ नत्वेतद्वार्तिकं दी
र्घग्रहणंतरं—कर्तव्यतापरं नापियोगविभागपरं ॥ उक्तयुक्तेः ॥ स्यादेतत् ॥ संज्ञासूत्रे अदातोः तपरकरणेपि एडैः चोः कथं तत्कालग्राहकं
ता ॥ सहिवहोरोदिति सूत्रे वर्णग्रहणेन तात्पर्य इति पंचमी समासस्यापि ज्ञापितत्वादिति चेत् ॥ एवमपि तात्पराभ्यामेडैः च्छब्दाभ्यामस्तु दी
र्घाणामेवोपस्थितिः उपस्थितैस्तु दीर्घैः स्वसवर्णानामशेषाणां ग्रहणं दुर्वीरमेव ॥ नहि तेपि तोत्पराः ॥ अनुच्चारितत्वात् ॥ ग्राहकत्वं परमनु

राम
२५

चारितानामपि प्रत्याहारैरुपस्थितानामस्त्येव ॥ दीर्घाज्जमिचेति ज्ञापकात् ॥ ल्वादिभ्यः घादीनामित्यादि निर्देशाच्च ॥ तेन च मूषित्यादिषु च
 त्वादिकं सिध्यतीति वक्ष्यते ॥ तस्मात्तात्परस्तत्कालस्येति तु उच्चारितेष्वेव स्यादिति चेत्सत्यं ॥ ड. मो. ह्रस्वादिति सूत्रेण मुडिति प्रत्याहारैः
 तदित्वं संज्ञायां व्यर्थं सत्सामर्थ्यात्संज्ञिषु डादिषु उपकरोतीति यथा स्वीकृतं तथेहापितात्परत्वं संज्ञायामनुपयुज्यमाने तदुपस्थाप्येषु संज्ञिषु
 तत्कालावधारणं सामर्थ्यात्करोतीति न कश्चिद्दोषः ॥ यद्वा ॥ अणुदित्त्वे अशब्दसंज्ञेत्यनुवर्तते ॥ शब्दस्य संज्ञायां विधेयायां मणसवर्णां न गृ-
 ण्हातीति ऊकात्संज्ञित्यत्र भाष्ये स्फुटं ॥ उपपदयिष्यामश्चेदंतत्रैव ॥ अतो गुणवृद्धि संज्ञाविधौ अपि न सवर्णग्रहणं ॥ तपरकरणं तु स्पष्टार्थं ॥
 ईदृदेदिति वत् ॥ अन्यथा हि किमैवा वेवेह निर्दिष्टे किंवा आकारोपीत्यादि संदेहः स्यात् ॥ तत्र च मालादीनां चेत्यादि ज्ञापकानुसरणकेशः स्यादि-
 ति दिक् ॥ युक्ततरश्चाग्रमेव पक्षः ॥ आद्यपक्षे हि वृद्धि संज्ञायां आदिति दीर्घस्यानणत्वेन सवर्णाग्राहकतया तपरकरणमैजयैमिति स्थिते ड. मुटी-
 वसामर्थ्यमस्तु गुणसंज्ञायां तु तपरकरणस्योभयार्थताभ्युपगमात्पूर्वत्र चरितार्थस्यैकसामर्थ्येनेदं संज्ञिनोरेदोतोरुपकुर्यादिति तत्र सर्वप्र-
 ग्रहणं स्यादेव ॥ अस्मिन्नपि पक्षे एकदेशे दीर्घग्रहणमिति वार्तिकं दीर्घस्यैव संज्ञित्वादिति पूर्ववदेव व्याख्येयं ॥ स्यादेतत् ॥ प्रथमपक्षे तादृषि पर-
 स्य तत्कालग्राहकत्वाद्द्वे दोरपूयवः सत्तद्वत्त्वादावेव स्यान्न तुलवः पवद्वत्त्वादावपीति चेत् ॥ अत्र भाष्यं ॥ नायंतकारः किंतर्हि असंदेहार्थः
 सुखसुखार्थो वादकारोपमिति ॥ नन्वेतद्भाष्यं तिति प्रत्ययग्रहणमित्येतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षेण तत्स्वरित्वात्प्रत्ययभाष्येण सह विरुध्य-
 ते ॥ तथा हि ॥ तत्र तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यं इह मा भूत्तदिव उत्तुभिर्नुभिः इति पूर्वपक्षस्यित्त्वमिदं त्वमाश्रित्य समाहितं ॥ ततो भाव्यमान-
 स्यात्पुकारे स्यादसोमेदीदित्यत्रेव सवर्णाग्राहकता स्यादित्याशंक्य तपरसूत्रे दकारस्यापि च त्वं भूतस्य निर्देशाद्दुपरोपि तत्कालग्राहक इति

श. कौ. २६ परिहृतं ॥ एवं च उक्तं दित्यादावपि दपरत्वमेव ॥ अन्यथा स्वरितप्रसंगात् ॥ अयमेव च दपरनिर्देशो भाष्यमानस्यार्णकारस्य सवर्णश्रवकतां ज्ञाप-
 यतीति स्थितम् ॥ इह तु ऋदौ रिति दकारसिद्धेशाल्लवः पवइत्यादौ दीर्घपीष्टं साध्यते ॥ अत्र प्रोचः ॥ यकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारो-
 ब्रह्मस्य लोको विवक्षितः अतो न पूर्वोत्तरविरोध इति ॥ ऋजवस्तुवार्तिकमते स्थित्वेदं भाष्यम् ॥ अतो न विरोध इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तत्तत्परस्त-
 त्कालस्येत्यत्र दकारो न निर्दिष्टत्वे प्रयोजनाभावात् ॥ दिवउत् इत्यादौ तु तपरत्वादेवैष्टसिद्धिः ॥ नन्वेवं तित्स्वरितमित्यस्य प्रसंग इति चेन्न
 ॥ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषया तत्समाधानात् ॥ यत्तु तित्स्वरितमिति सूत्रे हरदत्ते प्रोक्तं ॥ तस्यास्तु परिभाषाया भाष्य-
 वार्तिकयोरिति ॥ अदृशनादयं यत्नो महानस्माभिराहृत इति ॥ तत्रेदं वक्तव्यम् ॥ यकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकार इत्येवं रूपं यत्नो जीव-
 दे ओङ् सूत्रे स्थित्वा पूर्वाचार्यैरेवोक्तं इति ॥ अत्रत्यैके यदग्रं य एव स्फुटं ॥ नन्वत एवास्माभिराहृत इति ब्रूमो न तूनीत इतीति चेत् ॥ सत्यमाहृतः
 ॥ तथापि परिभाषाया अदृशनादित्यसिद्धो हेतुः अंगस्येति सूत्रप्रत्याख्यानाय भाष्यकंठरवेणैव एतत्परिभाषापन्यासात् ॥ निरुतं दुरुतमि-
 त्यादि सिद्धये सूत्रकर्तव्यमिति स्थिते व्यर्थे यं परिभाषेत्याशय इति चेत् ॥ तथापि यकारधकारस्थानिको दकार इत्यर्थ इति व्याख्यानकुशो निष्फल-
 तथा मूलस्वरसविरुद्धतया चादरणानर्ह एव ॥ दिवउदित्यादौ तित्स्वरितमित्यस्य प्राप्तेरेव विरोधेण दकारप्रश्लेषादेर्निर्बीजत्वात् ॥ तथा हि ॥ उदि-
 तेषां उकारस्य संज्ञा ॥ तथा प्रत्यायित उकारस्तु विधीयते ॥ तथा च संज्ञायास्ति त्वेपि संज्ञिनः किमायातं ॥ वस्तुतस्तत्संज्ञापितो ताननुति ॥ त-
 पर इति हि सूत्रितं ननुतिदिति ॥ यदि हि संज्ञावत्संज्ञापितां त एव तर्हि अतो भिसूत्रे सूत्रं भवद्विरित्यादावेव स्यान्न तु रक्षैरित्यादेः ॥ तपरस्तत्कालं स्पेति
 सूत्रं च व्यर्थमेव स्यात्संज्ञाशब्दस्येत्यनेनैव गतार्थत्वात् ॥ न च ड. मुडादाविव संज्ञायां कृतं लिङं संज्ञिनिलब्धुं शक्यं ॥ तद्वदिह सामर्थ्यविर-

हात् ॥ एवं च तित्त्वस्मिन्निति सूत्रे भाष्यवार्तिकग्रन्थः सर्वोप्यभ्युपेत्यवाद एव ॥ स्याद्योरिच्चैति सूत्रे इच्चकस्य तकारे त्वमित्यादिग्रन्थोप्येवमेव
 तस्मान्नायतकारः किन्तर्हिदकारइति इह त्वभाष्यग्रन्थो यथाश्रुत एव साधुरितिसत्त्वादयैराकलनीयं ॥ अयमेव च ग्रन्थोभ्युपेत्यवादसूत्रता
 मुत्तरग्रन्थानांगमयति ॥ एतेन औत्तुदोत्तुत्त्यादिष्वपिविधेयस्य तपरत्वाभावो न्याख्यातः ॥ तित्वंतुदूपास्तमिति दिक् ॥ इह आकारादयो
 वर्णाः सांशाः इष्यंते ॥ यदहत्स्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वपूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुताविति ॥ वार्तिककारोप्याह ॥ ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति ॥ त
 त्रसेतिकेचिदंशाः स्वतंत्रवर्णोत्तरस्य सदृशाः यथा ॥ आकारादिष्वकारस्य सदृशो भागो ॥ एषु पूर्वभागे अकारस्य उत्तर इव वर्णयोः ऋकारे
 उभयतो जभक्तेरर्द्धमात्रा ॥ मध्ये रेफस्य सदृशोर्द्धमात्रा भागः लृकारेप्युभयतो जभक्तिः मध्ये स्वतंत्रलृकारसदृशो भागः तत्र स्वतंत्रतत्तद्वर्ण
 महणेन विधीयमानं कार्यं तत्तत्सदृशेष्वंशेषु न प्रवर्तते ॥ तत्सदृशाहितेन तु त एव न रसिंहवज्जात्यंतराक्रांतत्वात् ॥ गोनौग्रहणं चात्र ज्ञापकं
 ॥ यदिह भागा अपि स्वतंत्रवर्णप्रयुक्तं कार्यं प्रवर्तयेयुस्तर्हि गोद्यचो संख्या परिमाणश्चादेर्यदिति नौग्रहणमिति च सूत्रहृदये द्वाज्जाहेणौग्रहण
 तार्थत्वाद्गोशब्दं नौशब्दं च नोपाददीत ॥ तेनाग्ने इंद्र वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घो न ॥ न चैवोयवायाव इत्यनेन तस्य बाधोस्त्विति वाच्यं ॥ अयोद
 योहिषे न्नाप्राप्तिन्यायेन मध्ये पवाज्ज्यायेन वायण एव बाधकतया अग्न आयाहीत्यादौ चरितार्थाः आग्ने इंद्रमित्यादौ परेष्वदीर्घेण बाध्येरन् ॥
 अंतरंगीमिदीर्घः अवयवमापेक्षत्वात् ॥ तथा अग्र एतीति एडः पदांतादित्येतन्न ॥ आलूयप्रमायेत्यत्र तु ड् ॥ मल्लमिरित्यत्र ऐस् ॥ यातेत्यादा
 वतोलोप्तेन ॥ वाचातरतिवाचोनिमित्तमित्यत्र द्वाज्जलक्षणौठन्वतौनेति दिक् ॥ नुड्विधिलादेशविशेषेण प्रतिविधेयं ॥ तथा हि दिहल्लहण
 मपनीयतस्मात्पुडेत्येव सूत्रं कर्तव्यं ॥ न चैकानृपतुरित्यत्रेव आरतुरित्यादावपि नुट्प्रसंगः अश्रोतृश्चेत्यस्य निग्नमार्थत्वात् ॥ नियमश्च सा

श.कौ.
२७

मान्यापेक्षः॥ अकारोपधस्य यदि भवति अत्रोत्तरे वनतु भटत्यादेरिति॥ यदि तु अश्नाति मात्रं निवर्त्य स्यात्तर्हि नाश्र इत्येव ब्रूयात्तरोल इत्यत्र स्वतंत्रास्वतंत्रसाधारणीजातिरनुवाद्ये विधेये च विवक्षिता॥ एकदेशस्य च पृथङ्निष्कर्षयोगात्तद्वारा चरकस्यैव लुकारादेशः फलति॥ स्वतंत्रवर्ण इति त्वात्तेर्नामनिर्देशः किंतु अंशो शिसाधारण्या एवेत्यत्र ज्ञापकं तु लुटि च कूपतासि च कूपः अदुपधाच्चाकूपि च तृतीति निर्देशः अद्वा॥ कूपउः रः लः इति छेदः कूप इति लुप्तपठौ कं पदं॥ तच्च तत्रेणावत्यावायाज्यं॥ रूपे यौरेफस्तस्य लः रूपे ऋकारस्यावयवो यौरेः रेफसदृश इति यावत्॥ तस्य चलकार इति तेन च लीकूप्यत इत्यादि सिद्धं॥ ईदृशपदविभागप्रदर्शनपरभाष्यादेव रूपेरिति सूत्रपाठस्य प्रमादिकत्वं निर्णीयते॥ तदेव नुद्धि धिलादेशयोः समाहितं॥ विनामोनतिः तल्लक्षणं चोक्तं प्रातिशाख्ये। नतिर्देत्यमूर्द्धन्यभाव इति प्रकृते तु न स्यात्तन्निर्णयः तत्रेदं प्रतिविधानं॥ छंदस्पृदवग्रहादित्यत्र योगविभागः कार्यः अस्तः अतः परस्य न स्यणः स्यात्॥ गृणाति वृणोतीत्यादि॥ तर्तः छंदस्य वग्रहात्॥ अत इत्येव पितृयाणां युमत् इत्यादि॥ नन्वेवमपि तपरकरणात् पितृणामित्यादौ णत्वं न स्यादिति चेत्॥ एवं तर्हि लत्वविधाविबेहापिरषाभ्यामिति रेफतत्स दृशभागस्य साधारणीजातिर्निर्दिश्यते सुभ्रादिषु तृप्नोति शब्दपाठात् ज्ञापकात्॥ नच परयाज्भक्त्या व्यवधानं व्यवायेपीति विभज्य सामान्ये न व्यवायेपि णत्वविधानात्॥ नचैवं कृते नेत्यादावति प्रसंगः॥ अदुक्पादुम्भिरिति नियमात्॥ आस रसमान्नायिकैस्तत्प्रत्यापितैर्वा व्यवाये यदि भवति तर्ह्येतैरेवेति नियमसूत्रस्यार्थः॥ यद्वा तत्रोति शब्दपाठे न होत्पोत्प्रशास्तृणामित्यादि निर्देशे नच ऋवर्णान्नस्य णत्वमेव ज्ञाप्यते लाघवात्॥ एवं हि व्यवायेपि इति योगविभागेपि न कर्त्तव्यो भवतीति॥ भाष्येतु वर्णे कदेशावर्णग्रहणे न गृह्यते इति द्वितीयोपि पक्षः समर्थितः॥ सतु बहुप्रतिविधयत्वे न गौरवभयान्नेह प्रपञ्च्यते॥ ननू यदि वर्णे कदेशावर्णग्रहणे न गृह्यते

राम
२७

ह्यंतेनर्हि कुकुटः पिप्पलीपिन इत्याक्षे संयोगसंज्ञान स्यात् ॥ अखंडस्य मात्राकालस्य कृष्णत्वं इत्यस्य एकहल्त्वात् । तदवयवयोश्च हल्ग्रहणेना
 ग्रहणात् ॥ नन्वखंडस्यानुपदेशात् कयं हलत्वं इति चेत् मा भूत्तर्हितदपि ॥ अवयवानां हलत्वं तु कुतः संप्रता संवत्सरः येल्लोकं इत्यादौ तु एकव
 र्णानामपि हलत्वं भविष्यति ॥ अणसू पदिष्टैर्ग्रहणात् ॥ तदवयवयोस्तु हलत्वं न स्यादेव ॥ ततश्च संयोगसंज्ञा विरहे ततः पूर्वस्य गुरुत्वाभावेऽप्यु
 तो न स्यादिति ॥ अत्राहुः ॥ व्यंजनमर्थमात्रं एव ॥ आभूच्चरणान्तु तुल्यरूपयोर्द्वयोरेकत्वभ्रमः ॥ इदंच शिष्टसमाचारात् प्रक्रियादशायास्तु श्य
 स्वीकार्यं ॥ परमार्थदशायां तु पदेन वर्णाविद्यंते वर्णेष्ववयवानच ॥ वाक्यात्पदानामत्यंतं प्रविकेको न कश्चनेति वाक्यपदीयोक्तरीत्या स्फोटं
 सिद्धांतयतां क्वां स्य पूर्वपक्षस्यावसरः ॥ हयबरट् ॥ हकारो यं द्विरुपदिश्यते ॥ यदि तु परत्रैवोपदिश्येत ॥ अडशहशदणग्रहणेषु न गृह्येत
 ॥ ततश्च अर्हणेत्यत्राहुर्व्यवायेपीति तत्त्वं न स्यात् ॥ महान् हि इति स्थिते महो हि इति न स्यात् ॥ अत्र हि दीर्घादटिसमानपाद इति रुः ॥ आतो
 णिनित्यमित्यनुभासिकः ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्येति यत्त्वं ॥ हलिसर्वेषामिति यलोपः ॥ तत्राप्यशीत्यनुबर्त्तत इति वक्ष्यते ॥ ब्राह्मणोद्देशेन
 ब्रह्मशिचेत्त्वं न स्यात् ॥ तथा लिलिहि द्वे लिलिहि ध्वे इत्यत्र विभाषेद इति मूर्द्धन्यविकल्पो न स्यात् ॥ तत्र हि द्वेणः षीध्वमिति सूत्रादिना इत्ये
 नुवर्त्तते ॥ तदेवं अशिह शिदणिचेत्त्रिचतुर्षु ग्रहणं प्रथमोपदेशस्य फलमिति स्थितं ॥ यदि तु परत्र नोपदिश्येत ॥ बलरल्लुल्लुशल्लग्रहणेषु न गृ
 ह्येत ॥ तत्र च हि हिस्वपि हि इत्यत्र रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति वलादित्वप्रयुक्त इण न स्यात् ॥ णिह प्रीतौ ॥ छिहित्वा स्विहत्वा सिस्त्रिहि
 षतिमिस्त्रिहि षति इत्यत्र रलोऽप्युपधादिति क्त्वं न स्यात् ॥ अदाग्धां अदाग्धमित्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ कोऽदग्रलः परः सिजिति ॥ इत्ये
 तिनप्रवर्त्तत ॥ अघुसत् अलिप्त इत्यत्र शल्लद्वयुपधादिति क्त्वं न स्यात् ॥ तस्मात्तस्याहाराणां च तुष्टये प्रथमोपदेशस्य चतुष्टये च हि

तीयोप-देशस्य फलमस्तीति स्थितम् ॥ स्यादेतत् ॥ रेफस्य यश्चकार्याणि प्राप्नुवन्ति ॥ तद्यथा मद्रह्लोभृद् हृदइत्यत्र अचः परां हकारात् परस्य स
 इति विधीयमानं हित्वं न ह्यस्तीत्यादौ यकारस्यैव प्राप्नोति ॥ न च तेरीति लोपः मुकरः लोपं प्रति हित्वस्यासिद्धेः ह्लोयमामिति लोपस्तैव कल्पित
 इति वक्ष्यमाणत्वात् पक्षे रेफह्रयं श्रूयेत न च व्यंजनपरैकस्यानेकस्य वा उच्चारणे विशेषो नास्तीति असिद्धत्ववत्तत्रैवाप्युक्ता वक्ष्यमाणत्वा
 न्नायं दोष इति वाच्यं ॥ सूत्रमत्राहुर्लक्ष्यो विशेष इति तदर्थम् ॥ ननु सर्वथा विशेषविरहो भिप्रेतः ॥ शरोचिह्नलोयमामित्योरशास्त्रवैयर्थ्याप
 तेः ॥ तथा चेत्तुर्मुखइत्यादौ यरो नुनासिके नुनासिको वेति पक्षेण कारः प्रवर्त्तत ॥ स्थानसाम्यात् ॥ कुंडेरथेनेत्यादौ वा पदांतस्येति पक्षे रेफ
 प्रवर्त्ततरेफोष्माणं स्वर्णानसंतीत्येतद्विजातीयः सवर्णो नास्तीत्येवंपरं ॥ स्वस्य स्वयंसवर्णो भवत्येव न तुल्यास्य प्रयत्नत्वात् ॥ रोरीतिरेफो
 स्तनास्ति ॥ तं प्रति परसवर्णस्यासिद्धत्वात् ॥ अथ हित्वानुनासिकपरसवर्णनिवृत्तये यवाभ्यां पूर्वत्र रेफो नु कृष्येत ॥ हरयवडिति ॥ तर्हि र
 लो व्युपधादित्येतद्वकारांतेष्वपि प्रवर्त्तत ॥ ततश्च देवित्वादिदेविषतीत्यत्र पक्षे गुणो निषिध्येत ॥ ननु अव्युपधादिति हित्वा अवकारांता
 व्युपधादिति व्याख्यास्यत इति चेत् ॥ एवमपि गोधेरः पचेरन्नित्यादौ लोपो व्यो रिति न प्रवर्त्तत ॥ रेफस्य वल्यनंतर्भावात् ॥ रलीति वक्ष्यामीति
 चेत् ॥ हयगतौ हय्यादित्यादौ यकारेति प्रसंगः ननु यथाश्रुत एव सूत्रे वलीति सरेफं पदं हित्वारेफे वलिचेति व्याख्याना न्नोक्तदोष इति चेत् ॥
 एवमपि इकोरणाच्चिसंयोगादेरातोधातोरण्वतः उदात्तरणो हलपूर्वो दिग्रणः संप्रसारणमित्यादि क्रमेण यण्यहणानि सर्वाणि रेफेण ग्राह्याणि
 स्युः ॥ न चैतावता पीष्टनिर्वाहः इकोरणित्यत्र संख्यातानुदेशेन इकारस्य रेफः उकारस्य यकारः ऋकारस्य वकारः इति बहुपक्षवप्रसंगात् ॥ न
 नु यथाश्रुतेपि यथासंख्येन निर्वाहो बुरूपपादः ॥ तथाहि ॥ विधीयमानतया यवलाः सवर्णो न्यगृणहेतीति चत्वारस्तावद्वयणः गुणानामभेद

कतयानुनासिकसंग्रहेपिपृथग्गणनाविरहात्॥ इकस्तुसवर्णग्रहणात्षट्षष्टिः॥ नचषट्षष्टेरूपस्थापकानांइकशब्दवाच्यानावि
 कारादीनांचतुष्टुमस्त्येवेतिवाच्यं॥ तृतीयचतुर्थीभ्यामृकारलृकाराभ्यां प्रत्येकतस्यासवत्रिंशतउपस्थितौसत्यास्तृकारैरेफादेशस्यऋ
 कारेचलकारादेशस्यदुर्वारत्वात्॥ तस्मात्स्थानंतरतमद्वयनेनैवप्रकृतेनिर्वाहः॥ यथासंख्यसूत्रंतुनंदिग्रहिपचादिषूपयोस्तद्वत्त्वे
 वनिष्कर्षः॥ तथात्रइकोरेणितिन्यासेपिते नैवनिर्वाहोस्त्वितिचेन्न॥ वैषम्यात्॥ यथाश्रुतेह्यविरोधात्परिभाषाद्वयमपिइकोयणित्यत्रप्रवं
 र्त्तते॥ इकोयथासंख्यमंतरतमोयणस्यादितिरणितिन्यासेतुपरिभाषयोर्विरोधात्॥ परत्वेनयथासंख्यमेवप्रवर्त्तते॥ तस्मादनुचितोरेफ
 स्यस्वस्थानांदमर्कः यथाश्रुतेतुद्वित्वाद्विदोषत्रयंदुर्वारमिति॥ अत्रोच्यते॥ रेफस्याविशेषतः श्रुतेनद्वित्वं प्रतिनिमित्तत्वेनसामान्यतः
 श्रुतंकार्यित्वंवाध्यते॥ यथाबाह्याणांभोज्यतांमाठरकौडिन्यौपरिवेविष्टमितिविशेषतः श्रुतेनपरिवेषणेनमाठरकौडिन्ययोः सामान्यतः प्रा
 म्भोजनंवाध्यतेनद्वत्॥ यद्यपीदमव्यक्तिभेदेनोभयंसंभवतिनशापिसत्यपिसंभवेसामान्यतःप्राप्तिविशेषप्राप्तेनवाध्यतइत्युक्तं॥ तस्मा
 न्नदोषः॥ एवंचाचौरहाभ्यामिति सूत्रेयरदतिरेफमिन्नपरमेवेतिस्थितेअनचिचेत्यत्रापितथैव॥ अर्थाधिकाराश्रयणात्॥ तेनद्वयनुभवे
 इत्यादावपिरेफस्यनद्वित्वं॥ नत्रेवंदध्युदकादौयणनस्यात्॥ विशेषतः श्रुतेनस्थानित्वेनइकांनिमित्तत्वस्यवाध्यमितिचेन्न॥ तत्रलक्ष्या
 नुरोधेनव्यक्तिपक्षाश्रयणात् व्यक्तिपक्षेहिप्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणांप्रवर्त्तते॥ यद्वा॥ प्रतिलक्ष्यंभिन्नानांस्वैषांलक्षणांतेत्रेणोच्चार
 णमिकोयणचीति॥ ततश्चेकामपिताद्वयतोनिमित्तत्वप्रतिपादनाददोषः॥ नचैवंश्रीशइत्याद्वयपिपंणप्रसंगः॥ व्यक्तिपक्षेहिप्रतिषे
 धेपरमेवेतिनियमबलेनतद्व्यक्तिविषयकशास्त्रस्यैवविरहकल्पनात्॥ एवंअपवादविषयेसुश्रियावित्याहोबोध्यम्॥ परिहृत्यादिवादी

२९ विषयंतत उत्सर्गोभिनिविशत इति न्यायात् ॥ जातिव्यक्तिपक्षौ च लक्ष्यानुरोधाद्वावस्थया आश्रीयेते इति पस्ये शाया मेवोक्तं ॥ तस्मादिदं च
 रस्यपत्युत्तरपदाण्यदत्यादिनिर्देशाश्चेहलिंगं ॥ भाष्येतुनेमौ रहौ कार्पिणौ द्विर्वचनस्य किंतर्हि निविशतिमावित्युक्तं ॥ तत्र हकारग्रहणं
 ष्टां तार्थं तस्य यर्बहिर्भूततया यथा न हित्वे कार्पिता तथा परंतर्भूतस्थपिरेफस्येति ॥ एवं अनुनासिकपरसवर्णविधी अपि स्थानेतरत्वं मपरि
 भाषा संस्कृतौ स्थानप्रयत्नोभयोतरतमेतन्मुरारिः त्वङ्करोषीत्यादौ कचिल्लब्धावकाशौ अनंतरतमे प्रागुक्तेन प्रयुज्येते ॥ जातिः सा अय
 णादेवेति संक्षेपः ॥ अत्र वार्त्तिकं ॥ अयोगवाहानामट्मुणत्वं शर्षुजश्भाववत्त्वे ॥ अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञालोत्यविधिर्द्विर्वचनस्य निर
 त्वनिषेधा इति ॥ अस्यार्थः ॥ अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबधोयेषोते ॥ योगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारसंज्ञेनैव
 इत्यर्थः ॥ बाह्यंति निर्वाहयंति प्रयोगमिति बाह्याः ॥ अयोगाश्चेति कर्मधारयः ॥ अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ॥ ते
 च विसर्जनीयजिह्वा मूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमा इति भाष्यं ॥ एतच्चक्रतिक्कालतिलवेति विहितयोरीषत्स्पृष्टयोरप्युपलक्षणं ॥ तथा चतु
 ल्यास्यसूत्रे भाष्यं ॥ तयो रत्वं वक्ष्यामीति ॥ तत्फलं तु तत्रैव स्पष्टं ॥ तत्र यमानां लक्षणं अनुनासिकसंज्ञासूत्रे प्रपंचयिष्यामः ॥ एषामट्स्
 पदेशः कर्तव्यः णत्वं फलं ॥ उरः केण उरः पेण उरः केण उरः पेण अङ्गव्याय इति णत्वं विसर्जनीयजिह्वा मूलीयोपध्मानीयैर्व्यायेपिसिध्य
 ति ॥ नायमज्ञाताद्यर्थकः ॥ सोपदादाविति सत्वप्रसंगात् ॥ किंतु उरः कायति उरः पाति इति विग्रहः ॥ कैशब्दे ॥ पारसणे ॥ आभ्यामातोनुं प
 सर्गे कः ॥ कुप्चोः कः ॥ पौचेति चकारात् प्राक्षिको विसर्गः ॥ नचैवमपि गतिकारकोपपदानां प्राक्सुबुत्पत्तेः समासाभ्युपगमात् सोपदादाविति
 प्रवर्त्ततेति वाच्यं ॥ तस्य दधिसेचनं धनक्रीतेत्यादिसिध्यर्थमनित्यतायावस्थमाणत्वात् पाशकल्येत्यादि परिगणनाच्च ॥ प्रोभणं ॥ अट्

कुवाडितिसूत्रेनुग्रहणंनकर्त्तव्यंभवति॥अथेदमवधेयं॥अट्सुत्रियमाणउपदेशोऽकारानंतरमिकारात्प्राक्कर्त्तव्यः॥तेनइणसुअनेत
 भावात्ययसुयशःसुइत्यादौइणकोरित्यधिकृत्यविधीयमानमादेशप्रत्यययोरितिषत्वनभवति॥असुचांतर्भावात्संस्कर्त्तव्यत्रानुस्वावादचः
 परत्वमाश्रित्यसकारस्यद्वित्वंकैयटेनाष्टमेवस्थमाणं संगच्छते॥नचैवंहरिःकरोतीत्यादाविकोयणचीतियणप्रसंगः॥विसर्गस्यासि
 ङ्गत्वात्॥एवंहरिंपश्यतीत्यादावनुस्वारस्यासिङ्गत्वंबोध्यम्॥शर्षुचोपदेशःकर्त्तव्यः॥जशभावस्तावत्प्रयोजनं॥तथाहि॥वार्त्तिकमसेउ
 अज्जबइतिधातुरुपध्मानीयोपधःपठ्यते॥तत्रझलांजशझशीतिजशभावेआंतरतम्याहकारादेशः॥उज्जिताउज्जितुं॥शर्षूपदेशाद्विनो
 तरीयकत्वादेवझत्वमप्यपाति॥भाष्यकारस्तनैतन्मेने॥तथाहि॥उपध्मानीयोपधत्वपक्षेऽज्जिषतीतिनसिध्यति॥अभ्यासेबकारमा
 त्रश्रवणप्रसंगात्॥हलादिशेषेणजकारस्यनिवृत्तेः॥यदि—तुपूर्वत्रासिद्धंनद्विर्वचनेइत्युक्तेः॥वकारस्यद्वित्वंतदास्पष्टएवबकारस्यशेषः
 ॥अथउभौसाभ्यासस्येत्यनेनानित्यताज्ञापनार्हिवचनेप्यसिद्धत्वमाश्रीयते॥ओजिढदित्यत्रयथा॥तथाप्यभ्यासेउपध्मानीयस्यश्रूयते
 अभ्यासेचर्चेतिजश्त्वेनबकारएवश्रूयेत॥इष्यतेत्वभ्यासेजकारइतिप्रांचः॥वस्तुतस्तद्वितीयपक्षेउपध्मानीयमात्रमभ्यासेश्रूयतेतेषां
 चारयितुमप्यशक्यं॥जश्त्वंतुदुर्लभं॥प्रकृतिचरंप्रकृतिचरइत्यष्टमेसिद्धंतयिष्यमाणत्वात्॥उपध्मानीयेऽस्तुसिद्धिसत्वेनतावन्मात्र
 द्वित्वापत्याऽभ्यासेइकारदौर्लभ्याच्च॥किंच॥अत्रपक्षेअस्मात्प्राक्कर्त्तव्येउपध्मानीयस्यजश्त्वेअभ्युज्जाःसमुज्जाइतिस्यात्॥इष्यतेत्वभ्युज्ज
 समुज्जइति॥नन्वतस्वकुचोरित्यधिकारेऽपिपदादाविति सूत्रेउपध्मानीयस्यचेतिवार्त्तिकेनकवर्गेपरतउपध्मानीयस्यसकारोविधीयतेतर्ता
 जश्त्वेनद्वित्वंविधीयतेइतिचेत्सत्यं॥उपध्मानीयस्यचइतिवार्त्तिकारंभएवतुगौरवार्हइतिब्रूमः॥बकारोपधोऽयंइतिवृत्तिकारमतेतुविका

शकैः ३० रस्यद्वित्वनिषेधः समुद्र इत्यादौ दकारादेशश्चेत्यभयमपि वचनेनैव साधनीयं स्यात् ॥ तस्माद्दकारोपधसंवाये अभ्युद्गः समुद्र इति समासो
 त् ॥ कथं तर्हि उल्लिता उल्लितुमित्यादिमिध्यतीति चेत् ॥ शृणु ॥ भुज न्युज्जौ पाण्युपतापयोरित्यस्मिन्कुलाभावनिपातनाथैः सूत्रे बकारोत्सारणे
 नानुमीयते ॥ उल्लेखकत्वविषये दकारस्य भकारविधायकं बकारविधायकं वा वचनमस्तीति तच्चानुमीयमानं वचनं भुजजेरिति वा ॥ उल्लेख
 ति वा उभयथापि स्तोत्रश्रुना श्रुतित्यस्यानंतरं कल्पते ॥ उल्लेखः स्तोदकारस्यैतदेषत् ॥ श्रुना योगे भकारो बकारो वा भवति सूत्रार्थः ॥ उल्लेख इति किं
 ॥ तज्जः ॥ श्रुनेति किं ॥ अभ्युद्गः समुद्रः इह हि च जोः कुचिष्यतोरिति अत्वे कृते श्रुना योगो नास्ति स्तोः श्रुनेति पदद्वयोपजीवनाथैः चोक्त
 स्थल एव कल्पनं युक्तं ॥ अन्यथा बहुतरकल्पने गौरवं स्यात् ॥ एवं उल्लिखिषतीत्यपि सिद्धं ॥ नन्वा इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात् ॥ नन्वा इति दकारस्य
 द्वित्वबले ॥ पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावाद्दुस्संभवेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ अन्तरंगत्वाद्दत्तं ॥ त्वे इत्यपि न ॥ असिद्धत्वादेव ॥ न च पूर्वत्रा
 सिद्धीयमद्वैतवचने इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधः शक्यः द्वित्वे कर्तव्ये सति हि सनिषेधः ॥ न तु द्वित्वनिषेधे ॥ इह तु नन्वा इति सूत्रेण द्वित्वनिषेधे
 कर्तव्ये निबन्धमेवासिद्धत्वमिति दिक् ॥ अथ वामास्तु वाक्यशेषानुमानं भुज न्युज्जाविति निपातनादेव बकारोक्तः ॥ न चैवमसिद्धताविरो
 हाद्दकारस्यैव द्वित्वस्यैव इति वाच्यं ॥ दकारोपधनिर्देशसामर्थ्याज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते ततो दकारस्य बकारप्रवर्त्तः ॥ न चास्मिन् न्यसे अभ्यु
 द्ग इत्यादावपि बकारप्रसंगः ॥ उक्तविषये एव बकारो निपात्यत इत्यभ्युपगमात् ॥ नन्वेवं कत्वविषये च रितार्थत्वात्कथं दकारोपदेशस्य
 सामर्थ्यमुक्तं ॥ येन द्वित्वानंतरमेव बकारः प्रवर्त्ततेति चेत् ॥ अनभिधानादतो घजादिमास्तु निपातनं चैवमविशेषेण स्तः ॥ अभ्युद्गः स
 मुद्र इत्येतन्नोद्भूतं ॥ किंतु उपसर्गद्वयपूर्वकाद्गमेरन्येष्वपि दृश्यत इति उपत्ययः ॥ व्युत्पत्तिमात्रं चेदं ॥ रूढिशब्दत्वात् ॥ समुद्रकः ३०

संपुटकद्वयमरः॥तदेवमयोगवाहनां शर्षपदेशस्यजशभावरूपंप्रयोजनं वार्तिकमते अस्ति॥भाष्यकारमेतेन नास्तीति स्थितं॥तथा षत्वमपि प्र-
योजनंसर्पिःपुपनुः॥नुम्विसर्जनीयशर्षवायेपीति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति॥शर्षवापद्वये वसिद्धत्वात्॥नुम्वग्रहणं तु
भयथापिकर्त्तव्यमेव नुम्वस्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधानेन यथा स्यात्॥इह मा भूत्॥पुंस्त्विति॥नुम्वग्रहणं हि स्वस्थानिकस्यानुस्वारस्य ल-
क्षकं॥अन्यथा भसंभूत्॥नहि इण् कवर्गाभ्यामुत्तरः सकारो नुमाव्यवहितः षत्वविधौ संभवति॥अनुस्वारे षत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः
॥अस्तु वा स्थानिवद्भावेन नुम्वत्वं॥नथापि स्वाश्रयस्यानुस्वारत्वस्यापि सत्वात् शर्त्वेनैव सिद्धेनियमार्थता युक्ता॥नियमश्च सजातीयपेक्ष-
इति अनुस्वारेण व्यवहारे चेद्भवति तर्हि नुमैव न त्वन्येनेति फलितं॥वस्तुनस्तु अतिदेशं प्रति अनुस्वारस्यासिद्धत्वात् इति देशसंबुद्धिर्भः सु-
हि सु इत्यादौ विधायकत्वसंभवेनियामकत्वानुपपत्तिश्च॥तथापि लक्ष्यानुरोधात् लक्षणे त्येव शृणुं॥यथा दुष्वाङ् सूत्रे॥नत्र प्रेन्नादौ ण-
त्वमा भूत् शोभणादौ च स्यादित्येवमर्थलक्षणेति चेत्॥इहापि मुहिनसुपुंस्त्वित्यादौ मा भूदिति तुल्यं॥णत्वविधावनुस्वारमात्रेण लक्षण-
त्वेन नुम्वस्थानिक एवेत्यन्यदेतत्॥अस्मिंश्च पक्षे शर्षपदेशेपि अलत्वमिव हलत्वयत्वेन अपि नोत्तरीयकत्वादेव सिद्धे॥तस्मै लं तत्तरं वार्त्तिक-
कव्याख्यानात् समन्तरमेव स्फुटी भविष्यति॥तथा खरत्वमपि॥तेन कृषोः कः पौ चेति सूत्रांतर्गतो विसर्गः सिद्धः॥अत्र च सौत्रमिदं शोने-
वोक्तं वार्त्तिके स्याद्यीताप्यत इति बोध्यम्॥अनेन सौत्रं विसर्गप्रवृत्तमेवोक्तं शर्षपदेशं प्रत्याचक्षाणायथाश्रितं मट् सूपदेशपूरं च-
त्तिग्रंथं व्याचक्षाणाः परस्ताः॥अट् सूपदेशेन अलत्व अट्त्वयोर्लाभेपि हलत्वयत्वात् लाभात्॥तत्कलस्य च वक्ष्यमाणत्वात्॥नचाह-
स्वेव च यकारोत्तरमुपदेशादलाभ इति बाध्यम्॥तथा सति पयः स्वितादा विणः परत्वेन षत्वापत्तेः॥अचूत्वासिद्ध्या समः सुटीत्यर्थः

श-कौ- कैयटादिग्रंथविरोधापत्तेश्चेतिदिक् ॥ अविशेषेणेत्यादिवार्तिकस्यायमर्थः ॥ यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनं दृश्यते तत्र तत्रोपदेशः कर्तव्यः प्रयोजना-
 ३१ नितुसंयोगसंज्ञादीनिपंचेति ॥ तथाहि ॥ वार्तिकमते उच्चेरुपभ्रानी योपधतया उपभ्रानीयस्य हल्संज्ञां विना संयोगसंज्ञान सिद्धतिर्ज-
 श्वत्वं त्वमिद्धं ॥ ततश्च संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञाया अपि विरहात् ॥ इत्यत्र गुपीरनृत इति पुतो न स्यात् ॥ तस्मात्सु तृगुरुसंज्ञासंयोगसंज्ञाह-
 ल्संज्ञानां उत्तरोत्तरसापेक्षतया पुतमिध्यर्थं हल्संज्ञा एषितव्या ॥ तदेतदेव त्रैत्योक्तं संयोगसंज्ञाप्रयोजनमिति ॥ तत्रोपधासंज्ञाप्रयो-
 जनं ॥ निष्कृतं दुष्कृतं इदुदुपधस्य चेति षत्वं यथा स्यात् ॥ भाष्यकारस्त्वाह ॥ इदुदुपधस्थानिको यो विसर्ग इति व्याख्याना न्नदं प्रयोजनं ॥ उप-
 धाग्रहणप्रत्याख्यानां ह ॥ इदुद्वापरस्य विसर्गस्येत्येव इष्टमिद्वेति ॥ अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनं ॥ रुस्तारतिविसर्जनीयां तस्मात्पदस्य
 स इति पक्षे अंत्यस्य सत्वं यथा स्यात् ॥ पदस्यो विसर्जनीय इति व्याख्याना निर्दिश्यमाने स्येति तत्र भाषया वासिद्धत्वादिदमपि न प्रयोजनं
 ॥ द्विर्वचनं च प्रयोजनं ॥ उरःकः उरःपः अनविचेति अच उत्तरस्य यरो विधीयमानं द्वित्वं सिद्धं भवति ॥ तथा स्थानिवद्भावप्रतिषेधोपि प्रयोज-
 नम् ॥ यथा उरः केणेत्यादी ॥ अङ्गु वायेति णत्वं सिद्धं भवति ॥ एवं व्यूढोरस्केनेत्यादावपि प्राप्नोति स्थानिवद्भावत्सकारस्य तत्रानस्त्विति
 प्रतिषेधोऽलत्वेन सिद्धिर्भवति ॥ नच पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति निषेधो स्त्विति वाच्यः ॥ नपदांतसूत्रशेषभूतस्य तस्य अचः परस्मिन्नित्येत-
 द्विषयकत्वात् ॥ स्थानिवद्भावं प्रतिनिपादी स्य स्यासिद्धतया न्यायसिद्धं तदिति पक्षे तु नैदं प्रयोजनं ॥ उरः केणेति णत्वं संस्कर्तव्यत्र सकारस्य
 द्वित्वं चाधिकं प्रयोजनं बोध्यमितिदिक् ॥ यद्यपि सर्वमिदं अट्शरोरुपदेशेन सिद्धत्वेव तथापि वार्तिकासररचनाया हेतुपिसंभव इति भावः ॥
 लण् ॥ अत्राकारो नुनासिकः प्रतिज्ञाभूते ॥ ननु हकारादिष्विबोच्चारणार्थः ॥ तेनोरण्परइत्यत्र प्रत्याहारग्रहणे भवति ॥ प्रत्याहारग्रहणे ज्ञाप-

कस्तुत्रकारलकारयोः सवर्णविभक्तिवार्तिकनिर्देशः ॥ ननु अइउणिस्तत्रानुबन्धोणकारः स एवेहानुबन्धते तेनाणग्रहणेष्णिग्रहणेषु
 च पूर्वणपरेण वेतिसंदेहः प्राप्नोति ॥ तस्मादसंदेहायेह अनुबन्धांतरमेव कुतो न कृतमिति चेत् ॥ नाव्याख्या न तो विशेष प्रतिपत्तिर्न हि संदे-
 हादलक्षणमिति परिभाषां ज्ञापयितुमनुबन्धस्यैव पुनरनुबन्धात् ॥ अमडणनम् ॥ अमञ् ॥ अत्र मकारानुबन्धो भाष्ये प्रत्याख्यातः ॥ सहिप्र
 त्याहारत्रये उपसृज्यते ॥ अम् यम् ड-मिति तत्र त्रयं अकारेणैव निर्वहति ॥ तथा हि ॥ पुमः खव्यञ्जपरे इत्यस्तु ॥ न च झकारभकारपरः खयस्ति
 ॥ येनातिप्रसंगः स्यात् ॥ तथा ह्रलो यत्र भि लोप इत्येव पाठ्यं ॥ न च झकारभकारौ झकारभकारपरौ स्तः हलउत्तरयोस्तयोः संभवे तु झरो
 झरि इति लोपे न भाव्यमेव ॥ तथा ड् जो ह्रस्वादि ड् जु णिनत्यमिति पाठ्यं ॥ न च झकारभकारौ पैदांतौ स्तः ॥ उज्ज्येर्लभेऽश्वक्लिपितौ स्त एवैति
 चेन्न ॥ ऊज्ज्येर्लोपधतया संयोगांतलोपे सति उदितिरूपाभ्युपगमात् ॥ लभेस्तु जस्त्वविधानात् ॥ एतेनैव मपि आगमिनस्त्रयोऽणनेभ्यः परे
 अचः आगमास्तपंचेति संख्यातानुदेशो न स्यादिति चेत् न ॥ यथा संख्यमित्यत्र हि विध्यर्थप्रमितिषे लायां निर्दिश्यमानगतसंख्यं मा म्य-
 मां श्रीयते ॥ ननु लक्ष्यसंस्कारवेलायां प्रयोगगतं ॥ तस्मान्मास्तु मकारोऽनुबन्ध इति स्थितं ॥ घढधष् ॥ जबगडदश ॥ खफछठुथचरतव ॥ क
 पञ् ॥ शषसर ॥ हल् ॥ इति माहेश्वराणि अक्षरसमाग्रायसूत्राणि ॥ अत्राह संयुहः ॥ एकस्मान् अणवता ह्यभ्यां षस्तिभ्यश्च कणमास्युः ॥ ते
 यौचयौचतुभ्योरः पंचभ्यः शलौषड्भ्य इति ॥ अस्यार्थः ॥ ड् अणवता ह्यभ्यां षस्तिभ्यश्च कणमास्युः ॥ तेषां हि ॥ ड् कारसंकारादेः परो ग्राह्यः ॥ एडिपर
 रूपमिति यथा ॥ ननु षिड्दिदादिभ्योऽस्यति वक्तिरव्यातिभ्योऽङित्यकारेण ग्रहणमस्त्विति चेन्न ॥ आदिरंत्येनेत्यत्राणुदित्सवर्णस्य चेत्स तो
 प्रत्यय इत्यनुवृत्तेः ॥ अतएवरोः सुपीति न प्रत्याहारग्रहणं ॥ सुपिचेत्यत्र तु अप्रत्यय इति प्रतिषेधो नास्ति ॥ यजादाविति विशेषणात् ॥ ५ उ

श्रु. ३२

नरत्रच बहुवचने झलीति विशेषणात् ॥ सुप्तिङं तं पदमित्यत्र तिङ् साहचर्यात् - शासं इदं हलोरित्यत्र तु अङ् ग्रहण सामर्थ्यादपि प्रत्या-
हार ग्रहणं न भवति ॥ अङ्गदोहलादौ चेति हि व्याख्याने अङ् हलोरिति व्यर्थमेव स्यात् ॥ द्विविधा एव हि कृतः प्रत्यायाः अङ्गदयो हलाद-
यश्च ॥ व्यतिशासैदित्यत्र तु किङ्त्वमेव नास्ति ॥ अतः स है कादे स्म्यप्पणनिवर्द्धावेन अङ्गदित्वाच्च ॥ ऋदृशो दीत्यपि न प्रत्याहारः ॥ ऋकारांते
षु ऋदृत्युतामिति गुणविधानात् ज्ञापकात् ॥ सनिच इङ् अति न प्रत्याहारः ॥ इको झलिति किंत्वविधानात् ॥ अज्झपमांसनीति दीर्घ-
विधानाच्च इङ् तानां सुनिगम्यादेशे हि सति उदात्तसूत्रद्वयं निर्विषयं स्यात् ॥ परिमाणारव्यायां सर्वेभ्यः - इङ् अत्यपि न प्रत्याहारः ॥ वै-
यर्थ्यप्रसंगात् ॥ तथा हि ॥ इकारांतेभ्य एरचाभाव्यं ॥ उकारांतेभ्य ऋदोरवित्यप् ॥ लृकारांतास्मन्त्येवन एजंतानां अपि अनेमिन्तिके-
न आत्वेन प्रत्ययो सत्तेः प्रागेव भाव्यं अतः प्रत्ययो त्यतिवेलायामेजंतानसंख्येव ॥ ऋदंताः ॥ निवशिष्यंते ॥ तत्र उरित्येव लाघवाद्वा ह्रया-
त् ॥ वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणैर्नैव ऋदंतेषु घञः सिद्धत्वात् सूत्रमेवेदं न कुर्यात् ॥ अथोच्यते ॥ इङ् अत्यारंभसामर्थ्यादिवर्णो वर्णो वै-
ष्वेव अजभ्यांसह वै कल्पिकोऽज्झ समाविशत्विति ॥ तदपि न ॥ एवं हि सति अजपोर्विधावेव वा ग्रहणं कुर्यात् ॥ क्रीड् जीनां णाविति न प्रत्या-
हारः ॥ क्रीज्योः पृथक् पृथक् वै प्रथ्यापत्तेः ॥ न च कारां तानां मध्ये एतयोरेवेति नियमार्थमिति वाच्यं ॥ एवं हि इक इत्येव ब्रूयात् ॥ एङ् तानां
सामान्यलक्षणैर्नैव आत्वेन सिद्धत्वात् ॥ इङ् धार्योरित्यपि न प्रत्याहारः ॥ धारिणा साहचर्यात् ॥ तस्मात्सिद्धं इङ् कारैकस्मादेवेति
॥ तथा ऋकारोऽप्येकस्मादेव ॥ अतो दीर्घो यजीति ॥ तथा अङ् उणित्येषणकारोऽप्येकस्मादेव ॥ अणित्यथा ॥ अथेणः कीध्वमित्यादां वि-
ण प्रत्याहारोऽप्यनेन कृतोनेति चेन्न ॥ अचि श्रुधातु भ्रुवां चोरित्यत्र इकारोकारयोः स्वस्त्वेण निर्देशात् ॥ अन्यथा हि संहितायां मात्रास्मा-

राम ३२

घवात्पदच्छेदेप्यर्द्धमात्रालाघवादिण इत्येवब्रूयात् ॥ व्याख्यानाच्च पूर्वण ननुपरेण ग्रहीष्यते ॥ व्याख्यानं च सिद्धांतेपिशरणं ॥ घोरित्यपि
 हि निर्देशे किं ह्रस्वयोर्ग्रहणमुत दीर्घयो रतयकारवकारयोरिति संदेहः स्यादेव ॥ एवं च एच इग्रस्वादेश इति सूत्रे इण् इत्येव प्रतिपत्ति लाघ
 वार्थवत्कल्पे इग्रहणमपीह सिंग ॥ इण्ग्रहेहितत्रयथा संख्यप्राप्तिरेवनेति न तत्परिहाराय यतितव्यमिति दिक् ॥ एवं वकारोप्येकस्मादेव
 न शब्दव्यप्रशानिति ॥ एचैव वायाव इति सूत्रे अव इति न प्रत्याहारः आयादिसाहचर्यात् ॥ एवं टकारोप्येकस्मात् ॥ अट् कुप्वाडिति ॥ ह्यभ्यां
 षः ॥ एकान्वो बशो भृशं षन्तस्य स्वरित्यथा ॥ ककारस्त्रिभ्यः ॥ अकः सवर्णे ॥ इको यण ॥ इमुमुनां तात्क इति यथा ॥ लणित्यत्र त्योणकारोपि
 त्रिभ्यः ॥ अणुदित्सवर्णस्येत्येक एवाण् ॥ इणः षीध्वमित्यादयः सर्वे इणः इको यणित्यादौ यण् च त्रयण्तावत्पूर्वेण न संभवत्येव ॥ इणुत्सं
 भवन् अपि ज्ञापकात्यक्तः ॥ अणस्तु उभाभ्यां ग्रहणे स्थिते कपूर्वेण कवापरेणेति विवक्षायां ग्रहणं ॥ शास्त्रे परेणैव अन्यत्र तु पूर्वैणैवेति सिद्धा
 न्तः ॥ उक्तं हि व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिरिति ॥ नहि परे श्रवणं कयो रित्यादौ व्याख्यानादन्यन्त्रियो मकमस्ति ॥ किंच ॥ अण्ग्रहणानि ताव
 त्पंच ॥ उरण् रपरः अणुदित्सवर्णस्य ॥ दुलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः केणः अणुप्रगृह्य स्येति ॥ तत्र उरण् रपर इति तात्पूर्वेण ॥ ऋतु इह्या तोरिति धा
 तुग्रहणात् ज्ञापकात् ॥ तद्धिमातृणामित्यादिव्यावृत्त्यर्थं क्रियते ॥ परेण ग्रहणे नामीति दीर्घस्यापि रपरत्वापत्त्या व्यावर्त्या प्रसिद्धिः ॥ ननु
 चिकीर्षतीत्यत्राज्जनगमामिति दीर्घरपरत्वे च सति उपधायाश्चेतीत्यत्रैव न व्यं ॥ तद्धिमातृणामित्यत्रापि प्रसंगेन ह्यवर्तकतया उत्तरार्थधातु
 ग्रहणं भविष्यतीति चेत् ॥ न ॥ एवं हि सत्युत्तरे वकुर्यात् ॥ इह करणं ज्ञापकमेव ॥ नद्या च वक्ष्यति ॥ नुदाच्य उत्तरार्थेतु इह किंचिन्न यो इतीदि
 ॥ किंच ॥ अण्ग्रहणसामर्थ्यादपि पूर्वैणैवायं ॥ यदि हि परेण स्यात् उरजित्यज्ग्रहणमेव कुर्यात् ॥ कृतिः कृतं प्रकृतं नृः पाहिमातृणामित्या

श.कौ. दौ आस्युदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घाणां परतायाः परेणाण्यग्रहेणापादयितव्यायास्तावतापिलाभात् ॥ कर्त्ताकारक इत्यादौ गुणवृद्धि
 ३३ प्रसंगे एचामवर्णस्य चाविशेषाद्रपरत्वस्य विकल्पेन प्रसंग इत्यपि अज्ग्रहणेन सिध्यत्येव ॥ स्यादेतत् ॥ कर्त्रर्थमित्यत्र इको यणिरपरत्वे रे
 फद्वयश्रवणार्थमण्यग्रहणं स्यात् ॥ न ह्येतदज्ग्रहणेन सिध्यति ॥ हलो यमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः ॥ इयो हो न्यभरस्यामित्यतो न्यतर
 स्याग्रहणानुवृत्तेः ॥ अत्र च ज्ञापकं ग्रहणकशास्त्रेण ग्रहणं ॥ तद्विसेष्यं त्वं संवत्सरः ॥ यल्लोकमित्यदौ परसवर्णस्य सानुनासिकस्य यग्रह
 णेन ग्रहणादनचिचेति द्वित्वे कृते पक्षे यवला नां त्रिकस्य श्रवणार्थं क्रियते हलो यमामित्यस्य नित्यत्वे तु व्यर्थमेव तत्स्यात् ॥ यद्यपि गुणाना
 मभेदकत्वेनैव सानुनासिकयवला नां द्वित्वसिद्धेर्ग्रहणकशास्त्रे अज्ग्रहणमेवोचितं न त्वण्यग्रहणं तथापि गुणाभेदका इत्यपि यमं ज्ञाप
 यितुमण्यग्रहणं भेदकाभेदकपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्या नुरोधाद्यवस्था ॥ अत्रैव च तस्यार्थाद्युदात्तनिपातनमित्यादि
 संगच्छते ॥ अतएव चाष्टन आविभक्तावित्यादा विदमस्त्यदाद्यत्वे चानुनासिको नेति बहुधा मः ॥ यत्तु विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तर
 णनं ॥ अनुवर्त्तते विभाषा शरोचि यद्वारयत्ययं द्वित्वं नित्ये हितस्य लोपे निषेधार्थं न कश्चित्स्यादिति ॥ तत्तु भाष्ये दूषितं ॥ तथा हि ॥ लोप
 स्य नित्यत्वे अचोरहाभ्यामिति द्वित्वे नारंभसामर्थ्यात्तद्बाधः ॥ द्विविधा एव हि परः यमो झरश्चेति ॥ तत्र हलो यमामिति झरो झरीति च
 लोपे कृते द्वित्वं वृथा स्यात् ॥ किं तर्हि तयो र्योग्यो रुदाहरणमिति चेत् ॥ यत्रांतरेण द्वित्वं व्यञ्जनत्रयं लभ्यते ॥ यथा आदित्यो देवतास्यं
 आदित्यः प्रजं अवन्नमिति ॥ एवं स्थिते चतुर्विध्यत्रापि यदि द्वित्वं स्यात्तर्हि लोपो न स्यादेव ॥ ततश्च सार्थकः शरोचीति निषेधः कथं वि
 भाषानुवृत्तिं ज्ञापयेदित्यास्तां तावत् ॥ सर्वथापि विकल्पानुवृत्तेः स्थितत्वात्पाक्षिकरेफद्वयश्रवणार्थं अण्यग्रहणमस्त्विति ॥ अत्रोच्यते

॥ कर्त्रर्थमित्यादौ सत्यपि परत्वेरेकह्यश्रवणं दुर्लभम् ॥ रोरीतिलोपात् ॥ नचतत्रपदान्तस्येति व्याख्यातुं युक्तं जर्गधैर्लङ् अजर्गः पा
 स्पर्द्धैर्लङ् अपास्याः इत्यादेरसिद्धिप्रसंगात् ॥ नचाणग्रहणसामर्थ्यात्तद्वाधः पूर्वेणापि ग्रहणे अबाधेनैवोपपत्तेरिति दिक् ॥ तस्माद्वा तु
 ग्रहणसामर्थ्यादणग्रहणसामर्थ्याद्वा उरणरपरइति पूर्वेण ग्रहणमिति स्थितं ॥ वस्तुतस्तथा तु ग्रहणमेव ज्ञापकं ॥ अणग्रहणस्य लो
 तिरित्यादौ लपरताफलमित्यपिशक्यत्वात् ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययइति तु परेणैव ॥ उर्द्धदिति लिङ्गात् ॥ तत्र हि कृतसंशब्देनेदं ॥
 स्माच्चुरादिण्यन्तालुडिचडिअचीकृतदित्यत्र ऋकारस्य दीर्घस्यापि स्थाने ह्रस्वस्य वयथा स्यादित्येवमर्थे तपरकरणं कृतं ग्रहणकशास्त्रे पू
 र्वेण ग्रहणे तु दीर्घस्य ऋकारस्य न स्थानित्वं न वादेशत्वं प्रसक्तमिति व्यर्थं तपरत्वं स्यात् ॥ ननु सत्यपि परेण ग्रहणे उर्द्धदित्यत्र तपरत्वं दृश्य
 व ॥ भाव्यमानेन सवर्णे ग्रहणाप्रसक्तेरिति चेन्न ॥ वस्यतिहितत्ररुत्तिकारः ॥ नचायं भाव्यमानोऽपि किन्तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपेणा
 भ्यनुज्ञायतइति ॥ कृते तु तपरत्वे तद्वलादेव दीर्घस्थाने भाव्यमानतापिलभ्यतइत्यन्यदेतत् ॥ तस्माद्ग्रहणकशास्त्रेण परेण तिष्ठितम् ॥
 तत्फलं तूरणरपरइत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्य ग्रहणादुतइहातोरुदोष्ट्यपूर्वस्येत्यादौ रपरत्वसिद्धिः ॥ दुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इत्यत्रापि ह
 लामणामसंभवादेर्चातुविशेषाभावादगर्थमेवाणग्रहणं स्यात् ॥ ततश्चाच्येत्येव सिद्धमित्यणग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेण ॥ ननु रद्वयमेने
 अस्मात्तच्चिउदित्वादितुभावेणुणे ढत्वधत्वष्ट्वढलोपेषु कृतेषु रेफस्य दीर्घे स्थानसाम्यादृकारे ढलोपस्यासिद्ध्यादुपधायाश्च तीत्वे पूर्व
 वहुणवेर्द्धेति यथा स्यादिति परेण ग्रहणं स्यात् ॥ एवं तर्हि तृतीयेति निर्देशाल्लिङ्गात्पूर्वेणैव ॥ परेण हि ग्रहणे हल इत्यत्राप्यस्यैवाणग्रहणस्यानुरुत्ते
 स्त्रेः संप्रसारणे कृते दीर्घः स्यात् ॥ तथा दृढादिषु रद्वयशब्दस्य पाठोपि ज्ञापको बोध्यः ॥ रद्वयमेने अस्मान्निष्ठायां ढत्वधत्वष्ट्वढलोपेषु कृतेषु

श. कौ.

३४

ढ इति रूपम् ॥ दंत्योष्ठादिश्चायं ॥ उदहरसुः सह मूलमिंद्रेति दर्शनात् ॥ मूलमं स्यावर्हीति सूत्रे हरदत्तादिग्रंथे स्पष्टमेतत् ॥ तुलादौ सतद्वात्तु नर
 त्वेन पठ्यमानयोः तद् हस्तं हृदि सायामिति धात्वोरपि निष्ठायां तद्धः स्तु ढ इति रूपं बोध्यम् ॥ दढः स्थूलबलयोरिति तु इडभावेन कारहकार
 योर्लोपो निष्ठातकारस्य ढत्वे च निपात्य तेन तु असिद्धकांडस्थ ढत्वादेरिह प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते ॥ वेन परिद्रढ्यपादिद्रढी कन्येत्यादौ लघुत्व
 प्रयुक्तौ णेरयादेशः ष्यड्भावश्च सिध्यतीति दिक् ॥ तेन दूलोपसूत्रे परेण णग्रहणपक्षे पिरुढं तद्धस्तदेवेति प्रसंगो न तु इडपीति विवे
 कः ॥ केण इत्यत्र परेण णग्रहणे गौकानौकागीष्का उपानत्का च तुष्कमिति धत्वविसर्जनीययोरसिद्धत्वाद्भ्रुस्वप्रसंगः तथा पीहृस्वः अत्योपस्थि
 तस्याच इत्यस्य अबाधाय पूर्वण भविष्यति ॥ अबाधेनोपपत्तौ हि बाधो न न्यायः ॥ अणोः प्रगृह्यस्येत्यत्र परेण सति कर्त्तुं ॥ अग्ने ॥ वायौ ॥ पचौ प
 पौ ॥ मालामाचक्ष्णो माल ॥ वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् ॥ अत्रापि प्राप्नोति ॥ रेफवर्जिता अंतस्थाः शानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधेत्युक्त
 त्वात् ॥ तस्मादिह अप्रगृह्यस्येति पर्युदासादच एवानुनासिको बोध्यः ॥ नचाणग्रहणसामर्थ्यान्न त्रिवयुक्तन्यायस्य बाधः ॥ तस्य पूर्व
 णाप्युपपन्नत्वात् ॥ अत्र लणसूत्रे स्थित्वा वृक्षव् शब्दमित्यं कैयटो व्युत्पादयत् ॥ वृक्षश्चर्त्तुं किंपि कृते वृक्षश्च माचष्ट इति णिचिदिलो
 पेच कृते वृक्षवयतेर्विचि वृक्षव् इति भवति ॥ किंपितु कौलुप्तं न स्थानिवत् ॥ कौविधिप्रतिनस्थानिवदित्युभयथापि स्थानिवद्भावनिषेधात्सं
 सारणप्रसंगो लोपो व्योर्वलीति लोपं बाधित्वा तदपवादस्य ऊठः प्रसंगश्च ॥ विचितुस्थानिवद्भावद्वलनिमित्तो वलोपो न भवति ॥ नन्वेवमपि
 वृक्षव् करोतीत्यत्र हलिसर्वेषामिति प्राप्नोति ॥ नच स्थानिवद्भावः ॥ पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेन्न ॥ भोभगो इत्यनो शि इत्यनुवर्त्य अशि
 हरिते हि धानादिति ॥ नच विचूपसेपि णिचः प्राग्भाविनं किंपमेवाश्रित्य ऊठ् प्रसंजनीयः ॥ अंतर्भूतकिपाश्रयतया अन्तरंगे कर्तव्ये बहि

राम.

३४

भूतणिजपेक्षतयाबहिरंगस्यदिलोपस्यासिद्धत्वात्॥ इदं त्विह वक्तव्यं॥ विचूपक्षेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन ब्रश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद्
 श्चेतिषत्वंदुर्वारं॥ नचणिलोपस्यस्थानिवत्वं॥ पदान्तविधौनेतिनिषेधात्॥ पूर्वत्रासिद्धेनेतिनिषेधाच्च॥ तस्यान्नायंरश्चतिरपितुवेतिर्वा
 तिर्वावृक्षंवेतीतिवृक्षवीःवृक्षंवातीतिवृक्षवाःवृक्षव्यंरृक्षवांवा आचष्टेवृक्षव्विचू॥ नतुक्विप्॥ ऊत्प्रसंगात्॥ कौविधिंप्रतिस्थांनिव
 त्वमिषेधात्॥ तथाचदेवयतेर्दयूरिति सिद्धांतितं॥ नचैवमपिलोपोव्योरित्यस्यप्रसंगः॥ स्थानिवत्वात्॥ नचपदान्तविधित्वम्॥ पदान्त
 श्चेत्विभीयतइत्यर्थात्॥ लोपस्यचानवयवत्वात्॥ विभावितंचेदंभोभगोइतिसूत्रेकैयटेनेतिदिक्॥ यत्तुहलिसर्वेषामिति सूत्रेहरदत्तेनो
 क्तं॥ वृक्षवृक्षंरौतीत्येवंरूपःप्रयोगोनास्त्येव॥ अनभिधानात्॥ लणसूत्रेनपदान्ताहलोणःसन्तीतिभाष्यकारोक्तेश्चानभिधानंनिश्चीक
 इति॥ तच्चिन्त्यम्॥ लणसूत्रभाष्येनपदान्ताःपरेणःसन्तीतिपाठात्॥ अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासाश्रयणेनाचामेवकार्यभाक्त्वादितरेकार्य
 भाजोनसंतीत्येवंपरतयाकैयटेनतद्विवरणाच्च॥ ननुचापमस्तिकर्तुइत्युत्तरभाष्येदूषितत्वांच॥ त्वदुदात्ततपाठेउत्तरभाष्यस्तेति संभ
 वालाभाच्च॥ अतएवभोभगोइतिसूत्रेभाष्यकारवृत्तिकारादिभिःसर्वैरपिवृक्षवृ इत्युदात्ततम्॥ स्वयमपीहृतथैवोदात्ततमितिपूर्वापर
 स्वग्रन्थविरोधोभाष्यवृत्तिकैयटादिसकलमहाग्रंथविरोधोमूलयुक्तवशाद्ब्रश्चेतितिष्ठतुनावत्॥ प्रकृतमनुसरायः॥ मकरोपित्रिभ्यो
 ग्राह्यः॥ पुमःखय्यम्यरे॥ हलोयमांयमिलोपः॥ उमोह्रस्वादचीति॥ चकारश्चतुर्भ्यःइकोबणचि॥ इचएकचोम्॥ एचोयवायावइति
 ॥ पूर्वौतुताभ्यामैच्॥ यकारोपिचतुर्भ्यः॥ अनुस्वारस्ययपि॥ मयउजः॥ झपोहोन्यतरस्यां॥ पुमःखयीति॥ रःपंचभ्यः॥ यरोनुनासिके
 ॥ झरिसवर्णे॥ खरिच॥ अभ्यासेचर्च॥ वाशरि॥ शकारःषड्भ्यः॥ भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशि॥ हशिच॥ नेडुशिरुति॥ झलांजशो

प्रा. की. ३५। एकाचोवशो भवः॥ लकारोपि बहुभ्यः॥ अलोन्त्यस्य॥ हलिसर्वेषां॥ इडुलादेः॥ रलोव्युपधात्॥ झलंजश॥ शलद्वगुप्रादिति॥
 अयंचचतुर्दशसूत्रीस्थैर्हलिभिर्दिभिः संपन्नानां अष्टाध्याय्यां व्यवहृतानां प्रत्याहाराणां संग्रहः॥ तेन सुप्तिडादेरप्रत्याहारस्य अमंताडुइ
 त्युणादिषु व्यववृत्तस्य अमप्रत्याहारस्य यमिर्जमन्तेष्वनिडेकद्वयतइति व्याघ्रभूतिनाव्यवृत्तस्य च चयोऽर्द्धीतीयाः शशिषोष्परसीदे
 रिति वार्तिककृता व्यववृत्तस्य च यप्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोषः॥ संस्मृत्यनियमश्चायमुत्तरं त्रैकचत्वारिंशद्विधं व्यवहारादध्यवसीयतइति
 बोध्यम्॥ अत्र श्लोकवार्तिकं॥ प्रत्याहारेऽनुबंधानां कथमजग्रहणेषु न॥ आचारादप्रधानत्वात् लोपश्च बलवत्तरः॥ प्रत्याहारोऽक्षरसमाश्रयः तत्र
 येनुबंधाः तेषामजग्रहणेऽप्यित्युपलक्षणं॥ अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु॥ कथं नेति॥ ग्रहणमिति शेषः॥ आदिरन्त्येनेति सूत्रेण हि अकस्मात्प्रभ्याच
 काराहर्णानां भवन्ती अत्र संज्ञामध्यस्थत्वाविशेषादिकारादीनामिव णकारककारंडकाराणामपि स्यात्॥ ततश्च दधिणकारः दधिकका
 रः दधिङकारइत्यादौ णस्यात्॥ एवं अडुहणे च कारस्यापि ग्रहणादुचीनामित्यादावडुव्यवधिइति णत्वं स्यात्॥ एवमिणग्रहणेन च क
 रग्रहणादुचिध्वइत्यादौ विभाषेऽइति ढः स्यादिति पूर्वपक्षः पूर्वार्द्धे स्यात्॥ उत्तरमाह॥ आचारादिति॥ आचारोऽत्र सूत्रकृतो निर्देशः॥ उणादयो
 बहुलम्॥ तृषिमृषिकृशोः॥ उ. सि. ड. सो. श्वेत्यादौ णोः कृतत्वात् मध्यस्थानामप्यनुबंधानां संज्ञित्वं नेति ज्ञाप्यतइत्यर्थः॥ समाधानांतरमाह॥ अ
 प्रधानत्वादिति॥ अणित्यादिसंज्ञाः प्रणेतुं तद्रूपप्रतिपादनायानुबंधा उच्चार्यन्ते॥ ततश्च परार्थमुपादीयमानतया तेषामप्राधान्यं॥
 ॥ इतरेषां तु स्वार्थमुपादीयमानत्वात् प्राधान्यं॥ तेन तेषामेव संज्ञानत्वनुबंधानां॥ प्रधानाप्रधानयोः प्रधानेका
 र्यसंप्रत्ययइति न्यायात्॥ नन्वेवमकारस्याच संज्ञानस्यात्॥ संज्ञाप्रतिपादने च कारस्येव तस्याप्यंगत्वाविशेषादिति चेन्न॥ स्वरूपमित्यनुवृत्त्या

आदेरपिसंज्ञित्वात् ॥ स्वरूपेचादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य ॥ सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शकताया औत्सर्गिकत्वात् ॥ इतेतितृतीयया इतोप्राधान्य
 त्वाभात् ॥ तदेवं संज्ञाप्रवृत्तिकालेनुबंधानां संनिधानमभ्युपेत्य द्वेधा समाहितं ॥ वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्याह ॥ लोपश्चेति ॥ बलवानेव बल
 वत्तरः स्वार्थेतरश्च ॥ अल्पाचूतरमिति यथा ॥ हलन्त्यमितीत्संज्ञायां हि कृतायां णकारादीनामचू संज्ञा प्राप्नोति ॥ लोपश्च ॥ तत्र परत्यान्नि
 त्यत्वादेतरंगत्वाच्च लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले णकारादीनामसत्त्वादेव तेषामजादिसंज्ञानेति भावः ॥ यस्मिंस्तु प्रत्याहारे योनुबंधोपेक्षित
 त्तस्य वचनसामर्थ्यानन्तरत्वेऽप्राग्लोपाभावः ॥ लुप्तेपि वा तस्मिन् भूतपूर्वेण तेन सहित आदिः संज्ञा भविष्यति ॥ अंतःपातिनां तु लुप्तानां न
 संज्ञा ॥ श्रूयं मां णोष्मिकारादिषु सावकाशत्वादिति ॥ ननु हल्प्रत्याहारे अकारस्य प्रवेशो दुर्वारः ॥ न हितत्र लोपो लभ्यते ॥ ततः प्रागचू संज्ञा
 विरहे णोपदेशे जितीत्संज्ञाया अप्रवृत्तेः ॥ एवं चाद्यसमाधानमपि दुरुपपादं ॥ उदात्तस्याचारस्य लोपश्च बलवत्तर इत्यनेनैव गतार्थः
 त्वादिति चेत् न ॥ सोऽस्यादिरिति निर्देशेन प्रथमस्य गुणानां भेदकत्वेन चरमस्य च र्समाधानस्य सूत्रपादत्वादिति दिक् ॥ ॥ इति श्रीशब्द
 कोस्तभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमान्दिकम् ॥ २॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ वदिरादै च ॥ आकार ऐकार औकारश्च वद्विसंज्ञः
 स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशाद्विरेचीत्यादयः तदुदाहरणमेवास्याप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ इह आच्चेति इतरेतरयोर्द्वंद्वः सुपो लुगिति सुलु
 ग्वा ॥ अथ वा समाहारे द्वंद्वः ॥ नचैवं द्वंद्वचूदषहान्तादिति तच्च स्यादिति बाध्यम् ॥ समासां न विधेरनित्यत्वात् ॥ अत्र ज्ञापकं द्वित्रिभ्यां ष
 मूर्द्ध इति षविधानं ॥ तद्विबहुव्रीहौ सकृद्यस्यैव रिति षचिप्रकृतेऽपि क्रियते ॥ षचश्चित्त्वसामर्थ्याज्जायमानमन्तोदात्तत्वं बहुव्रीहित्वप्रयु
 क्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं यथा बाधते तथा द्वित्रिभ्यां पादमूर्द्धसु बहुव्रीहाविति विधीयमानमन्तोदात्तत्वविकल्पं मा बाधित्वेत्येवमर्थः ॥ तच्च

श-कौ द्वित्रिभ्यामित्यस्य क्वचित्त्वन्भावकाशस्त्वसत्येव संगच्छते न त्वन्यथा ॥ अवकाशश्च समासां ताना म नित्यतायां सत्यामेव लभ्यते त्रिसूत्रम्
 ३६ सप्तशमिं गृणीष इति यथा ॥ तस्मात्प्रत्ययविधानं ज्ञापकमिति स्थितम् ॥ तथा द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे बहुव्रीहियग्रहणमपीह ज्ञापकम् ॥
 अन्यथा पादन्मूर्धेषु इत्येव निर्दिशेत् एवं हि सति कृतसमासान्तपादत्यक्रमोपिनविरोत्स्यते बहुव्रीहिभिश्च समासां ताविरहादेव
 वारयिष्यते ॥ ननु षष्ठीतत्पुरुषादिवारणाय बहुव्रीहियग्रहणमस्त्यर्थः ॥ न तथा हि ॥ दूयोर्देता इति विग्रहद्विदत्तः प्रत्येति प्रयोगे पदमिति द
 त् आदेशः स एवेह निरनुबन्धकत्वाद् दृश्यते ॥ न च पदमिति सूत्रे तदंतविधिदोर्लभ्यात्कथमेतदिति वाच्यम् ॥ अथः संप्रसारणसूत्रस्य
 पूर्वपक्षन्यायेन सिद्धं त्ववयवानन्यत्वादित्याष्टमिकभाष्यवार्तिकन्यायेन च अवयवस्य कार्यलाभात् ॥ अन्यथा हास्ति शीर्ष्यति वैधीत्यादा
 वगतेरिति वक्ष्यते ॥ तस्मात्कथं बहुव्रीहियग्रहणं ज्ञापकमिति चेत् ॥ न ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यबलेनापि बहुव्रीह्या प्रविष्टस्य वारणसंभवात् ॥ द
 त् इति सानुबन्धस्यापि पठत्वाच्च ॥ स्फिगपूतवीणां जोध्वकुक्षिसीरनामनामचेति सूत्रे अपाच्चेत्यनुवृत्त्यापस्फिगमित्यादा उत्तरा
 दांतोदत्तविधायके अध्वशब्दग्रहणमपीह लिंगम् ॥ उपसर्गादध्वमइत्यत्र प्रत्ययस्य नित्यत्वे हि चित्वादेव सिद्धं स्यात् ॥ तथा प्रनेरेश्चाद
 यस्तत्पुरुषे इति सूत्रे अश्वादिगणराजनशब्दस्य पाठोपीह लिंगम् ॥ अन्यथा राजाहः सखिभ्यश्च जिति ट्चैव सिद्धे किन्तेन ॥ यजुः
 कूपूरब्धूः पथामित्यत्र टिलोपस्येव प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अप्रत्ययस्यापि प्राप्तिस्तदकरणं ज्ञापकमिति ॥ तन्न ॥ अतिदेशो
 यमनित्य इति ऋलृकसूत्रे प्रपञ्चितत्वादिति दिक् ॥ कृतमनयोः साधुत्वमित्यादि भाष्यग्रंथाश्चास्मिन्यक्षेणुकूलाः अनयोः पदयोरि
 ति स्वरसात् ॥ अथवा आदित्यसमस्तमेव ॥ पस्पशांशब्दाप्रतिपत्तिरिति वार्तिके भाष्यकारैरेव वृद्धिः आदरेजिति पदविभागप्रदः

र्शनात्॥ अस्मिंश्च पक्षे अनयोः सूत्रखंडयोरिति नेयं॥ पक्षान्तराभिप्रायकमेव वा तत्॥ वृद्धिशब्दस्तत्तन्नेणावृत्यावायोजनीयः॥ द्वि-
 र्वचनेचिद्व्यणः संप्रसारणमित्यादाविव उभयथाप्यदोषात्॥ आदितितपरकरणमैजर्थेतेन त्रिमात्रचतुर्मात्राणामैचांसंज्ञानभवती-
 त्यादि ए ओ ड् ऐ औ च् सूत्रयोः प्रपंचितं॥ नचैवंतकारस्य उत्तरशेषतैव स्यादिति पदान्तराविरहाज्जस्त्वं न स्यादिति वाच्यम्॥ असंदेहा-
 र्थतया आकारशेषत्वस्यापि संभवात्॥ अस्तु वादैजिति पदं॥ ऋत इह्या तोरित्यादौ दपरत्वमेवाश्रित्य तपरसूत्रे दकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति ति-
 त्स्वरितमिति सूत्रे भाष्यकारैर्वक्ष्यमाणत्वात्॥ दात्परस्यापि तत्कालग्राहकत्वात्॥ वस्तुतस्तदकारप्रश्लेषपक्षोभ्युच्चपमात्रं॥ इह तु
 तपरकरणस्यंष्टार्थमेवेत्यादि प्रागेवोक्तं न विस्मर्तव्यं॥ ननु चोः कुरिति कुत्वे ऐच् शब्दे प्राप्तीति चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षः स्पष्ट-
 शब्दतया लौकिकत्वेनानुशासनविषयत्वात्॥ त्रयीपक्षे जातिशब्दत्वसंभवात्॥ वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वगुणत्वादिजातिस्वीकारे वैया-
 करणपरिभाषयापि तत्स्वीकारस्य दुर्वारत्वात्॥ वस्तुतस्तत्सिद्धांते व्यक्त्यविशेषोपहितसत्ताया एव जातित्वस्वीकारादिहापि सास्तु॥ व्य-
 क्त्यविशेषाश्च स्वस्वरूपसत्ता अतद्वैदेनानुगतीकृतास्तत्तोपधायकः॥ तदुक्तम्॥ तस्यां सर्वशब्दाव्यवस्थिता इति॥ आद्यं तावद्यवहारासमु-
 दाया नुकरणं वा ऐच् शब्दः अनुकरणशब्दाश्च जातिशब्दा एव॥ नचानुत्तरपरिभाषायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्॥ नचाद्यपक्षे सूत्रवैयर्थ्यं॥ मदीय-
 शास्त्रे वृद्धिशब्दे नादैच् एव ग्राह्या इति नियमार्थं सूत्रारंभात्॥ तदुक्तम्॥ अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनिविनियोगो न्यस्यत्वा-
 च्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादिति॥ अनेकस्मिन्ननेकावाशक्तिरस्येति विग्रहः॥ अवच्छेदकभेदेऽपि लघवाच्छक्तिरेकैव औपाधिको भेद इति विहा-
 दस्तु उपाधिभिर्न न इत्यत्र पर्यवसन्न इति मते न आद्यः पक्षः॥ उपाधिस्थित्यधीनस्थितिकोजीवब्रह्मभेदबदुपधेयेपि भेदोऽस्तीति मते न द्विती-

श.कौ. यः कल्पः ॥ न कोपधाया इति पुम्बद्धावनिषेधस्तु नास्ति ॥ न हितवुग्रहणं कर्त्तव्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ अवच्छेदः संकोचः ॥ सत्यं यः
 शक्तेर्निरवयवतया न संभवति तथापि तदितरस्मिन् तात्पर्यविरह एव शक्तिसंकोचोच्चाभिमतः ॥ सर्वसर्वार्थप्राचकारुत्यभ्युपगमे
 तात्पर्यं क्वचिदेवेत्यस्य निर्विवादत्वात् ॥ शक्तिः परं कारणता परपर्याया सर्वत्रदुर्वारेत्युक्तं ॥ न चैव मन्यायश्चानेकार्थत्वमित्यस्य निर्वि
 षयता ॥ पौरुषेयसंकेतनिरपेक्षस्य प्रसिद्धतरसम्बन्धस्य विना प्रमाणं बहुषु न कल्पनमिति तर्तदर्थत्वं ॥ गौणमुख्यविभागोऽपि प्रसिद्धप्रसि
 द्धिनिबन्धन एव ॥ गव्यादीनामसाधुतापि संकेतविरहे सत्येव ॥ अतएव प्रसिद्धेऽपि पक्षे गौण्यादीनां गौण्यां साधुत्वमस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः
 ॥ उक्तं च ॥ व्यवहाराद्यनियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित् ॥ नित्य एव तु संबंधोऽदित्यादिषु गवादिषु ॥ गव्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यव
 च्छेदलक्षणः अकृत्रिमोऽभिसंबंधो विशेषणविशेष्यवदिति ॥ वस्तुतस्तु साध्वसाधुबहिर्भावपक्षेऽप्येवामनुशासनविषयतास्त्येवेति पक्ष
 शायां साधुत्वनिर्वचनप्रसंगे नोपपादितं ॥ तस्मात्सर्वथापि कुत्वं प्राप्नोत्येवेति चेत् ॥ सत्यम् ॥ अयं स्मयादीनि छंदसीति भत्वप्रवृत्त्या कुत्वं
 पयोगिनीपदसंज्ञाप्रतिबध्यते ॥ जस्त्वविध्यैकवाक्यतापन्ना तु पदसंज्ञास्त्येव ॥ समुष्टुभासं कृता गणेनेत्यत्र तु विपरीतं ॥ कुत्वे पदत्व
 मस्ति जस्वे तु नेति विषयभेदे न संज्ञाद्वयमस्तीत्यंशोपरं दृष्टं ततो बोध्या ॥ तेन उपदेशे जनुनासि क इदित्यादौ कुत्वाभावो जस्त्वं च सिद्ध्यति
 ॥ छंदसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरित्याशंक्य छन्दो वत्सूत्राणीति भाष्यम् ॥ इष्टिरियं भाष्यकृतः ॥ यद्वा ॥ छन्दः शब्दः स्वयं ते ॥ स्वरि
 तेनाधिकारः अधिकं कार्यं गौणस्यापि ग्रहणमित्यर्थः ॥ तेन छंदो गेष्वपि तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्य ॥ संज्ञाद्वयसमावेशस्तु उभयसंज्ञान्य
 पीति वक्तव्यमिति वार्तिकवचनात् ॥ षष्ठीयुक्त इति सूत्रे छन्दसि वेति विभज्य एका संज्ञेति नियमस्य छंदसि वि कल्पनाद्वा ॥ यद्वा ॥ अ

यस्मयादीनीत्यनेनोभयसंज्ञाप्रयुक्तकार्यभाजःसमुदायानिपात्यन्ते ॥ नतुप्रकृताभसंज्ञैवविधीयते ॥ अतएवकार्यविशेषपुरस्कारसंभवइतिबोध्यं ॥ तस्मात्कुत्वंनेतिस्थितम् ॥ कुशब्दस्यअणुदिदित्यनेनसंज्ञात्वेनविनियोगात्तत्रचप्रागुक्तरीत्यामतभेदसत्वाज्जातिविशेषःप्रवृत्तिनिमित्तं ॥ व्यक्तिविशेषोपहितासत्तैववा ॥ शब्दस्वरूपंवा ॥ तस्यापिग्राह्यत्वंग्राहकत्वंचेतिपस्यशोक्तरीत्याव्यक्तिविशेषणतयाभानाभ्युपगमात् ॥ तथाचोक्तत्रितयान्यतममिहत्वप्रत्ययार्थः ॥ प्रकृतिजन्यबोधेप्रकारीभूतत्वंप्रयोगोपाधिमाश्रित्यतथाभूतधर्मस्यत्तल्लक्ष्यतायावक्ष्यमाणत्वात् ॥ यद्वा ॥ प्रकृतिःस्वरूपपरा ॥ तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेतुत्वतलादीनांशक्तिरेवेतिमतान्तरमपिवक्ष्यते ॥ उभयथापीहत्वप्रत्ययेनस्वार्थाश्रयःककारोलक्ष्यते ॥ तेनकुत्वंनेत्यस्यककारादेशोनेतिपर्यवसितोर्थः ॥ आहचसामान्यान्यभिधीयंतेसत्तावातैर्विशेषितां ॥ संज्ञाशब्दस्वरूपंवाप्रत्ययैस्त्वतलादिभिरिति ॥ इत्थंपदविभागःपदसाधुत्वंचोक्तं ॥ वाक्यार्थस्तसंज्ञासंज्ञिभाजः ॥ तथाहि ॥ समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयस्यव्युत्पन्नतयाआकारादपोरृद्धिप्रत्ययेनसंसर्गेणविशेष्याः ॥ विरूपोपस्थितिस्तविशेषणीभूतंशब्दस्वरूपमादायबोध्या ॥ एतेनेन्द्रोमरुत्वान्मघवेत्यादिव्याख्यातं ॥ ननुतत्रापिमरुत्वदादिशब्दानांतत्तद्वाच्ये लक्षणंतिग्राह्यं ॥ उक्तरीत्यालक्षणांविनैवोपपत्तैः ॥ अतएवोद्भिदधिकरणेविशिष्टविधिपक्षंमत्वर्थलक्षणप्रसंगेनदृष्टयित्वानामधेयत्वेमिहान्वितं ॥ अन्यथानामधेयत्वेपिलक्षणायास्तुत्यतयाअधिकरणस्यासंभवदुक्तिकतापत्तेरितिदिक् ॥ स्यादेतत् ॥ किमादेकमात्रस्यवृद्धिरुक्ताआहोस्विहृदिशब्दमावर्त्यवृद्धिरितिपेआदैरुक्तेरुद्धिसंज्ञाइतिव्याख्यानालुक्श्लुलुप्संज्ञावत्तद्भावितानामेवेति ॥ नाद्यः ॥ सर्वभासःसर्वकारकत्वादीउत्तरपदवृद्धौसर्वेचेति सूत्रेणपूर्वपदोदात्तत्वप्रसंगात् ॥ इष्यतेतुसमासस्येत्यंतोदात्तः ॥ नचसर्वस्यसुपीत्याद्युदात्तताशङ्क्या ॥ मतिः

श. कौ. शिष्टेन समासस्वरेण बाधात् ॥ सर्वस्तोम इत्यादौ तु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनेन समासां तोदात्तत्वे बाधिते सर्वस्य सुपीति भवत्येव ॥ इह तु
 ३८ मधारयत्वात् समासां तोदात्तत्वे मेव बोध्यं ॥ किंच ॥ तावती भार्यायस्येति बहुव्रीहौ तावद्धार्यो न सिद्धोत् ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्येति पुस्तक
 द्वावप्रतिषेधप्रसंगात् ॥ न द्वितीयः शालीयो माली य इत्यादौ वृद्धलक्षणस्य च्छप्रत्ययस्यासिद्धिप्रसंगात् ॥ किंचैवं आम्नमयं शालीमयमित्या
 दौ नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति नित्यो मपटन स्यात् ॥ किंच ॥ आम्नगुप्ताय मिशालगुप्ताय निः उदीचां वृद्धादगोत्रादिति वृद्धलक्षणं फिञ्जस्य
 त् ॥ ननु प्राचामवृद्धात्किन् बहुलमिति फिनाप्येतत्सिद्धं ॥ न ह्यत्र फिञ्फिनोः स्वरे रूपे वा विशेषोऽस्ति ॥ ज्ञित्यादिर्नित्यमिति आंशुदात्तस्योभ
 यत्राविशिष्टत्वात् ॥ न च आम्नगुप्ताय नीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार इति पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धये फिजेव कर्तव्य इति
 वाच्यम् ॥ जातेऽप्यनेनापि प्रतिषेधसिद्धेः ॥ न च आम्नगुप्ताय नेश्चात्रादिति वृद्धाच्छेदिविशिष्टे फक् फिजोरन्यतरस्यामिति लुग्विकल्पेन आम्न
 गुप्तीया आम्नगुप्ताय नीया इति द्वैरूपमिष्टं तच्च फिञ्जं विना न सिध्यतीति वाच्यम् ॥ फक् फिजोरित्यत्र यूनीत्यनुवृत्त्या त्वदुदात्तत्वरूपद्वयस्य सिद्ध
 नेऽप्यसंमतत्वात् ॥ अतएव तत्र यून्ये बोदात्तत्वं ॥ यस्त्वस्यापत्यं ॥ शिवादिभ्यो ण ॥ यास्कः तस्यापत्यं युवा जणो ह्यच इति फिञ् यास्काय निः तस्य
 च्छात्राया स्कीयाः यास्काय नीया इति ॥ तस्मात्किं नापि सिद्धौ किमर्थं फिजेष्यत इति चेत् ॥ उच्यते ॥ उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि प्राचा मुदीचां वाच्चा
 र्याणां स्वस्वमतप्रच्युतिरेव तावद्वोषः सिद्धांते हि उदीचा मास्त्रगुप्ताय निः प्राचां त्वनिष्टः उन्नीत्या तु दुदीचां न सिद्धोत् ॥ प्राचां तु सिध्येदिति स्य
 एवोभयोरपि स्वमतप्रच्यवः ॥ तथा च क्रतो भारहाजस्येति सूत्रे जहर्षेत्यादौ गुणेरपरत्वे च कृते न जेतत्वादचस्तास्वदित्यस्याप्राप्तौ नियमा
 लुपपत्तेः क्रतो भारहाजस्येतीदं विधायकं स्यात्ततश्च पेचिथशोकिथेत्यादाविणन स्यादिति दूषणे प्राप्ते अचस्तास्वत्थत्यनिदौ नित्यं भारहाजस्य ॥

उपदेशोत्वतः भारद्वाजस्येत्येवं॥ ततः ऋतः भारद्वाजस्येति निवृत्तं॥ एवं च सकललक्ष्यप्रसिद्धिरिति सूत्रभङ्गेन समाधाय भाष्यकारो व
क्ष्यति॥ सिध्यत्येवं॥ अयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवतीति॥ अतएव अचस्तास्वदित्यत्र उपदेशोत्व इत्येतदुपदेशग्रह
णमपेक्ष्य सिद्धांतं पिष्यतीति दिक्॥ किंच॥ फिजिसति आम्नगुप्तायनेरपत्यं कुत्सितमित्यर्थे सौवीरगोत्रे॥ फेच्छ्वेति छठ्ठकोनस्मा
तां॥ तत्र फिजे वगृह्यते न तु फिन्॥ रेखादित्यधिकारादिति स्थितं॥ ततश्चात्र गुप्तायनीयः आम्नगुप्तायनिक इति न स्यात्॥ न च यमुं द
श्च मुयमाचवर्ष्यायणि फिजः स्मृता इति वृत्तौ त्रयाणामेव परिगणनादन्येभ्यश्छठ्ठकोन भवत एवेति वाच्यं॥ भाष्यकृता परिगणनस्या
नाश्रयणात्॥ अतएव अत्रैव सूत्रे सौवीरेष्विति किं तैकायनिरिति प्रत्युदाहरणं न संगच्छेत॥ तैकायनिशब्दस्य तत्रापाठात्॥ अतएव
यूनि लुगित्यत्रोदाह्रियते॥ तिकस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिज्ज् तैकायनिः तस्यापत्यं युवा॥ फेच्छ्व॥ तैकायनीयः तस्य छान्नाः पुत्रप्रत्य
यस्य लुकि कृते वृद्धा लः तैकायनीया इति॥ न हि सति परिगणने तैकायनेच्छः संभवति न वा तल्लोपः अतएव यूनि लुक् सूत्रे स्थित्वा प
रिगणनमर्वाचीनमिति हरदत्तादयो व्याहुः॥ अपि च॥ फिजिसति आम्नगुप्तायनेरपत्यं युवा॥ प्राग्दीव्यतोऽण्॥ तस्य ण्यस्य त्रियार्धजितो
यूनि लुगणिजोरिति लुकि आम्नगुप्तायनिरित्येवं रूपं पितरि पुत्रे चेष्यते॥ फिजितु सति तन्व स्यात्॥ जितः परत्वाभावात्॥ ननु ब्राह्मणगो
त्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्या नमिति तत्प्रसिद्धिः ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः किंच॥ तद्भावितग्रहणपक्षे मालादीनां चेत्यनारंभणीयं स्यात्
॥ प्रस्ये॥ वृद्धमकर्षादीनामित्यनेनैव पूर्वपदाद्युदात्तस्य सिद्धेः॥ अपि च॥ रुद्रिशब्दे तत्रावृत्याद्याश्रयणाद्गौरव॥ मृजेरुद्रिरित्यादिविहितो
प्रदेशोऽप्युदतरेतराश्रयणपरिहाराय सूत्रशाटकवद्भावि संज्ञाविज्ञेया स्यादिति चापरंगौरवमिति॥ अत्रोच्यते॥ आदैज्मात्रस्य रुद्रिसंज्ञा

श-कौ-
३९

॥ नचैवं सर्वभासादावुक्तदोषः स्यादिति वाच्यम् ॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वेचेत्यत्र हि उत्तरपदग्रहणं स्वर्यते ॥ स्वरितेनाधिकारो विज्ञायते ॥ तेनोत्तर-
पदस्येत्यधिकृत्य यावृद्धिर्विहिता सैव गृह्यते ॥ यथा सर्वपांचालः सुसर्वाद्धाज्जनपदस्येति वृद्धिः इदंच तद्भावितग्रहणेऽप्यवश्यं वक्तव्यमेव ॥ अ-
न्यथा सर्वकारकः सर्वकारक इत्यादाविति प्रसक्तेः ॥ एवंचावद्धार्येऽप्यदोषः तत्रावृत्याद्याश्रयणेन वृद्धिशब्देन विहिताया वृद्धेर्यदि निमित्तं तत्रैव
पुंस्वद्भावप्रतिषेधात् ॥ वृद्धिशब्देन च विधौ कृत्वा वृद्धिः प्रतीयत इत्याशयेनैवोक्तं भाष्ये ॥ यच्छ्रुत्वा यावृद्धेर्निमित्तमिति ॥ नचैवाकारणभा-
र्ये तथा सौवश्वभार्येः ति प्रसंगः फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ ऐचौ प्रतिफलोपधानमप्यस्तीति चेन्न ॥ तयोर्वृद्धिशब्देनावि-
धानात् ॥ केचित्तु यावृद्धिजननयोग्यत्वे सति किंचित्फलोपहितस्तद्वितो निमित्तशब्देनोच्यते ॥ वैयाकरणे तु सेचं प्रति तद्वितोर्न निमित्तं
निषेधसंनियोगशिष्टतामात्रेणातिप्रसंगभंगात् ॥ तेन वैयाकरणभार्येनातिप्रसंगः ॥ परिवंदोष्यः पारिषद्याभार्य इत्यादौ तु आकारमात्रोपहि-
तत्वेऽपि स्वरूपयोग्यतां सकलवृद्धिप्रत्यस्तीत्याहुः ॥ तस्मात् आवृत्तौ गौरवापत्तेः शालीयादेरसिद्धितः ॥ मालादीनांचेति लिङ्गाद्यासिन्या-
यान्तथैव च ॥ भाविसंज्ञात्वविज्ञाने गौरवाच्चेह निश्चितं ॥ आदैज्मात्रस्याविशेषाद्वृद्धिसंज्ञाविधीयते ॥ अनर्थकं साध्वनुशासनं प्रयोग-
नियमार्थं आदेशार्थमागमार्थं विशेषणविशेष्यभार्येचेदे सूत्रमिति षट्पक्षी तु भाष्येऽव निराकृतत्वादसंभवदुक्तिकत्वाच्च नेह त-
न्यते ॥ संज्ञासंज्ञिभावे सत्यपि कासंज्ञाकः संज्ञीत्यत्र तात्पर्यग्राहकास्तबहवोन्यायाः ॥ तथाहि ॥ यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्दे-
श्यलक्षणं ॥ तच्छब्दएवकारश्च स्यादुपायलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेस्तथैवानुभवाच्च प्राथम्यं तावत्संज्ञित्वेलिङ्गं तच्चादेऽङ्ग इत्यादौ स्पष्टमे-
व ॥ वृद्धिसंज्ञासूत्रे तु मंगलार्थं वृद्धिशब्दस्यादौ प्रयोगेऽपि वक्ष्यमाणैर्न्यायांतरैरादैचां संज्ञित्वे निर्णीते सति आदैज्जृह्रित्याकारकपदानुप-

राम-
३९

वीज्ञानानंतरमेव वाक्यार्थबोधोपाभ्युपगमान्तज्जनकीभूतानुपूर्वीज्ञाने आदेवा मेव प्राथम्यान्वयविचारः ॥ पदानुपूर्वीज्ञानमेव चासत्तिज्ञान
 मित्युच्यते ॥ इदंचशाब्दबोधे हेतुरिति ये नैष्यते तेषामासन्नानासंन्यकथोच्छेदः स्यात् ॥ पदसमूहालंबने सकलपदानां पदार्थस्मरणे च स
 फलपदार्थानां विषयत्वाविशेषात् ॥ आरुतिश्च संज्ञात्वे लिंगम् ॥ व्यवहारार्थमेव संज्ञाकरणात् ॥ भेदाभेदाभ्यामपि संज्ञित्वसंज्ञात्वे क्वचि
 निर्णीयेते ॥ बहूनां हि एकसंज्ञोचिता ॥ लाघवात् ॥ न त्वेकस्य बह्व्यः संज्ञाः गौरवात् ॥ न्यूनाधिकव्यक्तिकास्तबह्व्यः संज्ञाः दृश्यन्तस्व ॥
 तत्तत्प्रयुक्तकार्यवैलक्षण्यात् ॥ कृत्स्नप्रत्ययसंज्ञावत् ॥ तद्विततद्राजप्रत्ययसंज्ञावच्च ॥ लघ्वक्षरत्वमपि टिघुभादौ संज्ञालिंगे यथा यथे
 बोध्यम् ॥ इहं तु आरुत्याभेदेन च रुद्धिशब्दः संज्ञेति स्थिते तद्वलेन श्रुतानुपूर्वीभंगादादेवां प्राथम्यमपि योजनीयं ॥ यद्वा ॥ स्वेच्छया संज्ञा
 क्रियंतेति पक्षं विहाय व्यवहाराय नियम इति पक्षे योज्यम् ॥ आद्येपि कार्यकालपक्षाश्रयणेन वा समाधेयमिति दिक् ॥ एतेन ॥ आर्द्धधातुकं
 शेषः कृदतिङ् ॥ अपृक्तएकालप्रत्ययः स्वरूपं शब्दस्य अणुदित् ॥ तपरः आदिरन्त्येन ॥ येन विधिस्तदन्तस्येत्यादावपि व्यंभिचार उद्धृतः तत्रा
 पिविपरीतानुपूर्वीकल्पनात् ॥ कल्पकस्य च प्रागेवोक्तत्वात् ॥ पक्षान्तरैरपि समाधानाच्च ॥ अतएव स्थानि बह्वन्त्रेव त्करणं किमित्याशङ्क्य
 नी आदेशस्य संज्ञाया विज्ञापीति भाष्यमप्युपपन्नं ॥ यत्तु अपृक्तएकालिति परिभाषानतु संज्ञेत्युक्तम् ॥ तद्व्यादावपि सुवत् ॥ अपृक्त
 संज्ञायां हल्ग्रहणस्वादिलोपे हलो ग्रहणार्थमिति वार्तिकस्य तद्वाच्यस्य च प्रतिकूलं च ॥ तस्मादुक्तैव गतिः समीचीनेति दिक् ॥ अनुमृजेर्द्वे
 द्विरित्यादावन्योन्याश्रयः संज्ञाहिविधिर्विहितानां च संज्ञेति ॥ न च मालादौ संज्ञाप्रवृत्तिसंभवे स्तीह भाविसंज्ञा विज्ञानं संभवति ॥ तस्माद्
 द्विशब्दस्य वादेशः स्यात् अन्यत्र रुद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावपि मालादिशब्दान्तर्गतस्याकारस्य तत उच्छेदविधातुमशक्यत्वादिति ॥ अत्राहुः

श. कौ. ४०. मार्षि इत्यादौ सिद्धस्यैवाकारस्य मृज्युपदेशादसाधुत्वे प्रसक्ते साधुत्वं मृजे र्वैद्विरित्यादि ना बोध्यते न त्वपूर्वं आकारो भाव्यते ॥ येन न्यो न्या
 श्रयः स्यात् ॥ उक्तं च वार्तिककृता ॥ स तो वृद्धादिषु निमित्तभावात्तदा श्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति ॥ अथ ल
 क्षणे कचसुक्कः कश्चिद्वा करणबलेनैव मार्षीत्यादिप्रयोगेषु व्युत्पत्तिस्तैस्तथापि न सतिः शालामालादौ आकारेषु ते आत्वसामान्यलक्षणे
 प्रत्यासत्त्या मार्षीत्यादिप्रयोगसमवायिनां सर्वेषामाकाराणां वृद्धिशब्दवाच्याताग्रहात् ॥ सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे तु आत्वजातौ श
 क्तिग्रहात् ॥ शक्यनुभवपरार्थस्मरणवाक्यार्थबोधानां समानप्रकारकत्वेनैवातिप्रसंगभंगाभ्युपगमाद्वा ॥ अन्यथा नेहै घटोस्तीति वाक्या
 दं प्यपूर्वव्यतिर्न गृह्येतेति दिक् ॥ अतएव न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति साधुत्वस्य विधेयत्वे विभाषाश्चेरित्यादि ज्ञातस्यैव विकल्पा
 पत्तिः ॥ तस्मात्संप्रसारणाद्येव विकल्प्यत इति ॥ एवैवलडादिविधौ गतिः न चैवं साधुनुशासनत्वभंगः ॥
 साधुत्वविशिष्टस्यैव सर्वत्र लक्षणया विधानमिति कृत्वे जन्तसूत्रे विवरणकारादिभिरुक्तत्वात् ॥ केवलविधानेपि गदिह परिनिष्ठितं तत्सा
 धिनिशुभार्थोपत्तिं प्रकल्प्य वाक्यात्साधुत्वसिद्धेश्च ॥ इह च प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ मालादीनां चेत्यादि लिङ्गात् ॥ ब्राह्मणभोज्यंतामित्या
 दौ तथा दर्शनाच्च ॥ यद्यपि गर्गाः शतं दंड्यन्तामित्यादौ समुदायेपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते ॥ गुणकर्मभूतानामपरादानस्थानापन्नानां
 गर्गणामनुरोधेन ईक्षितकर्मव्याप्रधानभूतस्य शतस्यावृत्ययोगात् ॥ तथा पीहशास्त्रे यत्वं विना समुदाये शास्त्रं न समाप्यते ॥ अतएव
 उमेभ्यस्तं सहेति सह ग्रहणं वार्तिककृद्वक्ष्यति ॥ भाष्यकारस्तूमेग्रहणमेवैतदर्थमिति वक्ष्यति ॥ अन्यथा एकचोद्देश्यनुवृत्त्या सिद्धेः किमु
 मेग्रहणेन ॥ संप्रयोगसंज्ञायां समाससंज्ञायां च महासंज्ञाकरणमन्वर्थता विज्ञानार्थमिति पत्वः ॥ अतएव सहसुपेति सहग्रहणं योगविभाषे

नतिङं तादिस मास विधानार्थमिति स्थापयिष्यते ॥ इह तपरकरणं ऐजर्थे ईदूदेदिति बहुच्चारणार्थमसंदेहार्थे चेति प्रपञ्चितमे ओडू ऐ औजिति
सूत्रयोः ॥ यत्तिहोक्तं वार्तिककृता ॥ आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थमिति ॥ तत्तु भेदका गुणास्तपरसूत्रं चानि विध्यर्थमित्यभिप्रेत्ये ॥ भाष्येतु
अभेदका गुणा इति स्थितं ॥ गुणा उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः नांतरीयकतयोच्चार्यमाणा अपियत्नं विना न विवक्ष्यन्ते इत्यर्थः ॥ अनडु-
दात्तः अडुदात्त इत्यादावुदात्तग्रहणं चेह ज्ञापकं ॥ अन्यथा हि उदात्तमेवोच्चारयेत् ॥ ननु यद्यभेदका गुणास्तर्हि यदस्यति भाष्यकारः हंत्वा
देशस्य वधेः स्थानि वद्वा दनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधे प्राप्ते तद्वारणा यवध्यादेशे उदात्तनिपातनं करिष्यते ॥ तथा च एकाचि उपदेशेति सूत्रे एका-
ज्यग्रहणं न कर्त्तव्यमिति ॥ तदेतद्दिरुध्येत ॥ अविवक्षा प्रसंगात् ॥ अद्योच्येत ॥ तत्रापि स्थानेतरतमद्वितिवचनादादेशस्य स्वः प्राप्तस्तस्मि-
न्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं यत्नं विवक्षार्थं ज्ञायत इति ॥ एवमपि यदस्यति षष्ठे ॥ चतसर्षाद्युदात्तनिपातनं करिष्यते सन्निपातनस्वरश्चतुर-
शसीत्यस्य बाधको भविष्यति तदिरुध्येत ॥ चतुरशब्दो ह्यव्युत्पत्तिपक्षे च संख्याया इति फिट् सूत्रेणाद्युदात्तः चतेरुरनिति व्युत्पादनैपि नि-
त्स्वरेणाद्युदात्त एव ॥ तत्स्थानिकस्य च तस्य शब्दस्यापि स्थानि स्वरेणाद्युदात्तस्योच्चारणोपपत्तौ चतुरः शसीत्येतद्वाधकत्वायोगात् ॥ अपि च।
अस्यादीनामप्याद्युदात्तत्वादेतादेशस्थानोपि स्थान्यनुरूपेण उदात्त एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीत्युदात्तग्रहणं निष्फ-
लमेव प्रत्युत क्रियमाणं तद्यत्नाधिक्येप्यविवक्षां ज्ञापयेत् ॥ यदप्येकश्रुत्या सूत्रपाठात्कचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति तदपि चिन्त्यम् ॥ एवं स-
न्न अनङीप्युदात्तोच्चारणे नैव सिद्धौ उदात्तग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः ॥ उक्तज्ञापना संभवाच्च ॥ तथा हि ॥ किं ज्ञाप्यं ॥ स्वशब्देनानुपात्तौ गुणो न विव-
क्ष्यत इति ॥ आहोस्विदसति यत्नविशेषे न विवक्ष्यत इति आद्ये निपातनस्वरो न विवक्ष्येत ॥ अंत्ये उदात्तोच्चारण एव विवक्षा हेतौ यत्नविशेषे स्थि-

श-कै-

४१

तेकथंज्ञापकोत्थानं॥मूलशैथिल्यात्॥नस्मद्गुणानामभेदकत्वप्रतिपादकमात्रस्यभाष्यंउत्तरग्रंथविरुद्धमेवेतिचेत्॥उच्यते॥विभाषाकृन्तसी
तिवैकल्पिकमैकश्रुत्यमंगीकृत्यपक्षांतैरपिपरिहाराभवेतीतिन्यायेनतत्रतत्राद्युदात्तनिपातनंकरिष्यतइत्युक्तं॥इहनुत्रैस्वर्गेषुसूत्राणां
पाठमाश्रित्यस्वरूपेणोपात्तस्यगुणस्यनान्तरीयकत्वेनाविवक्षितत्वसंभवादुदात्तग्रहणंज्ञापकमित्युक्तम्॥अतो न विरोधः॥यहा॥अणु
दित्सवर्णस्येत्यत्राज्यग्रहणेनैवसिद्धेर्गुणभिन्नानांयवत्तानांसंग्रहायक्रियमाणमण्यग्रहणंगुणानांभेदकतामपिज्ञापयति॥भेदकाभेदक
त्वपक्षयोश्चजातिव्यक्तिपक्षयोरिवलक्ष्यानुरोधाद्यवस्थेत्युक्तंहल्सूत्रे॥तेनभेदकत्वपक्षाश्रयणेनाद्युदात्तनिपातनंकरिष्यतइत्यादिभा
ष्यंबोध्यम्॥अतएवचइदमस्त्यदाद्यत्वेअष्टनआविभक्तावित्यादौचानुनासिकोनप्रवर्तते॥ननुअण्यग्रहणंहलोर्यमाप्रितिस्त्रोपेःन्यतरस्यां
ग्रहणानुवृत्तिज्ञापनार्थमित्युक्तमितिचेत्॥न॥उभयज्ञापकत्वेप्यविरोधात्॥नह्येकेनैकमेवज्ञाप्यमितिनियमःयावताद्रिनानुपपत्तिस्तस्य
सर्वस्यज्ञाप्यत्वात्॥अतएवआत्वविकल्पःकृतात्वस्यषट्संज्ञाचेत्युभयमपिअष्टनोदीर्घादितिदीर्घग्रहणेनज्ञापयिष्यते॥अतएवचसं
हिनायामित्यधिकारेणसंहितायामनित्यत्वंकालव्यवायेप्यानङादिप्रवृत्तिश्चेत्युभयंज्ञाप्यतइतिदिक्॥एवंचाकारभ्यतपरकरणंसवर्णार्थ
मितिइहत्वंवार्तिकमपिभेदकत्वपक्षेणसाध्येव॥भाष्येनुपक्षान्तराभिप्रायेणऐजर्थत्वमुक्तं॥तदपियथोद्देशपक्षेबोध्यम्॥आदैचांसंज्ञा
विधावनुवाद्यत्वेनसवर्णग्राहकत्वप्रसक्तेःकार्यकालपक्षेतुविधिवाक्येनैववृद्धिसंज्ञाविशिष्टानामादैचांभाव्यमानतयासवर्णग्रहणंनप्रा
प्तोत्येव॥यथाचज्योतिष्टोमराजसूयादिशब्दानांयागविधावेवसामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिर्नतुवाक्यान्तरेणतथास्मिन्यक्षे
रब्ध्यादीनामपि॥वृद्धिरादैजितिस्त्रंनुड्कोगुणवृद्धीइतिवत्यदोपस्थापकं॥उपस्थाप्यस्यसंज्ञिनयापरंसंज्ञासूत्रव्यवहारःआ-

राम-

४१

द्यपक्षेतुयन्नदुःखेनेत्यादौस्वर्गशब्दार्थावगमवदिहैववृद्धादिशब्दार्थावगमइतिविशेषःतदयंनिर्गलितःसूत्रार्थःकृतानामकृतानां च
 दैवांप्रत्येकंरुदिसंज्ञास्यात्॥आश्वलायनःऐतिकायनःअश्वलेतिकृशब्दाभ्यांनडादित्वात्ककिआदिरुद्धिःउपगोरपत्यमौपगवः॥अदे
 दुःखः॥अदेडांगुणसंज्ञास्यात्॥नपरकरणमिहसर्वाथम्॥नेनतरतीत्यत्रअकारएवनतुकदाचिदाकारःनचप्रमाणतआन्तर्येणनिय
 मसिद्धिःरपरत्वेकतेएकस्याध्यर्द्धमात्रत्वादपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात्॥पचन्तिचेतास्तोता॥इकोगुणरुद्धी॥यत्रब्रूयाद्गुणोभवतिवृ
 द्धिर्भवतीति तत्रइकइतिषष्ट्यन्तमुपस्थितं बोध्यम्॥चेतास्तोता॥अहर्षीदित्यादिइकइत्युक्तेर्नेह॥याताग्लायति॥उभितेति॥तथाच
 वार्तिकम्॥इंग्रहणमात्संध्यस्वरव्यंजननिवृत्त्यर्थमिति॥ननुनैतानिसन्तिप्रयोजनानि॥तापकेनअनिकांव्योचतिसिद्धेःतथाहि॥अ
 कारस्यपचतीत्यादौशंपन्तिपंचाश्रित्ययथाक्रमंपुगंतेतिसार्वधातुकार्द्धधातुकयोपितिचसूत्रेणसत्यपिगुणेरूपेविशेषोनास्ति॥अचिकी
 र्णीदित्यादौतुअतोलोपेनरुद्धिर्बाध्यते।ण्यल्लोपावितिपूर्वविप्रतिषेधस्यवक्ष्यमाणत्वात्॥सूत्रारंभपक्षेपित्येवैवचिकीर्षइत्यादौगुतिः
 अचोऽत्रितीत्यत्रनिर्दिष्टस्थानिकत्वेनेकपरिभाषायाअप्रवृत्तेःअयासीदित्यादौतुसिचिरुद्धौसत्यामपिनक्षतिः॥वस्तुतस्तुसासगिडुभ्यां
 परत्वाद्वाध्यते॥येनन्मप्राप्तिन्यायेनापवादत्वाद्वाध्यतइतितुनिष्कर्षःनचयासावातेत्यादावातोगुणप्रसंगःगापोष्टगितित्कःकित्वेन
 आकारस्यगुणो न भवतीति ज्ञापितत्वात्॥तद्विसामगइत्यादावालोपार्थक्रियते॥यदिनुआकारस्यगुणःस्यान्तर्हिद्वयोरकास्थोःपररूपे
 णसामगइत्यादिरूपसिद्धौकिंकित्वेन॥नचेहचिकीर्षकइत्यादाविवपरत्वादांगत्वाच्चअतोलोपएवोदाहर्तुमुचितोननुपररूपमिद्विवा
 च्यम्॥तावतापिज्ञापकत्वेबाधकाभावात्॥वस्तुतस्तुनेहलोपेनभवितव्यम्॥तत्रह्यनुदात्तोपदेशेत्येतानुवृत्तेजोपदेशग्रहणेनार्द्धधातुक

स्पविशेषणादाह धातु कोपदेशेयदकारांतं न स्यातो लोपोविधीयते ॥ अन्यथा गतौ गतवानित्यादावतिप्रसंगात् ॥ मर्षासिद्धवत्सूत्रेण निर्वहः
 तस्य भाष्यकृताप्रत्याख्यास्यमानत्वात् ॥ किंच अयपयगतौ आभ्यां किपि अत्पदितिरूपं माधवादिभिरुदाहृतं तदपि यथाश्रुते न सिध्येत् ॥
 तस्मादुपदेशानुवृत्तिरेव शरणं ॥ कथं तर्हि धिनुतः कृणुतः इत्यादावतो लोप इति चेत् ॥ संनियोगशिष्टतया उपप्रत्ययोपदेशवेलायामेव अका
 रस्यापि बुद्ध्यारोहादिति केचित् ॥ अन्येतु धिन्विक् णव्यो रचेति सौत्रक्रमानुरोधस्तथ ममकारादेशः तदनंतरं च शब्दा कृष्ट उपप्रत्यय इति नोक्त
 दोष इत्याहुः ॥ नन्वेवं सामगायेत्यादावेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादातो धातोरित्यालोपः स्यादिति चेत् ॥ अत्र कैयटः अकारमाश्रित्य कृ
 तोपशब्दः सन्निपातपरिभाषया लोपं न प्रवर्त्तयति ॥ दीर्घत्वं तु कृष्टायेति निपातनाद्भवतीति ए ओङ् सूत्रे स्थित्वा समाहितकृतं न ॥ तस्यायमा
 शयः ॥ योदेशो हि ह्रस्वत्वविशिष्टमत्वं प्रयोजकं ॥ तद्दिधावत इत्यनुवृत्तेः तत्र यद्यपि दीर्घेण ह्रस्वत्वांशो निवर्त्तितस्तथापि अत्वमात्रमादेशो
 प्यनुवर्त्तते ॥ तदपि चेन्नोपि न निवर्त्तेत तर्हि परिभाषाविरोधः दीर्घांशे परं ज्ञापकात्परिभाषा बाध्यते ॥ न चैवमंशा न्नमेधितहा धोस्त्विति वाच्य
 म् ॥ तदबाधेप्युपपत्तेः प्रकृतं सूत्रे ए ओङ् सूत्रे च गापोष्ठकः कित्वस्यानन्यार्थतां वदन् भाष्यकारश्चात्र प्रमाणं ॥ एतेन शुभं याशब्दस्य नपुं
 सके ह्रस्वत्वे डेः यादेशो दीर्घे च सति आतो धातोरित्यालोपे च शुभं य इत्यादिमाधवोदाहृतं भाष्यविरोधाच्चिन्त्यं ॥ अतएव नपुंसके श्रीपं स्ता
 नवदिति ग्रंथं श्रीपायेति रूपपरतया यथाश्रुतमेव समंजसं भङ्गमाधवानुरोधेन प्रायेण ज्ञानवदिति व्याचक्षाण्य अपि प्रत्युक्ताः ॥ तथा ग्ला
 यतीत्यादौ संध्यसराणामप्युपदेशसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति ॥ इतरथा हि एकारमेवोपदिशेत् ॥ मात्रालाघवविरहेऽपि प्रक्रियात्वाघवसत्वात्
 ॥ न चैवमायादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यम् ॥ यं विधिं प्रत्युपदेशो नर्थकः सविधिर्वाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति न्यायात् ॥

गुणप्रतिहिण्कारोपदेशो नर्थकः ग्लेइत्यस्यापि सुपठत्वात् ॥ आयादेशस्य तु निमित्तमेव ॥ न च ग्लाय इत्येव पठ्यतामिति वाच्यम् ॥ तथा स
 तिहित्वपाग्लायते इति रूपं न स्यात् ॥ यकारद्वयश्रवणप्रसंगात् ॥ जग्लायित्वाद्यसिद्ध्या पत्तेश्च ॥ यत्तु एकाज्जंतत्वाभावादित्प्रसंगेन ग्ल
 तेत्यादि न स्यादिति ॥ तन्न ॥ अनुदात्तोपदेशेष्वेषां सुपठत्वात् ॥ न चैवमग्लायित्वाद्यसिद्धिः ॥ अनादं तत्वेन सगिहोरसंभवादिति वा
 च्यम् ॥ लोपोव्योरित्यलोपे कृते सगिहोः सुलभत्वात् ॥ सन्निपातपरिभाषात्वमित्येति कृतितुग्यहणेन ज्ञापयिष्यते ॥ तेन बल्संनिपा
 तेन कृतो यलोपो बल्संनिपातविधातकमपीदं प्रवर्त्तयिष्यते ॥ अनित्यताश्रयणेनैव हि दासिः गोदः इत्यादौ अलोपः ॥ अन्यथा इ
 ज्जकप्रत्ययौ प्रतितयोरुपजीव्यत्वालोपो न स्यात् ॥ अस्तु वा संनिपातपरिभाषाश्रयणादग्लायित्वादि न सिध्यति ॥ इत्यपि यान्तोपदेशो
 षांतरं ॥ सर्वथापि संध्यंशराणां सुपदेशसामर्थ्याद्गुणेन ॥ आपादयस्तु भवत्येवेति सिद्धं ॥ स्यादेतत् ॥ आदेच इत्यात्वपि तर्हि बाध्यता ॥
 नह्येजुपदेश आत्वस्य निमित्तं ॥ ग्लेइत्युपदेशोपितस्य सुकरत्वात् ॥ शितिगुणेन अशित्यात्वेन ऐचोपहारे प्राप्ते ऐजुपदेशसामर्थ्यं न गुणात्व
 योर्मध्यकतराध्यं कतरन्त्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयबाधधौव्यात् ॥ न चैवमात्वविधेः कोवकाश इति वाच्यं ॥ धेट्पाशोतनूकरणे
 इत्यादेरवकाशस्य स्पष्टत्वात् ॥ नन्वेवमादेइ इत्येव ब्रूयात् तथा च एज्ग्रहणं निरवकाशमेवेति चेत् ॥ न ॥ उत्तरार्थत्वात् ॥ मीनातिमिनोत्प
 त्रहिण्च इत्यनुवृत्त्या आकारांता नामेजंताः प्रकृतयः एजंता नामपीकारांता इति पुसंज्ञासूत्रे वार्तिककारः स्फुटीकरिष्यति ॥ अत्राहुः ॥ अ
 न्यतरबाधेनैव संभवे उभयबाधकल्पनं तावदन्याय्यं ॥ तत्र यद्यणुरपि विशेषो नावधार्यतर्हि विनिगमनाविरहात् स्यादेवोभयबाधः अस्ति
 चेह विनिगमकं ॥ न ध्यायेति सूत्रे ध्यायते कृतात्वस्य निर्देशेन आत्वाबाधज्ञापनात् ॥ किंच ॥ एज्ग्रहणसामर्थ्यादप्यात्वमिति ॥ यच्चूत्तमुत्त

श.कौ.
४३

शार्धतदिति॥तन्त्र॥मीनातीति सूत्रेण हि न एवः स्थाने आत्वं विधीयते किं त्वेज्जनिमिने प्रत्यये विवक्षिते उपदेशावस्था यामेवान्त्यमाश्रस्य
आत्वं विधीयते॥अन्यथा दाय इत्यादी भावे घञं बाधित्वा एरच् स्यात्॥ ईषद्वदानः स्ववदानः इत्यातो युच्च न स्यात्॥ अवदाय इति श्रुत्या
बाधेति णो न स्यात्॥स्य ष्टी कुरिष्यते चेदं षष्ठ एव भाष्यकृता॥एवेच एङ् निमिने प्रत्यये इत्युच्यमाने पिदापयति मापयतीत्यदि सिध्यत्ये
व णिचोगुणं प्रत्यपि स्वरूपयोग्यत्वात्॥वृद्ध्या गुण बाधे पियोग्यतानपायात्॥नचेह फलोपधानं विवक्षितं॥आत्वस्येज्जिषये प्रागेव प्र
वृत्तेरभ्युपगमात्॥अन्यथा घञ् युच् ण प्रत्ययानस्युरिति समनंतरमेवोक्तं॥तस्मादात्वं भवत्येव॥गुणस्त्वै कारो प्रदेशसामर्थ्या
द्बाध्यत इति स्थितं॥व्यंजनानां गुणः स्यादिति परमवशिष्यते॥ततश्च ईहिते त्यत्र हकारस्य कंठ्यत्वादकारः स्यात्॥उं निवेत्यत्र भंकार
स्य ओष्ठ्यत्वादोकारः ततश्च येताउनवितेति स्यात्॥ईकारस्य यणिकृते अकारस्य इदोसहाद्गुणः॥नत्वलोपः॥आर्द्धधातुकोपदेशे यद्
कारान्तं तस्य लोप इति व्याख्यातत्वात्॥उं भेज्जानुस्वारपरसवर्णयोगुणे कर्तव्येऽसिद्धत्वादिति नैष दोषः॥सप्तम्याजनेर्द इत्यत्र डप्रत्य
यस्य डित्करणं ज्ञापकं॥न व्यंजनस्य गुणो भवतीति॥पदि हि स्थानर्हि नकारस्यार्द्धमात्रिकस्य मात्रिके अकारगुणोक्तत्वे त्रयाणामकारा
णामतो गुण इति परस्वरूपे च सिद्धं रूपमुपसरजो मंदुरज इति॥तत्किं टिलोपार्थे न डित्करणेन॥स्त्री गवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसर
णमुपसरः॥प्रजने सत्तेरिति अश्रुत्यो घञोपवादः॥प्रजनः स्यादुपसर इति संकीर्णवर्गे अमरः॥प्रजायते स्मिन्नजनः पशूनां गर्भग्रहणं
काल इति स्त्रीरस्वामी॥उपसरे जात उपसरजः मंदुरायां जातो मंदुरजः ड्यापोऽसंज्ञाच्छंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वः॥वाजिशाला तु मन्दुरा इत्य
मरः॥नच डकारः श्रवणार्थं स्तिति वाच्यम्॥प्रादृशरत्नालदिवांज इति कृतटिलोपनिर्देशाह्निगात्॥ननु नेदं लिङ्गं जैस्ये इत्यस्य कप्रत्य

राम
४३

पांनस्यजइतिनिर्देशोपपत्तेः॥ कथं तर्हि कर्मण्युपपदेविहित आतःकः प्रावृषिज इत्यादौ स्यादिति चेत् ॥ हिपः पादपः इत्यादिसिद्धये सुपि
 स्थः इत्यत्र सुपीतियोगविभागाभ्युपगमात् ॥ सत्यं ॥ उकारस्यश्रवणार्थत्वे इत्संज्ञाशास्त्रं बाध्येत ॥ न च प्रयोजनाभावः टिलोपार्थत्वात् न
 च गुणेनान्यथासिद्धिः तदभावस्यापिज्ञाप्यत्वात् ॥ निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन फलमुखगौरवस्यादोषात्वात् ॥ उकारस्यश्रवणार्थता
 भ्युपगमे सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्किमर्थं शास्त्रमिति चेन्न वर्त्तकत्वात्सिद्धमिति वृद्धिस्तत्र स्थवार्तिकविरोधाच्च ॥ नन्वसतिङित्वे रूपं न सि
 ध्यति ॥ नकारस्थाने गुणस्यापि सानुनासिकस्य प्रसंगात् ॥ न च निरनुनासिकेन प्रत्ययाकारेण सह पररूपाच्छुद्धो भविष्यतीति वाच्यं ॥ पर
 रूपविधानेपि गुणावामभेदकतया पर्यायेण सानुनासिकप्रसङ्गेर्द्वारत्वादिति ॥ मैवम् ॥ एडि. पर इतीयतासिद्धेरूपग्रहणं अधिकाद्यत्वादु
 णविचक्षेपपत्तेः तस्यैतदेवफलं ॥ यादृशं पररूपं निरनुनासिकत्वाद्युपेतं तादृगेव यथा स्यादिति ॥ तस्माज्जनेर्द्वचनं ज्ञापकं न व्यंजनस्य
 गुणो भवतीति ॥ एवं च द्वाग्रहणमात्मध्यक्षरव्यंजनमिदं नित्यार्थमिति वार्तिकमसंगतमिति प्राप्ते भगवान्भाष्यकार इत्थं सिद्धन्तमात्मनोक्त
 रीत्याज्ञापकैर्नैवात्मध्यक्षराणां निरासेपि व्यंजननिवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्त्तव्यमेव ॥ यत्तूक्तं जनेर्द्वचनं ज्ञापकमिति ॥ तन्न गमेरपि ध्रुयंडो वक्त
 व्यः गमेश्च गुणे क्रियमाणे आंतर्यत ओकारः स्यात् ॥ ततश्च नगो अगः अभ्युद्गः समुद्गः इत्यादिन सिध्येत् ॥ ततश्च तत्र चरितार्थे डित्वं कथं व्यं
 जनस्य गुणाभावं ज्ञापयेदिति ॥ ननु जनेर्द्वत्येषडप्रत्ययोगमेन विधीयते किंतु गमश्च अंतात्त्यंताध्वदूपा रेति प्रकरणे पठिते त्रींस्तत्रापि द
 ष्यत इति वार्तिकेन डप्रत्ययान्तरमेव ॥ तथा च कथं भाष्यकृतोक्तं गमेरप्ययंड इति ॥ सत्यम् ॥ सप्तम्यां जनेर्द्वति प्रकरणे तावदन्येष्वपि द
 ष्यते इति सूत्रेणो विधीयत इति निर्विवादं ॥ तत्र चान्येष्वप्युपपदेषु जनेर्द्वदृश्यते इत्यक्षरार्थः ॥ तेनाजौ हि जौ नुज इत्यादिसिद्धं ॥ एवम्

श. को.
४४

पिधात्वंतराडुविधायकाभावेपरितः स्वातापरिखेत्प्रादिनसिद्धेदित्याशंक्यतत्रवार्तिककृतोक्तं ॥ अन्येभ्योपिदृश्यतेइति ॥ अपंचसौत्रदृ-
ष्टपिग्रहणसूचितएवार्थोवार्तिकेनविवृतोनत्वपूर्वः संग्रहीतः ॥ तथाचतत्रवृत्तिकारआह ॥ अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः ॥ नधात्वंत-
रादपिभवेतिपरितः स्वातापरिखेति ॥ दृष्टिग्रहणात्कारकांतरेकालान्तरेचेत्यादितत्रैवस्पष्टं ॥ एवंस्थितेसौत्रेणेवानेनपरिखेत्प्रादेरिवनगो-
मदित्यादेरपिसिद्धौ अंतात्पंतेतिप्रकरणे अन्यत्रापिदृश्यतेइतिवार्तिकेनकर्तव्यमेवक्रियमाणंवाएतत्सूत्रसिद्धार्थविवरणपरतयानेय-
मित्याशयेनभगवतोक्तम् ॥ गमेरपित्ययंडोवक्तव्यइति ॥ नन्वेवमपिडित्वंब्यर्थमेव ॥ गमेर्विचैवसिद्धेगमेर्डोरितिडोप्रत्ययविधानेनमक-
रस्यगुणओकारो नभवतीतिज्ञापितत्वात् ॥ नस्मादुप्रत्ययस्यडित्वंपूर्वोक्तरीत्याज्ञापकमेव ॥ किंच ॥ डोप्रत्ययविधानमेवव्यंजनस्यगु-
णइतिज्ञापयति ॥ अन्यथाविचैवसिद्धौकिंतेनेतिचेत् ॥ न ॥ विचिहिसतिगुणः क्रियमाणः ॥ सानुनासिक ओकारः स्यादिति निरनुनासिकसि-
द्धयेडोप्रत्ययविधानादितिदिक् ॥ अत्रवदंति ॥ तनोतेर्डुः सन्वच्चेतिडित्करणान्नव्यंजनस्यगुणो भविष्यति ॥ यन्तुणास्मातिदेशोयंकार्यति-
देशोवा आद्येऊर्णनविषतीत्यत्रेवद्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावेनतत अउइतिस्थितेसन्यतइतीकारः सानुनासिकः स्यात् ॥ द्वितीयेतुअ-
भ्यासकार्यदुर्लभमिति ॥ तन्न ॥ आद्येगुणानांभेदकत्वादिमौडमेइतिवदुपपत्तेः द्वितीयेपिबभुर्जद्विरत्याद्यर्थधात्वधिकारीयद्वित्वेअभ्या-
ससंज्ञास्वीकारात् ॥ अतएवलिटिधातेरितिसूत्रेधातुग्रहणंतिष्ठतुतावत्सान्यासिकमितिभाष्यं ॥ आदेचइतिसूत्रेधातुग्रहणानुवृत्ते-
रापाततोभाष्येप्रदर्शितत्वेपिष्यद्विधिभाष्येननुवृत्तेरेवसिद्धांतिततयाभाष्याशयस्येत्यमेववर्णनीयत्वादितिदिक् ॥ किंच ॥ यथास्थाने-
नरतमपरेभाषासंस्कृतावनुनासिकपरसवर्णविधीस्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमंगतनुरारिस्त्वङ्करोषीत्यादिकंविषयंलब्धाचरिता

राम
४४

शौचं नुर्मुखः कुंडं रथेनेत्यादौ नम्रवर्त्तेते इति हयवरटसूत्रे सिद्धांतितं ॥ तथेहापि सार्वधातुकजुसिगुणसिचिद्व्यादयः नेता अविभक्त्युः अ
नैषीदित्यादौ चरितार्थाः उंभिता अने निजुरभैत्सीदित्यादिषु न भविष्यन्ति ॥ नचैवनेता अनैषीदित्यादावेव स्थानगुणप्रमाणैस्त्रिभिरान्तर्ग
लाभाच्चेता अनैषीदित्यादौ प्रमाणान्तर्गविरहेण गुणवृद्धीन स्यातामिति वाच्यम् ॥ सूत्रस्य दः क्त्वरच इति क्त्वरचः कित्करणेन प्रमाणत आ
न्तर्यस्या विवक्षाया ज्ञापनात् ॥ नचैव मपि ईहिता ईशितेत्यत्र कंठ्यता लब्धयोर्विवृतयोश्च हकारशकारयोस्तादृशावेव अदेतौ स्यातामि
ति वाच्यम् ॥ मध्यलाविति सूत्रस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्मणामीषद्विवृततायाः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् ॥ नचैव विवृतकरणाः स्वरा
स्ताभ्यामे औविवृततरावित्यादिशिष्टानुरोधाच्चेतानेतेत्यादावपि गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृतविवृततरत्वकृतवैवक्ष्यण्यसत्त्वादिति वा
च्यम् ॥ तथा सति विधेर्निर्विषयतापत्तेः जयः करणमित्यादिनिर्देशैः क्रुसन्क्त्वरचभृतीनां कित्वेन च इकारादिषु गुणाप्रवृत्त्यनुमाना
च्च ॥ आत्संध्यक्षरव्यंजनेषु तु गुणाद्यप्रवृत्तिरेवोचिता ॥ तथा च निर्देशाः यातिवातिद्रातिष्मातिध्यायतेः संप्रसारणं च प्रवृत्तिचिन्तोतिदे
ग्धिषुचेत्यादि ॥ अथ क्रोः कित्वेनापि गुणवृद्धिविधावंतरतमपरिभाषानुपस्थितिरेव ज्ञाप्यतामिति चेन्न ॥ सत्यामपीह परिभाषाया
मीकारस्याकारादिनिवृत्तये अंतरतमपरिभाषाया आवश्यकत्वादिति ॥ तदेवम् ॥ उ ओर्दित्वादनान्तर्यान्निर्देशाच्च निराकृतं ॥ व्यं
जनं भाष्य एवैव आकारश्च निराकृतः ॥ तस्माद्यर्थसूत्रमिदमथ यद्युत्तरार्थताविभक्त्ययौगं किमिति परिभाषात्वमिष्यते ॥ अत्रोच्य
ते ॥ कृति चेति सूत्रे चकारस्य इति शब्दपर्यायतामाश्रित्य इक इति ये गुणवृद्धीतयोर्निषेध इति तावद्वक्ष्यते ॥ अन्यथा लैगवायनं ई
त्यत्र ओर्गुणोपनिषिध्येत ॥ औपगवादिस्तु तस्यावकाशः तथा पौरोहित्यमित्यत्रादिवृद्धिश्च न स्यात् ॥ एवं स्थिते मदीयं परिभाषाप्र

श.को.

४५

त्यारव्यायतेनदाकश्चिन्नत्रतत्रगुणवृद्धिविधौइकामेवस्थानित्वपर्यवसानेपिइकइतिपदानुच्चारणेनेग्लक्षणत्वविरहात्निषेधोन्प्रव
र्त्तत॥ ततश्चकृतकृतवानकुरुतः छिन्नंछिन्नवानित्यादिन सिध्येत्॥ निषेधसूत्रंचनिर्विषयंस्यात्॥ परिभाषापरित्यागपक्षेइग्लक्ष
णयोरुणवृद्धोरप्रसिद्धत्वात्॥ तदेतत्सुटीकृतंभाष्यकृता॥ उन्नरार्थमेवतर्हिंसिजर्थंवृद्धिग्रहणमिति॥ तस्यत्ययमाशयः॥ यद्यपिसि
न्निवृद्धिरिति विधौवक्ष्यमाणरीत्यापरिशेषादिकामेवस्थानित्वंलभ्यते॥ तथापीग्लक्षणत्वविनानिषेधोन्प्रवर्त्तत॥ तस्मादुन्नरार्थनिषे
धप्रवृत्त्यर्थंवृद्धिग्रहणमिति एवंचवदत्तान्यायसाम्यादुणग्रहणस्याप्येतदेवप्रयोजनंस्त्वचितं॥ कथंपुनरुणवृद्धिविधौर्त्तवपरिभाषा
व्यतिरेकेणइकःस्थानित्वपर्यवसानयेननिषेधार्थतावर्ण्यतइतिचेत्॥ शृणु॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरुसिचेतिगुणोक्तिवद्व्युत्प
परिभाषयाअंगांत्येअलिप्राप्तौप्रागुक्तज्ञापकादिभिरात्संध्यस्वरव्यंजनेभ्योव्यावर्तिताविश्वेवविश्राम्यतः॥ मिदिपुगंतलघूपधादिगुणे
पुनुस्थानीनिर्दिष्टएव॥ तथाहि॥ मिदेर्गुणः इत्यत्रमिदइर्मिदिः तस्यमिदेरित्यर्थः पुकिअंतःपुगंतः लघ्वीउपधाकघूपधापुगंतश्चलघू
पधाचेतिममाहारद्वेहात्षष्ठी॥ नचैववापयतीत्यादावतिप्रसंगः संनिपातलक्षणपरिभाषयाआदंतलक्षणस्यैकोगुणाप्रवर्त्तकत्वात्
॥ ऋच्छत्सूनामित्यत्रापिहोर्त्तुर्दीर्घस्यचेतित्रयाणांप्रसिद्धनिर्देशः तद्यथा॥ आचक्रतश्चक्रतः ऋच्छतेराच्छत्त्यासचक्रतश्चते
षामितिषष्ठीतत्पुरुषद्वंद्वोभयगर्भोद्वंद्वः ऋच्छत्याचआचक्रतश्चेतित्रिपदद्वंद्वोवा॥ तेनऋच्छत्कारस्यस्थानित्वंलभ्यते॥ वस्तुतस्तत्त्व
नुर्णामिहप्रश्नेषोबोध्यः तेनारिवान्सर्वाभूणान्यारुणीत्यादावर्त्तः कसौगुणःसिद्धःपुनर्विधानसामर्थ्यात्॥ अन्यथाकसोःकित्करणसा
मर्थ्यान्नितीर्वा नित्यत्रेवगुणोविधिध्येत॥ एतच्चकसुश्चेतिसूत्रेस्फुटीकरिष्यामः॥ तथाऋदशोडीत्यत्रापिउरद्विगुणइतियोगोविभज्य

राम.

४५

ते ॥ ततः दृशः उरित्याद्यनुवर्तते ॥ स्थूलदूरेति सूत्रेपि योगविभागः कर्त्तव्यः स्थूलदूरगुबहस्वानां यणादिपरमित्येको योगः क्षिप्रस्तुद्रयोः पू
 र्वस्यचगुणः इति योगोत्तरं ॥ तत्र स्थवीयानित्यादौ ओर्गुणेन सिद्धम् ॥ आभीयस्यासिद्धत्वस्य असोरलोप इति तत्परकरणेनानित्यताज्ञापना
 त् ॥ भाष्यकृताप्रत्याख्यानाच्च ॥ यणआदिर्यणादिः ततः परमितिसमासः तथाचक्षिप्रस्तुद्रयोर्गुणआदीपकारदकारौ ततः परस्परशब्द
 स्थलोपः ताभ्यामेवचपूर्वस्यइकारस्यउकारस्यचगुणइत्यर्थः ॥ तदित्यंगुणाः सर्वेइकिविश्रान्ताः ॥ मृजेर्वृद्धावपिअवृद्धत्वपकृष्यते ॥ मृजे
 र्वृद्धिरवन्ततोऽपिअवृद्धयेव ॥ नचैवंअमार्दइत्यत्रअतोपिवृद्धिः स्यादितिवाच्यम् ॥ लादेशेषुकृतेष्वडितिपक्षिपरत्वाद्द्वौसत्यांअ
 द् ॥ तत्रकृतेपुंनर्वृद्धिर्नभवति ॥ सकृत्प्रवृत्त्याचरितार्थत्वात् ॥ यदातुअसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानायलुडितिहिलंकोऽकनिर्देशमाश्रित्यउ
 पदेशोआर्द्धधातुकइत्येनयोरन्यतरदनुवर्त्यवालावस्थापामेवाट्क्रियते ॥ एतनेकावृद्धिर्विभज्यइणोयणित्यनुवर्त्यनेकाचश्चेन्नहि
 इणएवेतिनियममाश्रित्यअद्वौयातामित्यादौयणवार्थने ॥ तदालावस्थायांयद्यपिवृद्धिर्नभवति ॥ लकाराणांडित्वेनमृष्टइत्यादावित्तनि
 विधात् ॥ ततश्चान्तरंगत्वादडागमएवतथापिअंत्याभावेत्यसदेशस्येतिपरिभाषामाश्रित्यअतोवृद्धिर्निवर्तनीया ॥ परिभाषाप्रत्याख्यानाप
 स्तेनुअंगक्षिप्तेनप्रत्ययेनाज्विशेष्यतेयेननाव्यवधानन्यायाच्चसिद्धममार्दइत्यादिस्त्वं ॥ सिचिवृद्धावपिविधेयायांनास्तीकृपरिभाषायाउप
 योगः व्यावर्त्याभावात् ॥ नचाचिकीर्षदित्यकारोव्यावर्त्यः ण्यलोपाविषड् यणगुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वचनाद्द्वौपेनैव
 सिद्धत्वात् ॥ अन्यथाचिकीर्षकइतिनस्याच्चिकीर्षकइति
 धश्चेत्युक्तं ॥ एजंतमपिनसंभवतिआत्वविधानात् ॥ रैनौग्लौशब्दानामाचारकिंवतानांसत्यांसत्यांवारद्वौनकश्चिद्विशेषः ॥ गौशब्दा

त्किपि अगधीदित्यत्रापि नातिप्रसंगः॥ श्रुत इद्धातो रित्यतो नुवृत्तेन धातुग्रहणेन सिजासिप्तस्य धातोर्विशेषणे सति धातुवैयर्थ्यो धातुर्न तु कथं चि
 त्प्रातिपदिकमिति व्याख्यानादिति कैयटादयः॥ नन्वेवं कवेः अकवायीत्॥ विधोः अविधावीत्पितुः अपितारीत्॥ अंतरंगमपि गुणं सिचि वृद्धि
 र्बाधते इति वदन्माधवो विरुध्येत॥ सत्यम्॥ यद्यविरोधः संपादनीय इत्याग्रहस्तर्हीत्यं वर्णनीयं॥ धातोरिति बहोत इत्यप्यनुवर्तते॥ तत्र वाक्य
 भेदेन संबध्यमानं नित्यमार्थं सम्प्रचते॥ ओदन्तस्य धातोश्चेद्बुद्धिस्तर्ही धातोरेव धातोर्न तु नाम धातोरिति॥ यद्वा॥ नेटीत्यत्र नेति यो गं विभज्य
 मंडकपुल्यासंबंधानुवृत्त्या वा गोत इत्यनुवर्त्य ओकारान्तस्य वृद्धिर्निषिध्यते॥ अथ वा बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलमित्यनुवर्त्य सिचि वृद्धिर्न
 मधो नाविगतस्य भवति न तु ओदन्तस्येति कथंचित्समाधेयं॥ व्यंजनेषु अन्तरतमपरिभाषाबले नैवानुनासिकपरसवर्णयोर्निवातिप्रसंग
 उद्भूत एव॥ अभ्युपेत्य तु ब्रूमः॥ नाप्राप्तायां सिचि वृद्धावारभ्यमाणा हलन्तलक्षणवृद्धिर्बाधिका भविष्यति॥ नेटीति निषेधस्तु हलन्तस्य या
 वती वृद्धिः प्राप्तासिचि वृद्धिरिति वा हलन्तस्येति वा तस्याः सर्वस्याः न तु सूत्रविशेषप्रापितत्वे आग्रहः तेनाकोषीदमीषीदित्यादौ द्विविधा
 पि वृद्धिर्विषिध्यन्त इति सुस्थं॥ तस्मान्निषेधसिध्यर्थमिग्लक्षणतां संपादयितुं सूत्रमिति स्थितम्॥ स्यादेतत्॥ अत्र कृतवान्छिन्नच्छिन्न
 वानित्यादौ निषेधसिद्धये गुणग्रहणमस्तु॥ वृद्धिग्रहणं तु व्यर्थं॥ न च मृष्टो मृष्टवानित्यादौ निषेधसिद्धिस्तत्फलं॥ योगविभागेन सिद्धत्वा
 त्॥ तथा हि॥ मृजे वृद्धिरित्यास्यानंतरमजादौ कृतिवैत्येवं रूपं वचनमवश्यं कर्तव्यम्॥ मृजंति मार्जंतीत्यादिसिध्यर्थं॥ एवं स्थिते अजा
 दौ कृतीति योगो विभज्यते॥ नियमार्थं चेदं॥ कृतिचेद्भवति अजादौ एवेति तेन मृष्टो मृष्टवानित्यादिसिद्धं॥ ततो जाहावपि विकल्पेनेत्ये
 तदर्थं वेति हिनीयो योय इति॥ तस्माद्बुद्धिग्रहणस्य फलं दुरुपपादमिति॥ अत्राहुः॥ णूस्तौ धूविधूनने कुटादिषु पठ्येते॥ ताभ्यां लुङि

अनुवीदधुवीदितीष्यतेतत्रसिद्धिरुद्धेः क्रितीतिनिषेधायेग्लक्षणतांसंपादयितुमिहवृद्धिग्रहणमिति॥नन्विहान्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वा
 दंतरंगेउवडिःरुतेहलंतत्वानेरीतिनिषेधःसिद्धइतिचेत्॥न॥सिच्यन्तरंगेनास्तीतिसिद्धांतादुवडःप्रागेववृद्धिप्रसंगात्॥स्यादेतत्
 ॥अंतरंगंवलीयइतितावद्वचःपरस्मिन्नितिस्त्रेस्थापयिष्यते॥तद्विशेषात्सिच्यप्यस्तु॥नचैवमचैवीदहैवीदित्यादौगुणःस्या
 दितिवाच्यम्॥तस्यैववृद्धिसंभवेनेष्टापत्तेःनहीदानींविधाविग्रहणमस्ति॥येनएकारस्यवृद्धिर्नलभ्येत॥नचैवमप्यस्तौवीदित्यां
 दावंतरंगत्वादुणेकृतेओतोनेतिव्याख्यानपक्षेवृद्ध्यासंभवःबहुलग्रहणादनिगंतानांनेतिपक्षेतुअचैवीदित्यादावपिदोषएवेतिवा
 च्यम्॥ओतोपोतोरेवधातोर्नतुनामधातोरितितृतीयपक्षाश्रयणेनसर्वस्वमाधानात्॥अकारोदित्यादौहलंतलक्षणावृद्धिरस्तु॥अं
 तारीदित्यादौतुअंतरंगत्वादुणेहलंतलक्षणायावृद्धौनेरीतिप्रतिषिद्धायामतोहलादेरिति विकल्पवाधित्वा अतोल्त्रान्तस्येति नि
 त्यावृद्धिः॥अलावीदित्यादावपिअंतरंगत्वादुणावादेशयोःकृतयोरतोल्त्रान्तस्येत्यत्रलोपोव्येरितिलोपेनवकारस्यापि व्याख्याना
 न्नित्यावृद्धिर्भविष्यति॥माभवानवीत्॥अमवीदित्यत्रापितर्हि नित्यावृद्धिःस्यादितिचेन्नृणिश्चिग्रहणमपनीयतत्स्थानेअविमव्योःप्र
 क्षेपेणवृद्धिनिषेधात्॥नत्यस्मिन्यक्षेणिविग्रहणमुपयुज्यते॥औनक्षेत्रंयदीदित्यत्रांतरंगत्वादुणायादेशयोःकृतयोर्नित्यानांनेत्य
 वनिषेधसिद्धेः॥नचैवमवेरिवमवेरपिनित्यनिषेधएवस्यात्॥इष्यतेतुविकल्पःनैषदोषःअतोल्त्रान्तस्येत्यत्रवकारप्रक्षेपेणयानि
 स्यावृद्धिःप्राप्तासैवेहअविमव्योर्नित्यनेनमवेरितिषिध्यतेनतुअतोहलादेरित्येषापि॥मध्येपवाराःपूर्वान्विधीनाधिंतेनोत्तरानिति
 न्यायात्॥नचैवंजागर्त्तेरपितथाप्रसंगःतत्रवाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यस्वविषयेप्राप्तंसर्वंवाध्यतेइतिस्वीकारात्॥यहा॥अपव

देनिषिद्धे उत्सर्गेन प्रवर्तत इति जागर्त्ता वा अग्रणीयं मवतौ तु प्रवर्तत इति बाध्य सामान्यविशेषचिंतयोः बाधके निषिद्धे बाध्यस्य प्रवृत्त्यप्र-
 वृत्त्योश्च लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थाया अनुपदमेव व्यवस्थामाणत्वात् ॥ न चैवमगवीदित्यत्रापि नित्यावृद्धिः स्याद्वाकारप्रवृत्त्यादिति वाच्यम् ॥
 ॥ सिचिरुद्धेरिव स्यादपि धातुग्रहणेन वारणात् ॥ तस्मात्सिच्यन्तरंगाग्रयणेनैव अनुवीदधुवीदित्यादेः सिद्धौ कृतिचेति प्रतिषेधस्या-
 नपेक्षणावृद्धिग्रहणव्यर्थमेवेति ॥ अत्रोच्यते ॥ वकारप्रवृत्तेष्वेति शवतिर्गतिकर्माकं बोद्धव्यं विकारस्यैव न मार्याभाषंत इति परस्परशयां
 भाष्यकारैरभ्युपगतस्य शब्धात्तोरपि नित्यवृद्धिप्रसंगः न स्यादिति प्रतिषेधे वाक्यश्लिष्टिभ्यां निमानं ॥ गौरवप्रसंगात् ॥ किंच ॥ न वयं
 व्यसनितया सिच्यन्तरंगं नास्तीति ब्रूमः ॥ किन्तु न्यायवत्त्वाद्वापकवत्त्वात्कलानुरोधाच्च ॥ तथा हि ॥ येन नाप्राप्तिन्यायेनाप्यग्रवृद्ध्या बाध्य-
 ते ॥ सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यभ्युपगमात् ॥ अन्यथा तत्रेण दधिन बाध्येत ॥ अमकजादिभिश्च शप्प्रत्ययकप्रत्ययादयो न बाध्यन्ते
 ॥ देशभेदेन उभयसंभवात् ॥ न च मध्ये पवादन्त्यायेनो वडे वृद्ध्या बाध्येत न तु गुणोपीति वाच्यम् ॥ बाध्यस्य भेदेन विवक्षायां ह्येतदेवं
 स्यात् ॥ बाध्यस्य सामान्यचिंतायां तु विषये प्राप्तं स्वानपवादभूतं सर्वं बाध्यते यथा अचिरदुत्येतेन गुणदीर्घोत्त्वानि ॥ अन्यथा तत्रापि मध्ये प-
 वादन्त्यायेन रेफोदीर्घोत्वे एव बाध्येत न तु गुणं ॥ तस्य परत्वात् ॥ बाध्यस्य च क्वचिद्भेदेन चिंता क्वचित्तु सामान्यरूपेण ॥ तुभ्यमपिलक्ष्यानु-
 रोधात्तत्र तत्राग्रीयते ॥ णिश्चिग्रहणं चात्रलिंगम् ॥ अन्यथांतरंगत्वाद्गुणायादेशयोः कृतयोर्यातानां नेति निषेधादेव न यीदृश्वयीदित्यादेः सि-
 द्धौ किं णिश्चिग्रहणेन ॥ ज्ञापकान्तरमप्युक्तं भाष्ये ॥ यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति रूढे पीति ॥ अस्यायमाशयः ॥ अतो हलादेरिति सूत्रे अद्ग्र-
 हणस्य न तावत्संध्यक्षरादिव व्यावर्त्यं ॥ लघुग्रहणेनैव तद्व्याप्तात् ॥ इदुदृतः परमवशिष्यते अचेतीत् अकोपीत् अनतीदिति ॥ तेष्वेत-

रणेण गुणेनापत्ताश्चेत्तर्हि व्यर्थमदग्रहणं स्यात् ॥ नचाकुटीदपुटीदित्यादावुक्तरव्युदासायतदिति वाच्यम् ॥ तत्रापि अंतरंगेण गुणेन वृद्धि
 बाधे सति गुणेदित्वान्निषिद्धेऽपि वृद्धेरप्रवृत्तेः नहि देवदत्तस्य हंतं रिहते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवतीति न्यायात् ॥ अतएव नांतःपादमिति साधेयं सति निषे
 धे सति अयादयोऽपि न प्रवर्तन्ते तेन सुजातेऽश्वसूत्रे इत्यादि च सिध्यतीति स्वीकृतं भाष्ये ॥ नचैवमपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति निर्वि
 षयं स्यात् वृद्धावित्यादौ नादिचीति पूर्वसवर्णे - निषिद्धे वृद्धिश्च न प्रवर्तन्तेति वाच्यम् ॥ भिद्योऽप्यो न देतौ सदित्यादिलिंगेन अपवादे नि
 षिद्धे उत्सर्गोऽपि न प्रवर्तन इत्यस्यासार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात् ॥ तदेतत्तत्र तत्रोच्यते ॥ नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुमिति ॥ तथा च ॥ पक्ष
 भेदाश्रयेणांतो हलादेरिति अग्रहणमपि ज्ञापकमिति स्थितम् ॥ फलमप्यस्ति ॥ यदि हि सिच्यन्तरंगं स्यात्तर्हि चिनी प्रभृतिभ्यो यङ्लुगं ते
 भ्यः चिरिणोतिजिणिणो निभ्यां च लुङि सिचि अच्चायीदने नायीदचिरापीदजिरापीदिति स्यात् ॥ गुणायादेशयोः कृतयो र्यान्तानां नेति प्र
 तिषेधप्रसंगात् ॥ यदि तु बाध्यविशेषचिंतायां मध्येपवादस्यायमाश्रित्य उक्तेः च बाध्यते न तु गुण इत्याश्रीयते तदाप्येतन्न सिद्धो देव ॥ वस्मा
 त्सिचि सर्वमप्यंतरंगं नास्त्येवेति सिद्धांतं साधयितुं बाध्यसामान्यचिंते वा श्रयणीया ॥ एतदर्थमेव हि भाष्ये ज्ञापकपक्षेऽप्युक्तं ॥ अन्यथा
 न्यायेनैव सिद्धेन्तरंगस्यापि बाधे किं ज्ञापकवर्णनेन ॥ एवं स्थिते न्यनुवीतन्यंधुवीदित्यत्र किं तिचेति निषेध एवाश्रयणीयस्तथापि ग्लस्य
 त्वसिद्धये वृद्धिग्रहणमपीह कर्तव्यमेवेति स्थितं ॥ एवं च सत्यसंभवादपि वृद्ध्या सिच्यन्तरंगं सर्वं बाध्यते ॥ यदि हि स्यात्तर्हि कापिसिची
 गंतमंगं न लभ्येतेवेत्यवधेयं ॥ तथा च ग्लस्य त्वस्य निषेधप्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वे स्थिते तत्र तत्र आर्त्तस्य सरव्यं जनादि व्यावृत्तिरपीकृत्य
 रिभाष्यैव सिध्यतीति ज्ञापकवर्णनादि क्लेशोऽपि नाश्रयणीयः नचैवं द्यौः पंथाः इमं इत्यादावपीकृत्य हीनस्थिति वशादिदमेव औत्त्वमात्रं

श. की.
४८

मन्वंचस्यादिति वाच्यम् ॥ शब्दवृद्धिशब्दयोरनुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्विशब्दव्यापारोप्याश्रीयते ॥ गुणवृद्धीये गुणवृद्धी ननु
शब्दान्तरेण विहिते इति अनुवृत्ताभ्यां विशेषणाद्वा ॥ नन्वचश्चेति सूत्रे ह्रस्वादिग्रहणानुवृत्त्या संज्ञया विधानं पदोपस्थितिरिति स्थानास्पतितत्त्व
मर्थ्यादिव औत्पथिम्यं भूसा मात्यदादीनाम इत्यत्रेकपदोपस्थानं न भविष्यति ॥ यदि हि स्यात्तर्ह्येति तत्र संज्ञया विधानेति यत्नाश्रयणं
व्यर्थं स्यादिति चेत् ॥ न ॥ दिवउदित्यादिषु अगुणवृद्धि संज्ञकेष्वपरिभाषानिवर्तनेन च प्रतिपाद्यते ॥ अष्टन आविभक्ता कित्पादाविको
संभवेन तत्र चरितार्थत्वाच्च ॥ तस्मात्तद्योः पंथाः इममित्यादिसिद्धये इहापि संज्ञाविधाने नियमं संपादयितुं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमिति श्रं
चः ॥ ननु पंथा इत्यनुदाहरणं ॥ इतो दितिसिद्धे आहिधिसामर्थ्यादेवेकपदस्यानुपस्थितेरिति चेन्न ॥ ऋभुस्सि ऋकारोकोऽप्यारथ्ये आहिधि
संभवात् ॥ नचेकः सोऽन्वानंतर्यविवक्षणाद्येन नाव्यवधानाश्रयणाच्च नैवमिति वाच्यं ॥ तथापि संबुद्धार्थतया सामर्थ्येऽप्यसंभवात् ॥ नचे
वमित आदित्येव ब्रूयादिति वाच्यम् ॥ ऋभुस्सि मिन्द्रमित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः आहिधौ हि वाषपूर्वस्येति तत्सिद्धिरिति दिक् ॥ यत्तु भाष्ये स
इमं इत्युदाहृतं तत्र स इमं मंत्रमपश्यदिति ब्राह्मणवाक्येकदेशानुकरणमात्रं ॥ उदाहरणं तु इममित्येवं ननु स इत्यपि ॥ तच्छब्दे इको
संभवेन इक इति नियमस्याप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु स इत्यप्युदाहरणसाधये वत्यदादीनाम इति हि विधिवाक्यं ॥ तत्र चेक इत्यस्योपस्थि
तौ द्वौ दमोरेवात्वं स्यान्न त्वन्येषां ॥ गणेन निर्देशस्तु संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थमुत्तरार्थं च स्यात् ॥ तदोः ससाविति सत्वं हि तदादीनामेव
तदोर्विधीयते ॥ अत्रेदमवधेयम् ॥ शब्दव्यापाराश्रयणानुरोधेनापि गुणवृद्धिग्रहणमास्तु ॥ इकस्तौ इत्येतावतैव सिद्धे ॥ वस्तुतस्तु
तावित्यपि व्यर्थं ॥ इक इत्येव सूत्र्यतां ॥ संपूर्णपूर्वसूत्रद्वयमनुवर्त्य वृद्धिरिति आदेशौ यत्र विधीयते गुण इति च अदेशौ तत्र इक इत्यु

राम.
४८

पतिष्ठते इति व्याख्यानात् ॥ ननु एवंगुणवृद्धाधिकारेण गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्युत्तरग्रंथासंगतिः न स्पष्टा अत्राभिप्रायकत्वा-
 न्ग्रहणपदस्यानुवृत्तिपरतया संपूर्णसूत्रद्वयानुवृत्तिसामर्थ्यपरत्वाद्देतिदिक् ॥ व्याख्याने लिङ्गं इतोदितीद्ग्रहणम् ॥ अन्यथा तत्रापीकूपदो-
 पस्थितौ उक्तरीत्या येननाव्यवधानन्यायादकारोकारव्यावृत्तौ च सत्त्वा किं तेनेति तदेतदिग्रहणं किमर्थमिति भाष्ये ऽग्रहणमात्संध्य-
 हरेत्यादिवार्तिकेन च सूच्यते ॥ अन्यथा हि सूत्रं किमर्थमित्याद्येव ब्रूयात् ॥ यत्तु नरार्थगुणवृद्धिग्रहणं कर्तव्यमेवेत्याशयेनेग्रहणमि-
 त्युक्तमिति भाष्याभिप्रायवर्णनं ॥ तन्न ॥ पूर्वसूत्रानुवृत्त्यैव सिद्धावुत्तरार्थत्वस्यापि दुरुपपादत्वात् ॥ समुदायापेक्षायामंडुकपुतेः संबंधानु-
 वृत्तेर्वाक्यापिषा अत्रात्वात् ॥ इग्रहणस्याप्युत्तरार्थतया तदंशेऽपि शंका नुत्थानाच्च ॥ इक इति योगः किमर्थविभज्यत इति प्रश्नो जमिति चे-
 तर्हि गुणवृद्धांशेऽपि तस्याविशिष्टतया सूत्रं किमर्थमित्येव ब्रूयादितिदिक् ॥ यत्तु प्रधानात्रयवद्वारा समुदायापेक्षायामिहितदपि नातीव
 शब्दस्वरसालुगुणं तस्मादुक्त एवाशयः साधुः ॥ एवं चेक इति योगविभाग एव पूर्वपक्षसिद्धांताभ्यां समर्थत इतीह पर्यवस्यति ॥ ततश्चा-
 नेत्र एकेन योगविभागेन सकलेऽसिद्धौ मृजे वृद्धिरचः उरडि गुण इत्यादि बहुतरयोगविभागाद्या अप्रणेत्यपि नान्यथा सिद्धि वर्णनेनादर्तव्यमि-
 ति स्थितं ॥ इयं च परिभाषा अलोऽप्यपरिभाषायाः शेषो वा शेषि भूता वा तया सह समुच्चिता वा वैकल्पिकी वा तदपवादो वा पूर्वविप्रसिद्धे धातु-
 ह्रादिका वा पदोपस्थापिका वेति सप्तपक्षाः संभाव्यं ते यद्यपि तथाप्याद्यानां षण्णादुहत्वात्समस एव सिद्धांतितः ॥ तथा हि ॥ सार्वधातुका ई-
 धातुकयोरित्यत्र स्वस्वनिमित्तवशात् परिभाषाद्वयं सन्निहितं ॥ तत्रांगस्येति षष्ठी यदि पूर्वमेवाऽप्यसंज्ञनीता अंगात्पस्य गुण इति पश्चादिको-
 अन्त्यो विशेष्यते तदेकपरिभाषाशेष भूत्वा ॥ यदितु पूर्वमिका अंगस्य विशेषणा नदंतविधिः इंगतस्यांगस्येति ततः सवभवमलो न्यस्यति

श. कै.
४९

तद्वितीयः पक्षः तदिदं पक्षद्वयमपि षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीहिंचाश्रित्य तच्चेष्टपक्ष इति भाष्ये व्यवहृतं ॥ इह पक्षद्वयेऽपि सिद्धे गुण इत्यादि हो
षः यो हि मिदेरन्त्यः नासाविकृपश्चेकनासावन्त्यः तथाचावश्यमपरिभाषायां त्यक्तव्यायां सत्यां निगमकाभावादप्यस्योसर्वादेशो
गुणः स्यात् ॥ तदुक्तं वार्तिककृता ॥ रूहिगुणाबलं त्यस्येति चेन्मिदिमृज्जिपुगंतलघूपधच्छिदृशि क्षिप्रसुद्रे खिग्रहणं ॥ सर्वादेशप्रसंगः
आनिगंतस्येति ॥ चकारो हेत्वर्थः ततश्च सर्वादेशप्रसंगो हीति फलितं ॥ अथ मिदः इमिदि तस्य मिदेरित्यादि पूर्वोक्तरीत्या कथं चिदिह स
र्वत्रैक एव स्थानित्वं लभ्येत तत्रापि भिन्नमित्यादावनिग्लक्षणत्वाद्गुणनिषेधो न स्यात् ॥ अथ क्रोः कित्वात्ज्ञापकादनिग्लक्षणत्वेऽपि निषे
धः न हि लैगवायनः पौरोहित्यमित्यादावतिप्रसंगः अथ लक्ष्यानुरोधात् लघूपधगुणमात्रविषयकं ज्ञापकं तर्हि पदोपस्थितिरप्येव लक्ष्य
सिद्धये समाश्रीयतां ॥ एवं हि ज्ञापकाश्रयणकेशोपिन भवति कित्वा नापि पदोपस्थितिरेव ज्ञाप्यतां ॥ एवं हि ज्ञापकसूत्रकं वाक्यांतरं न
कल्प्यमिति लाघवं ॥ अस्तु तर्हि तृतीयः पक्षः मिदेरन्त्यस्य इकश्च द्वयोरपि गुण इति ॥ मैवम् ॥ स्थाने योगावयवसंबंधरूपस्यार्थद्वयस्य
पुनपदुच्चारितपाषष्ट्या दुर्लभत्वात् ॥ स्थाने योगं च विना लोन्त्यविध्यलाभात् ॥ स्थानषष्ठीहितदुपस्थितौ लिंगमिति चक्ष्यते ॥ इक इत्य
नेन सहावयवषष्ठीविनान्वयायोगात् ॥ आवृत्यादौ प्रमाणाभावाच्च ॥ एतेन मिदेरन्त्यस्य वा इकोषेति चतुर्थपक्षोऽपि प्रत्युक्तः विकल्पस्या
एतेष्वप्रस्तत्वाच्च ॥ अस्तु तर्हि तदपवाद इति पंचमः पक्षः तथा हि गुणविधा बंगस्येति न स्थानषष्ठी ॥ किन्तु द्वगपे स्यावयवषष्ठी ॥ ततश्च
लिंगाभावादलोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थितिः अयमेव च बाधपदार्थः यदीकपरिभाषान भवेत्तर्हि स्थानषष्ठीत्वं तन्मूलकालोऽप्यपरिभा
षोपस्थितिश्चेस्मात्सत्यां त्विकपरिभाषायां तदुभयनेत्येतावतैवापवादत्वव्यवहारः ॥ न हि वस्तुतो वचनेन प्रापितस्य बाधः संभवति ॥

—
राम.
४९

शास्त्राप्रामाण्यप्रसंगात् ॥ अतएवशास्त्रतात्पर्यसंकोचोबाधइत्याहुः एतेन द्वंद्वपवाद एकशेषइत्यपि व्याख्यातम् ॥ नह्यनुत्पन्नायां
 विभक्तौ द्वंद्वस्य प्रसंगः किन्तु यद्येकशेषोन भवेत्तर्हि प्रत्येकं विभक्तिर्द्वंद्वस्यात्सति त्वेकशेषे तन्नेत्येव तत्त्वं ॥ अस्मिंश्च पक्षे जुसिगुणो
 अनुद्ववुरित्यत्रेवानेन जुः पर्यवेविषुरित्यादावपि स्यात् ॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणः भवतीत्यादाविवर्द्धितेत्यत्रापि स्यात् ॥ अत
 याचवार्तिकम् ॥ इङ्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनंत्यप्रतिषेधइति ॥ अत्र ह्रस्वादीणि ह्रस्वस्य गुणः जुसिच
 ॥ अतोक्तिः सर्वनामस्थानयोः घेर्दितीति गुणचतुष्टयं गृह्यते ॥ ततश्च हे अग्ने ॥ अग्नयः कर्त्तरि ॥ अग्नये ॥ वाभ्रव्यइत्यत्र यथा ओर्गुणां तं
 गुणपंचकं भवति ॥ एवं हे अग्निचित् ॥ अग्निचितः संति ॥ मुरुति ॥ अग्निचिते ॥ सौश्रुतइत्यत्रापि स्यादिति वार्तिकार्थः ॥ यद्यपीदं निर्दिष्टं स्यात् नि
 कृत्वात्यारिभाषादुल्लेभां अग्निविच्छब्दस्य घिसंज्ञाभावाच्च घेर्दितीत्येतन्न प्राप्नोति तथापि वार्तिकस्योक्तिसंभवमित्यं वर्णयन्ति ॥ ह्रस्वस्य
 गुणो जसिचेति सूत्रयोस्तावद्ध्रस्वोनेग्विशेष्यते ॥ दीर्घेन्यावन्ति श्रवणं ॥ अथानियमेनियमकारिणीपरिभाषाकथमिहोपनिष्ठा ॥ नहि ह्र
 स्वस्य स्थानित्वेति प्रसंगोस्ति ॥ अकारस्य त्यकार एव गुणो भविष्यतीति ब्रूयात् ॥ तत्रेदं वक्तव्यम् ॥ ह्रस्वान्तस्यांगस्य इको गुण इति सूत्रा
 र्थः स्यात् ॥ ततश्च हे इन्द्र हे उपगो इत्यादावनंत्यस्यापि स्यात् ॥ अग्निचिदित्यादिकं तु विशेषणव्यवच्छेद्यं स्यात् ॥ तथा च ह्रस्वस्येकइत्यन
 योर्न परस्परं विशेषणविशेष्यभावः किं त्वनयोरेकमंगस्य विशेषणमपस्वंगस्य विशेषणमिति ॥ यद्ये ॥ ह्रस्वस्येत्येतदंगस्य विशेषणं सा
 भूत् इति अंगस्येत्यस्य स्थानपक्षीत्वं बाधितुं अनंत्यस्यापि गुणसंपादयितुं इकपरिभाषोपनिष्ठम् ॥ एवं अत ओर्गुणो भवत्यत्रापि अनं
 त्यस्य गुणविधानार्थं परिभाषा स्यादेव ॥ घिसंज्ञा तु वर्णयोरेव ननु तदंत्येति प्रसंगं गृहीत्वा घेर्दितीत्यस्य अग्निचिते इत्यादावतिप्रसं

श. के. गो. योज्यः। नन्वस्मिन्पक्षे न्नत ओरित्याभ्यांघेः किंचिद्वैलक्षण्यमस्तीतिदिक्॥ नन्वस्मिन्पक्षेपुगंतेतिसूत्रस्थनियमार्थत्वादहितेत्युक्तेन दोष इति चेन्न। यद्वि-
 ५० हि सार्वधातुकर्तृधातुकयोर्लघूपधस्यैवेति नियमस्तर्हि ह्रस्वाद्योर्गुणे दोषस्तदवस्थः पदितुल्यूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति नियमस्तथा पीहि वे-
 त्यादौ दोष एव। अथारत्याद्विधोपि नियमः तर्हि अनेन निजुरित्यत्र दोषः न ह्येतन्निर्णयमद्वयेनापि वारिमुं शक्यं॥ लघूपधत्वात्सार्वधातुकपरत्वाच्च॥ हेतुदे-
 बुद्धयः पिचवेहितः पिचव्यः उगवादिभ्यो घत्॥ बुद्धयेरुद्धय इत्यादावनुपधा भूतेष्वतिप्रसंगस्तु दुर्बारेति तावद्वैतकत्वे दयं॥ वस्तुतस्तु अंगाक्षितेन प्रत्यये-
 नश्रूयमाणेन चनुसादिना इको विशेषणात् सकललक्षणेनिरासे सति नदपवादपक्षोपि समर्थयितुं शक्यत एव। अंगमेव प्रत्ययेन विशेष्यत इति गृहीत्वा परं भाष्यवार्तिक-
 ग्रंथप्रवृत्तिरित्यवधेयं। अस्तु तर्हि पूर्वविप्रतिषेध इति क्रोष्टीयसंमतः षष्ठः पक्ष इति चेन्न॥ इक्षुपरिभाषाया निरवकाशत्वात्॥ नेहि परस्परपरि-
 हारेणावकाशलाभे असति विप्रतिषेधः। नस्माद्यदिसत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्याश्रीयते तर्हि येन नाप्राप्तिन्यायादपवादत्वमस्त्येव॥ य-
 दितु अक्षं भवेत्वाध्यबाधकभावः अस्ति चेह संभवो यदुभयं स्यादित्याश्रीयते तर्हि तच्छेषादिष्वन्यतमपर्यवसानं न तु क्रोष्टीयमतस्याव-
 काश इति स्थितं॥ नस्मात्पदौ पस्थापनमिति सप्तमः पक्षः सिद्धान्तसंमतः। तथाहि॥ इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणं॥ न तु संज्ञि परं॥ स्वरूपमि-
 तिवचनात्॥ न चाशब्दसंज्ञेति निषेधः षष्ठ्यन्तस्या संज्ञात्वात्॥ तदयमर्थः यत्र ब्रूयादुणो भवति वृद्धिर्भवतीति तत्रैक इति षष्ठ्यन्तमुपति-
 ष्टते इति॥ तस्य च पदैकवाक्यतयान्वयोन्तरंगः अलोन्त्यपरिभाषा तु विधिवाक्येष्वबांतरवाक्यांधेवुध्वा तदेकवाक्यतया संबध्यत इ-
 तितदन्वयो बहिरंगः। ततश्च जुसि चेत्यादौ इको गस्येति संभवति सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादिका अंगे विशेषिते॥
 स्थानषष्ठी न विहितेति भवत्येवालोन्त्यपरिभाषोपस्थितिः। मिदेर्गुण इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यान्यस्या संभवान्मिदेरिक् इति वैय-

धिकरण्येनान्वयेसनिस्थानषष्ठीविरहादलोन्त्यपरिभाषानोपतिष्ठते॥ नचमिदेरंगस्येत्यनयोरवयवषष्ठीत्वेपिङ् कइतिस्थानषष्ठ्यस्त्येवे
 तिवाच्यम्॥ नत्वेषा अलोन्त्यपरिभाषोपस्थितावुपयुज्यते॥ अल्समुदायात्मकस्थानिनः परभूताया एव षष्ठ्यास्तदुपस्थापकत्वात्॥ इ
 कश्चाल् रूपत्वात्॥ तथा च लोन्त्यपरिभाषाद्व्यपरिभाषानंतरोपस्थितिका॥ ननुतयासहयुगपदुपतिष्ठते॥ येनाविषेष्टादुभयोर्निर्दिष्टिः
 स्यादितिसकलेष्टसिद्धिः॥ तच्छेषतदपवादपक्षयोरपिदूषणमुद्धर्तुंशक्यमित्युक्तमेव॥ तदिहसप्तपक्षीमध्येपक्षमयंदुष्टमेव॥ पक्षचतुष्ट
 यंतुसाध्विनिस्थितम्॥ नन्वेतत्सूत्रमंगस्येत्यादिवदधिकारार्थमेवकिंनस्यादितिचेन्न॥ एवंहिसतिङ्को गुणवृद्धीनेतिनञासंयुज्येव
 पठेत्॥ सर्वस्यैहपूर्वत्रासिद्धमित्यादिवत्॥ नत्त्युत्तरसूत्रोपस्थितिकत्वाविशेषेकिंचित्संयुज्यकिंचित्तुविभज्यपठितुमुचितं॥ वैरूप्येहे
 त्वभावात्॥ प्रत्ययः परंश्चेत्यादौतुपाराध्याविशेषेप्यसंयुज्यनिर्देशोविधेयभेदान्नविरुध्यते॥ नापीदंविधिसूत्रं॥ पुनर्गुणवृद्धिग्रहण
 सामर्थ्यात्॥ तत्प्रत्ययान्वयानपक्षेपिविशिष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादितिदिक्॥ ॥ इति श्रीशब्दकोस्तमेप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेतृतीय
 मान्दिकम्॥ ॥ श्रीगणेशायनमः॥ ॥ नधातुलोपआर्द्धधातुके॥ धात्वशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुकेपरेतन्निमित्तिकेगुणवृद्धी
 द्कोनस्तः॥ लोलुवः पोपुवः प्रीमृजः॥ लोलूपादिभ्योयङंतेभ्यः पचाद्यचिरुतेपङोचिचेतिपृङ् किलुङि मितभूतमचमेवाश्रित्यप्राप्ते
 गुणवृद्धीनिषिध्येते॥ यद्यपिकृत्तस्यधातोरपिक्वचिल्लोपोस्ति॥ तद्यथादुरीणोलोपश्च॥ दुःशब्देऽपपदेऽणोधातोरक्प्रत्ययोभवति
 धातोश्चलोपः॥ दुःखेनर्दयतेप्राप्यतेइति॥ तथाप्येवंविधेविषयेगुणवृद्धोऽप्राप्तिविरहानिषेधवैयर्थ्यं॥ अतोत्रधातुशब्देननदेकदेवोक्तस्यते॥ धातुलो
 पइतिचयदिषष्ठीतत्पुरुषः स्यात्तेदा आर्द्धधातुकग्रहणंलोपविशेषणंवागुणवृद्धोर्विशेषणंवातंत्रावत्यादिभिरुभयविशेषणंवेतित्रयः

कल्पः॥ तत्राद्ये पक्षे॥ आर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति यत्किंचिन्निमित्ते गुणवृद्धी न भवत इति सूत्रार्थः स्यात्॥ ततश्च प्रपूर्वादिभिः क्त
प्रत्यये तन्निमित्तके मलोपे च सति प्रेङ् इत्यत्र प्राप्नुवन्नाहुणोपि निषिध्येत॥ यो हि द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने भवति लभते सा वन्यतर
तो व्यपदेशमिति द्रुकस्थानिकत्वस्यापि सत्वात्॥ न चैवमपि इग्लक्षणत्वविरहान्न निषेधः लैगवायने ओर्गुणस्येवेति वाच्यं॥ न ह्यस्मि
न्सूत्रे द्रुक इत्यस्य स्वरूपपरतायां प्रमाणमस्ति उत्तरसूत्रे तु चकार इति शाब्दार्थकः प्रमाणमित्योद्भिः॥ अस्तु चार्थाधिकाराश्रयणबलेने
हापि द्रुक इति स्वरूपपरं तथापि भेद्यत इत्यादौ गुणो न स्यादिति तृतीयपक्षे वक्ष्यमाणो दोष आद्यप्यसह्येप्यस्त्येवेति बोध्यं॥ ननु उपेङ् प्रेङ् इ
त्युदाहरणस्येहोक्तिः संभव एव नास्ति॥ तथा हि॥ पूर्वधातुः साधनेन युज्यत इति मते इङ्मित्यत्र नलोपो न्तरंगः प्रथमोक्ततक्तप्रत्ययापे
क्षत्वात्॥ पूर्वधातु उपसर्गेणेति दर्शने तु गुणो न्तरंगः उभयथापि गुणे भविष्यति॥ बहिरंगस्य गुणस्यासिद्धनयानिषेधायोगात्॥ बहिरंग
स्य निषेधस्यासिद्धौ गुणप्रवृत्तेर्निर्बाधत्वाच्च॥ सत्यम्॥ असिद्धं बहिरंगमन्तरंगेति परिभाषानेह प्रवर्तते नाजानन्तर्ये बहिष्प्रकृप्तिरि
ति निषेधात्॥ यत्रान्तरंगे बहिरंगे वाचोऽनन्तर्यमाश्रीयते तत्रैषा परिभाषानेति व्याख्यानादिति हरदत्तानुयायिनः॥ किं त्वस्मिन्पक्षे एत
रे इति सूत्रे पचावेदं पचामेदमित्यादौ एत एत्वं कुतो नेत्याशङ्क्य बहिरंगत्वेन गुणस्यासिद्धत्वादिति हरदत्तेन वक्ष्यमाणं विरुध्यते॥ तथा ब
हिरंगस्यासिद्धनाबलेन प्रेङ्मित्यादि सिद्धिरिति प्रतिपादनपरमिह त्वभाष्यमपि विरुध्येत॥ तस्माद्यत्रोत्तरकालप्रवृत्तिके अच आनन्तर्ये
तत्र बहिरंगपरिभाषानस्यादितिकेयटसंमत एव नाजानन्तर्य इत्यस्यार्थः साधुः पचावेदमित्यादौ हि पूर्वगुणप्रवृत्तिः तत्र चाजानन्तर्य
र्याश्रयणोपि गुणोत्तरप्रवृत्तिके एतरे इत्यत्र तदनाश्रयणाद्युक्त एव बहिरंगतयोद्धारः॥ उपेङ् प्रेङ् इत्यादौ तु गुणं प्राप्य निषेधः का

र्यइतिउत्तरकालप्रवृत्तिकोनिषेधःतत्राजानंतर्थाश्रयणाभावाद्बहिरंगपरिभाषयासिद्धमेवैतत्॥अतोत्रत्यंभाष्यमपिसंगच्छते॥ननु
 षत्वनुकोरसिद्धइति सूत्रे एषा परिभाषा ज्ञापयिष्यते॥तत्रचकोसिचत्कोत्स्येत्यादौप्रथमप्रवृत्तिकेण्डःपदांतादित्यस्मिन्नाजानंतर्थेन
 तूत्तरकालप्रवृत्तेषत्वेपीतिकथंकेयटमतसमर्थनीयंतस्माद्यत्रांतरंगेबहिरंगेवाअचोरानंतर्थमितिहरदत्ताक्तरीतिरेवशरणीकर्त्तव्येति
 चेन्न॥केयटमतेअचोरितिद्वित्वस्याविवक्षणासर्वसामंजस्यात्॥अस्तिहिउत्तरकालप्रवृत्तिकेषत्वेअचोआनन्तर्याश्रयणं॥इणःपरस्य
 सस्येत्युक्तेः॥एवंचप्रथमपक्षेप्रेहइत्यादौदोषाभावेपिभेद्यतइत्याद्यसिद्धिरेवदूषणमितिदिक्॥द्वितीयपक्षेतुयत्किंचिन्निमित्तकेधातु
 लोपेसतिआर्द्धधातुकनिमित्तेगुणवृद्धीनस्तइतिसूत्रार्थःस्यात्॥ततश्चक्रूयीशब्देइत्यस्मापिणचिपुकियलोपेरुतेपुगंतलक्षणो गु
 णोनिषिध्येत॥तथाचक्रोपयतीतिनसिध्येत्॥यदिनुचेलेक्रोपेरितिनिर्देशादुणेस्तर्हीहापिभेद्यतइत्यस्यासिद्धिरेवदोषः॥तृतीयपक्षेतु
 आर्द्धधातुकनिमित्तकेधातुलोपेसतिआर्द्धधातुकनिमित्तेगुणवृद्धीनस्तइतिसूत्रार्थःस्यात्॥तत्रतत्रावृत्याद्याश्रयणप्रयुक्तंगौरवंतावत्स्य
 ष्टमेव॥लोपेनसहगुणवृद्धोरेकनिमित्तकत्वंचनलभ्येत॥ततश्चभेद्यतइत्यत्रभिदेर्णन्तास्कर्मणियकिभिद्इयइतिस्थितेनित्यत्वापिण
 लोपेरुतेप्रत्ययलक्षणेनणिचमाश्रित्यक्रियमाणोगुणोनिषिध्येत॥नचणिलोपांत्यागेवांतरंगत्वादुणोस्त्वितिवाच्यम्॥विभज्यान्वाख्यानप
 क्षेनदसंभवात्॥उपजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवादउपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गेबाधतइतिन्यायाच्च॥अन्यथादधतीत्यादावंतरंगत्वा
 त् इहान्तइत्यन्तादेशप्रवर्त्तत॥नचश्लोद्वित्वेचरुतेअन्तादेशस्यस्थानिवद्भावेनादभ्यस्तादित्यस्यप्रवृत्तिरस्त्वितिवाच्यं॥अल्विधौ
 स्थानिवद्भावासंभवात्॥किंच॥समर्थानांप्रथमाद्वैतिसूत्रेअकृतव्यूहात्पिनीयाःकृतमपिशस्त्रानिबर्त्तनीयंतीतिज्ञापयितुंसमर्थ

श. कै.
५२

ग्रहणमिति वस्यते ॥ हे एते परिभाषे समानफले तथा च इहापि पूर्वगुणो न क्रियेत कृतोपि वा निवर्त्तत जग्मुष इत्यादाविडादिवत् ॥ तस्माद्वा तौ
लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिरेव साधु ॥ एवं हि सति लोपस्य गुणवृद्धौ श्रैक्यनिमित्तकत्वं लभ्यत इति न कश्चित् पूर्वोक्तदोषः ॥ स्यादेतत् ॥ आर
भ्यमाणेऽप्यस्मिन्सूत्रे लोलुव इत्यादौ गुणो दुर्वारः ॥ तथा हि ॥ इह सूत्रे निषेध्यं किमित्याकांक्षायां पूर्वत्र निर्णीता इकूपदोपस्थितिरेव संब
ध्येत ॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके इकूपदोपतिष्ठते ॥ ततश्च वेभिदः मरीमृजोभिर्जोमृष्ट इत्यादौ व्यंजनस्य गुणवृद्धिः प्राप्तिः परमे
तस्य प्रघट्टकस्य फलं स्यात् ॥ लोलुवादौ तु स्यादेव गुणः ॥ न च परिभाषां प्रतिशेषि भूततया र्जतः प्रधानयोर्गुणवृद्धोरेव निषेधोस्त्विति वा
च्यम् ॥ शाब्दे बोधेशाब्दप्राधान्यस्यैवान्वयनियामकताया उचितत्वात् ॥ नहिराजपुरुषमानयेत्यादावर्थतः प्रधानं भूतोपिराजा आन
यनेनान्वेति अपितु पुरुषस्य ॥ प्रकृते च शाब्दप्राधान्यं वाक्यार्थभूतायाः पदोपस्थितैरेव ॥ कारकविशिष्टा क्रिया वाक्यार्थ इति सिद्धतात् ॥
आह च ॥ साकांक्षावयवंभेदे परानाकांक्षशाब्दकं ॥ कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यत इति ॥ किंच ॥ सिद्धान्ते प्रसज्यप्रतिषेधे सर्वत्र
क्रियैर्धेसङ्गनान्वयः ननु नार्थः ॥ तदुक्तं ॥ प्रसज्यप्रतिषेधो यं क्रियया सह यत्र नजिति ॥ अतएव पुरुषवचनयोरसंकरः अन्यथा हि
घटो नास्ति त्वं नासि अहं नास्मीति पुरुषव्यवस्थान स्यात् ॥ घटाभावस्त्वदभावो मदभावश्चास्तीति वत्सर्वत्र प्रथमपुरुषापत्तेः नहि पुरुषमे
त्वं नासि त्वदभावोस्तीत्यनयोरर्थैकश्चिद्विशेषः नत्रर्थे प्रतिप्रथमांतपदोपस्थापितस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्ये
न संसर्गेण प्रकारताभ्युपगमेपि युष्मत्सामानाधिकरण्यविरहस्याविशिष्टत्वात् ॥ एवं वायोरूपाणामभावोस्तीति वद्रूपाणि न संतीत्य
त्रापि अस्तीत्येकवचनं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ एवं कारकविभक्तेरपि क्रियायोगे सत्येव साधुत्वं न त्वन्यथापीति कारक इति सूत्रेव स्य

राम
५२

माणत्वाद्भुतलेघटीनास्तीत्यादौ अधिकरणत्वं क्रियान्वयेन न तु नञर्थो न्वयि ॥ तथाच सकलकारकविशिष्टक्रियायां नञर्थो न्वयः ॥ नञो
 यो न कतेति निष्कृष्टपक्षे तु क्रियापदस्यैव तद्विरहपरतेति सिद्धांतः उभयथापीह गुणवृद्धोः प्रतिषेधो दुर्लभ एवेति ॥ अत्राहुः क्रिययैव राह
 विधेरिव निषेधस्यान्वयः शाब्द इति सत्यमेव किंतु क्रियैव केति संशये त्वदुक्तरीत्या सन्निहिता पीकपदोपस्थिति रिरहन संबध्यते ॥ तथाहि
 सति दीधी वेवीरामिति सूत्रस्य व्यर्थतापत्तेः ॥ न हितत्रेकपरिभाषालोत्यपरिभाषयोः फले विशेषोस्ति ॥ एवं स्थिते अस्ति भवन्तीपरोः प्रयु
 ज्यमानोऽस्तीति प्रातिपदिकार्थसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या भवत इत्यस्योपस्थितस्य गुणवृद्धी इत्यादिभिरन्वि तस्य निषेधान्वये सति गुण
 वृद्धोऽभावं फलितो भवतीत्येतावता गुणवृद्धोर्निषेध इत्युच्यते ॥ यथा आपा राग्निहोत्राधिकरणे प्रतीतितः सर्वोपिविशिष्टविधिरेव
 नात्पर्यतस्तत्कश्चिदुणविधिरिति सिद्धांतितं तद्वन्निषेधेऽपि बोध्यम् ॥ न्यायसाम्यात् ॥ अतएव विधिनिषेधयोर्वाक्यार्थगोचरतेत्यभि
 युक्ताः ॥ तस्मात्सुबोपोपबोमरीमृज इत्युदाहरणं सिद्धं प्रत्युदाहरणतूच्यते ॥ धातुलोप इति किं ॥ अर्द्धधातुके विधिनिषेधाभ्यां षोडशिश्र
 हणाग्रहणयोरिव गुणवृद्धोर्विकल्पो मा भूत् ॥ अर्द्धधातुक इति किं ॥ नुवीथुर्वीधुर्वीहिसायां ॥ मुच्छामोहसमुच्छ्रापयोः एभ्यो यङ्
 गतेभ्यस्ति बादौ सार्वधातुकेऽपि ति परेतो तोर्त्तिमोमोर्त्तीत्यादौ निषेधो मा भूत् ॥ राहोप इति च्छोर्लोपस्य गुणस्य च एकनिमित्तकत्वात्
 ॥ इदंच राहोपे किं दुहणाननुवृत्तिपक्षमाश्रित्योक्तं ॥ तदनुवृत्तिपक्षे तु तोतोमीत्याद्युत्तमपुरुषैकवचने उदाहरणं बोध्यम् ॥ अनुनासि
 कादिप्रत्ययत्वेन तत्र राहोपप्रवृत्तेः अनुतोतोतीत्यादि प्रागुक्तमप्युदाहरणमस्तु ॥ राहोपाप्रवृत्तावपिलोपोव्यारितिलोपादिति चेन्न ॥ तस्य
 वर्णमात्रनिमित्तकतया गुणेन सह एकनिमित्तकत्वाभावात् ॥ न हितत्र प्रत्ययग्रहणं तदाक्षेपकं वा किंचिदस्ति अतएव गौधेरादिषु प्र

श. क्रौ.

५३

त्ययपरत्वं विनापि यलोप इति दिक् ॥ इक इति किं ॥ अभाजिरागः भंजेऽचिणि घञि च भावकरणयोरित्युपधा लोपे कृते वृद्धिर्न स्यात् ॥
कथं तर्हि पापचक इत्यत्र वृद्धिप्रतिषेध इति चेत् ॥ शृणु ॥ पापच्यते ण्वुलि यस्य हल इत्यत्र अहर्षी दमव्यी दित्यादि वारणाय स्येति सं-
घातग्रहणेऽप्यादेः परस्येति हल्मात्रलोपे कृते नो लोप इति पृथग्लोपे तस्य स्थानि वद्भावेन पापचकारौ न वृद्धिः न त्विह न धातुलोप इति सू-
त्रस्य कश्चिदपि व्यापारः यदुःखं ताण्वुलि पापाचक इति भवत्येव वृद्धिर्न नावेति वत् ॥ एतेन न धातुलोपे त्यत्र इक इत्यनुवृत्तेः पापाचक
इति वदन् न धातुसूत्रे वेभिर्दिता मरीमृजिते त्युदाहरेश्च कौमुदीकारः परं स्तः ॥ पृथग्लोपस्य न्याय्यत्वे भाष्यादिसंमतत्वे च सति वृद्धे-
रसंभवात् ॥ अतएव वृत्तिकारादयोऽप्यत्र सूत्रे अचू प्रत्ययांता न्ये व लो लु वा दी न्युदाजहः भिदिमृजोस्तु यदि यङु कृतेर्हितस्यानैमिस्ति-
कत्वाद्गुणवृद्धीस्त एव ॥ वेभिर्दिता मरीमार्जितेति यथा ॥ यदितुयस्य हल इत्यत्र य व लोपे स्तर्हि स्थानि वद्भावादेव गुणाद्यप्रसंग इत्युभय-
थापि नैतत्सूत्रोत्तरं त्वमित्यवधेयं ॥ भाष्यकारस्तु यस्येति लोप इव अचिलुक्यपि पृथग्लोपमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचरन्त्यौ ॥ न च येन
नाप्राप्तिर्यत्र येन अचियङो लुगतो लोप बाधेनेति वाच्यम् ॥ यस्य हल इत्यत्र यस्येति यो गं विभज्य अतो लोप इति चानुवर्त्य यशब्दस्या-
तो लोपविधाने न लुग्बाधनात् ॥ अवशिष्टं व्यंजनमात्रं लुको वकाशः ततश्चालोपस्य स्थानि वत्त्वादेव वेभिर्दिता मरीमृजिता पापचक-
इत्यादि वल्लोलुवादयोऽपि सिध्यंतीति किं सूत्रेण ॥ न चैवं नो नावेत्यादावपि पृथग्लोपापत्तिः चकारानुक्कृष्टबहुलग्रहणाज्जायमानै-
स्यानैमिस्ति कस्य लुको तं रंगतया लकारोत्पत्तेः प्रागेव समुदाये प्रवृत्तेः न न्वेवं चेक्रियः लोलुवः तोष्टु व इत्यादावलोपस्य स्थानि वत्त्वा-
द्यथा गुणो न एवमि यङु वडावपि न स्यातामिति चेत् ॥ अचमाश्रित्य न भवत एव ॥ उक्तपुक्तेः किंतु स्थानि वद्भावालब्धमकारमा-

राम

५३

श्रित्य भविष्यतः सहिष्कारे लुप्ते प्रत्ययसंज्ञकः स्यादेतत् ॥ लौलुवादिष्वकारे लुप्ते प्लुगिति क्रमः तत्रयकारावस्थानकाले अकारेण प्रत्यय
 स्वनलब्धमेव ॥ लुप्तेऽपि तस्मिन् नकारो नास्त्येव ॥ ततः प्रागेव लोपात् ॥ सोऽयमसन्कथं प्रत्ययतां लभेत ॥ तल्लोपस्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वमिति
 चेत् ॥ स्थानिनिदृष्टं हि कार्यं तद्वृत्तिदेशेन लभ्यते ॥ ननु तत्रादृष्टमपि ॥ अत्राहुः ॥ तत्र संभावितमात्रमिति दिश्यते ॥ यदि हिलोपस्य स्थानि
 ती अकार इह लुप्तेऽपि यकारेति चेत् तर्हि प्रत्ययतां लभेत उवडादिकंच प्रवर्त्तयेदिति कथं नातिदेशः वरे निषेधश्चेह लिंगे ॥ सहिष्यातेर्यङं ताह
 रचि अलोऽप्रमल्लोपयोः कृतयोः स्थानिवद्भावेनातो लोप इति चेत् यालोपो माभूदित्येतदर्थं क्रियते ॥ स्थानिनिदृष्टं स्येवातिदेशोऽनु किं तेन ॥ नहि
 यायायदुस्यस्यामवस्थायां आतो लोपस्य प्राप्तिः अनजादित्वादिति दिक् ॥ नन्वेवं चेक्षियस्तोऽष्टव इत्यत्रांतरंगानपीति न्यायेनाकृतस्य कृ
 त्सर्वधातुकयोरिति दीर्घेऽङो लुक् ॥ ततो लोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यपि चेक्षि अतोऽष्टव इति स्थान्यकारेण सह लघूपधमंगमच
 प्रत्ययपरं जानमिति लघूपधगुणः स्यादेव ॥ सत्यं ॥ अंतरंगविद्युः वडौ भविष्यतः यथाह वार्त्तिककारः ॥ शचडं तस्यां तरंगलक्षणत्वा
 दिति ॥ तथा चरिपिगतौ ॥ धिधारणे इत्येषां तुदादित्वाच्चेरुतेरियतिपियतिधियतीति भवति ॥ अशिश्चियत ॥ प्रादुद्रुवत्यासुस्तु वदिति च
 णिष्पीति च डिः इयडु वडौ भवतः ॥ तस्मात्पृथगल्लोपेनैव सकलनिर्वाहान् धातुलोप इति सूत्रं मारं भणीयं ॥ नचैवं मरीमृजइत्यत्र मृजे रजा
 दौ संक्रमइति पाक्षिकवृद्धिप्रसंगः हरदत्तादिमते मुख्याजादावेव तत्प्रवृत्तेः निष्कर्षेण तु यथोत्तरं मुनिप्रामाण्यादिष्टापत्तेः व्यवस्थितविभाषावा
 स्तु अत्रैव देति ॥ गुणोपधालोपयुतां न लोपाल्लोपयोरपि ॥ प्रसंगात्पृथगल्लोपो लुकिवक्तुं न शक्यते ॥ तथा हि ॥ सर्वत्र दीर्घान्तेषु ह्रस्वान्तेषु च इ
 यडु वडौः कृतयोर्लघूपधलक्षणगुणः प्राप्नोति ॥ नचैह स्थानिवद्भावः आविष्टादचः पूर्वत्वात् किंच ॥ जंगमइत्यत्र गमहनेत्युपधालोपः स्या

श. कौ.
५४

त॥ अथानानडीतिप्रतिषेधस्तर्हिदरीदृशइत्यत्रऋदृशोऽतीतिगुणः स्यात् अविचदेद्यइत्यत्रदीडोयुडचीतिपुटस्यात् किंच॥ सनीस्त्रंसोदनीधं
सः अन्निदितामित्युपधालोपः स्यात्॥ अपिच॥ यायाः वावाः इत्यादिष्वाकारलोपः स्यात्॥ तस्मात्समुदायलुगेवएष्टव्योलोलुवादिसिद्धयेचसूत्र
मारंभणीयमिति॥ अत्रोच्यते॥ लोलुवादियुगुणस्तावन्नभवति॥ स्थानिह्यकस्यअनादिष्टादृचः पूर्वत्वस्यसत्वेनस्थानिवद्भावात्॥ अतए
वहिनपदांतेति सूत्रे सवर्णग्रहणंकृतं॥ शिण्ठीत्यादौ अनुस्वारस्यस्थानिह्यारकमनादिष्टादृचः पूर्वत्वमाश्रित्यतस्यसवर्णेकर्त्तव्येऽसोर
लोपस्यस्थानिवद्भावोमाभूदिति॥ नन्वनादिष्टादृचः पूर्वत्वस्यशास्त्रीयकार्यत्वाभावात्कथमुक्तिदेशइतिचेत्॥ अनादिष्टादृचः पूर्वत्वापेक्षे
अचः परस्मिन्नित्यतिदेशेकर्त्तव्येस्थानिवदादेश इत्यस्यप्रवृत्तिसंभवात्॥ सवर्णग्रहणव्याख्यावसरे सर्वैरित्यमेवोपपादितत्वाच्च॥ न
नुयोत्रादेशउवडु सोनादिष्टादृचः पूर्वतांस्थानिह्यारकथंचिल्लभतां ननुतस्येह किंचित्कार्यविधीयतेयेनालोपः स्थानिवत्स्यात्॥ यस्यच
कार्यविधीयतेउकोरस्यनासादादेशः येनस्थानिह्यारपिपूर्वतांलभेत॥ सत्यम्॥ सर्वेसर्वपदादेशा इत्याश्रयणात्स्थान्यादेशिभावस्तावद
र्थवतिविष्णुमिति॥ अतएवसरुरित्यस्यतेस्तुरितिपर्यवसितार्थमाश्रित्यस्थानिवत्सूत्रेणैवसिद्धत्वादेकदेशविकृतस्योपसंख्यानंनारब्ध
व्यमिति वक्ष्यते अतएवचस्थानिवदित्युक्तौसंबंधिशब्दत्वादेवादेशइत्यस्यलभेसिद्धेपुनरादेशग्रहणं आनुमानिकस्याप्यादेशस्यपरि
ग्रहार्थमिति वक्ष्यते॥ एवंचइहापिलोलूइत्यस्यलोलुवइत्यादेशः सचानादिष्टादृचः पूर्वः स्थानिवद्भावात्॥ तस्यचलोलुवइत्यादेशोकार्थे
अलोपः स्थानिवदित्युक्तमेव॥ किंच॥ ताजनौजैतिरीडु ऋतइतिचसूत्रेदीर्घोच्चारणेन अंगवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येतिपरिभाषा
ज्ञापयिष्यते॥ तेनउवडिः कृतेगुणो न भविष्यति॥ दरीदृशइत्यत्रगुणो न भवति॥ प्रतिपदोक्तस्याडोग्रहणात्॥ अदृशदितियथा॥ यडुस्तु

-
राम
५४

अकार उपदेशवेलायां न प्रत्ययः किंतु तदवयवः यकारे लुप्ते तु नासौ डः कारविशिष्टो न वा श्रूयते ॥ किंतु तर्कैकगोचरत्वात् साणिकवद्विलंबि
 नोपस्थितिकः ॥ नन्वेवमनडीति पर्युदासेष्यस्याग्रहणाज्जगमइत्यत्राल्लोपः स्यादिति चेन्न ॥ अनडीति पर्युदासेनाडः सदृशे श्रूयमाणज्जा
 दौ उपधालोपविधानात् ॥ अर्थवानेवाङ् गुणविधौ गृह्यत इति तु न सम्यक् ॥ विकरणानामनर्थकत्वात् ॥ यत्तु देह इत्यत्र युट् स्यादिति ॥ अ
 न्न ॥ अनुबंधनिर्देशात् ॥ तदुक्तम् ॥ श्रिपाशपातुबंधेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ॥ यत्रैकाग्रहणं चैव पंचैतानि न यद्गुः कीति ॥ दीडो युड चीति सूत्रे
 दीडः इत्यनुबंधनिर्देशो यद्गुः लुङ् इत्यर्थ इति त्वयैवोक्तत्वाच्चा ॥ अत्र च ज्ञापकं एकाच उपदेश इति सूत्रे यद्गुङ् इति मुद्दिश्य क्रियमाणमेका
 ज्ग्रहणं ॥ नेहिरुजेपि न स्मिन्नुक्तपरिभाषां विना वेभेदिते त्यादिसिध्यति ॥ विभित्सतीत्यादिसिद्धये तत्रावेत्याद्याश्रयणेनोपदेशग्रहणस्य उ
 भयविशेषणतायाः सिद्धांतमिष्यमाणत्वात् ॥ नचैवमपि श्रिपाशपेत्याद्यं शांतरेकयं ज्ञापकमिति वाच्यम् ॥ एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वा
 चार्यपठितपरिभाषाज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादौ बहुशो दृष्टत्वात् ॥ नचैवमेकाच इति विधीयमानं हित्व मपि यडलु किन
 स्यादिति वाच्यम् ॥ गुणो यडलु कोरिति ज्ञापकेन तत्प्रवृत्तेः यडलुकिवेभेदिते त्यादौ इडागमेतूदात्तपरिभाषेवशरणं हिः प्रयोगोर्द्वि
 चनं षाष्ठमिति वक्ष्यमाणतया धात्वन्तरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् वेभेदितेति यडं ते तु पृथगल्लोपाभ्युपगमात्तस्य च स्थानिवद्भावाच्चेपि न
 षेधः पूर्वस्यादपि विधीयमानं इवावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ किंच ॥ यस्येति लोपस्य त्वयाप्यवयवलोपत्वं स्वीकृतं ॥ तत्र यद्यपि देहक इ
 त्यत्र युट् स्यादिति नापादनार्हं ॥ हलः परत्वाभावेनेह यलोपाप्रवृत्त्या देदीयक इति रूपाभ्युपगमात् ॥ सनीस्वक इत्यादौ न लोपोपि सर्वसंम
 तत्वादेव नापाद्यः यायायको वाक्यक इत्यादावालोपोप्यनापाद्यः यलोपविरहेणाजादिकुराद्धधातुकपरत्वाभावात् ॥ तत्रापि ॥

॥ ५५ ॥ गमेर्यङ्नाण्वुलिजंगमकइत्यत्रालोपस्यस्थानिवद्वाबाहृध्यभावद्वोपधालोपः स्यात् ॥ अथात्रानडीति प्रतिषेधस्तर्हिदरीदृशकइत्यत्र
 ऋदृशोडीतिगुणः स्यात् ॥ अथयदीहंगवृत्तपरिभाषयासंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवासमाधीयतेतर्हियङ्लुक्पिसनीस्वसइत्यन
 नलोपोयायावाबादृत्यालोपश्चनशंक्यः समाधानस्यतुल्यत्वादितिदिक् ॥ कितिच ॥ इकइतिशब्दमुच्चार्यविहितेगुणवृद्धीगितेकितंठितंच
 निमित्ततयाश्रित्ययेप्राप्तुतस्तेनस्तः गित्जिष्णुग्लाजिस्थश्चस्तु ॥ नचायंकिंदवास्त्वितिवाच्यं ॥ स्थासुरित्यत्रघुमास्थेतीत्वप्रसंगात् ॥ नचै
 वंभूष्णुरित्यत्रइत्प्रसंगः श्रुतः कितीत्यत्रापिचत्वेनगकारप्रश्लेषमाश्रित्यतन्निषेधात् ॥ नचैवंचत्वस्यासिद्धतयाविसर्जनीयोनस्याद्रोरु
 त्वंचप्रवर्त्ततेतिवाच्यं ॥ नमुनइत्यत्रनेतियोगविभागात्सौत्रत्वाद्वा ॥ तथाचग्लाजिस्थेतिभूत्रेऽश्लोकवार्तिकम् ॥ ग्लोर्गित्वान्नस्थईकारः क
 ङितोरीत्वशासनात् ॥ गुणाभावस्त्रिषुस्मार्यः श्रुकोनिदत्तंकगोरितोरिति ॥ जयादित्योप्येवं ॥ वामनस्तग्लाजिस्थश्चेत्यत्रस्थाआइत्याका
 रंप्रश्लिष्यक्स्त्रुप्रत्ययांतस्यतिष्ठतेराकारएवनतुईत्वमिति व्याख्यानादेवस्थास्त्रोःसिद्धौनक्वापिगकारप्रश्लेषः कार्यइत्याह ॥ नचैतन्नते
 देशेच्छन्स्त्रुपसंख्यानमितिक्स्त्रौदंष्ट्रवःपशवइत्यत्रानिदितामितिनलोपः स्यात् ॥ सत्यं ॥ छांदसत्वात्समाधेयः कित् ॥ चितंस्ततं ॥ मृष्टं ॥ डि
 त् ॥ चिनुतः सुनुतः मृष्टात् ॥ निमित्तसप्तम्याश्रयणं किं व्यवहितेपियथास्यात्छिन्नंभिन्नं ॥ इकइतिकिं ॥ कामयते ॥ शब्दव्यापाराश्रयणं किं
 ॥ लैगवायनः ओर्गुणोहिइकएवप्रवर्त्ततेननुतत्रेकूपदोपस्थितिः ओरिति निर्दिष्टस्थानिकत्वात् ॥ तदुक्तं ॥ तद्धितकाम्योरिकप्रकरणादिति
 ॥ ननुकितीतिसप्तमीनिर्देशानस्तिनितिनिर्दिष्टेपूर्वस्थेतिपरिभाषोपतिष्ठेततत्रनिःशब्दस्यनैरंतर्यपरत्वाद्विशेष्योच्चारणक्रियत्वादव्यव
 हितोच्चारितस्यनिषेधः स्यान्नतुछिन्नंभिन्नमित्यादेरपीतिचेत् ॥ भवेदेवंयदिकितीत्येतन्निषेध्ययाक्रिययासाक्षात्संबध्येत ॥ इहलुग

राम
 ५५

णवृद्धिभ्यां संबध्यते ॥ यस्य च भावेनेति सप्तमी क्रियांतराश्रवणादौ त्मर्गिक सत्तात्वे पः ततश्च क्ति सति प्राप्ते ये गुणवृद्धीति संबंधे कृते सिद्ध सा
ध्यसमभिव्याहारन्यायेन उपलक्षणी भूतसत्ताश्रयणस्य निमित्तत्वमुत्सर्गतः फलति ॥ नत्विह विशिष्य निमित्ततायां सप्तमी विधानमस्ति ॥
नचात्र निर्दिष्ट परिभाषा संभवति ॥ विध्यंगभूतानां परिभाषाणां साक्षाद्विधेयनिषेध्यक्रियान्वयिनो विशेषणत्व
क्रियायाः अतोत्र न परिभाषा प्रवृत्तिः ॥ अन्यथा वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रेकपरिभाषोपस्थानेशालीयादिर्न सिध्येत् ॥ न तस्य त्रैकः स्थाने वृद्धिः अत
एवोदीचात्तः स्थान इति सूत्रे स्थानग्रहणं कृतं ॥ आतः स्थानेयो अकार इति अनूद्यमानस्य विशेषणे आत इत्यस्मिन्वृद्धी स्थाने योगेति परि
भाषाया अप्रवृत्तेः ॥ गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायोप्यत्रानुसंधेयः ॥ ननु तर्ह्यनेनैव न्यायेन क्तितीत्येतत्प्रधानभूतक्रिय
यासंबध्यतां ननु तच्छेषभूताभ्यां गुणवृद्धिभ्यां प्रधानान्वयस्य संभवतस्त्यागायोगादिति चेन्न ॥ यत्र हि गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपका
राय महत्ते प्रभवति तत्रात्मनोपि संस्कारमनुभूय प्रधानेन संबध्यते ॥ यथा पानीयमेलारिसंस्कृतं पुरुषेण ॥ उक्तं च ॥ गुणः कृतात्मसंस्का
रः प्रधानं प्रतिपद्यते ॥ प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तत इति ॥ इह गुणवृद्धोः क्तिद्रुहणेन विशेषितयोः प्रधानस्य महानुपकारो भव
ति ॥ व्यवहितस्यापि प्रतिषेधे सिद्धेः क्रोः कित्करणं चात्र ज्ञापकं ॥ अन्यथा प्रधानेनैवान्वये निर्दिष्ट परिभाषायाश्चोपस्थितौ सत्याव्यवहि
ते निषेधस्याप्रवृत्तौ व्यर्थमेव क्रोः कित्वं स्यात्तस्माद्यथा व्याख्याने मेव साधु ॥ ननु नयदीयं परसप्तमी तर्हि शचडन्ते दोषः ॥ लघूपधलक्षण
गुणप्राप्तेरिति चेन्न ॥ अंतरंगत्वादियद्बुद्धिप्रवृत्तेः धिधारणे ॥ रिपिगतौ ॥ तुदादयः धियतिरियति ॥ पियति णिश्चिदुस्तुभ्यः कर्त्तरि चड अ
शिश्चियत् ॥ अदुदुवत् ॥ असुस्तु नत् ॥ इहति पमाश्चित्य प्राप्तौ गुणो बहिरंगः शचडान् अयाविषडुवडा वंतरंगौ ॥ तदुक्तं ॥ शचडन्तस्योत

श. को.
५६

रंगलक्षणत्वादिति ॥ मृजेरजादौ संक्रमेदृद्धिर्बेध्यते इति काशिकायां । इदं च कुको गुणवृद्धी इति सूत्रप्रसंगाद्द्वेयाकरणांतरमतत्वेनोक्तं भाष्ये ॥ अ
स्यार्थः संक्रामतोपक्रामतो गुणवृद्धी अस्मादिति व्युत्पत्त्या गुणवृद्धिप्रतिषेधनिमित्तभूतः कृत्यत्ययोत्र संक्रमशब्देनोच्यते ॥ योगरूढेः ते
न मरीमृज इत्यत्र धात्वंशलोपनिमित्ततयार्द्धिप्रतिषेधहेतावप्यत्रत्ययेनासौ विकल्पः प्रवर्तते इत्यवधेयम् ॥ अतएव कृत्यत्विवेति वच
नं तत्र भाष्ये कृतं ॥ मृजेति ॥ मार्जेति ॥ अत्र हरदत्तः अचीत्युच्यमानेपि रस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति सिद्धे आदिग्रहणं मुख्या जादि
ग्रहार्थं ॥ तेन व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ यूयं ममृज ॥ त्वयाममृजे इत्यादौ न भवतीति ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ मुख्या जादिपरिग्रहे प्रमाणाभावात् ॥ नहि
भाष्ये आदिग्रहणं कृतं ॥ येन त्वदुक्तार्थो लभ्येत ॥ किंतु कृत्यत्विवेति वचनं पठितं ॥ यत्तु ननु प्रागुक्तं भाष्ये ॥ इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ
संक्रमेद्विभाषावृद्धिमारभंत इति ॥ तत्तु तदादिपरिभाषावल्लभ्यवाक्यार्थानुवादमात्रं न तु परकीयविधिवाक्यशरीरमिदं येन त्वदुक्तं मयं
जापयेत् ॥ अतएवात्रेयो मृजेति भिदादिपाठात् अङ्गणपाठादेव वृद्ध्या भाव इत्याह ॥ अतएव रक्षितेनापि धातुप्रदीपेतुं दपरिमृजस्तु दपरि
मार्जे इत्युभयं दर्शितं ॥ दुर्घटवृत्तौ तु तुं दपरिमृज इत्यत्र व्यवस्थितविभाषावृद्धिर्नैत्युक्तं ॥ अतएव धातुवृत्तिषु यूयं ममृज ममार्जेति रूपद्व
यमुदाहृतं ॥ यत्तु मुख्या जादिग्रहणवादिनोपि मते अत्र वृद्धिविकल्पो दुर्वार एव ॥ तथाहि ॥ मध्यमपुरुषबहुवचनस्याप्यस्य परस्मैपदाना
मिति सूत्रेण विधीयमानो अकारदेशो अलोत्यस्य प्राप्नोति ॥ नचैवं विधिर्बैयर्थ्यं ॥ णलादीनां यथा संख्यसंपादनेन चरितार्थत्वादित्यां शेषे
भाष्ये एवं द्वेधा समाधास्यति ॥ अकारद्वयात्मको यमनेकाल्त्वात्सर्वादेशः ॥ यद्वा धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति यकारमात्रस्याकार इति
तत्र पक्षद्वयेपि अतो गुण इति पररूपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात् मुख्या जादित्वमप्यस्त्येवेति कैश्चिद्हरदत्तमिश्रमेतदूषणमुक्तं । तन्न । आद्यंत

राम
५६

चदित्यतिदेश इव स्थानिवद्भावेऽपि सुख्यत्वाभावस्य सुवचत्वादिति दिक् ॥ स्यादेतत् ॥ अचिनोदमार्तद्वत्त्वाद्यौ स्थानिवद्भावेन तिपोडित्वात्कुत्तिचे
 तिगुणवृद्धिनिषेधः स्यात् ॥ नचोत्पत्तिवित्वात्स्थानिवद्भावसंभवः अनुबन्धकार्येष्वनल्लिधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः अन्यथा अचिनवन्प्रमार्ज
 इत्यादावपित्वेन सार्वधातुकमपि दिति डि-त्वापत्तेः इह च ज्ञापकं न ल्यपीति सूत्रं ॥ अन्यथा ल्यपः कित्वाभावादेव ईत्वा प्रासौकिं न निषेधः
 न सूत्रेण ॥ यत्तु सेह्यपि चेति अपि ह्यचनं ज्ञापकमिति ॥ तन्न ॥ शृणीहि विप्रतः प्रतीत्यादौ स्थानेतरतमपरिभाषया पित्वाद्नुदात्तस्य सिपः
 स्थानेऽनुस्मृत्यैव हेः प्रासौ उदानसं पादनेन चरितार्थत्वात् ॥ अपित्वसामर्थ्याद्विज्ञांतरतमपरिभाषाबाध्यते ॥ प्रतिपत्ति लाघवार्थमुदात्त
 तद्विज्ञातव्ये अपि ह्यचनं ज्ञापकमिति वास्तवम् ॥ न्यायसिद्धोप्ययमर्थः अनुबन्धानामनेकांतत्वेन स्थानिकोटावप्रविष्टतया स्थान्यल्लभ्य
 विधिविषयकस्यानल्लिधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः अनुबन्धासंकांता इति मतेऽपि स्थानित्वप्रतीतेः प्रागेवांतरंगेण लोपेन तेषामपहारात् ॥ त
 स्मा ल्लडाद्यादेशानां तिवादीनां स्थानिवद्भावेन डि-त्वं दुर्बलं इति ॥ अत्राहुः पासुट्परस्मैपदेष्विति सूत्रे डि-ह्यचनं ज्ञापकं लादेशानां स्थानि
 वद्भावेन डि-त्वं न भवतीति ॥ तथा च वार्तिके लकारस्य डि-त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावसंग इति चेद्यासुटो डि-ह्यचनात्पि ह्यप्रति ॥ ननु स्तु या
 दित्यादौ अनिग्लस्य वृद्धिप्रतिषेधार्थं चिनुयुरित्यादौ नुसिचेत्यस्य प्रतिषेधार्थं च यासुटो डि-त्वमस्तु ॥ उतोरुद्धिर्लुकिहलीत्यत्र हि उत
 इति निर्दिष्टस्थानिकृतया इकूपरिभाषानोपतिष्ठते ॥ नुसिचेति तु कि-तिचेत्यस्यापवादस्य ॥ तथा च स्थानिवद्भावलब्धं डि-त्वं स्तुयाच्चि
 नुयुरित्यत्र वृद्धिगुणो निषेधनात् ॥ पुनर्दि-त्वसामर्थ्यात्तु न दुभयनिषेधा भविष्यति तथा च वृद्धिगुणनिषेधे चरितार्थे यासुटो डि-त्वं कथं स्यादे
 शेषु लाग्र्य डि-त्वस्य विरहे ज्ञापयेदिति चेत् ॥ उच्यते ॥ उत औदितिवक्तव्ये वृद्धिग्रहणं संज्ञापूर्वकं विधिरनित्योपस्थादित्येवमर्थः ॥ तेन स्तु

श. को.

५७

यादित्यत्र न वृद्धिः तथा चिनुयुरित्यत्र न गुणः कसस्याचीत्यतो चीत्यनुवर्त्य भजादौ जुसिगुणविधानात् ॥ मिदेर्गुणो जुसिचेत्यकारप्रश्नः
प्यअच्चासावुस्चेतिकर्मधारयाश्रयणेन अजादावुसिगुणविधानाश्रयणे तु च कुर्जहु रित्यादावतिप्रसंगः गुणेतिलुप्तविभक्तिकं उजुसी
तिवच्छेदः उकारादौ जुसीतिवार्थः जुसिगुणेण सुप्रतिषेध इति वार्त्तिकमप्युक्तरीत्या सिद्ध्यर्थकश्च न परमिति तावद्वात्तिककारस्य तद्दयं ॥ भा
ष्यकारमज्ज्ञेत्तु सार्वधातुकमपि दिति सूत्रे अपि दिति योगं विभज्य डि. दिति चातुवर्त्य आहृतिं चाश्रित्य डि. च्चपि न्न भवतीति पिच्च् डि. न्न भवतीति
वाक्यार्थद्वयवर्णनं ॥ इदं च हलः अइति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥ तेन ब्रूतादित्यत्र ब्रुवर्द्धनता तड. औपदेशिक डि. त्वेनांतरंगेण अतिदेशिकस्य ब
हिरंगस्यपित्वस्य बाधात् ॥ अतिदिष्टादुपदिष्टं वलीय इति न्यायात् ॥ अचिनोदित्यादौ तु औपदेशिकेन तिवादीनां पित्वेन लाश्रयमातिदेशि
कं डि. त्वं बाध्यते ॥ तेन गुणादिसिद्धिः अस्मिंश्च पक्षेण सुतो डि. त्ववचनं न ज्ञापकं किंतु मूर्ज्यादित्यादावप्राप्त डि. त्वविधायकम् ॥ तेन च पित्व
स्य चिनोतीत्यादौ सावकाशस्य बाधः अतः स्तुयादित्यादौ पिति हलीति विधीयमाना वृद्धिर्न प्रवर्त्तते ॥ चिनुयुरिति तु प्राश्वदेव सवर्थनीयं ॥
पूर्वोदाहृतवार्त्तिकमते तु ब्रूतादित्यत्र ईदृशोति ॥ आगमशासनमनित्यमिति तु कथंचित्समाधेयः वस्तुतस्तु हलश्चः शानझाविति शान
चः शित्करणेन क्वचिदनुबंधकार्यं न त्विधाविति निषेधः प्रवर्त्तत इति ज्ञाप्यते ॥ तेन ब्रूतादित्यादौ न कश्चिद्दोष इति ॥ अतएव भाष्यमते भवि
षीष्टेत्यत्र डि. त्वं न करिष्यमाणेत्यत्रोगिल्लक्षणष्टल्लक्षणश्च डी प्रेतिदिक् ॥ दीधीवेवीटाम् ॥ दीधीवेव्योरित्यत्र गुणवृद्धी नस्तः आदीध्यवेभ
आधीध्यकः आवेव्यनं ॥ आवेव्यकः अकण्ठिषं ॥ अरणिषं ॥ कणिताश्चोरणिताश्चः इह अमं प्रति सिजंत मंगंति पोडादेशे प्रति तु कणित इति तांतं मंगं
तस्य अमंडादेशं च सार्वधातुकं निमित्तीकृत्य लघूपधगुणः प्राप्तो नेन निषिध्यते ॥ वृद्धिस्तु इदो न संभवत्येव ॥ जुडंततां स्फोरयितुं च इत्यस्य

राम

५७

प्रयोगः न हित जन्ते तन्मतेषां हि संज्ञा प्राप्तिः प्रत्ययावयवत्वात्तस्य ॥ अथ दीर्घस्ये ॥ धीर् अनादरे वेञ्जतंतु संताने ॥ वी गत्यादिषु ॥ एतेषां
 मिह ग्रहणं कुतो नेति चेत् ॥ न अवश्यं प्रसिद्धापेक्षया समुदायप्रसिद्धेर्बलवत्वात् किंच चतुर्णां ग्रहणे भिद्येते ॥ संदेहार्थं दीवे धी वी वी इत्ये
 व ब्रूयात् ॥ इदं चात्र आगमसंवरणत्वेन तु दृष्टमता विनिधातुः ननु धातुसाहचर्याद्वा तु रेव गृह्यतां ॥ मैवं ॥ साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वा
 त् ॥ अन्यथा हि स्थिश्चतुरिति कृत्योर्थे इति सूत्रे कृत्योर्थे ग्रहणं न कुर्यात् ॥ हि स्थिरिति मुजंताभ्यां साहचर्येण चतुरित्वस्यापि स्रजंतस्य ग्रहण
 संभवात् ॥ अतएव आगमापेक्षया प्रकृतेरभ्यर्हितत्वाद्दीर्घः पूर्वनिपातः सूत्रे कृतः इदोपि धातुत्वे तु प्रकृतित्वाविशेषेण चूत रत्वात्तस्यैव
 पूर्वनिपातः स्यात् ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ दीर्घको वेव्य क इति यदुदात्तं तं दीर्घावे वीभ्यां शुद्धाभ्यामेव ण्वुलिरूपं न तु ण्यं ताभ्यामपि ॥ यत्तु यी
 वर्णयोरिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं ॥ वर्णशब्दो वर्णविस्तारे इति धातोः पचाद्यजंतः श्रूयमाणसु वद्वर्णे यथा स्यात्तु ते मायदित्येवमर्थः तेन ण्यं
 ताभ्यां ण्वुलि णिलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेपि श्रूयमाणत्वाभावालोपाभावे यणि कृते दीर्घको वेव्य क इत्येव शुद्धे नुसमात्कारं रूपं भव
 तीति ॥ तदेतन्नाग्लोपि शास्त्रदितामित्येतस्मिन् सूत्रे भाष्यकारैरेव ण्यंतस्य दीर्घक इति रूपं शुद्धस्य तु दीर्घक इति व्युत्पत्तिरिति त्वात्सिद्धान्त
 विशेषादुपेक्ष्य ॥ तत्र हि वर्णग्रहणं लुप्ते पीवर्णे यथा स्यादित्येवमर्थमित्याशङ्क्य स्थानिवद्भावेन सिद्धेरन्तरंगत्वाणि लोपस्माग्यी वर्णयो
 रितिलोपसिद्धेः च वर्णग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥ ननु वर्णग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याशङ्क्य भाष्यकारोक्तादन्यमेवानुसृत्य ब्रूम इति चेत् ॥ सत्य
 म् ॥ तथापि यथोत्तरं सुनीनां प्रामाण्याद्वाप्युद्धिस्तदवस्थेवेति दिक् ॥ स्यादेतत् ॥ दीर्घावे व्योर्दित्वात्किमुक्तिरिति सूत्रेण निषेधोऽस्तु किमि
 ह दीर्घावे वी ग्रहणेन ॥ मैवम् ॥ इग्लक्षणयोर्दिस निषेध इत्युक्तं ॥ न च अवोञ्जितीति वृद्धिरित्यलक्षणा ॥ किंच ॥ कार्यो निमित्तत्वे पूर्व

णसिद्धिः संभवेदपि। न च कार्यं निमित्ततया श्रीयते॥ च्यवते प्लवते इत्यादावपि गुणनिषेधापत्तेः अत्र वल्लिङ्गकुरादमध्ये कूडशब्दे इत्यस्य पाठः स्थंडिलाच्छ्रियतरीति निर्देशश्च। यत्तु प्रकृतसूत्रे दीधीवेन्योर्ग्रहणमेवैतत्परिभाषाज्ञापकमिति॥ तन्न॥ अनिग्लक्षणवृद्धिनिषेधेन चरितार्थत्वात्॥ भाष्यमतेऽतस्तूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानतया उक्तपरिभाषायां किं गान्तरस्यैवानुसर्त्तव्यत्वाच्च॥ स्यादेतत्॥ यदि कार्यं निमित्तत्वे न नाश्रीयते कुथं तर्हि ऊर्णं न विषतीत्यत्र हिर्वचने चीति नुशब्दस्य द्वित्वं॥ इष इत्यस्य अजादित्वेऽपि द्वित्वं प्रतिकार्यं मध्ये प्रविष्टतया निमित्तत्वासंभवात्॥ सन्यङोरिति षष्ठीमाश्रित्य सन्नतस्य द्वित्वविधानात् अन्यथैव प्रसीषिषतीति सन्नो द्वित्वं न स्यात्॥ यत्तु सन्यङोरिति सप्तम्याश्रयणेऽपि सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्याद्वित्वं भविष्यतीति॥ तन्न। दित्सधित्सादिभ्यो यङ्त्वनिति प्रतिबंधेन अचो यदिति यत्प्रत्ययोत्पादने न चाकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात्॥ अन्यथा अरिषिषतीत्याद्यसिद्धेश्च॥ यदि हि तत्रापि स्थानि वत्स्यात् इतो हिर्वचने कृते अरिषिषतीति स्यात्॥ अत्रोच्यते॥ कार्यमनुभवन्नेव कार्यं निमित्ततया नाश्रीयत इति परिभाषार्थः अरिषिषतीत्यत्र हि अजादेर्द्वितीयस्येति रिसूत्रे द्वित्वप्रवृत्तिः तद्वन्मर्मतश्च इत्सुशब्द इति नासौ द्वित्वं प्रतिनिमित्तं कार्यमात्कात्॥ ऊर्णं न विषतीत्यत्र तु न वशब्दस्य द्वित्वं प्राप्तं॥ तत्सूत्रं तर्गतं च इत्सुशब्द इति भवत्येव निमित्तं॥ तद्वावभावितामात्रेण ह निमित्ततेति सन्यङोरितिसूत्रे भाष्यकारैरेव स्फुटीकृतत्वात्॥ तच्च हिर्वचने चीति स्थानि वद्वावानुशब्दस्य द्वित्वमुचितमेव॥ यत्तु हिर्वचने चीतिसूत्रे अचि किं जे श्रीयते देधीयते इति प्राचां प्रत्युदाहरणं॥ तदा पाततः प्रीय प्रीय इत्यस्य द्वित्वभाक्ततया ई प्राध्मो रितीत्वं प्रतिनिमित्तभूतस्य यङो द्वित्वं प्रत्यनिमित्तत्वात्॥ तस्मात्तत्र अचीत्यस्य अधिजगदित्येतद्वैषम्यावर्त्य बोध्यं॥ गाङ्गुलिटीति द्वित्वं कर्कशं निर्देशमाश्रित्य लावस्थाया मेव गाङ्गादेशविधानात्॥ अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्वावस्येति तत्र

त्यसार्तिकमपि अधिजगदित्येव स्मिन्नुदाहरणे कार्यतिदेशाश्रयणे अजगहणवैयर्थ्यादित्येव योज्यमिति दिक् ॥ यत्तु असिद्धवत्त्वेव स्थिते अ
 प्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्राश्रयत्वं स्थानितयानिमित्ततया वाक्यं चिदाश्रयणमात्रेण न तु निमित्ततयैवेत्याग्रहः तेन शाहावि
 तिशाभावो हेर्धित्वे कर्त्तव्ये असिद्धौ भवति ॥ अन्यथा धित्वे हेः कार्यतयानिमित्तत्वाभावादसिद्धत्वं न स्यात् ॥ अतएव समानाश्रयमात्रेण
 माभीये असिद्धमित्येव न तु समाननिमित्तमिति ॥ इदं च सूत्रं भाष्यवार्तिकयोः प्रत्याख्यातम् ॥ तथा हि ॥ दीर्घवे व्योम्ना न्द्रसौधात् ॥ न तु लोके
 प्रयोगार्हो ॥ सूत्रं न सिचानयोरुणो दृश्यते ॥ होत्राय वृत्तः कृपयन् दीधेत् ॥ अदीधयुर्दीशराज्ञे वृता सदित्यादौ ॥ न चायं बाह्यलोकैर्न समाधेयः
 तथा सति निषेधसूत्रानारंभस्येव लाघवेनोचितत्वात् ॥ तथा इदोपि ग्रहणं व्यर्थं ॥ आर्द्धधातुकस्येडित्यत्र हि नेदुर्लभं कृतीति सूत्रादिग्रहण
 मनुवर्त्तते ॥ तच्च द्रवो विकाराभावाच्च ॥ इदं देव न तु विवृत इति व्याख्यानात् ॥ ततो लघूपधगुणाभावात् सिद्धं कर्णितं चोपनिता च इत्यादि ॥ न
 चैवंपिपठीरित्यत्र दीर्घो न स्यादिति वाच्यं ॥ तस्य नियमं प्रत्यसिद्धत्वात् ॥ अपाठीरित्यत्र सवर्णदीर्घस्तु न वार्यते ॥ सिद्धोपनिता कादेशे सिद्धो
 वक्तव्य इति ज्ञापकात् ॥ यद्यपि अंगधिकारे क्रियमाणो नियम आंगमेव विकारं व्याचर्यति तेन वोरिति अकः सवर्ण इति च दीर्घो भवत्येव ॥ ग्रही
 तेत्यत्र तु ग्रहीति दीर्घात् आरंभसामर्थ्यादीर्घो भवत्येव ॥ इदं त्वं वशिष्यते ॥ पिपठी विब्राह्मणकुलानीत्यत्र सांतामहतः संयोगस्येति दीर्घत्वं न स्या
 त् ॥ सिद्धत्वात् सांगत्वात्ते जांसीत्यादौ चरितार्थत्वाच्च पिपठीरपाठीतृगृहीतेत्यादि पूर्वोदाहृतेभ्योऽस्य वैलक्षण्यादिति अत्राहुः पिपठी
 पीतिप्रयोगो असाधुरेव न तद्यत्र नुमागमो लभ्यते ॥ अलोपस्य स्थानिवद्भावेनास्य लं नत्वात् ॥ न चैवमजंतत्वं प्रयुक्तो नुमस्यादेवेति वाच्यं
 तस्य सकारादुत्तरचप्रसक्त्या दीर्घस्य तथाप्यप्रवृत्तेः सातसंयोगाभावात् तत्त्वस्तु न स्त्वजंतत्वं प्रयुक्तो नुमत्र न भवत्येव ॥ स्थानिवद्भावात्

श. कै.
५९

भवात् ॥ अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ हि सः न चाजंतमनादिष्टादचः पूर्व ॥ येन तस्य नुमिकर्तव्ये अल्लोपः स्थानिवत्स्यात् ॥ ननु झल्ले तत्त्वप्र
युक्तो नुमदुर्वारः न च तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवद्भावः शंस्यः कौलुसंनस्थानिवदिति निषेधात् ॥ अन्यथा सखीयतेः क्विपिसखीः सुतीयतेः सु
तीरित्यादि न स्यात् ॥ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणादेशप्रसंगात् ॥ अत्रोच्चते ॥ किलुगुपधात्वे च डपरिह्रासकुत्वेषूपसंख्या न प्रिति ताव
हार्तिकशरीरं ॥ तत्र कीर्त्यशो यद्यपि द्वेधा व्याख्या स्यात् ॥ कौलुसंनस्थानिवदिति ॥ कौविधिप्रतिनस्थानिवदिति च ॥ देवयतेः क्विपिदयूरित्यादे
रन्यतरव्याख्यानाश्रयणेन सिद्धावपि सखीयतेः सखीरित्यस्याद्यव्याख्यासंनिधौ असिद्धेः लवमाचक्षाणोलौरित्यस्य द्वितीयव्याख्यानं
विनाऽसिद्धेश्च ॥ तथापि कौविधिप्रतीतिद्वितीयव्याख्या न मेव सार्वत्रिकं ॥ कौलुसमिति तु क्वचित्कं ॥ ख्यत्यादित्यत्र मपर्यंतस्थे ख्यत्र च भाष्यादा
वाश्रितं न तु सार्वत्रिकं ॥ अत्र च ड्डग्रहणप्रत्याख्यानपरमत्रत्यभाष्यमेव प्रमाणं कथमन्यथापि पठिषीत्यादौ दीर्घस्येष्ट्विसूत्ररीत्या च तं ह्या
भेडग्रहणं प्रत्याचक्षीतं ॥ तस्मात्पि पठिषि ब्राह्मणकुलानीत्येवरूपं भवतीति ॥ हलोनन्तराः संयोगः ॥ अज्भिरव्येचहितः हलः संयोगसंज्ञाः
स्युः संज्ञाप्रदेशाः संयोगांतस्य इत्येवमादयः इह अन्तरशब्दे न छिद्रवाचिना बहुव्रीहौ नि छिद्रादित्यर्थलाभादवयवैः संज्ञमानभावं ॥ आधे
यप्रधानेनांतरेत्यव्ययेन सह बहुव्रीहौ तु आधेयनिषेधप्रतीतेरवग्रहेपि भाव्यमेव संज्ञया ॥ न हितत्रान्नरामध्ये किंचिदस्ति किं सुमंध्यमात्रं वर्त
ते ॥ मात्राहस्वस्तावदवग्रहांतरमिति प्राप्तिशारख्यबलेन तत्र मात्राकालावसानाभ्युपगमात् ॥ यत्तु प्रातिशाख्यांतरं अर्द्धमात्रो वग्रह इति त
त्तु सर्वत्र संहितायां अर्द्धमात्राकालस्य सत्त्वात्ततोतिरिक्तोर्द्धमात्राकालो वग्रहेस्तीत्येवंपरं अतः प्रातिशाख्ययोरविरोधः तदिह कतरः प
क्षाग्राह्य इति चेत् ॥ उभयथा ॥ इति भाष्यकाराः न च षुडत्यादौ सत्यां संयोगसंज्ञायां संयोगे गुर्विति गुरुत्वाद्गुरोरनृत इति पुतेन भा

राम
५९

व्यं॥ नत्वन्यथेति महान्कले विनिर्दिष्टः नत्वशं पदद्वयाभ्युपगम इति चेत् ॥ न॥ अस्त्वित्यस्याधिकरणवत्तेर्द्वाराद्धृतसंबंधाभावात् ॥ विचार्य मा-
 णानामित्यादौ तु वाक्यस्य देरित्ये मुवर्तते ॥ ननु गुरोरनृत इति ॥ नन्वसुभबोऽस्यः दिगादिषु पाठयत् ॥ अपो योनियन्तुषु चेति सप्तम्या अ-
 लुकृततः संबुद्धौ हे अप्सस्ये त्यस्यस्यादेव फलभेद इति चेत् ॥ अत्राहुः नैवं विधेविषये अवग्रहपदकाराः कुर्वन्ति इति ॥ अत्रच संप्रदाय एव श-
 रणमिति बोध्यम् ॥ युक्तं चेत् ॥ गोभ्यो गातुं गोभिर्मदायः चित्रद्वंद्वजाराजकाददन्त्यके ॥ इत्यादौ गोभ्यो गोभिः राजकादित्यादीनां सत्यपि पद-
 त्वे अवग्रहाकरणात् ॥ ईषिवांसमिति स्त्रिय इत्यादौ ईषिवांसमिति विनापि पदसंज्ञां कसोः पूर्वमिडागमांतेऽवग्रहकरणेन एतेन सिसासन-
 ॥ उक्थशोभः ॥ रिषिष इत्यादौ पदकाले सत्त्वह्रस्वत्वाद्योपिव्याख्याताः ॥ यत्तु मानो महान्तमिति मंत्रे वेदभाष्यकारैरुक्तं ॥ छांदसः पदका-
 लीनो ह्रस्व इति तदपि संप्रदायमात्रपरतया कथंचिन्नेये ॥ नक्षणेन पदकाराः इति भाष्ये पदविभागः पौरुषेय इति कैयतदिभिरुक्तत्वात् इ-
 ति दिक् ॥ कथं तर्हि तत्र तत्रावग्रहे विशेष इत्युच्यत इति चेत् ॥ अवांतरपदत्वे सत्यवग्रहः क्रियत इत्युत्सर्गमभिप्रेत्येति ग्रहणम् ॥ असु योनि-
 र्वा अस्व इत्यादावपि सुशब्दात्पूर्वनास्त्यवग्रहः अवांतरपदसंज्ञानेकत्वे उत्तरादौ प्रवृत्तिकया वग्रह इति वैदिकसंप्रदायात् ॥ अतएव मयू-
 ररो मभिरित्यत्राभिसः पूर्वमवग्रहः नमउक्तिभिरित्यत्राप्येवं ॥ द्वंद्वप्रणः पुराणैवेत्यत्र वेवशब्दात्वागिति दिक् ॥ महासंज्ञाकरणमन्वर्थसं-
 ज्ञाविज्ञानार्थं ॥ संयुज्यते स्मिन्समुदाये वर्णा इति ॥ तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्ननु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं ॥ तथा हि सति निर्या-
 यादित्यादौ यकारः संयोग इति वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं स्यात् ॥ सिद्धांते तु अचोरहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि न स्यात् सिद्धतयानिर्वायादित्यादा-
 वेत्वं न भवति ॥ किंच प्रत्येकं संज्ञेति पक्षे संलक्षणीयेत्यत्र कृतश्च संयोगादेरिति द्रष्टव्यम् ॥ संह्रियत इत्यत्र गुणोर्निसंयोगाद्योरिति गुणः स्यात्

शुकी
६०

॥ दृषत्करोतीत्यत्र ककारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगांतलोपः स्यात् ॥ शक्तावस्तेत्यत्र झलितकारे परतः स्कोरितिलोपः स्यात् ॥ निर्पात
इत्यादौ संयोगादेरातोधातोर्ध्वत इति निष्ठानत्वं स्यात् ॥ जातौ चेदंबहुवचनं ॥ हल इति ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वचनात् ॥ तेच ह
योरपि संयोगसंज्ञा भवति ॥ अतः शिष्येत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिध्यति ॥ यत्र तु बहुवोहलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहुनां वा विशेषेण सं
ज्ञा ॥ नच एकाच द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव स्यादिति वाच्यम् ॥ वैषम्यात् ॥ तथाहि ॥ द्विर्वचनं समुदायावयवैकाचोर्युगपत्कर्तुमशक्यं
॥ संज्ञानुशक्या ॥ तथा समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति ॥ वृष्यप्रचलन्सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात् ॥ इहनु समुदाये
प्रवृत्त्या संयोगसंज्ञयानावयवानां तत्कार्यसिद्धिः अतो अविशेषेण द्वयोर्बहुनां च संज्ञेति स्थितं ॥ यदितु बहुनामेव स्यात्तर्हि संस्वर्यत इत्य
त्र गुणेर्नीति गुणो न स्यात् ॥ गोमान्करोतीत्यत्र संयोगांतलोपो न स्यात् ॥ निर्गलान इत्यादौ निष्ठानत्वं न स्यादिति दिक् ॥ अननुयदि द्वयोरपि सं
ज्ञानर्हि दुंद्वीयतेः सनि इन्दि द्विषतीति न स्यात् ॥ इह हि संयोगौ द्वौ नदौ दौ च ॥ तत्र नकारस्येव दकारस्यापि नेत्यादिति हित्व निषेधः प्राप्नो
ति ॥ नैष दोषः तत्र हि अजादे रित्यनुवर्तते ॥ साच कर्मधारयात् च मी ॥ तेन आदेशः परेन दराः संयोगादयो न द्विस्त्विति सूत्रार्थः एवं
च पूर्वसूत्रे द्वितीयस्येति न कर्तव्यमेवेति वक्ष्यते ॥ हलः किंति तउभ्यां भत्रतनो तेर्द्धउः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वच्चेति डउत्वे सन्यत इ
तीत्वच ॥ व्यस्तोच्चारणसामर्थ्यादुणाभावः यदि हि अचोरपि अनंतरयोः संयोगसंज्ञा स्यामर्हि संयोगांतस्येत्युकारलोपः स्यात् ॥ अनेजस
इति किं ॥ पनसम् ॥ यदीह सकारप्रकारयोः संयोगसंज्ञा स्यामर्हि स्कोरिति सूत्रेण सत्प्रलोपः स्यादिति दिक् ॥ मुखनासिकावचनो नुनासिकः
॥ मुखसहितानोसिको मुखजसिका तयोच्चार्यमाणो नुनासिकसंज्ञः स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशाः ओडे नुनासिकच्छंदसीत्यादयः अभ्रं

राम
६०

अपोवृणानां गभीरभां उग्रपुर्वे इह उच्यते इति वचनः कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्कर्मणिल्युट् ॥ राजभोजनाः शालय इति वदिति वृत्त्यनुसारिणः ॥ भा
 ष्यकै यद्योस्तु उच्यते नेनेति वचनं ॥ करणे ल्युट् सामान्येन पुंसकं ॥ शक्यं च क्षुत् उपहंतुमिति वत् ॥ तेन तु ल्ये क्रिया चेत् ॥ संस्कृते भस्मा इति वच् ॥ इदं च वि
 शेषणानां चाजातेरित्यत्र वक्ष्यमाणेन पदसंस्कारपक्षे गुणवचनागमित्यादिवाचनिकमित्यनेन सह यथानविरुध्यते तथा तत्रैव वक्ष्यामः ॥ ततो मुखं नी
 सिकावचनं यस्येति बहुव्रीहिः ॥ मुखेति किम् ॥ यमानुस्वराणामेव माभूदिति भाष्यं ॥ तत्र वर्गेष्वादितश्चतुर्णां पंचमेपरेतन्मध्ये पूर्ववर्णं यमानुस्वरं वर्णोत्तरं प्रीति
 शारव्येषां गमत्वेन विहितं ॥ तद्यमसंज्ञं ॥ यम इव यमः यमौ हिलोके प्रायेण समानाकारौ भवतः यथा पलिकृक्कीः च खरव्रतुः अग्निः अपृष्टा इत्यत्र कस्वर्गपदस्येभ्यः
 परभागेन तत्सदृशो यमागमः ॥ यन्तूक्तं विवरणे ॥ वर्गपंचमयुक्ताः प्रथमादयो यमादिति ॥ तच्चिंत्यं ॥ अयोगवाहत्वात् प्रातिपदकेन ह्रस्ववरट् सूत्र
 स्थभाष्येण सह विरोधात् ॥ केवलनासिकात्वपरेण यमानुस्वराणामेवेति भाष्येण सह विरोधाच्च ॥ अथेदं भाष्यं न केवलनासिक्यत्वपरं किंतु ॥
 आं इत्यादीनां भागमात्रं नासिक्यं यमानुस्वराणां तु मुखनासिक्यत्वेपि प्रासादवासिन्यायेन नासिकात्वमप्यस्ति न तु तदीयभस्मा मात्रं ॥ तथे
 त्येवं परं तथापि आदितश्चतुर्णां तदसंभव एव ॥ किंचैवं नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति तदुत्तरभाष्यग्रंथविरोधः यद्वैतीत्यादौ यतो न नासिक
 इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्त्या त्वत्पक्षे दोषस्योद्भूतत्वात् अतएव प्रातिशाख्ये ॥ स्पर्शायमानुनासिकाः स्वान्येषु स्पर्शेष्वनुनासिकेष्वित्युपक्रम्य
 प्रदोषु वच्छाश्रुष्वित्यत्र यमनिषेद्धुमारब्धे ॥ न स्पर्शस्योष्मप्रकृतेः परस्माद्यमापत्तिमिति सूत्रे परस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः यमः प्रकृत्यैव स
 दृक्श्रुतिर्वीयमेन मुख्यास्ति समानकलेत्यादिसूत्रांतरेष्वपि स्पष्टमेव यमस्य वर्णोत्तरत्वं ॥ तथानारदीयस्मिष्टायामपि अनंत्यश्च भवेत्सर्वोत्तरं तश्च
 परतो यदि ॥ तत्र मध्ये यमस्ति षेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोरिति ॥ सवर्णः सदृशः अत्र पूर्ववर्णयोरिति द्वित्वमविवक्षितं ॥ यत्तद्व्यादौ जकारद्वयसत्वेपि न्य

श-को-
६१

या अत्र वसवो रंत देवा इत्यादौ जकारद्वयाभावादिति तच्चारव्यातारः। तथा अत्र तं त्रव्याकरणव्यस्य छंदो ग्यलक्षणस्य प्रणेता औदब्रजिरप्य
सूत्रयत्॥ अनंत्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्य गुण इति॥ पूर्वस्य गुण इत्यस्य पूर्व भक्त इत्यर्थः एतेनागमत्वस्य सुटीकरोति तथा संयोगशंख-
लाख्यायोगौ तमशिक्षाया मपि॥ अथ चतुरसराणां मुदाहरणसंयमाय माभ्यां संयमास्ता वद्यथाः ग्मिरिति द्वौ गकारौ यमनकारौ यज्ज् इति
ति द्वौ जकारौ यमजकारावित्यादि॥ तथा तत्रैव ग्रंथारंभो अयस्मिंडोदारुपिंडं पूर्णापिंडश्चेति त्रैधसंयोगं विभज्य यमसहितयमस्मिंडमित्युक्ता
अंतस्थयमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते॥ अशरीरे यमं प्राहुरंतस्थः पिंडनायक इत्युक्तं अंतस्थोत्रवर्गपंचमः अशरीरमिति स्वरभक्त्यादिव ह्यंज-
कल्पिपि विशेषश्चून्यमित्यर्थः लक्षणवशेनैव तदीयस्थलविशेषनिश्चयसंभवात्त्रिपि संप्रदायप्रवर्तकचार्यैः स्वरभक्तेरिव यमस्य अपि व्यंजकोभूता
लिपिर्न कल्पितेत्यर्थः रलयोरूष्मणि परे मध्ये स्वरभक्तिरिति हि प्रसिद्धं शिक्षादौ॥ यत्र तु नैवं विधेन लक्षणेन स्थलावधारणं किं तु प्राकृत्यते॥ तत्रां ग-
त्या लिप्यन्तुं प्रवर्तितं॥ यथा विसर्गादौ॥ पाणिनीयशिक्षाया मपि॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वावर्णाः संभवतो मताः प्राकृते संस्कृते वा पिस्वयं प्रोक्ताः स्व-
यं भुवा॥ स्वराविंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविंशतिः॥ यादयश्च स्मृता त्वष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः अनुस्वारो विसर्गश्च॥ कः शौचापि पूराश्च यौ॥ दुः स्पृ-
ष्टश्चेति विज्ञेया लृकारः पुनस्तवचेति॥ अत्र हि यमानां पृथग्गणनात् स्पष्टमेव वर्णांतरत्वं॥ गणनात्विध्यं॥ अइउ ऋइति चतुर्णां द्वैतद्वैतं पुनर्भेदा-
त्रैविध्ये द्वादशलृकार एकः एचादीर्घपुनर्भेदादष्टौ॥ इत्थं स्वरा एकविंशतिः स्पर्शाः पंचविंशतिः यरलवशषसहेत्यष्टौ॥ यमाश्चत्वारः प्रथमं य-
महितीययमादिभेदेन विभजनात्॥ अतस्तवकुंखुं गुं पुं इति यमचतुष्टयं न्यासादावुदात्तं॥ कचटतपाः कुः खल्लठथपाः खुरित्यादिपरिभाषा मा-
श्रित्य तच्च दुत्तरस्याशरीरस्यापि कथं चित्प्रदर्शनतोत्तर्यकचेदमिति ध्येयं॥ अनुस्वारविसर्गः कः पाश्चत्वारः दुस्पृष्टश्च बहुचानां प्रसिद्धः ई

राम
६१

लेबोल्हेति॥ इत्यत्रिषष्टिः॥ लृक्प्रत्ययस्य पुनस्तंभवत्तेन सहचतुःषष्टिः तदेतदुक्तं॥ संभवत इति॥ हयवरदसूत्रे क्षीरोदकारोप्याह॥ वर्गोत्येनं त्यास्य
 रेतयोर्मध्यवर्तीनासिकास्थानोयमइति॥ यत्तु कश्चिदाह॥ यमादेशः न च तेषामानुनासिक्यस्येतद्ज्ञस्तद्गन्तीत्यादौ यरोनुनासिक इ
 त्यनुनासिकादेशापत्त्यनैव दोषो नैव प्रयोजनमिति भाष्यं विरुध्येतेति वाच्यं॥ व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति॥ तत्तु च्छं॥ प्रागुक्तप्रातिशा
 रदीयशिखादिसकलग्रंथविरोधेन आदेशपक्षस्य गर्भस्त्वावेणैव गतत्वात्॥ व्यवस्थितविभाषाकल्पनस्य निर्मूलत्वाच्च॥ एतेन सुतदीयसिखेन
 प्रामाण्यभ्रमेण अनुपसर्गादज्ञ इत्यादौ च वर्गाभावे दृढीकृत्य श्रुत्वा भावं साधयंत स्तदनुगामिनोऽपि परास्ताः॥ नारादेनैव स इत्येव जकार इ
 यस्य स्फुटमेभिधानात्॥ तस्यैतस्य त्रयस्यास्थामज्ञां पर्वणमितीत्यारण्यकप्रयोग इव सजानीय समभिव्याहारान्न स्पष्टं भेद इति सुप्रसिद्धं
 शास्त्रे॥ अतएव न व्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्य वा विशेषोस्तीति भाष्यं॥ व्यंजनात्परस्य व्यंजनं परं यस्येत्येवं भूयस्य च दुर्लभो भेदाभेदविभाग
 इत्येवं परतया तत्र तत्र कैयटेन व्याख्यातं॥ अतएव च बहुषु पुस्तकेषु तज्ज्ञापयत्याचार्य इति भाष्यग्रंथः॥ अनुपसर्गादिति सूत्रं पि के पां चित् श्रु
 त्वपाठः संमत एव॥ पाठांतरं तु अल्पाक्षरं आलुचनदसहने इति वत्सौत्रत्वादसंक्षिप्त्या वा समाधेयमिति दिक्॥ तदेतत्सकलमभिधाय प्रक्रि
 याप्रकाशेण रुचरणैरुक्तं॥ तज्ज्ञानमित्यादौ तु श्रुत्वं भवत्येव॥ यमश्च मुखनासिक्यः केवलम् नासिकास्थानो वेति मतद्वयं॥ नासिक्या नासिका
 स्थानाः मुखनासिक्या वेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यात्॥ अनुनासिकविषये तु दृशं नत्रयं॥ कृत्स्नो वर्णो मुखेन नासिकया वाच्चार्यत इत्येकं॥ पूर्वो
 भागो मुखेन॥ परो नासिक्येति द्वितीयं तद्वैपरीत्या नृतीयं द्वितीयं तृतीययोर्गमिमात्रस्य नासिक्यत्वेऽपि तदुपरागाद्वागांतरमपि तद्वदवभासते
 । तथा च नासिकान्वयस्य भागमात्रविषयतया नासिकावचनग्रहणेन मुखनासिक्यो वर्णो न गृह्येत॥ किंतु मतविशेषे केवलं नासिकास्थान

श. ६२. तत्रायमादयसवगृह्येरन् ॥ ततश्चविधिप्रदेशे आडोनुनासिक इत्यादौ यमानुस्वारा एवविधीयेरन् ॥ विडुनोरनुनासिकस्यादित्यादौत्वनुवादेअप्रतिप
 तिरेवस्यादित्युदाहृतभाष्याशयः ॥ तस्माद्दर्शनेद्वयेमुखपदोपादानं सार्थकमिति स्थितं ॥ अथमदर्शनेतुप्रासादवासिन्यायाप्रयणेनोभयवचनाना-स
 पिसिद्धासंज्ञा ॥ आन्तरतम्याच्चविधिप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामप्रवृत्तिः तथाचमुखशब्दोपादानंनकर्तव्यमिति भाष्येस्थितम् ॥ मुखवचनइत्येवोक्ते
 तु कचतपादीनामपि स्यात् ततश्चशक्तइत्यत्रकलोपः स्यात् ॥ पक्वइत्यत्रकलोपः स्यात् ॥ तत्रामित्यत्रपलोपः स्यात् ॥ ओदनपगित्यात्वनुनासि
 कस्यक्विड्लोरिति दीर्घः स्यात् ॥ अनुपश्वात्नासिकाव्याप्रियते यस्मिन्नासिकायाः पश्चान्मुखं व्याप्रियते यस्मिन्निति वाऽन्वर्थसंज्ञेयं तेन नासिका
 व्यापारस्य भागविषयकत्वसूचनात्प्रासादवासिन्यायस्याविषयो यमिति ध्वनितं ॥ एतच्चसूत्रंप्रत्याख्यातुंशक्यम् ॥ प्रदेशवाक्येष्वावप्रागु
 क्तस्य नासिका मनुगतइत्यस्य बायोगस्याप्रयणेन सकलेषु सिद्धिरिति हिक् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नसर्वणम् ॥ नाल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्यु
 धयं यस्यवर्णस्य येनवर्णेन सहसमानं सतस्यसर्वणो बोध्यः संज्ञाप्रदेशाः अकः सर्वणो दीर्घ इत्यादयः ॥ यद्यपितुल्योसंमितं तुल्यमित्यवयवार्थः
 नौवयोर्धर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु इति सूत्रेण तुलाशब्दासंमितेऽपि हि ध्यानात् ॥ तत्र
 प्ययंसदृशमात्रेरूढः शब्दः ॥ अस्यतिउच्चारयंति अनेनवर्णानित्यास्यं बाहुलकात्करणेण्यत् ॥ यद्वा ॥ आस्यदते अन्नं प्राप्य द्रवीभवतीत्यास्यम् ॥
 अन्येष्वपीति डप्रत्ययः अथवा अन्नेन द्रवीक्रियत इत्यास्यं अंतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि डः परितः खातापरिखेतिवत् ॥ तत्र भवमांस्थ ॥ ज
 त्वादिस्थानं ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥ यस्येतिलोपेहलो यमा मिति यलोपः नचाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः शक्यः यलोपकर्तव्येतन्निषेधात् ॥
 प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्चाभ्यन्तरत्वं ॥ प्रारंभे यत्नोवाप्रयत्नः आभ्यन्तरप्रयत्नाहि वर्णप्रारंभकालसव

व्याप्रियंते॥ तथाचतुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्येति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः यद्वा॥ तुल्यः आस्ये प्रयत्नो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः आस्ये इति विशेष
 पाहात् प्रयत्नव्युदासः आस्ये इत्येकत्वं विवक्षितं॥ तद्धितांतास्यशब्दोपादानसामर्थ्यात्॥ तेन भिन्नस्थानानामर्थो व्युदासः यद्वा॥ तुल्यः
 आस्ये तुल्यास्यः मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः तुल्यास्यः प्रयत्नो यस्येति विग्रहः यद्वा॥ आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः स तुल्यो यस्येति अणुके
 त्वविवक्षादिकं प्राग्वत्॥ तदेवं समासचतुष्टयमपि भाष्ये स्थितं॥ द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः त्रिपदो वा॥ पूर्वभागे तत्पुरुषगर्भः उत्तरभागे वेति॥ तुल्य
 शब्दस्य संबन्धि शब्दत्वाच्च येन सह तुल्यस्थानप्रयत्नं तेन सह सवर्णमिति लभ्यते॥ नहि माता पूज्येत्युक्तैस्त्वसुतमाताभार्या पूज्येत्युक्तं तु पूज
 कस्यैव मातेति दिक्॥ तुल्यस्थानमिति किम्॥ तुल्यप्रयत्नानामपि कचटनपानां माभूत्॥ तेन तर्सेत्यत्र शरीरिति पकारलोपो न भवेति॥ य
 त्वग्रहणं किं॥ चकारशकारयोर्माभूत्॥ सति हि सावर्ण्ये वाकृश्रयो ततीत्यत्र शकारलोपः स्यात्॥ आभ्यंतरत्वं विशेषणमप्येतदर्थमेव॥ अ
 स्ति हि स्वासाघोषविचारान्यबाह्यप्रयत्नसाम्यं च शयोरपि॥ ननु अल्पप्राणत्वमहाप्राणत्वं हन्तो भेदोस्तीति चेत्॥ किंतु न हि सर्वप्रयत्न
 साम्यं विवक्षितं शक्यं॥ अङ्कितद्वयाद्यसिद्धिप्रसंगात्॥ कङ्कयोरपि बाह्यप्रयत्नभेदात्॥ सर्वप्रयत्नसाम्यं हि स्वस्य स्वेनैवाप्यतिनतुपरे
 ण॥ तथाच सवर्णसंज्ञाप्रणयनमपि व्यर्थं स्यात्॥ अणुदित्तुल्यास्यप्रयत्नस्येत्युक्तौ सर्वसाम्यं न स्यात्॥ शरीरशरीरित्युक्तौ हलौ यमां यमीत्य
 त्रैव यथासंख्यप्रवृत्त्या पाहात् प्रयत्नमित्यादौ मकारस्येव शिण्ढीत्यादौ डकारस्यापि लोपो न स्यादिति हि सिद्धांते सवर्णग्रहणं कृतं सचाव्याप्ति
 दोषोपावत्प्रयत्नसाम्यं विवक्षायां तदवस्थैव स्यात्॥ अथ यावद्वाह्यसाम्यं यावदाभ्यंतरसाम्यं वा विवक्ष्येत सवमपि मधुलिदं स्थानमित्य
 अशरीरस्येति सत्येकस्यैव प्रयत्नस्यैव स्थानमित्यर्थः॥ आसाघोषविचारमहाप्राणत्वमहाप्राणत्वप्रयत्नचतुष्टयेनापि साम्यात्॥ अथ स्थानप्रयत्न

शकौ विवेकः। अकुहविसर्जनीयाः कंठ्याः। इचुयशास्तालव्याः। ऋदुरषामूर्द्धन्याः। लतुलसादंत्याः॥ उपपध्यानीया औष्ठ्याः। एऐकंठतालव्यौ॥ ओ
 ६३ औकंठोष्ठ्यौ॥ वकारोदंतोष्ठ्यः॥ जिह्वा मूलीयो जिह्वा मूलस्थानः॥ अनुस्वरी नासिक्यः॥ यलोद्धिधा॥ अभ्यंतरो बाह्यश्च॥ तत्राभ्यंतरश्च नु
 र्द्धा॥ स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता विवृतता संवृतता चेति॥ तत्र स्पृष्टता स्पर्शानां॥ ईषत्स्पृष्टता अंतस्थानां॥ इषत्स्पृष्टता वर्यस्य प्रयोगे संवृतता॥ शास्त्री
 बेकार्ये तु विवृतता॥ प्रतिज्ञायन इति अइउण्स्त्रे प्रतिपादितं॥ घृतः संवृतता इति तु प्रातिशाख्योक्तत्वात् सर्वसाधारणं॥ ऊष्णानां स्वराणां
 च विवृतता॥ एषां च तुर्णामप्याभ्यंतरत्वं वर्णोत्पत्तिर्ग्राभावितात्॥ तथा हि॥ नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम उर्द्धमाक्रामन्तुरः
 प्रभृतीनि स्थानान्याहंति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोऽग्रं प्रमध्यमूलानित्तनूर्णोत्पत्तिस्थानं
 तात्वादि सम्यक् स्पृशति तदा स्पृष्टता॥ ईषद्यदा स्पृशति तदा ईषत्स्पृष्टता॥ समीपावस्थानमात्रे संवृतता॥ दूरे त्वे विवृतता॥ अतएव इचु
 यशानां तालव्यत्वा विशेषेपि तालुस्थानेन सह जिह्वा प्रादीनां च वर्गोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक्स्पर्शः यकारे ईषत्स्पर्शः शकारे कुर्योस्तद
 रेव स्थितिरित्याद्यनुभवं शिखाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयं। भाष्यकारास्तु नज्जलावित्यस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्णानां स्वराणां उर्द्धादि
 तत्त्वं विवृतत्वं चेति बैलक्ष्य्यं वस्यंति॥ तदप्यनुभवानुसार्ये वेति सत्त्वं राकलनीपं॥ बाह्याः प्रयत्नाः पुनरेकादश। विचारः सर्वः। सो
 नादो घोषो अघोषो अल्पप्राणो महाप्राण उदानो नुदात्तस्वरितश्चेति॥ एते च वर्णोत्पत्तेः पञ्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणारव्ये वीर्योऽ
 त्यर्थं ते॥ अतएव बाह्या इत्युच्यंते॥ गलविलस्य संकोचात्संवारः। तस्यैव विकासा द्विवारः। एतौ च संवृतविवृतत्वरूपाभ्यां आभ्यंतरोऽभ्यां
 भिन्नावेव॥ तयोः समीपदूरावस्थानात्प्रकत्वादित्यवधेयम्॥ तत्र वर्गानां प्रथमद्वितीयाः शषस विसर्जनीय जिह्वा मूलीयोऽध्यानीया

यमौचप्रथमद्वितीयौ। विरतकंठाः श्वासानुप्रदानाभ्योषावर्गयमानां प्रथमे अल्पप्राणा इतरे सर्वमहाप्राणाः वर्गाणां तृतीयचतुर्थ्यं तस्या
हकारानुस्वारौ यमौचतृतीयचतुर्थ्यौ संवृतकंठानादानुप्रदानाभ्योषावर्गयमानां वर्गाणां तृतीया अंतस्था श्वाल्पप्राणायथा तृतीयास्तथा पंचमा
नुनासिक्यमेषां प्रोणुण इति शिष्टा सुस्थितं ॥ संग्रहश्च ॥ खयां यमाः खयः कः पौ विसर्गः शर एव च ॥ एते श्वासानुप्रदानाभ्योषावर्गयमानां
ते। कंठमन्ये तु पोषाः स्युः संवृतानादभागिनः असुग्मावर्गयमगायण श्वाल्यासवः स्मृतः। यद्यप्येते बाह्याः सवर्णसंज्ञायामनुपपन्नास्त
थाप्यन्तरङ्गमत्वपरीक्षायां पुण्योऽस्यन्त इतीह आभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यतया व्युत्पादिताः ॥ नन्विह सूत्रे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थम् ॥ तद्धि
तां तास्य शब्दबलादेव नात्वादिसंस्थानस्य प्रयत्नस्य चलाभादिति चेन्न ॥ प्रत्येकव्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानात् ॥ तेन स्थानप्रयत्नोभ
यसाम्ये सत्येव संज्ञानत्वन्यतरसाम्येऽपि ॥ एवं स्थितेयत्फलितं तत्सृष्ट्वार्थमुपन्यस्यते ॥ अष्टादश अक्षरैः परस्परं सवर्णैः एवमिच
णो विणो ॥ अकारा अष्टादश ॥ लृवर्णस्तद्वा दशेति त्रिंशन्मिथः सवर्णैः लृवर्णस्य दीर्घानसंतीत्युक्तत्वात् ॥ अलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्य
स्योपसंख्यानाच्च ॥ एवमुदाहरणदशदशमिथः सवर्णैः ननु एकारैकारौ ओकारौ वामिथः सवर्णौ ॥ यथा चैतत्तथा अदुःखित्यत्रैव प्रतिपा
दितं ॥ अकारेणाप्येचानसावर्ण्यं ॥ प्रयत्नभेदादिति इहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥ अतएव एदैतोरपिशकारेण न सावर्ण्यमिति तेषां नाज्जलाविति सू
त्रे उदाहरणत्वं नास्ति ॥ न चान्तरस्थानभेदेन निर्वहः एचामकारेण सह कंठस्थानसाम्यात् ॥ एदैतोः शकारेण सह तालुस्थानसाम्यात् ॥ नहि
यावत्स्थानं तत्साम्यं विवक्षितं ॥ अमडुणानां स्वर्णैः सह असावर्ण्यामितिः यवत्तानां सानुनासिकानिरनुनासिकानामसावर्ण्यापत्तेश्च
नहिनिरनुनासिकानामपि नासिकास्थानम् ॥ येन सर्वसाम्यं स्यात् ॥ ननु तद्धितां तास्य शब्दबलात्तात्वादिसाम्यमात्रं लभ्यते ॥ ओष्ठात्प्रभृति

श. की. १४ प्राक्काकलकाहि आस्यं ॥ काकलकंचग्रीवायाउन्नतप्रदेशः बंकंठमणिरित्याचसते ॥ तत्कथं नासिकास्थानभेदेनासवर्णत्वमापाद्यतइतिचेत्
 ॥ नासिकाहिनवाह्यावर्णोत्पत्तौनिमित्तं ॥ तत्र जिह्वायादिव्यापारविरहात् किंतु अंतरास्येविततंचर्मस्तिपणवसवचर्मवत् ॥ तत्संबद्धे
 स्वाविशेषोनासिका ॥ सैववर्णोत्पत्तौनिमित्तमिति सिद्धं तात् ॥ तस्याश्व ओष्ठादिभ्यो विशेषात् वर्ग्योवर्ग्येणसवर्णः तुल्यास्यप्रयत्नत्वात्
 ॥ रेफस्यरेफसवर्णः एवमूष्माणामपि ऊष्माणएवसवर्णानित्वन्ये ॥ तुल्यास्यप्रयत्नत्वात् शषसहानां यथाक्रमं इकारः प्रकारलका
 राकाराः सूत्रकारमतेपद्यपितुल्यास्यप्रयत्नास्तथापिनसवर्णानाज्जलावितिनिषेधात् ॥ भाष्यकारमतेतुप्रयत्नभेदएवेतिवक्ष्यते ॥ इहस्था
 नभेदादप्राप्तोसवर्णसंज्ञाविधानुवर्तिकमारभ्यते ॥ ऋकारलकारयोः सवर्णविधिरिति ॥ होतलकारः होतृकारः उभयांतरतमलकारं त
 रतमश्वदीर्घानसंभवतीति परिशेषादकारः स्यादेतत् ॥ अकः सवर्णेदीर्घइत्यत्र ऋतिः ऋवावचनं लुतिल्लवो वचनमिति वक्ष्यति ॥ तस्यायम
 र्थः ॥ अकः सवर्णेऋतिपरे पूर्वपरयोः स्थानेवाऋ अयमादेशो भवति ॥ द्विमात्रोयं ॥ मध्येद्वौरेफौ ॥ तपोरेकामात्रा ॥ अभितोऽभक्तेरपरा ॥ पूर्व
 स्मृष्टश्चार्थः ॥ तत्रप्रयत्नभेदादकारेणाग्रहणादनचत्वादीर्घसंज्ञायाअभावादप्राप्तोयंविधीयते ॥ लुतिल्लवेति ॥ अयमपिद्विमात्रः पूर्वस्मृष्ट
 श्व ॥ मध्येद्वौलकारौतपोरेकामात्रा अभितोऽभक्तेरपरा ॥ पूर्ववदप्राप्तेविधीयते ॥ तत्रवावचनमिति वाशब्दोदीर्घसमुच्चयायो भविष्यति वा
 स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपिसमुच्चयेइत्यभिधानात् ॥ तेनाप्राप्तएवदीर्घोभविष्यति ॥ तत्किंसवर्णसंज्ञया ॥ ननुलुतिल्लवेत्यत्रसवर्णइ
 त्यनुवर्तते नवाआद्येहोतलकारइत्यत्रल्लवर्णयोः सवर्णसंज्ञाविधानं विनानेष्टसिद्धिः ॥ अस्येदधूकारोमधूकारइत्यादावतिप्रसंगः इ
 तिचेत् ॥ न ॥ प्रथमवार्तिकेऋतीत्यपनीयऋनइतिपंचम्यन्तपाठेसर्वसामंजस्यात् ॥ सवर्णइतिचपूर्ववार्तिकेनुवर्तते ॥ तेनधात्रंशइत्या

दौनातिप्रसंगः द्वितीयवार्तिके तु सवर्ण इति निवृत्तं ॥ अत इत्यनुवर्त्तते ॥ तस्मादकः सवर्ण इत्यत्र अवश्यकर्त्तव्येन वचनद्वयेनैव सकलनिर्वाहः
 कारल्लकारयोः सवर्णविधिर्नितीह त्वं वार्तिकं व्यर्थमिति ॥ मैवं ॥ इह त्वमेकं वार्तिकमाश्रित्य षाष्ठ्यवचनद्वयप्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ तथा हि
 ॥ तद्वचनद्वयं कुर्वतापि रेफद्वयल्लकारद्वयगर्भयोस्तद्विधेययोरचत्वं तावदेष्टव्यं ॥ तन्निर्वाहार्थं वर्णसमाप्तायेतौ पठनीयौ ॥ अन्यथा द्विविधा
 नमात्रमनयोः स्थानत्वचकार्यं पुनः तद्विधाने हि अचञ्चेति परिभाषया अच इत्युपतिष्ठते ॥ ननु ईषत्स्पृष्टस्यानचत्वात्माभूत्सु तद्वचनस्य
 तु ऋकारस्याचत्वेन पुनः सिद्धयेति चेत् ॥ सत्यं ॥ विवृतः पुनः सिद्धः ईषत्स्पृष्टौ तु पुनोरेफद्वयल्लकारद्वयगर्भेन सिध्यतः अतएव संज्ञा
 मात्रेणापि न निस्तारः ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेस्तावन्मात्रेणा निर्वाहात् किंतु अणुसुपाठसंबन्धव्य इत्युक्तं ॥ सतित्वणुसुपाठे तन्मात्रमात्र
 योरपि ग्रहणात्सु तसंज्ञायां सत्यां पक्षे ईषत्स्पृष्टौ पुनो भवतः एवैस्थितेषां वचनद्वयं मास्तु ॥ तद्विधेययोरपि दीर्घतयो अकः सवर्ण इत्यने
 नैव सिद्धेः ॥ ननु स्थानेन्तरतमपरिभाषया विवृतस्य स्थानिनो विवृतावेव दीर्घौ स्यातां न त्वीषत्स्पृष्टाविति चेत् ॥ न ॥ रेफद्वययुक्तस्य स्थानिनो रे
 फद्वययुक्तस्य बादेशः सुसदृश इत्यपि हि संभवति तथा च किं रेफद्वययुक्तत्वमादत्तव्यं किं वा विवृतत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेन पर्यायेणोभ
 यप्रवृत्तौ सिषाधयिषितस्य रूपद्वयस्य निर्वाहात् ॥ ल्लकारेपि कदाचिद् ल्लकारांतरतमो विवृतदीर्घः कदाचिद् ल्लकारांतरतमोल्लकारद्वयगर्भ ईषत्स्पृ
 ष्ट इति सकलेष्टसिद्धेः तदेवं षाष्ठ्यवचनद्वयं न कर्त्तव्यमिति स्थितम् ॥ ननु तदेवास्त्वसंज्ञाविधानं तु मास्त्विति चेत् ॥ न ॥ वचनद्वयारंभे गौरव
 स्थस्यष्टत्वात् ॥ किंच ॥ संज्ञाभावेऽत्यक्तः उपसर्गादिति उरणरपर इत्यादिषु ऋकारेण ल्लकारग्रहणं न स्यात् ॥ नचैवं सिद्धांतपितवल्का
 र इत्यादौ रपरत्वप्रसंगः रप्रत्याहारपरत्वस्य कस्यमाणतया लपरत्वसिद्धेः ऋदितास्त्वदितां च धातूनामनुबन्धकार्येषु संकरस्तु न भवति धातूपदेशे पृ

श.कौ. ६५ श्यगनुबंधकरणसामर्थ्यात्॥ विधिवाक्येष्वपि पृथगनुवादसामर्थ्यात्॥ अन्यथा हि सर्वान् ऋदित एव लृदित एव वा पठित्वा विधावपिते नैव रूपेणा
 नुवदेत्॥ संभवत्यैकरूप्ये वैरूप्याश्रयणायोगात्॥ नाज्झलौ॥ अज्झलौ मिथः सवर्णौ नस्तः अकारहकारयोरिकारशकारयोः ऋकारषकारयो
 र्लृकारसकारयोश्चेति स्थलचतुष्टये पूर्वसूत्रेण प्राप्तं सावर्ण्यमनेन निषिध्यते॥ तेन आनडुहं चर्मवैपाशो मत्स्य इत्यत्र यस्येति चेत् ऋहकारशका
 रयोर्लोपो न अन्यथा हि यस्येत्यनेन दीर्घाणामिव हकारशकारयोरपि ग्रहणं स्यात्॥ तथा देडहुस्तः दधिशीतं कर्तृषट्कं इत्यादौ सवर्णदीर्घः स्यात्
 ॥ दधिसान्द्रमित्यादौ यणादेशश्च स्यात्॥ इह अज्झलौ कस्यापि न सवर्णौ स्त इति वाक्यार्थो न ग्राह्यः संज्ञारंभवैयर्थ्यापत्तेः विहितप्रतिषिद्धत्वेन वि
 कल्पे तुलाघवात् तुल्यास्यप्रयत्नवेत्येव सूत्रयेत्॥ नाप्यचामज्झिर्हला हल्भिः सावर्ण्यं निषिध्यते॥ नाज्झलावित्यत्रैव सूत्रे सवर्णदीर्घस्य
 झयोह इति पूर्वसवर्णादेशस्य च निर्देशात्॥ ननु झले वात्र निर्दिष्टे न तु हल्॥ तावतैवेष्टमिदं रिति चेत् तर्हि दीर्घनिर्देश एव ज्ञापकोऽस्तु॥ तेन हि
 अचामज्झिः सावर्ण्यं निषिद्धमिति ज्ञापिते परिशेषादज्झलोर्मिथो निषेध एव पर्यवस्यति॥ झरोझरिसवर्ण इति ज्ञापकाच्च॥ यत्तु नाण् शला
 वित्येव कुतो न सूत्रितमिति॥ तन्न॥ कर्तृषट्कं दधिसान्द्रमित्याद्यसिद्ध्या पत्तेः ऋलृकारयोरनणत्वात्॥ ग्रहणकसूत्रातिरिक्ते पूर्वसूत्रेणैव
 क्तत्वात्॥ अस्तु बापरोण् तथाप्यजपे स्या व्यक्तौ रवमेव स्यादिति अन्वग्रहणमपनीयाण् ग्रहणं क्रियतामिति शंकाया गर्भस्त्विति नैव गत
 त्वात्॥ शलं शेतु व्यक्तिलाघवे सत्यपि वर्णोच्चारणे विशेषो नास्तीत्येवोत्तरं॥ वस्तुतस्तनाकुशलवित्येव सूत्रपितुमुचितं॥ स्यादेतत्॥ शरां
 शर्भिरपि सावर्ण्यं निषिद्धे त॥ ते हि इकारादिभिर्गृहीतत्वादेव संज्ञकाः हल्घूपदेशाद्धलश्च॥ नचास्मादेव निषेधादिकारादयो न सवर्णोऽ
 तिष्येयः॥ एतद्वाक्यार्थबोधात् प्राक्पदार्थोपस्थितेरावश्यकतया तस्यामवस्थायामिकारादिभिः शरा मुपस्थापनस्य दुर्वारत्वात्॥ ततश्च प

रशशताः रामण्यष्टः यशस्सारमित्यादौ द्योद्वीत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ ततश्चैकैकत्रशत्रयं श्रूयेत् ॥ दूष्यते तु हयं ॥ तथा च पूर्वपक्षवार्तिकं
 ॥ अज्वलोः प्रतिषेधेशकारप्रतिषेधो ज्यूलत्वादिति ॥ अत्रशकारग्रहणं शरामुपलक्षणं किंच ॥ अवर्णस्याष्टादशधाभिन्नस्य परस्परं साव
 र्ण्यं न स्यात् ॥ ततश्च दंडाग्रमित्यादौ दीर्घो न स्यात् ॥ तथा हि ॥ हकारेण ग्रहणादकारो हलः असुपाठाच्चाच्चा न चास्मिन्नेव सूत्रेण तस्य प्रवृत्तिः येन प्र
 हणकशास्त्रमस्मावर्ण्यं न प्रवर्त्ततेति ॥ अत्र सिद्धान्तं वार्तिककार एवाह ॥ सिद्धमनच्त्वाद्वाक्या परिसमाप्तेर्वेति ॥ तत्र सूत्रप्रत्याख्ये नोत्तरं
 प्रथमवार्तिकेभिरेतत् ॥ तथा हि ॥ शिष्टावाक्ये विरुतमूष्मणां इति योगो विभज्यते ॥ तत्र च ईषदित्यनुवर्त्तते ॥ स्वराणां चेति विरु नमित्यनुवर्त्त
 ते ॥ ईषदिति निवृत्तं ॥ तथा च प्रयत्नभेदादुष्मस्वरयोः सावर्ण्याप्राप्तौ किं सूत्रेण ॥ तथा च शरामनच्त्वादेव सिद्धमित्यर्थः ॥ उपलक्षणं च ईषकार
 स्यात् हलत्वादित्यपि बोध्यम् ॥ सूत्रारंभमभ्युपेत्येदं ॥ वस्तुतस्तु क्लीत्यासूत्रमेव नारंभणीयमित्यर्थः ॥ ईषदित्यस्याननुवृत्तिं समानप्रयत्नतां च
 स्वीकृत्य सूत्रारंभपक्षेऽप्याह ॥ वाक्या परिसमाप्तेर्वेति ॥ अयमाशयः ॥ इह पूर्ववर्णानामुपदेशः तत इत्संज्ञा ॥ तर्त आदिरित्ये न सहेतेति प्रत्याह
 रसिद्धिः ॥ ततो नाज्यलावित्येतद्वाक्यार्थबोधः ॥ ततोपचादविषये परिहारेण सवर्णसंज्ञा निश्चये सति ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः न त्वेतत्सूत्रं निष्प
 त्तिसमये ॥ अन्यथा एतत्सूत्रेणैव इकारशकारादीनां सावर्ण्यनिषेधादिकारेण शकाराग्रहणेऽपि अज्यूलत्वादिति हेतोरसिद्ध्या दीर्घः पूर्व
 पक्षो असंभवदुक्तिक एव स्यात् ॥ अथ पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थबोधहेतुतया सतद्वाक्यस्य पदार्थबोधकाले एतद्वाक्यार्थग्रहाभावादिति सूत्रे
 इकारेण शकारग्रहः स्यादेव इतः पूर्वसावर्ण्यनिषेधाग्रहादिति ब्रूषेतर्हि इतः पूर्वग्रहणकशास्त्रमेव न निष्पन्नमिति कथं न पर्यालोचयिः ॥ नन्वेवं तु
 ल्यास्यप्रयत्ननाज्यलावित्यादौ अक्ः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घोऽपि न प्रवर्त्ततेति चेन्न ॥ सवर्णसंज्ञाद्युत्तरकाले प्रवर्त्तमानस्य दीर्घशास्त्रस्य दंडाद

कादाविवेहाप्यप्रतिक्रमप्रवृत्तिकत्वात् ॥ उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वाविशेषात् ॥ नचसर्वर्णदीर्घविधानात्प्रागेतत्सूत्रार्थबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् ॥ पदार्थोपस्थितिप्रभृतिसामग्र्योसंपन्नौसत्यासाधुत्वबोधकवाक्यार्थज्ञानविलंबेनशाब्दबोधेविलंबादर्शनात् ॥ अन्यथाव्याकरणशास्त्रपरिशीलनविकलानांकापिशब्दबोधोनस्यात् ॥ तथावैयाकरणानामपिव्याकरणसूत्रघटकशब्देषुव्याकरणादेवसाधुत्वबोधेतदुत्तरकालेचवाक्यार्थविगतौआत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाणांदुर्वारत्वादितिदिक् ॥ साधुत्वज्ञानं तुनशाब्दबोधेहेतुःअस्तुवाअभियुक्तवाक्यत्वेनसाधुत्वानुमितिःततःशाब्दबोधेजातेलक्ष्यांतरेष्विवलक्षणवाक्यांतर्गतैष्वपिबहुप्रप्रवृत्तिरितिदिक् ॥ वस्तुतस्तुशरांपरस्परसावर्ण्यनिषेधेसत्यपिनसतिःपरःशतादिषुहिरूपद्वयंसिद्धान्तेषीष्यते ॥ शनात्पराणीतिविग्रहेकर्तृकरणेरुताबहुलमितिबहुलवचनाद्वासुंशुपेतिवासमासेरुतेपारस्करादित्वात्सुटिसकारस्यश्रुत्वं ॥ ततो नचिचेतिद्विवचनाननुशरोचीतिअनचीतिवाहित्वेनिषेधोक्तइतिचेन्न ॥ तत्रनाज्जलावितिनिषेधादिकारेणशकाराग्रहणात्ततोऽग्नौऽग्नीतिलोपविकल्पाद्विशकारंविशकारंवास्त्वमिति ॥ सावर्ण्यनिषेधेपिसिद्धान्त्येवेदरूपद्वयं ॥ अनचिचेतिद्वित्वस्यापिवैकल्पिकत्वात् ॥ तत्रद्वित्वस्यवैकल्पिकत्वंयरोनुनासिकेऽनुनासिकोवेत्यनोवेत्यनुवर्तनंनस्तिवैशाकल्पस्येतिपाक्षिकनिषेधाद्दालोपस्यवैकल्पिकत्वंतुज्ञयोहोन्यतरस्यामित्यतो न्यतरस्याग्रहणानुवर्तैरित्यवधेयं ॥ तस्मात्सावर्ण्यसत्यसनिवापरश्शताइतिद्विशकारकविशकारकरूपयोरविशेषःपरश्शताद्यास्तेषांपरासंख्याशतादिकात्इत्यमरःएवंरामव्यष्टौयशस्सारमित्यादावपि ॥ अतएवभाष्येअपरआहेत्युपक्रम्यवार्तिकद्वयमपिएकहेतुतयाव्याख्यायअस्तुवाग्रहणमिकारादिभिःशंकारादीनामितिवाक्यशेषाध्याहारेणप्रतिज्ञाविकल्पार्थोवाशब्दइतिव्याख्यातं ॥ तत्रअपरआहेत्यपरितोषोद्भावनं ॥ तद्धीजंतुउक्तरीत्याशर्षुसाव

ण्यनिषेधानिषेधयोः फलाविशेषेपि प्रागुक्तरीत्या दंडाग्रमित्यादि न सिद्ध्येत् ॥ तदर्थं च सूत्रप्रत्याख्या नस्य वाक्या परिसमाहित्या यस्य वा आश्र-
 यणे आवश्यकेशराशभिः सावर्ण्याभावाभ्युपगमो निर्मूलस्येति ॥ स्यादेतत् ॥ अगृहीतसवर्णानामेव नाज्जलाविति निषेध इति तावत् स्थितं
 ॥ तथा च ईकारदीनां प्राकारादिभिः सावर्ण्यानिषेधात्कुमारी शेत इत्यादौ सवर्णदीर्घैः स्यादित्याशंक्य अर्चीत्यनुवृत्त्या समाहितं ॥ स्वस्थि-
 ते मालासु इत्यादौ षत्वं स्यात् ॥ हकारेण आकारग्रहणे सति गौरीष्वदित्यादिव दिणः परत्वा न पायात् किंच ॥ विष्णुपाभिरित्त्रयोदश इ-
 ति षत्वं स्यात् ॥ वागीशीरित्यत्र द्योहो न्यत्तरस्यामिति आकारस्य घकारः स्यात् ॥ गासीध्वमित्यत्र दूणः षीध्वमिति मूर्द्धन्यादेशः स्या-
 त् ॥ दासीष्टेत्यादौ दादेर्धातोर्घ इति घत्वं स्यात् ॥ राम आयातीत्यादौ हशिचेत्युत्वं स्यात् ॥ देवा आयातीत्यादौ हलिसर्वेषामिति नित्यो यलोपः
 स्यात् ॥ चारवायितेत्यादौ यस्य हल इति यलोपः स्यात् पूयेनापितेत्यादौ क्यस्य विभाषेति लोपः स्यात् ॥ निचाप्येत्यादौ हलो यमामिति यलोप-
 श्च स्यादिति बहुप्लवप्रसंगः अत्रोच्यते ॥ आकारस्य हकारो न सवर्णः ततोप्याकार इति अइउण् सूत्रोदात्ततशिस्वारीत्याभिन्नप्रयत्नत्वा-
 त् ॥ सवर्णेण ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति वार्तिकमते तु हकाराकारयोरैकज्ञात्यनाक्रान्तत्वादेव नातिप्रसंगः यदा ॥ आकार-
 सहितोच् आचू सच हलच् आज्जलौ इति सूत्रे आकारप्रश्लेषो व्याख्येयः तेन आकारस्य अचोच् हल्भिः सह सावर्ण्यं निषिध्यते ॥ आकारप्रश्लेषे लिं-
 गंतुकसमयवेलासु तु मुनित्यादि निर्देशाः अत्रपक्षे आश्च आश्चेति द्वंद्वेन सवर्णदीर्घेण नाज्जलाविति सूत्रे दीर्घात्परः पुनोपि निर्दिष्ट इति व्याख्येयं
 तेन यिया सो इत्यादौ गुरोरनृत इत्यादौ पुनादाकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं नेत्यवधेयम् ॥ भाष्यमते तु ऊष्णामीषद्विरुतताभ्युपगमेन सावर्ण्यं
 वसक्तिरेव नास्तीति सूत्रप्रत्याख्यानात् सकलमनाविलम् ॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेव नुर्थमान्दिकम् ॥ ४ ॥

श. की ॥ श्री गणेशाय नमः ॥ ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ईदूदेदंतद्विवचनं प्रगृह्य संज्ञं स्यात् ॥ हरी एतौ विष्णू द्वौ गंगे अमू ॥ तपरकरणमसंदेहार्थमि
 ६७ तिरुत्तिकाराः अन्यथा हि यणादेशे कृते ह्रस्वस्यायं निर्देश इत्यपि संभाव्येत ॥ तत्र अकुर्व ह्यत्रेत्यादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः भाष्येतु व्यक्तिः
 पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति पक्षमाश्रित्य गुणांतरयुक्तानां दीर्घाणां संग्रहार्थं तपरकरणमित्युक्तं ॥ इदंच ईदिति प्रथमतः कारस्यैव फलमि
 त्यवधेयं ॥ तावत्तेव कुकारेपिसिद्धेः तात्पर्य इति पंचमी समासपक्षस्यापि स्थितत्वात् ॥ एकारस्य तु अणत्वादेवाणुदित्सूत्रेण सूच्यते ग्राहक
 तासिद्धेः ईदूतोः परमनणत्वाद्गुणांतरयुक्तसंग्रहाय युक्तो यत्नः ॥ तस्याद्वाप्यमनेपि ईदेतोस्तपरकरणमसंदेहार्थमेव गुणानामभेद
 कत्वे तु ईदित्यपि नथेत्यभिप्रेत्य एकसूत्रं वृत्तिकृद्विरुक्तम् इह तपर इति सूत्रे पंचमी समासो मास्त्वित्यभिप्रेत्य ऊदिति तथा अतपर एव ए
 कारो निर्दिष्ट इत्यपि सुवचं स्यादेतत् ॥ असंदेहायापि क्रियमाणं तपरत्वं पुतं व्यावर्त्तयेदेव ॥ घटा यो न्मीलितचक्षुः पटं न हिन पश्यतीति
 न्यायात् ॥ अथायं दकारः ऋदोरविति वदिति चेत् ॥ एवमपि एकारो गृह्यतु पुतं ॥ अणत्वात् ॥ नत्वीदूतौ ॥ वाक्यापरि समासि न्यायेन
 नणत्वात् ॥ जातिपरो निर्देश इति चेत् ॥ तर्हि ह्रस्वस्य तिप्रसक्तिः ॥ दीर्घव्यक्तिरपि विशेषणी भूता विवक्षितेति चेत् कथं तर्हि पुतसंग्रहः ॥ न
 च पुतव्यावृत्तिरिष्टेति वाच्यम् ॥ अग्री ३ इतीत्यत्रा पुतवदुपस्थित इति सूत्रेण पुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे निषिद्धेऽपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य
 नस्येष्यमाणत्वात् ॥ अपुतवदित्यस्य तु देवदत्तेतीत्यादौ चरितार्थत्वाद्द्वैयर्थ्यं न शक्यं ॥ तथा च षाष्टे वार्त्तिकं ॥ वद्वचनं पुतकार्यप्रतिषे
 धार्थं पुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्य पुतप्रतिषेधप्रसंगो न्येन विहितत्वादिति ॥ अत्राह भाष्यकारः ॥ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्याश्रयणात् प्रगृह्य
 संज्ञाप्रतिपुतो सिद्धः तथा च हि मात्रत्वबुद्धेरप्रतिपातात् सिद्धा संज्ञा कार्यकालपक्षे परं प्रगृह्य संज्ञाया अप्यणो प्रगृह्य स्येत्येतद्देशत

यातां प्रतिपुतस्य सिद्धत्वेनानुनासिकः प्रवर्त्तते वेति स्यादेव दोषः ॥ एतेनाग्नी ३ इतीत्यादौ प्रकृतिभावोपि व्याख्यातः ॥ पुतप्रगृह्या अची
तिज्ञापकात्स्वरसंधिषु पुतस्य सिद्धत्वेपि संज्ञाप्रत्यसिद्धत्वा नपायात् ॥ यथोद्देशपक्ष एवेहाश्रीयत इत्युक्तत्वात् ॥ वस्तुतस्तत्त्वानुनासिक
प्रकृतिभयेनैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणं ॥ प्रकृतिभावस्तु कार्यकालपक्षेपि सूपपादः ॥ नचप्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनैकवाक्यतापन्नो संज्ञां
प्रतिपुतस्य सिद्धतया त्रिमात्रस्य संज्ञादुरुपपादेति वाच्यं ॥ पुतस्य सिद्धतायां बीजाभावात् ॥ यत्तूक्तं पुतः प्रकृत्येत्येतदेवज्ञाप्रकृतिमिति
॥ तन्न ॥ पुतशब्देन तत्स्थानिनलक्षणया सर्वसामंजस्यात् ॥ नचैवं लक्षणैव दोष इति वाच्यम् ॥ श्रुतार्थापत्तिमूलकवाक्यांतरकल्पना
पेक्षया लक्षणाया एवाभ्यर्हितत्वात् ॥ अस्तु वा विशेषापेक्षंज्ञापकं ॥ सिद्धः पुतः पुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभाव इति न तु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तेपि ॥ तस्मा
त्कार्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य समर्थयितुं शक्यत्वेपि अनुनासिकप्रवृत्तिगारणायैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणमिति स्थितम् ॥ अत्र
हरदत्तः ॥ यद्यपि संज्ञायामसिद्धः पुतस्तथाप्यनुनासिकपर्युदासे सिद्ध एव ततश्च यस्यानेन संज्ञाकृता हि त्रिमात्रस्य न सोऽनुनासिकविधौ स्थानी
किंतु त्रिमात्रः ॥ नचस्थानिवद्भावात्तस्यापि प्रगृह्यत्वं अलविधित्वात् ॥ किंच अवश्यं सिद्धः पुतः स्वरसंधिष्वित्याश्रयणीयम् ॥ दंडआढकमि
तिपुतस्य दीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात् ॥ अतएव सुश्लोका ३ इति सुश्लोकेति इत्यत्र गुणो भवेन्पुतमेव निवर्त्तयति न तु स्थानिनम् ॥ अथ यथा
त्यादेशरूपेण पुतः श्रूयेत तदिह यथोद्देशेपि संज्ञापरिभाषकमिवेष्टसिद्धिः ॥ कथं वाग्रंथेषु न पूर्वापरविरोध इति विपश्चितः प्रष्टव्या इति अ
त्राहुः ॥ यद्यपि हि त्रिमात्रस्त्रिमात्रेण पठेतस्तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रसिद्धत्वबोधना त्रिमात्रेपि हि त्रिमात्र एवायमिति बुद्ध्या प्रगृह्य सं
ज्ञाक्रियते अतएव असुनेत्यत्र मुत्वेकृते तदुपजीवने न नाभावेचकृते सुपि चेति दीर्घां मुशब्दे एव दशब्दोयमिति बुद्ध्या प्राप्नोति तत्परिहा

श. कौ. रायतंत्रावृत्याद्याश्रयणेन नाभावेकर्त्तव्येकृतेचसतिमुभावोनासिद्ध इत्यष्टमेव्याख्यातम् ॥ कृन्मेजन्नसूत्रेचसन्निपातपरिभाषयासमाहि
 तम् ॥ नत्विहहिमात्रेकृतांसंज्ञांस्थानिवद्भावेनत्रिमात्रेआनयामः येनानस्रविधावितिनिषेधः शंक्येतनहिरजतभ्रमप्रयुक्ताप्रवृत्तिःश्रुतिं
 गोचरयतीति युक्तं सतावानेवपरंविशेषः रजतभ्रमोऽनाहार्यः प्रवर्त्तकः ॥ इह तु शास्त्रप्रामाण्यादाहार्योपपितत्तच्छास्त्रप्रवृत्तावप्रवृ
 त्तौचनियामक इति ॥ तदेतत्कैय्यतेनैवस्फुटीकृतम् ॥ यदाहशास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्चपुनर्बुद्धावसत्यांप्रगृह्यत्वेविधीयमानेहिमात्र
 त्वबुद्धिःप्रवर्त्तते तथाचवस्यतिअसिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थंचेति ॥ षत्वतुकोरसिद्ध इत्येतत्सूत्रस्थेवार्ति
 कमिदं ॥ उत्सृज्यतेनिवर्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्गस्थानीसलक्षणंनिमित्तंयस्यकार्यस्यतुगादेशस्तस्यप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ तथाचैकस्त्वप्यार्थं
 सर्वत्रशास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः ॥ एतेनयस्यानेनसंज्ञाकृतानसोनुनासिकविधौस्थानीतिप्रथमदूषणमुद्धृतम् ॥ यदपिदंडाढकंसु
 श्लोकेतीत्यादौ आदेशःपुनः श्रूयेतेतितदपिन ॥ उक्तरीत्यातत्राप्यादेशेनपुनस्त्यैवनिवृत्तेः ॥ पुनोर्मेयापह्नियतइतिबुद्धिः परंतस्यनास्ती
 त्यन्यदेतत् ॥ यत्तुषष्ठभाष्यकारोवस्यतिसिद्धःपुनःस्वरसंधिष्वितितत्तुइहानुनासिकपर्युदासानुरोधाद्यद्योदेशपक्षएवाश्रयणीयइति
 स्थितेस्वरसंधिसामान्यापेक्षतापकाश्रयणेपिनक्षड्वाशयेननतुसामान्यापेक्षतायामेवकिंचिदाग्रहबीजमस्तीतिदिक् ॥ ननूदाहर
 णेषुईदादिकमेवह्रिवचनंनतुतदन्तमितिचेन्न व्यपदेशिवद्भावेनतदंतत्वात् ॥ ननुईददेदत्तंह्रिवचनान्नमित्येवकथंनव्याख्यातम् ॥ एवंहि
 सतिव्यपदेशिवद्भावोनाश्रयणीयइतिचेन्न ॥ कुमार्यैरगारंकुमार्यैरगारंवध्वोरगारंवध्वेगारमित्यत्रप्रत्ययलक्षणेनह्रिवचनांतेअतिव्याप्तेः
 ॥ संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तीति सुप्रतिष्ठंतंपदमित्यत्रांतग्रहणेनज्ञापितत्वाच्च ॥ एतेनईदाद्यन्तंह्रिवचनंतदंतंप्रगृह्यंकुमा

र्प्यगारादौ तु सकारांतं द्विवचनं न त्वीदाद्यन्तमिति परास्तम् ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंताग्रहणात् ॥ यत्तु अस्मिन्त्यस्य दूषणंतरमुक्तम् ॥
 अशुक्लेशुक्लसमपद्येतां शुक्त्यास्तां वस्त्रे इत्यत्र शब्दांतरप्राप्त्या अनित्यं लुक् बाधित्वा परत्वाच्छ्रीभावे कृते तस्य लुकिप्रत्ययलक्षणेन शु-
 क्ती इत्यस्य प्रगृह्यता स्यादिति तन्न अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगोपिलुग्बाधत इति परिभाषया औकारस्यैव लोपात् ॥ तस्य ईदाद्यंतत्त्ववि-
 रहात् ॥ अस्ततर्हि ईदादिविशेष्यं तथाच द्विवचनसंज्ञं ईदादिप्रगृह्यमित्यर्थ इति चेन्न गंगे इत्यादेः सिद्धावपि दृश्येते इत्याद्यसिद्धेः द्विव-
 चनावयवोत्थयमेकारो न तु द्विवचनम् ॥ किंच ॥ प्रगृह्यमित्यस्य सन्निहितत्वाद् द्विवचनमेव संज्ञिनस्तीदादिविप्रकृष्टत्वात् ॥ तस्माद्यथा व्य-
 ख्यातमेव मनोरमम् ॥ अत्र वृत्तिकाराः ॥ मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवरोदसीवदंपतीवजंपतीवेत्युदाजन्तुः ॥ मुनि-
 श्रयानुक्तत्वाद् प्रमाणमिदमिति कैयटादयः ॥ एवं बद्धिः समानन्यायतया अन्येषां मुनिश्रयानुक्तानां वृत्तिरुक्त्या त्रौक्त्यानां तुरीयस्येष्टिः
 शंसिदुहिगुहिभ्यो वा कृतमेकेच्छंदसि ॥ भाषायांच अंगगात्रकंठेभ्यस्त्विष्यते इत्यादीनामनादर्त्तव्यतोक्ता ॥ मणीवोष्ट्रस्य लवेते इति तु इ-
 वार्थकेन निर्वोह्यमित्याहुः ॥ न्यासकारस्तु संबुद्धौ शाकल्यस्येताविति शाकल्यग्रहणस्येष्टिं हावलोकितन्यायेनेह संबंधाद्व्यवस्थितवि-
 भाषाश्रयणाच्चैदं लभ्यत इत्याह ॥ केचित्तु द्विवार्थयं वशब्दः प्रयुक्तो भीमो भीमसेन इति वत् ॥ कादं वखंडितदलानि वपंकजानि इत्यादिवच्चे-
 त्याहुः ॥ वस्तुतस्तु बह्वयथातथैवं साम्य इत्यमरग्रंथे ववेति पाठमाश्रित्य शात्रवववपुर्गश इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्यातुमिच्छता
 हरणत्वं सर्वस्य ॥ युक्तश्चायमेव पाठः ॥ प्रातिपदिकप्रक्रमेण द्वितस्य वतेरननुगुणत्वात् ॥ एतेन स्फुटोत्पलाभ्यामलिदंपतीव तद्विलो-
 चनाभ्यां कुचकुण्डलाशया ॥ निपत्य विंदूत्तदिकज्जलाविलौ मणीवनीलौ तरलौ विरेजतुः ॥ इति श्रीहर्षप्रयोगोपनिषत्तार्थः ॥ अदसो मातृ

श.कौ.
६९

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्योस्तः॥ अमीर्दशाः॥ रामकृष्णावमू आसाते॥ नच अमूदत्युदाहरणं पूर्वसूत्रेण गतार्थमिति वाच्यम्॥ तस्मिन्कर्त्त
व्ये मुत्वस्यासिद्धत्वात्॥ अदसौमादिति सूत्रं प्रति नुनासिद्धत्वम्॥ आरंभसामर्थ्यात्॥ तथाच वार्तिकं॥ आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे इति॥ पुं
हि वचनमेवोदाहरणं स्त्री नपुंसकयोर्द्विवचने तु मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वात् पूर्वणैव सिद्धा संज्ञा॥ ततश्च प्रकृतिभावो नुनासिकपर्यु
दासश्च सिद्ध एवेत्यवधेयम्॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तमणोप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां मुत्वस्य सिद्धत्वात् लिङ्गत्रये
पि द्विवचने नुनासिकपर्युदासः पूर्वणैव सिद्धः एतत्सूत्रारंभस्तु अद्विवचनार्थः पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थश्चेति॥ तच्चित्यम्॥ पुनस्तस्य हानु
रोधेन पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैव स्थापितत्वात्॥ तस्मात्पुंसि द्विवचने नुनासिकपर्युदासोप्येतत्सूत्रस्य फलं न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेय
म्॥ अथापि कथं चिद्हरदत्तोक्तिस्तुमर्थयितव्येत्याग्रहस्तर्हि इत्थं समर्थनीया॥ पूर्वसूत्रे कार्यकालपक्ष एवास्ति॥ नचैवं पुनस्तस्या नुनासिकप
र्युदासो न स्यादिति वाच्यम्॥ ईई ३त्॥ ऊऊ ३त्॥ इति दीर्घांतरभागे पुनस्तस्यापि प्रश्लिष्टनिर्देशात्॥ एकारस्तु अणत्वादेव पुनं ग्रहीष्यति॥ न
च तादपि पक्षपर इति तत्कालग्रहणापत्तिः॥ ऋदोरविति वदकार एवायमित्याशयात्॥ युक्तैवेतत्॥ यथोद्देशपक्षे पुनतात्प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तौ स
त्यांततः पुनैकतेतमेव हि मात्रत्वेन पश्यंत्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात्॥ नाभावस्तु मुभावात् प्रागप्राप्तस्ततो मुत्वनिमित्तकं ना
भावमाश्रित्य मुभावेदशब्दोयमिति बुद्ध्या प्राप्नुवन् दीर्घः प्रतिविधीयत इति उचितम्॥ नत्यसौ पुनतात्प्राक्प्रगृह्यसंज्ञावत् मुभावात् प्रागेव
प्रवृत्तोयेन पुनर्न प्रवर्तते॥ एतेन पूर्वसूत्रस्थ हरदत्तग्रंथोप्युज्जीवित इति यावद्वाधं साधु॥ भाष्यकैयटयोस्त्वयं भावः पुनतात्प्राक्प्राप्तापि प्रगृ
ह्यसंज्ञाफलाभावाच्चक्रियते नच पुनैव नुनासिकप्रवृत्तिरेव फलमस्त्विति वाच्यम्॥ संज्ञाया अप्रवृत्तावपि तल्लाभात्॥ प्रगृह्यत्वप्रयुक्तपर्युदा

राम
६९

सस्यैवविधिस्पृष्टस्य तत्फलत्वौचित्याच्चेति॥ सुश्लोकेतीत्याद्यावप्यंतरंगत्वात्पुनः॥ अंतरंगं वलीय इति न्यायात्॥ प्रकृतमनुसरामः॥ न न्वा
रभ्यमाणेष्वस्मिन्सूत्रे पूर्वसूत्रेणैकरूप्यार्थयथोद्देशपक्षस्य वाच्यणीयः॥ तथा चरुत्वस्योत्त्वप्रतीवप्रगृह्यसंज्ञाप्रत्येवमुत्त्वमीत्वयोः सिद्ध
त्वं स्यात्॥ न त्वयादीन् प्रत्यपि॥ ततश्चामी आसते इत्यत्र अयादेशाप्रसंगः॥ अमू आसाते इत्यत्र पुंस्यावादेशः॥ अमी अत्रेत्येडः पहांता दतीत्ये
कादेशाप्रसंगश्च॥ न च संज्ञाप्रत्येव सिद्धत्वे वचनार्थक्यं स्यादिति वाच्यं॥ अनुनासिकपर्युदासेन चरितार्थत्वात्॥ अत्रोच्यते यद्यनुनासिक
पर्युदासमात्रं प्रयोजनं स्यात्तर्हि संज्ञासूत्रं न प्रणयेत्॥ अणो प्रगृह्यस्यानुनासिकः अदसोनेत्येवब्रूयात् असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादौ तु मि
ह्यन्तेपिन भवत्यनुनासिकः॥ अनसत्वादनवसानत्वाच्च॥ अतस्तत्रमाद्वहणमीदूद्रहणं वानकर्तव्यं॥ न चैवं हे असुक इत्यत्रापि निषेधापत्तिः
त्यदादीनां संबोधनविभक्तिविरहस्य औत्सर्गिकत्वात्॥ अतः संज्ञारंभसामर्थ्यात् प्रकृतिभावार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते न हलाच्च अपादिवि
रहोपि सिद्ध्यति॥ प्रकृतिभावस्यापवादरूपतया उपसंज्ञातनिमित्तोप्युत्सर्ग उपजनिष्यमाणनिमित्तेनाप्यपवादेन बाध्यत इति परिभाषावतां
राच्च॥ यत्तु संज्ञारंभसामर्थ्यादयादीनां संज्ञांच प्रतिमुत्त्वमीत्वयोः सिद्धत्वज्ञापनादयादीन् बाधित्वा परत्वान्मुत्त्वमीत्वे इति तन्त्र॥ अयाद्यभाव
स्य ज्ञापने लाघवात्॥ अर्थापत्तेर्हि साक्षादुपपादकविषयता औत्सर्गिकी॥ किंच। मुत्त्वमीत्वयोरेकपदाश्रयत्वेन वलीयस्त्वम्॥ अंतरंगं व
लीय इति न्यायात्॥ न त्वयं विप्रतिषेधोपन्यासः॥ नाजानंतर्ह्येति निषेधस्तु असिद्धं बहिरंगमित्यस्या एव न तूदाहृतपरिभाषायाः यद्यप्य
सिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्यनयैव गतार्थत्वादेंतरंगवरुवदिति पृथक् परिभाषानकर्तव्येति विप्रतिषेधपरमिति भाष्यकृद्वस्यति॥ तथापि अभ्यु
च्चयमात्रतत्त्वस्य चानिरपवादत्वाभ्यां फले विशेषात् वृक्ष इहेत्यत्र हि सप्तम्येकवचनेन सहगुणोतरंगः। सवर्णदीर्घतु बहिरंगः॥ न च हा

श-कौः

७०

सिद्धपरिभाषया गुणो लभ्यते ॥ नाजानंतर्ग्य इति निषेधात् अतएवाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यकृद्व्यति ॥ आरभ्यमाणे नित्ये सौपरश्चासौ
व्यवस्थया युगपत्संभवो नास्ति बहिरंगेण सिद्ध्यतीति एतच्च तत्रैव स्फुटी करिष्यते ॥ अतएवोक्तं वार्तिककृता शच डंतस्यांतरंगलक्षण
त्वादिति ॥ पिपति अदुद्रुवदित्यादि च तत्रोदाहृतं ज्ञापकं चात्र ओमाङोश्चेत्याडग्रहणं ॥ तद्विरवद्वा आऊढेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घबाधि
त्वाधातूपसर्गयोः कार्ये मंतरंगमित्यंतरंगत्वाहुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ सत्यां पररूपे यथा स्यादिति क्रियते ॥ एतच्च संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टं ॥ कथं तर्हि वार्तिककृतोक्तं विप्रतिषेधाद्देति सत्यं ॥ अतएवापरितोषाद्भाष्यकारेण अधवेति पक्षांतरमाश्रितमिति दिक् ॥ मातृकिं अमु
केत्र ॥ नन्विह सूत्रे ईदृतावेवानुवर्तितौ नत्वेकारः ॥ सत्यं ॥ सति माद्रहणे एकारो नानुवर्तते ॥ अदसो मात्परस्य तस्या संभवात् ॥ अ
न्यथा त्वनुवर्तते ॥ एकदेशानुवृत्तिस्तदुद्गीना ॥ तस्मादेकाराननुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलकं माद्रहणमिति स्थितं ॥ अत्रेदंचित्यम् ॥
ईदृतौ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यो अदसः एच्च द्विवचनम् ॥ इत्येव कुतो न सूत्रितं ॥ एवं हि पूर्वसूत्रस्थ मीदूद्रहणं प्रकृतसूत्रे माद्रहणं च न क
र्तव्यमिति महत्प्रायः ॥ एकदेशानुवृत्तिश्च नाश्रयणीया भवतीति ॥ शे ॥ अयं प्रगृह्यः स्यात् ॥ अस्मै इन्द्राबृहस्पती ॥ चतुर्थी बहुवच
नस्य स्थाने सुपासुलुगिति सूत्रेण शे आदेशः ॥ शित्वात् सर्वादेशता शेषलोपः ॥ न युष्मै वाजवंधवः ॥ युष्मास्त्वित्यर्थः ॥ अत्र प्रदपा
ठकाले युष्मे इत्युदाहरणं बोध्यं संहितायां तु अच परत्वाभावेन सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे विशेषालाभात् ॥ एवं त्वेरायः सुदंष्ट्रास्त्वे
त्यच्चादित्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहरणत्वं बोध्यम् ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ तेनेह न ॥ काशे कुशे व
शे हरि शे वभ्रु शे ॥ हरिवभ्रु आभ्यां लोमादित्वाच्छप्रत्ययः ॥ ततः सप्तम्येकवचनम् ॥ निपातसकाजनाड् ॥ एकोज्निपात आड् भिन्नः प्र

राम

७०

गृह्यः स्यात् अनिवेधाधिस्येफयोः॥ अ अवद्यं इविस्मये॥ इदं द्रः उजुगुप्ता संतापा न्वर्थाप्यर्थेषु॥ उउमेशः॥ एकजितिकर्मधारयः वर्तिष
 दार्थप्राधान्येनांतरंगत्वात्॥ स्यादहरति मृगइत्यादि निर्देशाच्च॥ तेनेहनप्रेदं ब्रह्मवृत्ततूर्येष्वविश॥ प्रेदइत्यादि॥ स्यादेतत्॥ यद्ययंकर्म
 धारयस्तर्हि एकग्रहणं व्यर्थं॥ निपातो योचइत्येतावतैवाभिमतसिद्धेः॥ नचविपरीतविशेषणविशेष्यभावेन अजंतोयोनिपातवृत्त्यर्थः
 स्याद्विशेषणेन तदंतविधेरिति वाच्यं॥ तथा सति व्यावर्त्यालाभेन विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः॥ नचहलंतं व्यावर्त्यं॥ तस्य संज्ञायां सत्यामपि बाध
 काभावात्॥ नचपुरोस्तीत्यादौ हलंतस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावाद्गोचरत्वं न स्यादिति वाच्यं॥ प्रएत्यसंज्ञां प्रतिरुत्वस्यासिद्धतया दोषा
 भावात्॥ नचसांतस्य कृता प्रएत्यसंज्ञा एकदेशविकृतस्यानन्यतपोरेफांतस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसंगस्तदवस्थ एवेति वाच्यं॥ प्र
 एत्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपिरुत्वस्यासिद्धत्वात् तत्कारांतस्य तु न किंचिदपि सिद्धकांडस्थं प्राप्नोति यत् प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येतु॥ त
 स्मादचानिपातस्य विशेषणे अजग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति सुष्ठु॥ ननु अजंतस्यैव यथा स्यादजमात्रस्य माभूदित्येवमर्थविशेषणं किं न
 स्यादिति चेन्न। व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यजंतत्वा नपायात्॥ विशेषणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्तत इति चेन्न॥ तदंतविधिपरित्यागे
 नापितत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात्॥ तथापि अन्यतरपरित्यागे आवश्यके विनिगमकं किमिति चेत् अनाहुग्रहणमेवेत्येवेहि॥ तद्व्यपदेशिवद्भा
 वमात्रबाधे व्यर्थं स्यात्॥ तस्मादचैविशेषणत्वेपि अनाहुग्रहणाज्ज्ञापकात् तदंतविधिर्न अचोविशेष्यत्वेन तु न तरांतदंतविधिरिति॥ उभयथा
 प्येकग्रहणं व्यर्थमेवेति स्थितम्॥ ननु अचसमुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमस्तु॥ अइउअपेहीतिसमुदायस्यैव संज्ञास्यान्नावयवानां एका
 ज्द्विर्वचनन्यायादिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्ननुपूर्वयोरिति॥ मैवं॥ अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिराससंभवात्॥ अत्राह भा

श.कौ.
७१

अकारः ॥ अचसमुदायग्रहणशंका निरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते किंतु जातिरेव निर्दिश्य-
त इति तेन दंभेर्हलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणं सूत्रेणैव ज्ञापितं भवति दंभेः सिद्धमित्यन्वयः अत्र हेतुर्हल-
ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति ॥ तेन दंभेः स निकृते स नीबंतेति विकल्पादि उभावे दंभ इच्छेति इदीनोः रुतयोरत्र लोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलो-
पे हलं ताच्चेति स नः कित्वा न्नलोपे भषभावे च कृते धिप्सति धीप्सतीति रूपद्वयं सिद्धति हलग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योत्रेकः समीपो हलभकारेण ततः
पक्षेन यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविकः समीप इति कित्वं न स्यात् ॥ तथा तं हहिंसायां तुदादिः सन् ॥ उदित्वादिङ्घाति तं हिषनिति तत्क्षतीति
न स्यादिति दिक् स्यादेतत् ॥ अ इ उ अपेहीत्यत्र एकाजृहिर्वचनन्यायोपन्यासो न युक्तः समुदायसंज्ञया वयवानामननुग्रहात् ॥ अत एव हि
निर्ग्लायान्निर्ग्लेयादित्यादौ बहूनां सन्निपाते द्वयोः संज्ञास्वीकृता ॥ नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं एकैकस्मिन्निपाते संज्ञा
विधानसंभवात् ॥ सत्यं ॥ एकाजृसमुदायग्रहणशंका मात्रं तु स्यादेव ॥ तन्निरासायैव क्रियमाणमेकग्रहणं प्रागुक्तमर्थं ज्ञापयति ॥ वस्तुत-
स्त्वपृक्तसंज्ञायामेकग्रहमुक्तार्थं ज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्याग एव ज्ञायान् ॥ निपात इति किम् ॥ चकारात् ॥
तथा अतनेर्दः ॥ अः ॥ हे अगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् ॥ आङ्नाङ्गोव्यवस्थामाह भाष्यकारः ॥ ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ
चयः ॥ एतमातं डि तं विद्याह्यस्य स्मरणयोरडि दिति ॥ इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्य एनादेशो न कृत इति कश्चित् ॥ तन्ना ॥ अ-
न्वादेशश्च कथितानुकथनमार्जनत्विदमेव कथितस्येदमानुकथनमिति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तस्माद्यत् किंचिद्दिधाय वाक्यान्तरे-
णान्यदुपदिश्यते सो न्वादेशः इह तु ईषदर्थौ यो वर्तत इति वृत्तिर्न विधेया किंतु परिचायकता मात्रेणोपात्ता अतो नैनादेशः ॥ एतेन नक्तं भी-

रुखं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातं ॥ भीरुत्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात् ॥ सिद्धस्यैव हेतुत्वेनानुवादादिति दिक् ॥ ईषदर्थे आउष्णं
 ओष्णं ॥ आड् ईषदर्थे इति कुगतीति सूत्रे वार्तिककृताडिः द्वावहृतः क्रियायोगे आइतः एतः प्रादिषुडिः त्यठितः ॥ मर्यादाभिविधौ चेति समाह्वा
 रहंदे आगमशासनस्य नित्यत्वानुमभावः ॥ मर्यादया सहिते अभिविधाविति मध्यमपदलोपी वासमासः ॥ मर्यादायां ॥ आउदकांस्तत्तु भो
 दकां तात् ॥ अभिविधौ आहिकृत्रात् ॥ आहिकृत्रात् ॥ विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिः ॥ आड् मर्यादाभिविध्योरिति चडिः निर्दिष्टः ॥ पू
 र्वप्रक्रांतस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते ॥ आ एवं नु - मन्यसे नैवं पूर्वममंस्थोः ॥ संप्रत्येवं मन्यस इत्यर्थः ॥ वाक्यारंभ
 सूचनाय आकार इत्यपरे ॥ तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते ॥ ततः स्मृतोर्थो निर्दिश्यते आ एवं किल तदिति ॥ अत्र च वाक्यस्मरणयोरडिः दि
 त्यत्रैव तात्पर्यं ॥ अतो वाक्यस्मरणभ्यामन्यत्र ईषदर्थोद्यभावेपिडिः त्वंबोध्यम् ॥ तेन आमेन्यस्य रजसो यदभ्रं औं अपो वृणानेत्यत्र सप्तम्यर्थव
 त्तेरप्याकारस्यडिः त्वेन आडो नु नासिक श्रृंदसीति प्रवर्तते इति षष्ठे हरदत्तादयः ॥ युक्तं चैतत् ॥ डिदडिः दोरन्यतरलक्षणमात्रेणार्थादुभयविवेक
 लाभे तत्रापिलाघवादडिः लुप्तोतात्पर्यमाश्रित्य भागांतरस्यावयुत्यनुवादरूपत्वात् ॥ ओत् ॥ ओदंतो निपातः प्रगृह्य संज्ञः स्यात् ॥ ओहो इति उता
 हो इति ॥ निपात इति किं ॥ देवोसिवषट्ते विष्णो वास आ वाय वाया हि ॥ विष्णो व ॥ यत्तु गवित्ययमहेत्येतदेव निपातग्रहणस्य व्यावर्त्यमिति ॥ तन्न
 प्रगृह्य संज्ञायां सत्यामपि सत्यभावात् ॥ न चैवं प्रकृतिभावापत्तिः ॥ प्रकृतिभावविधौ पदांताधिकारात् ॥ न चायं पदांतो भवत्येवेति भ्रमितव्यम् ॥
 अनुकार्यानुदरणादयोरभेदविवक्षयार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्भिभक्तेरनुत्पत्तावेवैतद्रूपाभ्युपगमात् ॥ अन्यथा विभक्तिप्रवणापत्तेः ॥ न चै
 वमपदस्य प्रयोगासंगतिरिति वाच्यम् ॥ अपदं न प्रयुंजीतेत्युहोषस्य अपरिनिष्ठितं न प्रयुंजीतेत्येवं परत्वात् ॥ तस्य च सुप्तिडादिविषयकतत्तद्दि

श.कौ.
७१

अकारः ॥ अच् समुदायग्रहणशंका निरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्यानविवक्ष्यते किंतु जातिरेव निर्दिश्य
तद्वृत्तिरनेन दंभेर्हत्प्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति वार्तिकरुता वक्ष्यमाणसूत्रेणैव ज्ञापितं भवति दंभेः सिद्धमित्यन्वयः अत्र हेतुर्हत्
ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति ॥ तेन दंभेः सन्निकृते सनी बन्तेति विकल्पादिदंभावे दंभश्चेति इरीतोः कृतयो रत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलो
पे हलं ताच्चेति सनः कित्वा न्नलोपे भषभावे च कृते धिप्सति धीप्सतीति रूपद्वयं सिद्धति हलर्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योत्रेकः समीपो हल्भकारेण ततः
पक्षेन यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविकः समीप इति कित्वं न स्यात् ॥ तथातुं हहिंसायां तुहादिः सन् ॥ उदित्वादिद्व्यतित्वं हिषतितित् सतीति
न स्यादिति दिक् स्यादेतत् ॥ अइउ अपेहीत्यत्र एकाजृहिर्वचनन्यायोपन्यासो न युक्तः समुदायसंज्ञया वयवानामननुग्रहात् ॥ अतएव हि
निर्ग्लायान्निर्ग्लेयादित्यादौ बहूनां सन्निपाते द्वयोः संज्ञास्वीकृता ॥ नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं एकैकस्मिन्निपाते संज्ञा
विधानसंभवात् ॥ सत्यं ॥ एकाजृ समुदायग्रहणशंका मात्रं तु स्यादेव ॥ तन्निरासायैव क्रियमाणमेकग्रहणं प्रागुक्तमर्थं ज्ञापयति ॥ वस्तुत
स्त्वपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थं ज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्याग एव ज्ञायान् ॥ निपात इति किम् ॥ चकारात् ॥
तथा अतनेर्दः ॥ अः ॥ हे अंगच्छेत्पि प्रत्युदाहरणम् ॥ आङ्नाङ्गोव्यवस्थामाह भाष्यकारः ॥ ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभि विधौ
चयः ॥ एतमातं डि तं विद्याह्यस्य स्मरणयो रडि दिति ॥ इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्य एनादेशो न कृत इति कश्चित् ॥ तन् ॥ अ
न्वादेशश्च कथितानुकथनमार्तन्त्विदमेव कथितस्येदमानुकथनमिति भाष्यरुता वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तस्माद्यत् किंचिद्दिधाय वाक्यान्तरे
णान्यदुपदिश्यते सो न्वादेशः इह तु ईषदर्थो दोषो वर्तत इति वृत्तिर्न विधेया किंतु परिचायकता मात्रेणोपात्ता अतो नैनादेशः ॥ एतेन नक्तं भी

रुरयंत्वमेवतदिमंराधेगृहंप्रापयेत्यपि व्याख्यातं ॥ भीरुत्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात् ॥ सिद्धस्यैव हेतुत्वेनानुवादादितिदिक् ॥ ईषदर्थे आउष्णं
 ओष्णं ॥ आडोषदर्थे इतिकुगतीति सूत्रे वार्तिककृताडि ॥ द्यवत्ततः क्रियायोगे आइतः एतः प्रादिषुडि ॥ त्यठितः ॥ मर्यादाभिविधौ चेति समाह
 रद्वंद्वे आगमशासनस्यानित्यत्वानुमभावः ॥ मर्यादासहिते अभिविधाविति मध्यमपदलोपी वा समासः ॥ मर्यादायां ॥ आउदकांतत्वात् ॥ ओ
 दकांतात् ॥ अभिविधौ आअहिच्छात् ॥ आहिच्छात् ॥ विना तेनेति मर्यादासहितेनेत्यभिविधिः ॥ आडु ॥ मर्यादाभिविध्योरिति चडि ॥ निर्दिष्टः ॥ पू
 र्वैप्रकांतस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते ॥ आ एवं नु ॥ मन्यसे नैवं पूर्वममंस्थोः ॥ संप्रत्येवं मन्यस इत्यर्थः ॥ वाक्यारंभ
 सूचनाय आकार इत्यपरे ॥ तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते ॥ ततः स्मृतोर्थो निर्दिश्यते आ एवं किल तदिति ॥ अत्र च वाक्यस्मरणयोरडि ॥ दि
 त्यत्रैव तात्पर्यं ॥ अतो वाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्र ईषदर्थो द्यभावेपिडि ॥ त्वंबोध्यम् ॥ तेन आमेन्यस्य रजसो यद्भ्रुं अपो वृणानेत्यत्र सप्तम्यर्थव
 नेरप्याकारस्यडि ॥ त्वेन आडोनु नासिक श्चंदसीति प्रवर्तते इति षष्ठे हरदनादयः ॥ युक्तं चैतत् ॥ डिदडि ॥ दोरन्यतरलक्षणमात्रेणार्थादुभयविवेक
 लाभे तत्रापिलाघवादडि ॥ लुक्षणे तात्पर्यमाश्रित्य भागांतरस्यावयुत्यनुवादरूपत्वात् ॥ ओत् ॥ ओदंतो निपातः प्रगृह्य संज्ञः स्यात् ॥ आहो इतिउ ता
 हो इति ॥ निपात इति किं ॥ देवोसि वषट् ते विष्णो वास आ वाय वायाहि ॥ विष्णो व ॥ यत्तु गवित्ययमहेत्येतदेव निपातग्रहणस्य व्यावर्त्यमिति ॥ तन्न
 ॥ प्रगृह्य संज्ञायां सत्यामपि सत्यभावात् ॥ न चैवं प्रकृतिभावापत्तिः ॥ प्रकृतिभावविधौ पदांताधिकारात् ॥ न चायं पदांतो भवत्येवेति भ्रमितव्यम् ॥
 अनुकार्यानुदरणयोरभेदविवक्षयार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्भिभक्तैरनुत्पत्तावेवैतद्रूपाभ्युपगमात् ॥ अन्यथा विभक्तिप्रवणापत्तेः ॥ न चै
 वमपदस्य प्रयोगासंगतिरिति वाच्यम् ॥ अपदं न प्रयुंजीतेत्युहो षस्य अपरिनिष्ठितं न प्रयुंजीतेत्येवं परत्वात् ॥ तस्य च सुप्तिङादिविषयकतत्तद्दि

श. कौ.

७१

धिशास्त्रमूलकत्वात् ॥ इह तूक्तरीत्या सूत्रविभक्तेरप्यप्राप्त्या गोदृतिस्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात् ॥ अतएवेह लोपः शाकल्यस्येत्यपि न प्रवर्तते ॥
कथं तर्हि पूर्वसूत्रेश्च ग्रहणादिति वार्तिकेण्डः पदांतादिति पूर्वसूत्रं कृतमिति चेत् ॥ तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदं विवक्षितत्वाविभक्तिं कृत्वा च
शेषेषु अर्थवान् शेषानि नितिसमासेन सुषोऽनुकृतत्वाव्याख्यानात् ॥ एतेन उत्तरसूत्रे संबुद्धाविति किं गवित्ययमाहेत्युदाहरंतो वृत्तिकारा अपि
प्रत्युक्ताः ॥ तस्मादिह देवोसीत्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं बोध्यम् ॥ नच एडः पदांतादित्यारंभसामर्थ्यादेव तत्सिद्धिः हरेव गच्छेत्यादौ चरितार्थ
त्वात् ॥ नचैडः ग्रहणसामर्थ्यं ॥ डः सिडः सोश्चैत्युत्तरार्थत्वात् ॥ उत्तरसूत्रे तु संबुद्धिग्रहणाभावे आहोदतीत्यादावपि परत्वादिकल्पापत्तिः ॥ पूर्व
सूत्रस्य अहोर्दशादित्यादौ उत्तरस्य तु विष्णोर्दतीत्यादौ लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसंभवात् ॥ नचैह भ्रूदंतस्य कार्पितया उत्तरत्रंतु विशेष्य
सन्निधानेन तदंतविधिविरहादोकारमात्रस्य कार्पितया भिन्नविषयित्वे कथं विप्रतिषेध इति वाच्यं ॥ त्रपूरणामित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययावयवयोर्नु
मनुदोरिवेहापि फलविरोधेन विषयभेदेपि विप्रतिषेधसंभवात् ॥ अर्थाधिकारपक्षे उत्तरसूत्रे प्योकारांतस्य संज्ञितत्वाच्च ॥ तस्मात्सूत्रद्वयेपि ग
वित्ययमाहेति प्रत्युदाहरणं नेति स्थितं ॥ प्रकृतिभावे पदांतग्रहणं न संबध्यत इत्याशये न तु वृत्तिग्रंथो योज्यः ॥ अस्मिंश्च पक्षे मंडुकपुत्तिन्यायेने
कोसवर्णे इत्यत्र पदांतग्रहणं संबधनीयमेव ॥ अन्यथा गौर्यौ गौर्य इत्यादावतिप्रसक्तेरिति दिक् स्यादेतत् ॥ निपातसमुदायाएते ॥ आह उ आहो
उत आह उताहो इत्यादि ॥ तत्तु आदिबद्धा निपातस्य काजित्यनेनैव सिद्धा संज्ञा ॥ नचैवमाहोदतीत्यादिषु ऊं इत्यस्य प्रसंगः निरनुबन्धकः
यमुकारः नतु उज्जुदृति समाधानात् ॥ अतएव उज्ज इति सूत्रे जकारोच्चारणमपि सार्थकं ॥ अतएव च उज्जुदृत्यत्र भाष्यकृतोक्तं ॥ हावुका
राविमौ ॥ एकोननुबन्धकः ॥ अपरः सानुबन्धक इति ॥ नचैवमपि आउओ इत्यत्र आडः नाहोरेकादेशस्यानाडिः तिप्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवाये

राम

७२

दमिति वाच्यम् ॥ अनादित्यस्य पर्युदासाश्रयणेन आहुनादोरेकादेशस्यादिवद्वावाद्नाडुग्रहणेन ग्रहणात् ॥ प्रसह्यप्रतिषेधे हि असमर्थसमा
 सो वाक्यभेदश्च स्यात् ॥ भाष्ये हि प्रतिषिद्धार्थमेतदित्युक्तिरभ्युच्चयमात्रम् ॥ कथमन्यथानुपेक्षेव अदोभवदित्यत्रातिप्रसंगमाशंक्य प्रतिप्ररो
 क्तस्यैव ओकारस्य ग्रहणमिति समादधीत ॥ तस्मादिदं सूत्रं विनापि सर्वलक्ष्यं निर्व्यूढमेवेति चेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ आहो ओ इत्यादौ न नि
 पातसमुदायाः ॥ किं त्वस्वडा एव एतच्च एतत् सूत्रवलात् प्रतिपदोक्तस्य ओकारस्य ग्रहणमिति भाष्यवलाच्चाध्यवसीयते ॥ तेन आम् आहो
 देवदत्तेत्यत्रामेकांतरमामंत्रितमिति निघातप्रतिषेधः सिद्धः ॥ अतएव पदकारैरपि ओषु वर्तमरुत इत्यादौ ओ इत्यादौ कपद्येनैव पठ्यते
 तदेवं सूत्रकारभाष्यकारपदकाराणां संवाद एवेति स्थिते निपातसमुदाय एवायमित्याश्रित्यैतत् सूत्रं प्रत्याचक्षाणाः परास्ताः ॥ स्यादेत
 त् अनदोदः समभवद्दोभवदित्यत्रातिप्रसंगः ॥ अंतस्य निपातत्वात् ॥ ऊर्यादिच्चिडाचश्चेति गति संज्ञाविधानेपि प्राग्गीश्वरान्निपाता इ
 त्यस्याधिकारात् ॥ नचलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लासणिक ओकारो व्यावर्त्यन इति वाच्यं वर्णग्रहणेनूक्तपरिभाषया अप्रवृत्तेः ॥
 अन्यथा एचोय वायाव इत्यपि हरये इत्यादौ न प्रवर्तते ॥ चक्रेचक्रिरे इत्यादौ प्रतिपदोक्ते चास्तिार्थात् ॥ वर्णप्राधान्येमास्तं परिभाषाविशेषणत्वे
 तु स्यादेवेति चेन्न ॥ अविशेषणाप्यप्रवृत्तेः सूपषादत्वात् ॥ तथा च षष्ठे वक्ष्यामः ॥ अभ्युपेत्याप्रिब्रूमः ॥ अगौर्गौः समभवद्दोभवदित्यादौ ग मे
 डो इत्योकारस्य प्रतिपदोक्ततया अतिप्रसंगः स्यादेव ॥ नन्विह गौणमुख्यन्यायेन समाधानमस्ते ॥ तथा हि संधी भवन्ति ब्राह्मणाः ॥ त्वद्भव
 ति देवदत्तः ॥ मद्भवसित्वं ॥ त्वद्भवाम्यहं ॥ इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थानुरोधेन च प्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति सिद्धं तस्थितिः
 ॥ तथा च प्रकृतौ आरोपेण वर्तमानाद्विकृतिवाचका च्छब्दाभ्येत्यतौ चिप्रत्ययं प्रतिप्रकृतिभूतस्य वाही कादि वृत्तेर्गोशब्दस्य गोणार्थतास्य

ॐ व ॥ अतएवामहान्महान्भूतोमहद्भूतश्चंद्रमा इत्यादागन्महत्तद्व्यात्वं न प्रवर्तत इति चेन्न ॥ दृष्टं तदार्थं तिकयोर्वैषम्यात् ॥ तथा हि ॥ वि
 शिष्टरूपोपादाने गौणमुख्यन्यायः ॥ तस्यार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येतत्परिभाषामूलकत्वात् ॥ अर्थोपस्थितेश्चरूपविशेषग्रहसापेक्ष
 त्वात् ॥ तथा च आन्महत्तद्विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्वं गौणेन भवतीति युक्तं ॥ इह तु ओदिति वर्णपुरस्कारेण विधीयमाना
 प्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थवृत्तेर्न भवेत् ॥ निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव ॥ अतएव संज्ञाश्चश्रुस्यापत्यं श्चाश्रुरित्यत्र राजश्चश्रुराद्यन्म
 प्रवर्तते ॥ अतश्च तदुत्तु प्रवर्तत एव अन्यथा दज्जोपतश्चतुल्ययोगक्षेप तैव स्यात् ॥ अतएव गौर्वाही को ब्रूते गौर्वाही कं पाठयेत्यादौ वृद्ध्यात्वे
 स्तस्य वसतयोरपि वर्णाश्रयत्वात् ॥ गौत इति न परत्वमोकारांतोपलक्षणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तथा च औतोमिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति
 ॥ गामित्यत्र परापि वृद्धिर्निर्वकाशेनात्वेन बाध्यत इति ॥ तत्रैव केयदोपि वक्ष्यति ओत इति सूत्रं पाठ्यम् ॥ ओकारान्तोपलक्षणतया वा गो
 त इत्येतद्व्याख्येयमिति ॥ वृत्त्यादिग्रंथेष्वप्येवमेव स्थितम् ॥ यत्तु वदंति ॥ मुख्य एव स्वार्थे सास्त्रादिमति गौशब्दो वृद्ध्यात्वे लभते ततो वा ही
 कादिशब्दांतरसन्निधानादौ गौताप्रतीतिः ॥ गोभवदित्यत्र तु गौणार्थतां विना चिरेव दुर्लभ इति वैषम्यं ॥ तस्मात्पदकार्येष्वन्यायेन प्राति
 पदिककार्येण स्थितिस्थितमिति ॥ तच्चित्यम् ॥ वाक्यसंस्कारपक्षे वृद्ध्यात्वं प्रवृत्तितः प्रागेव गौणार्थावगतेः ॥ यत्तु कारकाणां क्रिययैव श्रौतसंबंध
 स्त त एकक्रियावशीकृतानामहणे काहायनीन्यायेन पार्थिकः परस्परावच्छेदः ॥ तथा च गामानयेत्यन्वयवेलायां न गौणार्थता किंतु वाही
 केन सह षाष्टिकावच्छेदवेलायां न चांतरगतत्वेन प्रवृत्तः ॥ पदसंस्कारो बहिरंगगौणत्वप्रतीतावपि निवर्तत इति तदपि न ॥ तावतापि ब्रूने पाठ
 येति क्रियान्वयायैव गौणताया आश्रयणीयत्वात् कटोपिकर्मभीष्मादयोपीति पक्षे कथंचिदुक्तिसंभवेपि सामानाधिकरण्याद्भीष्मादेर्हिती

येत्येवंरूपे भाष्योक्तपक्षांतरेत्वदुक्तन्यायानवताराच्च। श्वाशुरित्यत्रेजोप्यभावापत्तेश्चशब्दप्रयोजनवाहीकनिष्ठस्यैवकर्मत्वादेर्विवक्षित
 त्वाच्चतस्मादूर्णाश्रयत्वाद्दृष्ट्यास्वे इत्येवतत्त्वंननुप्रातिपदिककार्यत्वादिति॥ अतएवचएकाच्चप्राचामित्यादौप्रातिपदिककार्यत्वेप्रिव
 स्मायादयः॥ विशिष्टरूपपुरस्कारेणैवसर्वनामसंज्ञाविधानात्॥ अभिव्यक्तपदार्थायेदृत्यपिगौणमुरव्यन्यायसिद्धार्थकथनपरंप्रसिद्धा
 प्रसिद्धत्वेएवहिमुरव्यत्वगौणत्वेइत्यन्यत्रविस्तरः। अतएवसर्वादिस्मूत्रेसंज्ञोपसर्जनप्रतिषेधइतिवार्तिकंप्रत्याक्षणाणोहरत्तआह
 ॥संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्नवक्तव्यः॥ अभिव्यक्तपदार्थायेदृत्येवसिद्धत्वादिति। यत्तुतत्रकैयटोवक्ष्यति॥ प्रसिध्यप्रसिद्धिवशात्संभवन्नपिगौ
 णमुरव्यन्यायोनेहोक्तः। पदकार्येष्वयंननुप्रातिपदिककार्येष्टितिओत्सूत्रेउक्तत्वादिति॥ तदभ्युच्चयमात्रं। युष्मदस्मदोःस्वरूपमात्रा
 श्रयाणोकार्याणामुपसर्जनतायामिवसंज्ञायांप्रवृत्त्यापत्तेः॥ युष्मद्युपपदेअस्मद्युत्तमइत्यादावपितदापत्तेश्चेतिदिक्॥ तदेवमहोभवज्ञो
 भवदित्यादौओदितिप्रग्रहसंज्ञाव्ययत्वादिवहुर्वारेतिपूर्वपक्षःपर्यवसन्नः। अत्रोच्यते। पूर्वसूत्रेनाडितिपर्युदासाराडःसदृशाःप्रतिपदं
 षटिताएवनिपातागृह्यतेइहाप्यर्थाधिकारेणअनाडग्रहणानुरत्यावातथैवेतिसर्वसुस्थं॥ तथाचसर्वादिस्मूत्रेअकारात्कारोअनुपसर्ज
 नत्वेसत्येवभवतइतिप्रघट्टकेतदोःससावितिसत्त्वंतेत्येविशेषितत्वाद्गौणतायामपिस्यादित्याशंक्यत्वादादीनामइत्यत्रानुपसर्जनादि
 तिपरिभाषणानुपसर्जनानामेवग्रहणेसिद्धेतथाभूतानामेवसत्वविधावनुवर्त्तनान्नकश्चिद्दोषइतिसमाधनकैयटः॥ संबुद्धौशाकल्य
 स्येतावनार्षे॥ ऋषिर्वेदः॥ तदुक्तमृषिणेत्यादौतथादर्शनात्॥ संबुद्धिनिमित्तओकारोवैदिकेइतौपरेप्रग्रहोवास्यात्॥ विष्णोइतिविष्ण
 विति॥ संबुद्धावितिकिंगवित्ययेमाहेतिवृत्तिकारः॥ एतन्निर्गर्षश्चपूर्वसूत्रेउक्तएव॥ अनार्षेकिंम्॥ ब्रह्मबंधवित्यत्रवीत्॥ इतावितिकिंप

लेत्र॥ उजः॥ उज इतौ प्रगृह्य संज्ञा वा स्यात्॥ उ इति वि० ॥ ऊँ॥ उज इत्यनुवर्त्तते शाकल्यस्य प्रगृह्यमिति च॥ प्रगृह्यस्य उज इतौ परे ऊँ आदेशो वा स्यात् दीर्घो नुनासिकश्च उ इति॥ इह यदि एको योगः स्यात् उज ऊँ इति तदा देशविकल्पिते रूपद्वयमेव स्यात्॥ ऊँ इति उ इति अतो योगे विभज्य प्रगृह्य संज्ञापि विकल्पिता एवमपि ऊँ इति द्वितीयसूत्रे यदि प्रगृह्य ग्रहणं शाकल्यग्रहणं चेत्पुनरपि नानुवर्त्तते तदा उज मात्रस्य नित्यमंभावविधानात् प्रगृह्यस्येवा प्रगृह्यस्याप्यादेशः स्यात्॥ तत्र प्रगृह्यस्यादेशो कृते स्थानिवद्भावेन प्रगृह्यत्वा दूँ इतीति रूपं सिद्धम्॥ नचा लुविधाविति प्रतिषेधः॥ उज इति समुदायरूपेणाश्रयणात्॥ तथा च॥ इट् इतीति सूत्रे इट् इति समुदायरूपाश्रयणाद्ग्रहीदित्यत्र च ग्रहो लिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य सिज् लोपः सिद्ध्यतीति स्थानिवत् सूत्रे वक्ष्यते॥ अप्रगृह्यस्यत्वादेशे नुनासिको यणस्य स्यात्॥ तथा चेष्टरूपत्रितयमध्ये ऊँ इतीत्येकमेव सिद्धं न त्वपरं द्वयमित्यव्याप्तिः॥ अतिव्याप्तिश्च नुनासिकवकारयुक्तस्यानिष्टस्यापि प्रसंगात्॥ अथ प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तते तदा प्रगृह्यस्यो जौ नित्यमादेशः स्यात् ततश्च वि० ऊँ इति द्वे एव रूपे स्यातां न तु उ इतीति तृतीयं॥ अथ शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तते तत उज मात्रस्यादेशविकल्पना दूँ इति उ इतीति द्वयं प्रगृह्यस्य वि० वितीति द्वयं प्रगृह्यस्येति संकलनरूपं चतुष्टयं स्यात्॥ तत्र त्रितयस्येष्टत्वेपि नुनासिकवकारयुक्तमनिष्टमापतति॥ तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्पुनरपि नानुवर्त्तते इत्युक्तं॥ इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्यो ज इति व्याख्यातं॥ आदेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्यं ऊँ इत्येतदादेशो भवतीति व्याख्यानेपि न कश्चिद्दोष इत्यवधेयम्॥ अनुपरिनिष्ठितमेव प्रयोगार्हं परिनिष्ठितत्वं च अप्रवृत्तमित्यविच्छेद्यदेश्यतावच्छेदकानां ज्ञातत्वम्॥ निह तेति हं तादावव्याप्तिवारणाय प्रवृत्तेति वैकल्पिके डागमोद्देश्यतावच्छेदकक्रांते सेहेत्यादावव्याप्तिवारणायोक्तं नित्येति॥ अतएव प.

चूलद्वत्पादीनामलौकिकेति सिद्धांतः तथाच उद्गीतस्येतद्रूपं न स्यादेव अत्र शाकल्यमते ऊं आदेशो न भाव्यमेव इतरेषां मते तु प्रगृह्यत्वमेव ना
 स्ति इति चेत् ॥ भवेदेवं यदि शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं स्यात् ॥ तत्तु विकल्पमात्रतात्पर्यकम् ॥ तथाच भाष्यं ॥ शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति ऊं
 वा शाकल्यस्येति च ॥ तथाच तत्र कैष्यटः ॥ शाकल्यश्रुतेरेव फलं वा ग्रहणेन प्रतिपादयतीति स्मृत्यंतरानुसंधानद्वारेण विभाषासंपद्यंत इति च ॥
 यद्वा ॥ अस्तु शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं ॥ तथापि निपात एकाजित्यनेनैव सिद्धे उज्ज्वल इति तावन्नियमार्थः ॥ तथाच शाकल्यभिन्नमतेन प्रगृ
 ह्यतेति प्रथमसूत्रार्थः ॥ उत्तरसूत्रे च प्रगृह्यस्यो जडस्येतावतैव शाकल्ये लब्धे पुनः शाकल्यानुवृत्त्या इतरेषां मपि मते पाक्षिकः प्रगृह्योस्ती
 त्यनुमीयते तेन उद्गीतिरूपं सिद्धम् ॥ अथोत्तरसूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्छब्दाधिकाराश्रयणेन सकलस्यैव ऋषेरपत्यांतरंग्रह्यते
 ॥ अस्मिंश्च पक्षे प्रगृह्यस्यो जडस्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यतापिलभ्यते यथा ढकिलो पडत्यनुवादसामर्थ्यादिति दिक् ॥ आदेशाश्चाय
 मनुनासिक इति निर्देशादेव वक्तव्यं ॥ तथाच बहुच प्रातिशाख्यं उकारश्चेति करणे न युक्तो रक्तो पृक्तो द्युषितः शाकल्येनेति ॥ रक्तसंज्ञो नुनासि
 क इति च ॥ अतएव यदेतन्नूदिति पदकाराः पठंतीत्यनुकरणे यरो नुनासिके नुनासिको वेत्येषा विधिः प्रवर्तते ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थः ॥ शाकल्य
 स्येताविति निवृत्तं ॥ ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्तमानं प्रगृह्यं स्यात् ॥ अध्यस्यां मामकी तनू मामक्यां तन्वी मिति प्राप्ते सुपो सुलु गि
 तिलु सप्तमीकावेतौ ॥ मामकी इति तनूदतीति पदकाले कार्योदाहरणे बोध्ये ॥ सोमो गौरी अधिश्रित इति संहितायामप्युदाहरणं ॥ ईदूता
 विति किं ॥ प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवति ॥ अग्निशब्दात् परस्याः सप्तम्याऽ आदेशः पदकारैः प्रगृह्येषु इति शब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेनेहोपि
 पदकाले इति शब्दप्रयोगप्रसंग इति प्रत्युदाहरणमिदं ॥ सप्तमीग्रहणं किं ॥ धीती मती सुहुती ॥ धीत्या मत्या सुहुत्या इति प्राप्ते तृतीये क

श-की

७५

वचनस्य पूर्वसवर्णोच्चारः ॥ ततोऽकः सवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः ॥ नत्विह सुपो लुक् ह्रस्वश्च वणापत्तेः ॥ अर्थग्रहणं किम् ॥ वाप्या मश्चो वाप्य
श्चः ॥ नद्यामातिर्नद्यातिः संज्ञायामिति सप्तमी समासः ॥ ननु सप्तम्यर्थो पीडास्त्येव तत्कथमर्थग्रहणे कृते पीष्टसिद्धिरिति चेत् ॥ इत्थं जहत्स्व
र्यावृत्तिरिति पक्षे पदे वर्णवद् नौ वर्त्तिपदानामानर्थक्या दीदन्नमिहानर्थकं ननु सप्तम्यर्थवृत्तीति स्पष्टमेव ॥ अजहत् स्वार्थावृत्तिरिति पक्षेपि
उपसर्जनपदं नञ्चार्थमात्रेपर्यवस्यति किंतु तत्संस्तृष्टे प्रधानार्थे ॥ अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च योवानर्थः सप्तम्याभिधीयते ॥ आधेया संस्तृष्टो
निष्कृष्टाधिकरणरूपस्तावन्मात्रस्येह ग्रहणमिति वृत्तिप्रविष्टे न भविष्यति ॥ यद्यपि वाक्यवत्समासेपि लुप्तसप्तमीवलेनाधिकरणमात्र
बोधः पश्चाद्वाक्यार्थतया संस्तृष्टबोधवृत्तिवक्तुं शक्यते ॥ तथापि सिद्धांते तावत्समर्थः पदविधिरिति परिभाषानुरोधात् समासस्थलैका
र्थीभावस्य सामर्थ्यं ननु व्यपेक्षा ॥ अतएवोपसर्जने विशेषणान्वयो न भवति शक्ये कदेशत्वादिति द्वितीयं वक्ष्यते ॥ मीमांसकादीनामपि
निषादस्थपतिन्यायेन पूर्वपदार्थसंबन्धिनिलक्षणाभ्युपगमाद्युक्तैवार्थग्रहणे न वाप्यश्च नद्यातिप्रभृतेर्व्यावृत्तिः ॥ आतिर्बलाकाशरारिराति
रादिश्च बलाकाविसंकटिकेत्यमरः ॥ आद्यास्त्रयोपि स्त्रीलिङ्गाः ॥ बलाकासाहचर्यादिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु शरार्थादयस्त्रयः पक्षिषो
षवाचकाननुबलाकापर्यायाः अतो बलाकासाहचर्यमकिंचित्करं स्त्रीत्वं त्वस्येव ॥ रत्नकीशे स्त्रीलिङ्गकांडे आदिः शरारिर्वरदेत्युक्तेः अ
तेरपि साहचर्यात् ॥ तपरकरणप्रसंदेहार्थमिति वृत्तिः ॥ अत्र बार्त्तिकं ॥ ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेर्थग्रहणाद्भवेत् ॥ पूर्वस्य चेत् सवर्णोत्सा
वाङ्माभावः प्रसज्यते ॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसीयदि ॥ ज्ञापकस्यात्तदन्तत्वेमावापूर्वपदस्थभूत् ॥ अस्यार्थः ॥ ईदूतौ सप्तमीत्ये
वास्तुनार्थोर्थग्रहणेन ॥ अत्रोत्तरमाह ॥ लुप्त इति ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् सप्तम्या एव संज्ञा स्यात् ॥ लुप्तेपि प्रवृत्ति

राम-

७५

भागस्य संज्ञा सिद्धये तु कर्त्तव्यमेवार्थग्रहणमित्यर्थः ॥ ननु सोमो गौरी इत्यादौ विभक्तिर्न लुप्यते किंतु धीती मतीत्यादाविव पूर्वसवर्णैरुते कः ॥
 सवर्ण इति दीर्घस्य कादेशे तस्या दिवद्भावात् सप्तमी ग्रहणेन ग्रहणादस्ये वसप्तमीत्या शङ्क्याह ॥ पूर्वस्येति ॥ आङां भाव इति ॥ एकादेशं वाधि-
 त्वा परत्वादांगत्वाच्च आङां मोस्यातामित्यर्थः ॥ तस्माल्लुगेवेति स्थितेर्थग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति भावः ॥ नन्वर्थग्रहणं मास्तु वचनसामर्थ्याच्च सं-
 ज्ञाविधावपि तदन्तविधिर्भविष्यतीत्या शङ्क्याह ॥ वचनादिति ॥ यत्र दीर्घत्वं तत्रैव वचनात्स्यात् दृतिं न शुष्कं सरसी शयानमिति यथा ॥ अत्र हि
 सरशब्दात् परस्य सप्तम्येकवचनस्य इयाडि याजीकाराणां मुपसंख्या नमिति ईकारादेशे सप्तमी श्रूयते ॥ तथा च सोमो गौरी इत्यादौ न स्या-
 देवेत्यर्थः ॥ एतदुच्यते तत्रापीति ॥ तत्रापि सप्तम्या लुगे वनत्वीकारः ॥ यदि सरसी शब्दो प्रवर्त्तते ॥ असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतत् शास्त्राणि
 चेत् प्रमाणं स्युरिति यथा ॥ अस्ति हे सरसी शब्दः दक्षिणा पथे हि महान्ति सरां सि सरस्य इत्युच्यते इति भगवदुक्तेः कासारः सरसी सर इत्य-
 मरकोशाच्च ॥ तथा च सरसीः परिशीलितुं मयेत्यादि प्रयोगोऽपि दृश्यते ॥ एवं च सरसी शब्दोऽपि लुप्तविभक्तिक एवेति वचनात्तदन्तविधिरिति
 स्थितम् ॥ न नूक्तरित्यास्तु सरसी शब्दः सरः शब्दोऽपि सां तो निर्विवाद एव ॥ तथा च सां तादेश ईकारादेशोऽयमस्तु ॥ एवं हि सति संज्ञाविधौ
 ज्ञापकस्य क्तस्य तदंतग्रहणस्य पुनराश्रयणं न कर्त्तव्यं भवतीति चेन्न ॥ तथा सति ईकारस्य सुप्त्वेनानुदात्ततया सरः शब्दस्य च स्रधातो-
 रसुनिव्युत्पादितस्य तित्त्वेण सरसी इति पदमाद्युदात्तं प्रसज्येत गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात् पिप्पल्याद्यंतः पातिनः सरः शा-
 ब्दान् डीषात्वं तोरात्तमिष्यते ॥ तथैव वेदे पाठात् एवं तर्हि प्रगृह्य संज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापनायेदमर्थग्रहणमस्तु ॥ ए-
 वंच ईदूदे द्विवचनमिति सूत्रे ईदूदे दंतं द्विवचनं तदंतमिति पक्षश्च समर्थितो भवति ॥ तत्र हि कुमार्योरगारं

श.कौ.

७६

कुमार्यगारं ॥ अशुक्लेशुक्लसमपद्येतांशुक्लास्तां वस्त्रे इत्यत्रातिव्याप्तिरिति दोषः ॥ सचप्रत्ययलक्षणाविरहादेवोद्धृत इत्याह ॥ ज्ञापक
मिति प्रगृह्य संज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणाभावस्येति शेषः ॥ केदं ज्ञापनमुपयुज्यते तदाह ॥ तदंतस्त्विति ॥ तदंतस्त्वगर्भे पक्षह्वये पीत्यर्थः ॥ ननु
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधेरभावादेव तदंतपक्षस्तत्र न स्थित इत्यपरितोषादाह ॥ मावेति ॥ वाप्यश्व इत्यादौ माभूदित्यर्थः ॥ अ
त्रेदमवधेयम् ॥ अवितस्त्वन्त्रिभ्यर्इरिति सूत्रादीरित्यनुवर्तमानेयापोः किं हेच वा तप्रमीरिति सूत्राभ्यां शब्दत्रयं व्युत्पादितं ॥ यां त्यने
नेति यपीर्मुक्तिमार्गः ॥ पिवति रसान्यातिवा लोकमिति पपीः सूर्यः ॥ वा तं प्रमिमीते संमुखधावनादिति वा तप्रमीः ॥ निःश्रं गोमृगाकृतिर्वा
तमृगनामापशुविशेषः ॥ एभ्यस्त्रिभ्योपि डौ सवर्णदीर्घात् ॥ पपीययी वा तप्रमी इति रूपे निर्विवादम् ॥ तथा चेह श्रूयमाणस्य ईकारस्य ससा
मीत्वान्नत्रापि सरसीयदीत्य संगतम् ॥ ईकारस्य श्रूयमाणस्यासंभवात् सामर्थ्यात्तदंतविधिर्भविष्यतीत्यस्यार्थः ॥ तस्माद्कारांशे सामर्थ्या
त्तदंतविधौ लब्धे सोमो गौरी इत्यादावपि भविष्यतीत्याशयः कल्प्यः ॥ ययी आसक्त इत्यादौ तु भाव्यमेव प्रकृतिभावेन ॥ न चोयं योगः छांद
सस्तथाविधानामेवोदाहरणानां दत्तत्वादिति वाच्यम् ॥ मुनित्रयोक्तिं विना स्मदिच्छया छांदसत्वकल्पनेति प्रसंगात् ॥ लोके प्रगृह्यत्वं न भ
वतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलंभाच्च ॥ अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन लोके यपीपपी वा तप्रमी इत्येषां प्रगृह्यत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च ॥ अ
तएव दृग्दृशवतुष्विति सूत्रे हस्ते चेति वार्तिकमुपादाय कूसप्रत्ययः सादेशश्च छंदस्येव भाष्ये सदृशा सदित्युदाहृतत्वादितिकेचिदिति व्याच
क्षाणा हरदत्तादयः छांदसत्वं वदतां मते स्वस्यापरितोषमाविश्वकुरिति दिक् ॥ दाधाघ दापू ॥ दारुपाधारूपाश्च धातवोऽपु संज्ञाः स्युः दापूदे
पो वर्जयित्वा ॥ तत्र दारुपाश्च त्वारः दुदाजू ॥ प्रणिददाति ॥ दाण् प्रणियच्छति ॥ दो प्रणिद्यति देङ् प्रणिदयते ॥ धारूपा धौ दुधाजू प्रणिदधाति ॥

राम

७६

धेः प्रणिधयति वत्सो मातरं ॥ अदावितिकिम् ॥ दाप्लवने ॥ दातं बर्हिः लूनमित्यर्थः ॥ एत्वाभावादोद्घोरिति न प्रवर्तते ॥ देः शोधने ॥
 अबदातं सुरवं इह पुत्वा भावादव उपसर्गान्न इत्येतन्न ॥ पुप्रदेशाः ने गैदनदेत्यादयः ॥ इह दोदेडु धेटा मनुकरणानिव्यवस्थाप्यतत्र प्र-
 कृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादादेच उपदेशे शितीत्यात्वं क्रियते ॥ अनैमित्तिकमात्वं शितिने प्रतिषेध इति सिद्धं तात् ॥ नचैवं विभ-
 क्तेरुत्पत्तिर्न स्यात् अधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादिति वाच्यं ॥ अधातुरिति पर्युदासोऽयं न तु प्रसज्य प्रतिषेधः ॥ अस्ति चैह स्वाश्रय-
 मधातुत्वं ॥ यद्वा ॥ यत्तदेतेभ्य इत्यादाविवेहापि कार्यविशेषपुरस्कारेणैवातिदेशप्रवृत्त्यप्रवृत्ती भविष्यतः ॥ ततश्चतुर्णां दारूपाणां द्वयो-
 र्वाधारूपयोरेकशेषं कृत्वा द्वंद्वः कर्तव्यः प्रणिदातेत्यादौ कृतात्वानां दोदेः धेटा तु स्थानिवद्भावात् स्मिद्धं पुत्वं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा-
 यानिरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येत्यस्याश्च नेह प्रवृत्तिः सर्वेषां स्वरूपेणैवानुक्रान्तत्वात् ॥ अतएव दारयति धारयंत्यो नीति प्रसंगः ॥ त-
 योरनुकरणे आत्मा संभवेनेह दृष्ट इत्यनुपात्तत्वात् ॥ ननु कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशात् प्रणिद्यतिप्रणिधयतीत्यादौ चात्वविरहात् कथं शुत्वमि-
 ति चेत् ॥ आतोसि ॥ नहिवयं कृतात्वमनुकुर्मो येनोक्तदोषः स्यात् ॥ अपितु देदो धे इत्येवं तेष्वेवानुक्रियमाणेषु लक्षणे वशनिष्पन्नमात्व-
 मित्युक्तं ॥ नच लक्षणेन स्वरूपान्यत्वेऽपि अनुकरणता हीयते ॥ सरव्युरसंबुद्धावित्यत्रापि स्रिविरूपप्रतीतेः गवित्ययमाहेत्यत्र गोशब्दप्र-
 तीतेश्च ॥ दीडः स्तनेह ग्रहणं वदनुकरणे आत्मा संभवान् ॥ वार्तिकमतेऽजं तानां दीडः दीनामात्वविधानात् ॥ भाष्यमते त्वेज्जनिमित्ते प-
 रतस्तद्विधानात् ॥ तेन दीडः स्तजादावात्वे कृतेऽपि पुसंज्ञाविरहात् प्रणिदानेत्यत्र नेर्गदेति नित्यं त्वं न भवति शेषे विभाषेति वैकल्पिकं तु-
 स्यादेव ॥ तथोपादास्तास्य स्वरः शिष्कस्येत्यत्र स्याद्धोरिच्चेतीत्वं न भवतीति सूत्रकारस्य मतं ॥ नन्वस्मिन्पक्षे दाप्लवने वा अनुक्रान्तौ न वा आ-

धेनुकरणपर्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्धुसंज्ञाधिकल्पः स्यात् ॥ अंत्ये अदाविति व्यर्थं स्यात् ॥ अननुरक्तत्वादेव दापदैपोर्धुसंज्ञा प्राप्तिविर-
 हादिति चेन्न ॥ अदावित्यस्मिन्नसतितयोरप्यनुकरणं संभाव्येत न हिलक्षणैकचक्षुषादौ देङादीनां दापदैपोश्च वैलक्षण्यं किंचिदनुभू-
 यते यद्बलाद्ग्रहणाग्रहणे व्यवस्थाप्येयातां व्याख्या नतो विशेष प्रतिपत्तिरिति परमवशिष्यते ॥ किंत्वगतिकृगतिरेषाऽनभिधानवत् ॥ न
 च तद्बलेन सिद्धस्य प्रत्याख्या नं शोभते ॥ वार्तिककारमते तु प्रयोगस्थाना मेव दाधारूपाणामिदं मनुकरणं ॥ न चैवं प्रणिद्यतिप्रणिदयत् इत्या-
 क्षेपितिन स्यात् ॥ आत्माभावात् ॥ तथा देङ्. रक्षणे ॥ अदितधेद्व्यत्यधित ॥ प्रणिदाताप्रणिधातेत्यादावपिन स्यादात्वं स्यत्प्रक्षणिकत्वा-
 त् ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिति न्यायादिति वाच्यं ॥ वचनबलेनैव तत्समाधानात् ॥ तथा च कात्यायनवार्तिकं ॥ धु-
 संज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्ध्यमिति ॥ भारद्वाजी यास्तु पठन्ति ॥ शिद्ध्यति कृतार्थमिति ॥ तथा च दाधाप्रकृतयोर्धु इति पठित्वा दाश्च धाश्च प्रकृत-
 यश्चेति द्वंद्वं कृत्वा सन्निधानादाधामेव प्रकृतय इति व्याख्येयम् ॥ भाष्यकारास्तु वार्तिकं प्रत्याचरन्त्युः ॥ तथा हि नेर्गदैति सूत्रे तावदवश्यं
 प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं प्रणिमयते प्रणमयतेत्यत्रापिणत्वं यथा स्यात् ॥ तदेव पुरस्तादपकृष्य धु प्रकृतिमा इति पठिष्यामः ॥ धुश्च प्रकृति-
 श्च माश्चेति द्वंद्वः सन्निधानाच्च पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिर्ग्रहीष्यते ॥ न चैवं मीनातिमिनोत्योरपि मा प्रकृतित्वात् ग्रहणापत्तिः माञ्जेडका-
 रानुबंधस्यैव तत्रावश्यपठनीयत्वात् ॥ अन्यथा मामाने इत्यत्रातिप्रसंगात् ॥ तस्माद् धु प्रकृतिमाडिति पाठेन प्रणिद्यतिप्रणिदयत् इत्यादे-
 सिद्धत्वाच्छिद्ध्यं तावद् धुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्तव्यमिति स्थितम् ॥ भारद्वाजी योक्तरीत्या विकृतार्थं कर्तव्यमिति पुनरवशिष्यते ॥ तद-
 पिन। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयैव लाक्षणिकस्यापि दा रूपस्य धुसंज्ञा सिद्धेः ॥ अस्यां च परिभाषायां दैपः पित्वं लिङ्गं ॥

तद्धि अदाविति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते लाक्षणिकत्वादेव पुसंज्ञायां दै प्रग्रहणाभावे तु किन्निषेधे सामान्यग्रहणार्थं न पित्वेन ॥ न चैवमपि
धेतोषु संज्ञानस्यादेवेति वाच्यं ॥ दोदहोरित्यत्र धेतो निवृत्त्यर्थं क्रियमाणे न ददित्यनेन धेतोपि पुसंज्ञाज्ञापनात् ॥ न च दधाति निवृत्त्यर्थं न
इत्युक्तमिति वाच्यम् ॥ तत्र दधाते हि रित्यादेशविधानादेव दद्वावाप्रसंगात् ॥ न चैवमपि गामादाग्रहणे च विशेष इत्येतेन लक्षणप्रविप
दोक्तपरिभाषायानिरनुबंधकग्रहणे इति परिभाषायाश्च यथा बाधस्तथार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि बाधः स्यात् ॥ तथा च प्रतिदारयति प्रतिधारय
तीत्यत्राप्यतिप्रसंग इति चेन्न ॥ गदादीनां यउपसर्गस्तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन् प्रत्युपसर्गस्य नेरिति व्याख्यानात् ॥ दारयति धार
यत्यवयवयोस्तदा धारूपयोरनर्थकत्वान्न तं प्रत्युपसर्गत्वं ॥ यक्रियायुक्तः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ न चैवं प्र
णिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्रापि त्वं न स्यादिति वाच्यम् ॥ तत्र युगागमात् पूर्वदाधा इत्यवस्थायां पुसंज्ञा प्रवृत्तौ युगविशिष्टस्यापि पुग्रह
णेन ग्रहणात् ॥ अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानिवद्भावेन पुसंज्ञा प्रवृत्तेः ॥ न च नांतर्गमेवैतयोरांतर्ग्यसंप्रयोगो वान
ष्टां च दग्धरथवदिति स्थानेतरतमसूत्रस्य भाष्यरीत्या दारयत्यादेरपि दापयत्यादिसाम्यमेव ॥ निष्पन्नस्याणोरपरत्वांभ्युपगमेन रेफपुको
रविशेषादिति चेत् ॥ सत्यं ॥ सिद्धंतु प्रसंगे रपरत्वादित्युरणुरपरसूत्रस्य वार्तिकरीत्या स्याधा नं कृतं ॥ उक्तभाष्यरीत्या तु प्रसक्तो दोषः प्रागुक्त
सूत्रकारमतमाश्रित्योद्धर्तव्यः ॥ न हि दधृ इत्यनयो रनुकरणे आत्वं लभ्यत इति दिक् ॥ इदं त्ववधेयं ॥ प्रणीदापयतीत्यत्राप्युपसर्गयोः प्रकृ
त्यर्थविशेषणत्वे सत्येव नेर्गदेति नित्यं त्वं त्वं ग्यर्थविशेषकत्वे तु पुसंज्ञकं प्रत्यनुपसर्गत्वाच्छेषे विभाषेति विकल्प एव न तु नित्यं त्वमिति ॥ स्या
देतत् ॥ उपदिदीषत इत्यत्र सनिमीमेतीस्त्वावः स्यात् ॥ वार्तिकरुता पुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात् ॥ सूत्रकारभाष्यकारयोस्तु नासौ दोषः सूत्र

कृतादीनामनुकृतत्वात् ॥ भाष्यमतेण त्वेप्रकृतिग्रहणेपि घुसंज्ञापोतद्विरहादिति चेत् ॥ सत्यं ॥ वार्तिकमतेपि नेपेदा प्रकृतिः ॥ एजंतानामात्वविधानाभ्युपगमात् ॥ नचैवमादन्तत्वनिबंधनमुच्यप्रत्ययासिद्धिः ॥ तत्राकारांतररूपणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव तत्सिद्धेः ॥ भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याभ्यासायैज्जविषये आत्वं सिद्धांतितमित्यन्यदेतत् ॥ इदं त्ववशिष्यते ॥ भाष्यवार्तिकोभयमतेपि ॥ पादास्तास्यस्वरः शिष्यकस्येत्यत्र स्याध्वोरितीत्वं प्राप्तं तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परितृप्तं ॥ उपदीप्त इति स्थिते एज्जविषये प्रवर्तमानमात्वं सिचो कित्वमुपजीवति यदि चात्र घुसंज्ञास्यान्तर्हि स्याध्वोरिच्चेति सिचः कित्वं स्यादतो कित्वमुपजीव्य प्रवर्तमानाकारः कित्वप्रवर्तिकां घुसंज्ञानप्रवर्तयत्येवेति ॥ वार्तिककृतानुदीडः प्रतिषेधः स्याध्वोरित्वे इति वचनमेव कृतं ॥ उभयमतेपि दीडः सूत्रजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेर्गदेति णत्वं भवति ॥ अतएव वार्तिककृतादीडः प्रतिषेध इत्येव नोक्तं किंतु स्याध्वोरित्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः ॥ सूत्रमते तु न भाव्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव ॥ किंच ॥ भाष्यवार्तिकयोर्न केवलं सूत्रकृतासहविरोधः किन्तु परस्परेणापि ॥ तथाहि ॥ भाष्यमते प्रणिदीयते प्रणिदीन इत्यादावपि नित्यं णत्वं णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् ॥ वार्तिकमते तु वैकल्पिकं ॥ एजंतानामेव प्रकृतित्वाभ्युपगमेन ईदन्तस्याप्रकृतित्वात् अन्यथा उपदिदीषत इत्यत्रेस्मावापत्तेः ॥ तदेव प्रणिदातेत्यादौ सूत्रकृतासहयोर्विरोधः प्रणिदीन इत्यादौ तु भाष्यकृतासहेतयोर्विरोधो दुष्यति हर इति ॥ अत्रेदं वक्तव्यम् ॥ यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धांताद्वाप्योक्तरीत्या सर्वत्र दीडि परेनेर्नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्तिकमतेपि शेषे विभाषेति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः संपादनीयः ॥ एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसंभवे मत्तत्रेदं कल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति ॥ नन्वदायित्वमिति प्रतिषेधेदापूलवन इत्यस्यैव ग्रहणं युक्तं ॥ ननु दैपः ॥ प्रकारे श्रूयमाणे आत्वायोगादिति चेन्न ॥ अनुबंधा अनेकांता इति पक्षे श्रूयमाणे

स्थापिपकारस्य काकादिबदनवपवत्वेनधातोरेजंतत्वानपाये आत्वप्रवृत्तेः एकांता अनुबंधा इति पक्षेपि भवत्येवात्वं ॥ नानुबंधकृतमनेजं
 तत्वमिति सिद्धांतात् ॥ अत्रोदीचांमाञ्ज्यतीहारइति कृतात्वस्य मेडो निर्देशो ज्ञापकः ॥ नचमाङ्मानइत्यस्यैवायं निर्देशो व्यतिमिमीत इ
 त्यादौ तस्यापिकदाचिद्यतीहारेवृत्तिसंभवादिति वाच्यं ॥ अपूर्वकालार्थस्य क्ताप्रत्ययस्य माङ्मानइत्यस्यादनभिधानात् ॥ अत्रचभोष्यो
 न्नेरेवप्रमाणत्वादित्याहुः ॥ एवंचमेडइत्येवपठनीयेमाङ्ज्यतीहारइतिगुरुकरणं नानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति ज्ञापनार्थमेव ॥ भा
 ष्यकारास्तुनायंदैर्किंतुदिवादिषुदापूशोधनइत्येवपठिष्यतइत्याहुः ॥ नचस्वरेभेदः दायतीत्यादेरुभयथाप्याद्युदात्तत्वात् ॥ ननुता
 ष्ठीलिकेचानशिदायमानइत्यत्रस्वरेभेदः ॥ श्यनिधातोराद्युदात्तत्वंशपितुचानशोतोदात्तत्वमिति चेन्न ॥ उभयथाप्यंतोदात्तत्वानपाया
 त् ॥ नचश्यन्स्वरस्यसतिशिष्टत्वेनप्राबल्यमिति वाच्यं ॥ अन्यत्रचिकरणेभ्यइतिपर्युदासात् ॥ आत्ममानेरचश्चेत्यत्रत्यभाष्यकैष्यट
 बलेनखशीवचानश्यपिअंतोदात्ततयानिर्णयात् ॥ स्थानिवत्सूत्रीयः कैयटग्रंथस्तुखशसूत्रस्थभाष्यस्वोक्तिभ्यांविरोधात्प्रामादि
 कइतिवक्ष्यते ॥ आयात्यादयस्तदिवादिष्वेवादंतत्वेननपठिताः ॥ गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुम् ॥ तेननविश्वसेद्विश्वस्तेपृथिकवनि
 ताः प्रत्ययादाश्चसंत्यइत्यादिसिद्धं ॥ यत्तुभाष्येएकांतत्वपक्षेपिनदोषइत्युपक्रम्यपकारलोपेरुतेभविष्यतिदापृत्वंतुभूतपूर्वमनुबंधमा
 भित्यव्युत्पादनीयमिति सिद्धांतितं ॥ तत्रेत्यंप्रत्यबतिष्ठते ॥ सत्यप्येजंतत्वेउपदेशोऽजंतत्वंकथमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ पितृकरणसामर्थ्या
 दुपदेशोऽजंतत्वाभावेपिआत्वप्रवृत्तिः ॥ वस्तुतस्तूपदेशग्रहणंभाष्यकारो नमन्यते ॥ तथाचतत्रवक्ष्यति ॥ उपदेशग्रहणंनकरिष्यते ॥
 यद्युपदेशग्रहणंनक्रियतेचेतास्तोतेत्यत्रापिप्राप्नोति ॥ अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनपरनिमित्तस्यैवआत्वंभवतीति ॥ यदयंकीड्जी

श.कौ.
७८

कृतादीन्नेन नुरुतत्वात् ॥ भाष्यमतेण त्वेप्रकृतिग्रहणेपि घुसंज्ञा योतद्विरहादिति चेत् ॥ सत्यं ॥ वार्तिकमतेपि नेपेदा प्रकृतिः ॥ एजंतानामात्व वि
धानाभ्युपगमात् ॥ नचैवमादन्तत्वनिबन्धनयुच्प्रत्ययासिद्धिः ॥ तत्राकारांतररूपणप्रत्ययविधिरितिवचनेनैव तत्सिद्धेः ॥ भाष्ये त्वेतद्वचन
प्रत्याख्यानायैज्जिषये आत्वं सिद्धांति तमित्यन्यदेतत् ॥ इदं त्ववशिष्यते ॥ भाष्यवार्तिकोभयमतेपि ॥ पादास्तास्यस्वरः शिष्यकस्येत्यत्रस्था
घोरितीत्वं प्राप्तं तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परितृप्तं ॥ उपदीयत इति स्थिते एज्जिषये प्रवर्तमानमात्वं सिचो कित्वमुपजीवति यदिचात्र
घुसंज्ञास्यात्तर्हिस्था घोरिच्चेति सिचः कित्वं स्यादतो कित्वमुपजीव्यप्रवर्तन आकारः कित्वप्रवर्तिकां घुसंज्ञानप्रवर्तयत्येवेति ॥ वार्तिककृता नु
दीडः प्रतिषेधः स्या घोरित्वे इति वचनमेव कृतं ॥ उभयमतेपि दीडः स्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेर्गदेति णत्वं भवति ॥ अतएव वार्तिक
कृतादीडः प्रतिषेध इत्येव नोक्तं किंतुस्था घोरित्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः ॥ सूत्रमते तु न भाव्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव ॥ किंच ॥ भाष्यवार्तिक
योर्न केवलं सूत्रकृता सह विरोधः किन्तु परस्परेणापि ॥ तथाहि ॥ भाष्यमते प्रणिदीयते प्रणिदीन इत्यादावपि नित्यं णत्वं णत्वविधौ प्रकृ
तिग्रहणात् ॥ वार्तिकमते तु वैकल्पिकं ॥ एजंतानामेव प्रकृतित्वाभ्युपगमेन ईदन्तस्या प्रकृतित्वात् अन्यथा उपदिदीषत इत्यत्रेस्मावा
पत्तेः ॥ तदेव प्रणिदातेत्यादौ सूत्रकृता सह द्वयोर्विरोधः प्रणिदीन इत्यादौ तु भाष्यकृता सहेतरोर्विरोधो दुष्यति हर इति ॥ अत्रेदं वक्तव्यम् ॥
यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धां ताद्वाप्योक्तरीत्या सर्वत्र दीडि परेनेर्नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्तिकमतेपि शेषे विभाषेति व्यवस्थि
तविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः संपादनीयः ॥ एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाह संभवे म त भेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति ॥ नन्वदा
विति प्रतिषेधे दापूलव न इत्यस्यैव ग्रहणं युक्तं ॥ ननु दैपः ॥ पदारे श्रूयमाणे आत्मा योगादिति चेन्न ॥ अनुबन्धा अनेकां ता इति पक्षे श्रूयमाणे

राम
७८

स्थापिपकारस्य काकादिबटनवयवत्वेनधातोरेजंतत्वानपाये आत्वप्रवृत्तेः एकांता अनुबंधादिति पक्षेपि भवत्येवात्वं ॥ नानुबंधकृतमनेजं
 तत्वमिति सिद्धांतात् ॥ अत्रोदीचांमाञ्जोव्यतीहारइति कृतात्वस्य मेडो निर्देशो ज्ञापकः ॥ नचमाङ्मानइत्यस्यैवापनिर्देशो व्यतिमिमीत इ
 त्यादौ तस्यापिकदाचिद्यतीहारेरुतिसंभवादिति वाच्यं ॥ अपूर्वकालार्थस्य क्ता प्रत्ययस्य माङ्मानइत्यस्मादनभिधानात् ॥ अत्रचभोऽव्यो
 क्तेरेवप्रमाणत्वादित्याहुः ॥ एवंचमेडइत्येवपठनीयेमाङ्जोव्यतीहारइतिगुरुकरणं नानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति ज्ञापनार्थमेव ॥ भा
 ष्यकारास्तुनायंदैर्किंतुदिवादिषुदापृशोधनइत्येवपठिष्यतइत्याहुः ॥ नचस्वरेभेदः दायतीत्यादेरुभयथाप्याद्युदात्तत्वात् ॥ ननुता
 व्हीलिकेचानशिदायमानइत्यत्रस्वरेभेदः ॥ श्यनिधातोराद्युदात्तत्वंशपितुचानशोतोदात्तत्वमिति चेन्न ॥ उभयथाप्यंतोदात्तत्वानपाया
 त् ॥ नचश्चनृस्वरस्यसतिशिष्टत्वेनप्राबल्यमिति वाच्यं ॥ अन्यत्रविकरणेभ्यदितिपर्युदासात् ॥ आत्ममानेरचश्चेत्यत्रत्यभाष्यकैप्यद
 बलेनखशीवचानश्यपिअंतोदात्ततयानिर्णयात् ॥ स्थानिवत्सूत्रीयः कैयटप्रथंस्तुखशस्तुत्रस्थभाष्यस्त्वोक्तिभ्यांविरोधात् प्रामादि
 कइतिवक्ष्यते ॥ प्यायत्यादयस्तुदिवादिष्वेवादंतत्वेननपठिताः ॥ गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुम् ॥ तेननचिश्चसेद्विश्चस्तेपथिकवनि
 ताः प्रत्ययादाश्चसंत्यइत्यादिसिद्धं ॥ यत्तुभाष्येएकांतत्वपक्षेपिनदोषइत्युपक्रम्यपकारलोपेकृतेभविष्यतिदापृत्वंतुभूतपूर्वमनुबंधमा
 श्रित्यव्युत्पादनीयमिति सिद्धांतितं ॥ तत्रेत्यंप्रत्यवतिष्ठंते ॥ सत्यप्येजंतत्वे उपदेशोऽजंतत्वंकथमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ पितृकरणसामर्थ्या
 दुपदेशोऽजंतत्वाभावेपि आत्वप्रवृत्तिः ॥ वस्तुनस्तूपदेशग्रहणं भाष्यकारो न मन्यते ॥ तथाचतत्रवक्ष्यति ॥ उपदेशग्रहणं न करिष्यते ॥
 यद्युपदेशग्रहणं न क्रियते चेतास्तो तेत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नपरनिमित्तस्यैव आत्वं भवतीति ॥ यदयं कीडुजी

श. कौ.
७९

नांणावेन आत्वंशास्ति॥ नैतदस्ति ज्ञापकं नियमार्थमेतत्स्यात्॥ क्रीडु जीनांणावेवेति॥ यत्तर्हि मीनातिमिनोति दीडां त्यपि चेत्यत्र एजु
ग्रहणमनुवर्त्तयतीति॥ ननु प्रणिदापयतीत्यत्राप्यदाविति प्रतिषेधः स्यादिति चेन्न॥ यथोद्देशपक्षेतरंगत्वाद्वावस्थायामेव घुसंज्ञायानिर्वृ
त्तत्वात्॥ कार्यकालपक्षे तु घुसंज्ञायाणत्वसमानदेशतया पुकं प्रतिणत्व घुसंज्ञयोरसिद्धत्वेन प्रागेव पुकृतौ घुसंज्ञानस्यादिति दोषः प्र
सजत्येव॥ अतएव भाष्ये द्वेधा समाहितं॥ दाधा घपिदिति वक्ष्यामि॥ यद्वा बांतावेतौ धातू सूत्रमपि बां तं॥ चत्वेन सर्वत्रपकारो निर्दिष्टः अतो
दापयतीत्यत्र नासौ निषेधः तस्यापित्वादबांतत्वाच्चेति॥ आद्यंतवदेकस्मिन्॥ असहाये आदाविवांत इव कार्यणि स्युः॥ औपगवः॥ य
था तव्यादीनां प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रवर्त्तते॥ एवमिहाणोपि आभ्यां॥ यथा वृक्षाभ्यामित्यादौ सुपि चैति दीर्घत्वं भवति एवमिहापि॥ ईङ्गत्तौ दि
वादिः॥ एयं अचो यदि ति॥ अजंताज्ञातोर्विधीयमानो यत्प्रत्ययो यथा चैयं जेयमित्यादौ भवति तथेहापि॥ इणस्तस्मिन् इति स्त्विति क्यपि इ
त्यमित्येवरूपं न तु एयमिति॥ एकस्मिन्निति किं॥ सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः॥ अत्रत्याकरस्यादित्वे सति तमेवाश्रित्य सभास
न्नयनशब्दस्य वृद्धत्वं स्यात्॥ ततश्चाणं वाधित्वा वृद्धाच्छः प्रसज्येत॥ ननु वृद्धिर्यस्याच्चा मादिरिति सूत्रे आदिग्रहणस्यापीदमेव व्या
वर्त्त्य॥ न तू सामर्थ्यादेव समासन्नयनशब्दे वृद्धसंज्ञान भविष्यतीति चेन्न॥ यदि हि वृद्धसंज्ञा सूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादनातिदेशिक
स्य मुख्यस्यैवादेर्ग्रहणं नर्हि जानातीति ज्ञा ब्राह्मणीत्यादिरसहायोपि वृद्धो न स्यात्॥ ततश्च ज्ञाया अयं शीय इत्यादि न सिद्ध्येत्॥ असति
हि प्रकृतसूत्रस्थैकग्रहणे यत्रादिब्यपदेशो मुख्यो नास्ति॥ असहाये मध्ये अंते च स सर्वोप्यविशेषादतिदेशस्य विषयः स्यात्॥ यदि त्वति
देशसामर्थ्याज्ज्ञाशब्दे वृद्धत्वं तत्तु विशेषात्सभासन्नयनेपि स्यात्॥ वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवेति चेत्॥ हंतैवमतिदेशस्यादि

राम
७९

ग्रहणस्य च सामर्थ्यात् सर्वत्र विकल्पापत्तिः ॥ इहैकग्रहणे कृते त्वन्त्यमध्ययोर्वावृत्त्यावृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक् ॥ यत्तु न्या-
 सकृतोक्तम् ॥ अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृद्धसंज्ञासूत्रस्थमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सदसहायानां ज्ञादीनामेव वृद्धसंज्ञा-
 वारयेन्न तु सभासन्नयनस्य सन्नयनेत्येतदंतर्गतं श्रुतुरोचोपेक्ष्यानातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्त्वादिति ॥ तच्चिंत्यम् ॥ परस्मिन् नृमृति-
 यस्मात् पूर्वनास्ति स आदिरिति सिद्धांतरीत्या मध्यस्थेष्यादित्वविरहात् ॥ इयानेव हि विशेषः ॥ असहाये सत्यन्तदिशेषणविरहाद्विशि-
 ष्टाभावः मध्यस्थे तु विशेष्याभावाद्विशिष्टाभाव इति ॥ वार्तिककारस्तु लाघवाद् पूर्वत्वमात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ अनुत्तरत्व-
 मात्रं चांतशब्दस्य न तु सत्यन्यस्मिन् इत्यपि विशेषणं गौरवात् ॥ तथा चासहायेऽपि मुख्ययोरेवाद्यंतयोः संभव इति मन्वानः सूत्रमेतत् प्रत्या-
 चरव्यौ ॥ आह च ॥ अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यंतयोः सिद्धमेकस्मिन्निति भाष्यकारस्तु नैतन्नेने। सत्यन्यस्मिन्निति विशेषणप्रक्षेपप्रयुक्त-
 स्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् ॥ लोकेत्ययमादिरंतो वेत्युक्ते अवशिष्टमपि किंचित् अस्तीति नियमेन प्रतीयते ॥ पदान्नि यतो पस्थितिश्च-
 शक्तिसाध्या ॥ अनुभवमपलप्य एकदेशमात्रे शक्तिकल्पने तु श्रुतादिपदानामपि लाघवाद्धार्यात्वमात्रं पितृत्वमात्रं तद्वदकपुंस्त्वमात्रं वाश-
 क्यतावच्छेदकं स्यादिति विशिष्टविषयकशक्त्युच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारव्याकोपः स्यादिति ॥ नन्वेवमपि व्यपदेशिवद्ब्रूचनं कर्तव्यमेव
 इयाय आरेत्यादौ धात्ववयवत्वं प्राथम्यमेकाचत्वं चाश्रित्य द्वित्वं यथा स्यात् ॥ एकाच इति हि बहुव्रीहिरिति वक्ष्यते ॥ नचेणो वृद्ध्या या दे-
 शयो रत्तैश्च परत्वे च कृते आप आर् इत्यनयोरेकाचत्वं पचादेरिव मुख्यमेवास्तीति वाच्यम् ॥ द्विर्वचने चीतिरूपातिदेशेन इक्र अनयोरेव हि
 रुक्तेः ॥ किंच। यजेः पंचमलकारे स देवान्यक्षदिषितो यजीयानीत्यादौ सि ब्रहुलं लेरीति सिप् ॥ तस्य षत्वं व्यपदेशिवद्भावेनैव साध्यं प्र-

श-कौ-
८०

त्ययस्ययः सकारस्तस्य षत्वमिति सिद्धं तात् ॥ तस्मात्तव्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्येव सूत्र्यतां किंप्रकृतसूत्रेण ॥ व्यपदेशो नाम विशिष्टो मु-
रव्योपदेशो व्यवहारका चूडत्यादिः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशीपचिप्रभृतिस्तस्मिन्निवासहायेपिका र्व्यस्यादित्यर्थः ॥ अत्राह भाष्यकारः
॥ अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धमिति ॥ वचननिरपेक्षा ल्लोकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेराद्यंतवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयम-
पिनसूत्रपितव्यमित्यर्थः ॥ अस्ति हिलोके निरूढोयं व्यवहारः ॥ अयमेव मेज्येषुः पुत्रायमेव मध्यमो यमेव कनिष्ठ इति ॥ तथा । अस्तु ता-
यामसोऽप्यमाणायांचप्रथमगर्भेण हतेति व्यवहरति ॥ तथा पूर्वमनागतो ग्रेनाजिगमिषुश्चाह ॥ इदं मे प्रथमागमनमिति ॥ ननु सर्व इमे-
गौणा व्यवहारास्तत्कथं मुख्ये चरितार्थशास्त्रं गौणे प्रवर्त्ततेति चेन्न ॥ निरूढतरतया गौणस्याप्यस्य मुख्यसमकक्षत्वात् ॥ ज्ञापकाच्च
॥ यद्यपि तर्दृष्टीति सिचो लोपं शास्ति तद्ज्ञापयति ॥ व्यवदेशिवदेकस्मिन्निति ॥ न ह्यन्यथा दृढलभ्यते ॥ बलरूपत्वेऽपि वलादित्वविर-
ह्यत् ॥ तथा दीर्घद्वयः कितीत्यादीन्यपि ज्ञापकानि न हि व्यपदेशिवद्भावविना दणोभ्यामसौ लभ्येत इति दिक् ॥ यत्तूक्तं कैयटेन । अर्थ-
वता व्यपदेशिवद्भावो वात् कुरुते इत्यादौ तच्छब्दाकारस्यानर्थकत्वेन तत्रादिसंज्ञासिद्धये आदिवद्भावो वचनेनैव सोधीय इति ॥ अत्रेदं
वक्तव्यम् ॥ अर्थता व्यपदेशिवद्भाव इति तावन्नेयं परिभाषा तस्याविध्यंगत्वात् ॥ व्यपदेशिवद्भावस्तल्लौकिक इत्युक्तं तयांत प्रत्यंगत्वा-
योगात् ॥ किंतु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भावयोजनापशब्दार्थसमुदायमाश्रित्य तस्यैकदेशः शब्द इति व्युत्पादयितुमर्थवत्तापेक्षितेति परं
तस्याशयः ॥ अतएव षष्ठे निजौचत्वारणकाचूडत्येन ह्युत्पादनावसरे भाष्यकैयटयोरनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः स्वीकृतः लोक इ-
व शास्त्रेऽप्यनर्थकस्य व्यपदेशिवद्भावसंभवात् ॥ तस्यार्थवतेति प्रायोवाद्मात्रं सूत्रप्रत्याख्यानं तु सम्यगेवेति दिक् ॥ तरतमपौघः ॥

राम
८०

एतौ पसंज्ञौ स्तः कुमारितरा ॥ कुमारितमा ॥ परूषेति ह्रस्वः ॥ नद्यास्तरोनदीतर इत्यत्र तु न भवति ॥ तमपासाहचर्येण प्रत्ययस्यैव तर पो
 ग्रहणात् ॥ यद्वातरवितिरूपं संज्ञाप्रवृत्तावाश्रितं तच्च परिनिष्ठिते प्रयोगे क्वापि नास्तीत्यौपदेशिकं गृह्यते तच्चतर प्रत्ययस्यैवास्ति ॥ अपि च
 प्रतिपदोक्तत्वमपीह सुलभं ॥ तेनावयवशो व्युत्पादितेन दीतरेनातिप्रसंगः ॥ किंच ॥ समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे परे ह्रस्वत्वं विधीयते ॥ अ
 न्यथामहिषीवरूपं महिषीरूपमित्यत्रापि स्यात् ॥ सुषुषुषेति समासः ॥ रूपमाकृतिः महिषीवेयमाकृतिरित्यर्थः ॥ सामानाधिकरण्यस्त्री
 त्वेचस्वार्थिकत्वादातिशायनिकस्यस्तोनतुनदीतरेः तौ नोक्तदोषः ॥ नन्वातिशायनिकप्रकरणस्य तादीय इति पितौ घ इति वा क्रियतां
 लाघवादिति चेन्न ॥ प्रकरणोत्कर्षेणेह संज्ञाकरणस्यान्योपितरवस्तीति ज्ञापनार्थत्वात् ॥ सचानिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवति ॥ तेनाल्पा
 चतरलोपश्च बलवत्तर इत्यादिसिद्धं ॥ केचित्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य ईयसु नोपि स्वार्थिकता माहुः ॥ तेनाहो महीयस्तव साहसि
 क्यमित्यादिप्रयोगाः समर्थिता भवन्ति ॥ बहुगणवतुडति संख्या ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥ बहुकृत्वः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने
 कृत्वमुच्यते ॥ बहुधा संख्याया विधार्थे धावहुभिः क्रीतो बहुकः ॥ संख्याया अतिशदंतायाः कन् बहुशः बहुल्यार्थोच्छस्कारकादित्यनुवर्त
 माने संख्येकवचनाच्च बीष्मायामिति शब्दः ॥ गणकृत्वः ॥ गणधागणकः ॥ गणशः ॥ तावत्कृत्वः ॥ तावद्वा तावत्कः तावच्छः ॥ यत्तदेते
 भ्यः परिमाणे वतुषु ॥ आसर्वनाम्नः शेषं प्राग्वत् ॥ कतिकृत्वः ॥ कतिधा कतिशः किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ शेषं प्राग्वत् ॥ स्यादेत
 न् ॥ वैपुल्येपि बहुशब्दो वर्तते ॥ बहुहिमवानिति संघे च गणशब्दः भिक्षुकाणां गण इति ॥ समवायश्च योगगण इत्यमरः ॥ तथा च संघः
 वैपुल्यवाचिनोरप्यनयोः संख्यासंज्ञा स्यादिति चेन्न संख्यायतेन येत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् ॥ तस्मात् संख्यावाचिनोरेव बहुगणश

श. को

८१

ब्दयोरिह ग्रहणं तच्च नियमार्थं ॥ अनियतबहुत्ववाचिनां मध्येन योरेव संख्या संज्ञाननुभूयादीनामिति ॥ तेनावहुविषययोर्द्वौ कयोर्नियतबहु
त्ववाचिनां व्यादीनां च न व्यावृत्तिः ॥ ननु नियमार्थत्वे सिद्धे सजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य त्वदुक्तव्यवस्थान्निमित्तं ॥ नियमार्थत्वमेव तु दुरुप-
पादं ॥ विध्यर्थताया एवौचित्यात् ॥ तथा हि ॥ अस्ति तावत् कृत्रिमा कृत्रिमयोः कृत्रिमेकार्थसंप्रत्यय इति परिभाषा सा च न्यायमूला संज्ञा
सूत्रेण संज्ञिविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः कथं तदि तरे बोधयेत् ॥ एवं स्थिते बहुगणयोरिह ग्रहणाभावे संख्याप्रदेशेषु ग्रहणमेव न
स्यात् ॥ अकृत्रिमत्वात् ॥ तस्मात्स्वसंग्रहार्थमेव बहुगणग्रहणं ननु भूयादि निवृत्त्यर्थमिति ॥ अत्राहुः ॥ संज्ञिविशेषे क्रियमाणः संज्ञानियमो यदि
सामान्यापेक्षस्तदा युक्ताऽकृत्रिमस्य व्यावृत्तिः विशेषपरत्वे तु सजातीयं कृत्रिमांतरमेव नियमेन व्यावृत्त्यनेन त्वकृत्रिममपि ॥ तदेतदुच्यते ॥
उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति ॥ कृत्रिमा कृत्रिमयोः उभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः ॥ अस्ति च संख्याप्रदेशेषु भूयग्रहणे लिंगं संख्याया अतिश-
दंतायाः कन्वितिसूत्रेशदंतपर्युदासः ॥ न हि कृत्रिमा संख्याशदंतास्तीति दिक् ॥ तेन पंचधा पंचकृत्व इत्यादि सिद्धं भवति ॥ यद्यपि संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणं तदंतग्रहणं नास्ति तथापि बहुल्योः संज्ञायां प्रयोजनाभावात् सामर्थ्यात् तदंतग्रहणं ॥ तद्विधौ हि ज्याप्रातिप-
दिकादित्यधिकृतं न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वमस्तीति बोध्यम् ॥ एतच्च सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातं ॥ बहुपूगगणसंघस्य तिथुकु ॥ व-
नोरिथुकु ॥ षट्कतिकतिपयचतुरांशुगिति सूत्रैर्दृष्टिपरे आगमाविधीयमाना बहुप्रभृतीनां तु दोनिर्वाहकं संख्यात्वं ज्ञापयंतीति किं मे-
न सूत्रेण ॥ ननु बहुपूगगणसंघेत्यौदाविशेषाश्रयणात् संघवैपुल्यवाचिनोरपि बहुगणशब्दयोः संख्याकार्यस्यादिति चेन्न ॥ अनि-
यतसंख्यावाचिनेष्वेतयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मात्रज्ञापनेन च रितार्थत्वे सति सर्वथा संख्यामप्रतिपादय नोरपि संख्याकार्यं

राम

८१

कल्पनस्य गौरवपरास्तत्वात् ॥ भूयादीनां त्वनियतसंख्या वाचिनां ग्रहणं न भवति नियतसंख्या वाचिनां पञ्चादीनामेव लोके संख्याशब्द-
 त्वेन प्रसिद्धतरत्वात् ॥ प्रसिद्धा प्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात् ॥ नन्वेवमपि बहुगणयोरिव पूगसंघादीनामपि धाशसकृत्वसुजा-
 दिसंख्याकार्यप्रसंगः ॥ नच बहुगणयोः सामान्यापेक्षज्ञापकं पूगादीनां तु उद्दिष्यकमेवेति वाच्यम् ॥ अनुपपत्तेः समानत्वेन एकसूत्रेण
 तत्त्वेन च वैषम्ये बीजाभावादिति चेत् ॥ मैवं ॥ लस्यानुरोधेन क्वचित् सामान्यापेक्षं क्वचिद्दिशेषापेक्षं ज्ञापकमित्याश्रयणात्तदनुरो-
 धेन वैरूप्यस्य सोढव्यत्वादिति दिक् ॥ इमां कुसृष्टिमसहमानेनैव सूत्ररूपा सूत्रमिदं प्रणीतमिति तु परमार्थः ॥ अत्र वार्तिकानि ॥ अ-
 ध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं ॥ अर्द्धेनाधिकमध्यर्द्धं ॥ एकदेशवाचकोऽयमर्द्धशब्दः ॥ तस्यापिशब्देन समासे कृते यौगिकार्थः प्र-
 तीयते न संख्येति वार्तिकारंभः ॥ अध्यर्द्धेन श्रूयमाणं क्रीतमध्यर्द्धे श्रूयंदि संख्ये इत्यनुवर्त्तमाने तद्वितार्थेति समासः ततः श्रूयदजन्यतरस्या-
 मित्यत्र षोवा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् ॥ अध्यर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकं ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कनितिकन् ॥ इह समासविध्यर्थमिति संबंधसा मां-
 न्येषष्ठी ॥ समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वा न्यस्मिन् कार्ये विधीयमान इत्यर्थः ॥ तेन द्विगुणमिति लुगपि लभ्यते ॥ तथा च अध्यर्द्धपूर्वेति सू-
 त्रे अध्यर्द्धग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति तदुक्तं लुकिचाग्रहणमिति ॥ अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययांतः ॥ संख्येत्यनुवर्त्तते ॥ पूरणप्रत्ययांत इत्यस्य पूरण-
 प्रत्ययांतोत्तरपद इत्यर्थः ॥ समासकन्विध्यर्थमित्येव ॥ अर्द्धपंचमं येषामिति बहुव्रीहिः ॥ अर्द्धपंचमैरर्द्धाधिकैश्चतुर्भिः श्रूयैः क्रीतमर्द्धपंचम-
 शतं पूर्ववदजष्ट्रोवालुक् ॥ अर्द्धपंचमेन क्रीतमर्द्धपंचमकं ॥ अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपद इत्यर्थः अधिकया षष्ठ्या क्रीतोऽधिक-
 षाष्टिकः ॥ अधिकसाप्ततिकः ॥ तद्वितार्थेति समासः ॥ प्राग्वतेष्टञ् ॥ अलुकीति वचनात् लुकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञानास्तीति द्विगुत्वमपि न

तेनाध्यर्द्धपूर्वद्विगोरितिलुङ् न ॥ ततः संख्यायाः संबत्सर संख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ नन्वलुकीतिव्यर्थम् ॥ उत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनादेवलुग
 भावस्याक्षेपं शक्यत्वादिति चेन्न ॥ अर्हत्पर्यायं परेष्वर्थेषु ये प्रत्ययास्तेषां लुगप्राप्त्या तत्रैवोत्तरपदवृद्धेः सावकाशत्वात् ॥ ष्णां ताषट् ॥ षां ता
 मां ता च संख्या षट् संज्ञा स्यात् ॥ षट्तिष्ठंति षट् पश्य पञ्च सप्तैत्यादि ॥ संख्येति किम् ॥ विप्रुषः पामानः ॥ ननु शतानि सहस्राणीत्यत्र नुमिह
 तेन स्य पूर्वभक्ततया नां ता संख्येति षट् संज्ञा स्यादिति चेत् ॥ अस्तु ॥ नचैवं षड्भ्योलुगिति लुक् स्यादिति वाच्यम् ॥ सर्वनामस्थानमन्निपाते
 न कृतस्य नुमः तदविधातकत्वात् ॥ नन्वेवमप्यशनामिति न सिद्ध्यति ॥ तथा हि ॥ अष्टन् अमिति स्थिते परत्वा न्नित्यत्वाच्चाष्टन आविभक्ता
 वित्यात्वे कृतेऽनांतत्वात् संज्ञाया मसत्पां षड्भ्यश्चेति नुट् न प्राप्नोति इति चेन्न ॥ यथोद्देशपक्षे आत्मात् प्रागेव षट् संज्ञा ॥ अंतरंगत्वात् ॥ त
 नः कृतेष्वप्येकदेशविरुद्धस्यानन्यतया षट् संज्ञकत्वे न नुटः सिद्धत्वात् ॥ कार्यकालपक्षे तत्पुनस्तदवस्थस्य ॥ किंच ॥ यथोद्देशोप्य
 ल् विधित्वा दतिदेशो दुर्लभः ॥ अतएव ब्रश्चेत्यचः परस्मिन् नित्यस्य फलमिति कैयट इति चेन्न ॥ अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्या
 पि षट् संज्ञा ज्ञापनात् ॥ तथा हि ॥ न्नः संख्याया इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा घृतादिपाठादंतोदात्तोष्टन् शब्दः साधितः ॥ तस्माद्विमि अष्टभिर
 षाभिरिति रूपद्वयं तत्रात्वाभावे मध्योदात्तमात्वपक्षे त्वोदात्तत्वमिति सिद्धांतः ॥ तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रेण षण्णां षड्भिरित्या
 दाविविभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा झल्युपोत्तममिति प्राप्तं षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदंते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हितस्या
 र्थः ॥ तद्बाधनापाष्टनो दीर्घादित्या रभ्यते ॥ दीर्घां तादृष्टनः पराः सर्वनामस्थानं विभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः ॥ तत्र यद्यात्वपक्षे षट् संज्ञा
 न स्यात् ॥ तर्हि सावकाशाष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावपक्षे झल्युपोत्तममिति षट्स्वरेण बाधित्यत इति किं दीर्घग्रहणेन । कृतात्वस्यापि षट्

संज्ञायां सत्यानुषट् स्वरस्याष्टनः स्वरोपवादः संपद्यते ॥ नचाष्टनः स्वरः शसि सावकाश इति वाच्यं ॥ तत्रैकादेश उदात्त इति सूत्रेणैव गताये
त्वात् ॥ अष्टनशब्दोदात्त इति समनंतरमेवोक्तत्वात् ॥ तेन दीर्घपक्ष इव नदभावपक्षेपि विभक्तेरुदात्तता स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमा
णं दीर्घग्रहणं सार्थकमेव ॥ तस्माद्दीर्घग्रहणेनात्वपक्षेपि षट्संज्ञाज्ञाप्यत इति स्थितम् ॥ नचैवं दीर्घग्रहणस्यात्वविकल्पज्ञापकत्वं ॥
स्यादिति वाच्यम् ॥ उभयज्ञापकत्वसंभवात् ॥ नह्येकैकमेव ज्ञाप्यत इति नियमः ॥ यावता विनानुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्यत्वात् ॥ तच्चैकम
नेकमित्यन्यदेतत् ॥ प्रकृतैवोभयं विना दीर्घग्रहणवैयर्थ्यानुद्धारादिति दिक् ॥ यदितुष्ठाः षकारनकाराकारा अंते यस्याः साष्ठांतेति प्रक
तसूत्रस्याकारोपि प्रमित्युच्येत तदा ह्याभ्यामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् ॥ आह्याभ्यां हरिभ्यामिंद्रयाही
त्यादौ आद्युदात्तमेव तु ह्याभ्यामिति पदं पठ्यते तस्मादिहाकारप्रश्लेषो न वर्णनीयः किंतूक्तप्रकार एवादत्तव्य इति स्थितम् ॥ तथा सप्तमे
योगविभागे कृत्वा न ह्येतेनापि द्वेधाभाष्ये समाहितम् ॥ तथाहि ॥ षड्भ्यो लुगित्यत्र षड्भ्य इति विभज्यते अष्टाभ्य औशिति सूत्रादष्टाभ्यं
त्यनुवर्तते ॥ तेन षड्भ्यो यदुक्तं कृताकारादष्टनोपितत् स्यादिति सूत्रार्थः ॥ नचैवं जश्शोसोर्लुगप्यति दिश्येनेति वाच्यम् ॥ औश्त्वविधि वै य
र्थापत्तेः ॥ अथवाष्टन आविभक्तावित्यस्मादनंतरं राय इति योगं विभज्य हलीत्युभयोर्योगयोः शेषो व्याख्येयः ॥ तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चा
द्देशात्वं ननु प्राक् ॥ नचैवं जश्शोसोरात्वं न स्यादिति वाच्यम् ॥ लाघवार्थमष्टाभ्य इति निर्देष्टव्येष्टांभ्य औश इति कृतात्वनिर्देशेन जश्शोसोर्विष
ये आत्वानुमानात् ॥ यत्रात्वं तत्रैवौश्त्वं यथा स्यादित्येव दर्शयितुं त्रदीर्घोच्चारणं कृतमिति ॥ स्यादेतत् ॥ हलीति यद्युभयोः शेषस्तर्हि प्रिष
ष्टनशब्दे औजसमोद्गतादेः डसिडसोक्तम् औस्सु वै कल्पिकतयेष्यमाणमात्वं न सिद्धेत् ॥ नचतत्रात्वं नेष्यत एवेति वाच्यम् ॥ इतः प्राची

नपक्षाणामनिव्याप्तिप्रसंगात् ॥ तेषुत्यात्वं प्राप्यत एव विभक्तिमात्रे तद्विधानात् ॥ नच षडभ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्राभ्यां विधीयमानौ लु
 गुनुटौ यथा गौणतायां नस्तस्तथा त्वमपि न स्यादेवेति वाच्यम् ॥ वैषम्यात् ॥ लुगनुटौ विधीहि षडभ्य इति षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशात् ष
 डर्थप्राधान्य एव तौ प्रवर्त्तते ॥ आत्वविधौ तु अष्टन इत्येकवचननिर्देशात् गौणपि प्रियाष्टाभ्यामित्यात्वं प्रवर्त्तन एव ॥ पदांगाधिकारे तस्य तदुत्त
 रपदस्य चेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नच जशसोरष्टाभ्य औशिति कृता त्वनिर्देशे नानुमीयमानमात्वं केवले प्राधान्ये चाष्टौ परमाष्टावित्यत्र यथा
 भवत्येवं गौणत्वेऽपि भविष्यतीति तदंशे नानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ औशत्वं हि लुगनुटाविव गौणत्वेन भवति ॥ अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात्
 अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेऽपि एकवचने नैव निर्दिशेत् ॥ अष्टा औशिति ॥ अष्ट इति वा स्पष्टं चैतदिहैव सूत्रे भाष्यकप्यतयोः ॥ तथा च औशत्वविधी
 कृता त्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्य एव स्यान्न तु गौणतायामिति तदंशेऽप्यनुपपत्तिसाम्यात् ॥ तस्माद् लीत्युभयशेषश्चे
 न्न स्यादात्वं प्रियाष्टनः ॥ ताडेडः सिडः सोसा मुतथैवौजसमौदृशसि ॥ प्रागुक्तेषु तु पक्षेषु भवेदात्वममीष्वपि ॥ फलभेदे महत्येवं कथं पक्ष
 विकल्पनात् ॥ अत्रोच्यते ॥ प्रियाष्टनशब्दस्याजादावात्वमनिष्टमेव हलीत्युभयोः शेषस्य भाष्य एव सिद्धांतितत्वात् ॥ तथा सति औजसोऽक्रमेण प्रि
 यामौ प्रियाष्टान इत्येवरूपं स्यान्न तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इत्यपि इत्याशंक्यं यथालक्षणमप्रगुक्ते इत्यभिहितत्वाच्च ॥ अतएव यथालक्षणमिति
 प्रतीकमुपादाय न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कथ्यते व्याख्यातम् ॥ एवं स्थिते प्राचीनाः पक्षा अपरितोषग्रस्ता एव व्यवस्थितविभाषया गौणता
 यामजादिष्व्यात्वं न भवतीत्याशयेन वा योज्याः ॥ उदाहृतभाष्यकथ्यतप्रामाण्यात् ॥ तस्मात् प्रियाष्टनः सर्वेषु वचनेषु राजन्शब्दसाधारणो रू
 पं हलादीतुहाहाशब्दसाधारणमपरं रूपं ॥ औशनुटौस्तु प्राप्तिरेव नास्तीति प्रामाणिकः पंथाः ॥ अतएव सर्वोदीनि सर्वनामानीति सूत्रे हरदत्ते

नमोऽणत्वे औशन भवतीति स्पष्टमेवाभिहितं॥ अतएवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदंतग्रहणमत्रेष्यते॥ परमाष्टावित्युक्ता प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्या
भावादौशन भवतीति काशिकासंगच्छते॥ अतएव चानष्टन आविभक्ताविति सूत्रे तदंतविधिश्चात्रेष्यते प्रिया अष्टौ यस्य प्रियाष्टा इत्यपि ग्र
था स्यादिति काशिका ग्रंथोपि संगच्छते॥ हलादावात्वस्य निर्बाधत्वात्॥ हरदत्तस्त्वष्टाभ्य औशिति सूत्रे प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रंथमुपादाय
यथा पुनर्गोणातामामात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यत इति प्रतिज्ञाय अष्टन आविभक्ताविति सूत्रे एकवचन निर्देशात् स्वरूपस्य ग्रहणं
नार्थस्य तेनोपसर्जनेऽप्यष्टनि भवति॥ तत्रापि विकल्पितत्वात्॥ प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्यपि भवति॥ तत्राप्यात्वपक्षे भसंताविषये आतो लो
पमिच्छंति॥ प्रियाष्टः पश्येत्यादि आत्वाभावपक्षेऽप्यल्लोपेष्टत्वं प्रियाष्ट इति भवति इत्यंतेन ग्रंथेन पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं
चकथमभिहितवानिति तस्याशयं सखप्रष्टव्यः॥ अल्लोपेष्टत्वमित्यपि तदुक्तिश्चिंत्यैव॥ पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानि बद्धावेनष्टत्वा
योगात् न च पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानवदिति निषेधः॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि सापवादत्वात् न नुरषाभ्यां णो न इति प्रतिपदोक्तं णत्वं तत्र गृ
ह्यते ननुष्टत्वविधिलभ्यमपि विलंबितप्रतीतिकत्वादिति चेन्न॥ अपरांतस्य मूर्द्धन्य इति सूत्रं संपूर्णरषाभ्यामिति सूत्रेऽनुवर्त्य तत्रत्यस्य णग्रहणस्य पदांत
स्येति निषेधसूत्रस्य च भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात्॥ पथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् न च मूर्द्धन्यशब्देनष्टशब्देन वा निर्वर्त्यमानेन कारे वैषम्यमस्ति सूत्रकारीत्याक
थंचित्संभवन्नपि न्यायोत्रभाष्यानुरोधात् न्येव॥ तथा च शर्पूर्वाः स्वय इति सूत्रेऽखपूर्वग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणो भगवानाह॥ अभ्यासजश्च तत्त्वं
सिद्धमित्येव एतत्तु ग्रहणं न कर्तव्यमिति॥ तथा च हलादिः शेषे कर्तव्ये तु कश्चुत्वे न निष्पन्नस्य चकारस्यापि चत्वे न सिद्धता उचिच्छिषतीति रूपं सिद्धमि
तितदाशयः कैश्चिदेन वर्णितः॥ तदेवं प्रियाष्ट इत्याद्येव रूपमुचितं॥ न चैवं पूष्णा इत्यादावपि न रूप एव पठ्येतेति वाच्यं॥ तत्राहुः प्राडिनि सूत्रेण णत्वप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

श. कै.

८४

इति च ॥ इत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ कति संतिकत्यद्वाक्षीः षट्त्वाज्जशसोर्लुक् ॥ संख्येति किं ॥ पातेर्दतिः पतयः ॥ न चास्य संज्ञापि स्या
दिति वाच्यम् ॥ वतुसाहचर्येण तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणात् ॥ इदं सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये ॥ बहुगणवतुसंख्या उति संख्येत्यनुवर्तते ॥ ततः षण्
ता षट्संख्या दुतीत्युभयमनुवर्तते ॥ पूर्वसूत्रेऽप्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् ॥ संख्या प्रश्नविषयस्यैव उतेर्ग्रहणं न त्वौणादिकस्येति ॥ क्तवत्तूनि
ष्टा ॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ कृतः कृतवान् ॥ ननु विहितयोः प्रत्यययोरनेन संज्ञासंज्ञया च विधानं ॥ वक्ष्यति हितृतीये निष्ठेति ॥ तथा चान्योन्या
श्रय इति चेन्न ॥ सूत्रशाटकवद्भावि संज्ञाविज्ञानात् ॥ तौ भूते काले भवतो ययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति ॥ स्यादेतत् ॥ अनुबं
धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते ननु श्रवणार्थं तेषां लोपविधानात् ॥ तथा चलुप्तानुबंधस्य परिनिष्ठितस्य यत्र सारूप्यं तत्र क्तानुबंधकार्यं भवतु
क्त्वानेति तु निश्चेतुमशक्यं ॥ न च काकादिबहुपलक्षणस्यापि व्यावर्तकता भविष्यतीति वाच्यम् ॥ काकादिनापि हि वेदिकापुंडरीकादिकं
स्थिरं किंचित्परिचाप्यते तद्वलाच्चोद्धीनेपिकाकेव्यवहारो न संकीर्यते ॥ न चेहपरिचयां नरमुपलभ्यते क्तप्रत्ययतन्प्रत्यययोः काकादि
कल्पौहिककारनकारौ तदपगमे संवृत्ते तद्वत्पत्रपरिचयस्य परस्परव्यावृत्तस्य दुर्वचत्वात् इति ॥ अत्राहुः कालकारकविशेषादयो अर्थो
एवात्र वेदिकापुंडरीकादिस्थानापन्नास्तद्दर्शनाच्चानुबंधस्मृतौ सत्यां न तत्प्रयुक्तं कार्यं साधु तया ज्ञायते ॥ तथा लूनः शालिरिति के
नचित्प्रयुक्ते लक्षणज्ञेन कर्मभूतकालवलात् क्तप्रत्ययोपमिति निर्णीयते ॥ लोत्तमालभेतेति प्रयुक्ते तु मेषवाची लीने शब्दस्तेन प्र
त्ययानः प्रयुक्तः इति निर्णीयते ॥ हसिमृगिण् वामिदमिल्लू पूधूर्विभ्यस्तन्नित्युणादिसूत्रात् ॥ लोतः स्यादश्चिन्हयोरिति तु पंचपादी
वृत्तौ स्थितं ॥ तथा प्राभिजघत् देवदत्त इति प्रयोगे कर्त्रेकत्वाद्यवगमात् लुङं तस्यायं प्रयोगो ननु निष्ठां तस्येति निर्णीयते ॥ स्यादेतत् ॥

राम

८४

अंजिघृसिभ्यः कृदिति कप्रत्यये अक्तं घृतं सितमिति व्युत्पादितं ॥ तत्रापि निष्ठा संज्ञा स्यात् ॥ ततश्च निष्ठा च द्यजनादिति स्वरः स्यात् ॥ निष्ठांतं द्य
 क्तं संज्ञाया माद्युदात्तं स्यात् सचेदादिराकारोनेति सूत्रार्थः ॥ न चेष्टापत्तिः ॥ घृतं मिमिक्ष इत्यादावं तोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादिति ॥ अत्राहुः ॥ अतः
 कृकमीति सूत्रेकमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितमुणादयः क्वचिद्युत्पत्तिकार्येन लभंत इति ॥ अतो नात्र निष्ठा संज्ञेति ॥ यद्वा घृतादीनां
 चेति फिट् सूत्रेण सिद्धम् ॥ ॥ इति श्रीशब्दकोस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे पंचमान्हिकम् ॥ ॥ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ एतानि
 सर्वनामसंज्ञानि स्युः ॥ तद्गुणसंविज्ञानोयं बहुव्रीहिः ॥ तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां वर्त्तिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र
 स तद्गुणसंविज्ञानः ॥ तच्च सर्व आदिर्येषां ता नीतिविग्रहः ॥ तच्छब्दप्रयोगेणान्यपदार्थप्राधान्यं लभ्यते ॥ एवं चित्रागावो यस्य स इत्यादावपि ॥
 अन्यथा हि यस्य गावाश्चित्रा इति गोशब्दार्थप्राधान्यं स्यात् ॥ न चैवं विधेयं बहुव्रीहिरिष्यते ॥ यत्तु वृत्तिवाक्ययोर्विशेष्ये क्यसं पत्तये चित्राणां
 गवामयमित्यादिविग्रहवर्णने मीमांसावार्तिके कृतं ॥ तत्तु न मुनिवचसामनुकूलं ॥ अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति वार्तिककृता वक्ष्यमाण
 त्वात् ॥ भाष्यकृता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे त्रिकतः शेषमाश्रित्य सूत्राक्षरैरेवोक्तस्यार्थस्य साधितत्वात् ॥ द्वितीयाश्रितातीतादिभिस्तृती
 याततः कृतार्थेनेत्यादि क्रमेण हिषण्णां त्रिकाणां समास उक्तस्तदपेक्षया शेषः ॥ प्रथमारूपः त्रिकस्तस्यैव बहुव्रीहिसंज्ञेति वृष्टेदेवे गत इत्या
 देपि वचित्राणां गवामित्यस्यापि दूराणां संबहुव्रीहित्वम् ॥ किंच ॥ मत्वर्थे बहुव्रीहिरित्युक्त्या यं न वचनात् कथं चित्राणां गवामित्यत्र न त्वसक्तिः
 ॥ ननु दंडीत्यादावपि दंडस्यायमिति विग्रहाभ्युपगमादस्मद्रीत्यायमेव मत्वर्थ इति चेत्तर्हि सुतरां मुनिवचनविरोधः ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति
 सूत्रेण प्रथमांतादस्त्युपाधिकात् संबंधिनिमनुबिधानात् ॥ समर्थानां प्रथमाहेतिसूत्रेण प्रथमनिर्दिष्टस्यैव प्रकृतित्वावधारणाच्च ॥ नन्वेता

श-कौ

८५

न्यपि सूत्रवार्तिकभाष्यवचंसिकथंचिद्वं क्त्वा नेष्यामइति चेत् ॥ समर्थः पदविधिरित्यादीनि व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु पदविधिभिन्नेष्वपि यो
जयित्वा सामर्थ्यं च भाष्यादिसंमता हि परीतमेव वर्णयन् भवादृशो निरंकुशः किं किं न कुर्यात् ॥ किंतु व्याकरणाधिकरणे सिद्धांतितं व्याकर
णप्रामाण्यं कथं स्वेच्छया व्याकुलयसीति परंपर्यनुयोगे समाधानं विभावय ॥ तस्माच्चित्रागाद्येयस्येत्येवविग्रहः सकलशिष्टसंप्रदाय
सिद्धोऽमुनित्रयवच-सामनुकूलश्चेति दिक् ॥ आदिशब्दस्यावयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थस्तस्य च समुदायस्य
युगपल्लस्ये प्रयोगाभावादानर्थक्या न दंगेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना संज्ञाऽविशेषात् सर्वशब्देऽपि प्रवर्तत इति युक्तं नहुण सं
विज्ञानत्वं ॥ हलिसर्वेषामित्यादि निर्देशाश्चेहलिंगं ॥ जक्षित्यादयः षडिति सूत्रे तु जक्षितियोगं विभज्य जक्षेः संज्ञाविधानसामर्थ्यादवद्व
त्यादय इत्यतदुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ एतेन कततेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि शकलशब्दसंग्रहाद्यथा तत्पुरुषबहुव्रीह्योरैकशेष
इति चतुर्थे वक्ष्यते ॥ तथेहापि नपुंसकमनपुंसकेनेति वास्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः सशिष्यत इति वा तत्पुरुषबहुव्रीह्योः सहविवक्षा
या बहुव्रीहेः शेष इति परास्तं ॥ तदुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणैव सर्वशब्दस्यापि संग्रहे सिद्धे एकशेषाश्रयणस्य गौरवपराहतत्वात् ॥ महासं
ज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं सर्वेषां नामानीति ॥ तत्सामर्थ्याच्च सर्वाभिधानसामर्थ्ये विशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमीयते ॥ तथा च तथा
भूतानां गणेषां ठस्यावश्यकतया प्रकारांतरजुषां च पाठे प्रमोणाभावादेव विशेषे वस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव नास्ति ते
नेन सांगणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तकार्यं चेत्पुंभयमपि न भवति ॥ गणकार्यं यथा त्यदादीनामः ॥ तदनामकश्चित् ॥ अतिक्रांतस्त्वमति तत् ॥ त
थाऽदुतरादिभ्यः ॥ अन्यमतिक्रांतमत्यन्यम् ॥ अतिकतरम् ॥ संज्ञाप्रयुक्तं ॥ यथा सर्वनाम्नः स्मै ॥ अतिसवीय ॥ तदेतदभिप्रेत्योक्तं वाति

राम

८५

ककृतासंज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः पाठान् पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणमिति ॥ तस्मात्प्रसिद्धेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रयुक्त इतरं प्रत्यनुपस
 र्जनीभूत एवेह संज्ञीति स्थितं ॥ यत्तु स्वस्वरूपमात्राश्रयं कार्यं न तु गणपाठं संज्ञां वापेक्षते ॥ यथा युष्मदस्मद्भ्यां डः सोऽश इत्यादितदुपसर्जनत्वे
 पि भवत्येवेत्यवधेयं ॥ नचैवं युष्मद्युपपद इत्यादावपित्वमादिप्रसंगः ॥ लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः ॥ अभिव्यक्तपदार्थो मेद
 तिन्यायात् ॥ तदंतग्रहणमत्र बोध्यम् ॥ हृद्वेचेतिज्ञापकात् ॥ तच्च तत्रैव वक्ष्यते ॥ प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्तिकवचनाच्च
 तेन परमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्वके इत्यत्र समस्तात्तसि ल्त्रल् अकच्च सिद्ध्यति ॥ नच तस्मिन्नाविधौ प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः स
 र्वनाम्ना च तद्दिशेषणे तदंतविधिर्भविष्यतीति वाच्यं ॥ समासप्रत्ययविधौ न तदंतविधिरिति निषेधात् ॥ नचैवमति सर्वायेत्यादावतिप्रसं
 गः ॥ उपसर्जेन पर्युदासस्योक्तत्वात् ॥ अतएव परमसर्वस्या इत्यादौ स्मायादयो भवन्त्येव ॥ स्यादेतत् ॥ असः अतस्मिन् अनेष इत्यादा
 वपि अत्वसत्वस्मिन्नादीनि न स्युः ॥ अतिसर्व इत्यत्रैवोपसर्जनत्वात् ॥ तथाच अब्राह्मण इत्यादेर्ब्राह्मणभिन्न इत्यादि क्रमेण पूर्वपदा
 र्थब्रूयाद्व्येन विवरणं कुर्वेति ॥ सत्यं ॥ वैयाकरणमतेन ज्ञसमासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव न ज्ञसूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धांतितत्वात् ॥ त
 थाहि ॥ आरोपितत्वं नञर्थः ॥ मायामनुष्यमायामृगव्याजनिशाकरकपटब्राह्मणादिशब्देभ्य इव आरोपितो मिथ्याभूतो यं ब्राह्मण इ
 त्येवं शाब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थविवरणं न तु शाब्दोपमर्थः ॥ अतएव सतत्तदोरिति सूत्रेः नञ्समास इति
 त्सार्यकं ॥ अतएव च औत्सर्गिकी तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानतापि निर्वहतीति दिक् ॥ ननु यदीह तदंतविधिरेतद्विभाष्यविरोधः ॥ तत्र
 हि संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्तिकस्य प्रत्याख्या नमुपक्रम्यार्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमाश्रित्यातिप्रसंग उद्धृतः सर्वनामार्थसमवेतसं

श. १. ५६ व्याकारकाद्यभिधायिनोऽङ्गैः स्यैत्यादित्यादिना उक्तरीत्या तदंतविधौ सतित्वतिसर्वायेत्यादौ समुदायस्य सर्वनामतयायं द्वारकविभक्तियो
 गाश्रयणेपि स्मायादिप्रसंगः तदवस्थस्यैव स्यादिति चेत् ॥ सत्यम् ॥ अतएव परितोषाद्वाप्ये अथवा महतीयं संज्ञाक्रियत इति पक्षांतरमुपन्य
 स्तमिति गृहाण ॥ ननु यदीयमन्वयै संज्ञातर्हि पूर्वपदात्संज्ञायामगदतिणत्वं स्यादिति चेत् ॥ सत्यम् ॥ अतएव निपातनाणत्वाभावः ॥ सण
 त्वं तु रूपमसाध्ये ॥ निपातनेन नणत्वशास्त्रस्य बाधितत्वात् ॥ अतएव शाश्वत्कृत्याद्यप्यसाध्ये वयेषां च विरोधः शाश्वतिक इति नि
 पातनेन इमुमुक्तांतादित्यस्य बाधितत्वात् ॥ नन्वेवमपरस्परक्रियासातत्य इति निपातनेन संततशब्दो बाध्येतेति चेन्न ॥ तत्र सातत्य
 इत्यनैकदेशानुमतिद्वारा तुल्येदवश्यमः कृत्य इति पूर्वाचार्य्यपठितस्य श्लोकस्यैव ज्ञापनात् ॥ नन्वेवमपि पुराणं प्रोक्तेषु बाह्याण क
 ल्पेष्विति पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोति ॥ सत्यम् ॥ पृषोदरादिषु पुरातनशब्दस्य पाठो बोद्धव्यः ॥ आगमशास्त्रस्याव्ययं हिं
 लोपस्य चानित्यतामात्रे पुराणेति निर्देशेन ज्ञाप्यत इति तु तत्त्वम् ॥ तदेव बाधकान्येव निपातनानीति भाष्ये स्थितं ॥ यद्वा ॥ नेदं संज्ञासूत्रं किं
 तु गणशुद्धिमात्रफलकम् ॥ यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वादीनि न त्वितराण्यपीति व्याख्यानात् ॥ यथा तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीस्पृश
 योरिति सूत्रे कुत्सनाभीस्पृशयोरिति योगं विभज्य गोत्रादीनीत्यनुवर्त्य एतयोरर्थयो र्यानि वर्ज्येते तान्येव गोत्रादीनि इति गणशुद्धिपरतया व्या
 ख्यास्यते तेन च नचिदिव गोत्रादित्वादिताम्रेडितेष्वगतेः कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति सूत्रयोरपि विशिष्टार्थानामेव गोत्रादीनां ग्रहणं तथे
 हापि ॥ न नूक्तरीत्या तदादीनामद्वयार्थं नर्गणकार्यं सिद्ध्यतु सर्वनाम्नः स्यैत्यादिकं तु कृत्स्नसकलादिशब्देष्वतिव्याप्तं स्यादिति चेन्न ॥ अ
 ण पाठसाध्यात्तत्र पठितान्मयेव ग्रहणात् ॥ एतावानेव हि भेदः ॥ यत्पूर्वोक्ते पक्षे संज्ञाविधेया गणशुद्धिस्त्यर्थी की अस्मिंस्तु पक्षे गणशुद्धिः

शाब्दीकृत्त्रादिव्यावृत्तिस्त्वर्थीदिति ॥ अथोभयमनेनक्रियते ॥ पाठशुद्धिः ॥ संज्ञाच ॥ तत्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् ॥ तत्रस
 हविवक्षांविनापिवाचनिकसकशेषः ॥ आकृतिपक्षेहिप्रत्याख्यातंसरूपसूत्रंइको गुणवृद्धीइत्यादिवच्छास्त्रप्रक्रियार्थं सत्सहविवक्षां
 विनाप्येकशेषंविधत्तेतदित्यपंचापिपक्षाःस्थिताः ॥ संज्ञाभूतानां व्यावृत्तिस्तृणामुरव्यन्यायेनापिसिद्ध्यति ॥ नचासौपदकार्येवेतिवा
 च्यम् ॥ विशिष्टरूपोपादानेसर्वत्रतत्प्रवर्तनेरित्युपपादितमोक्तूत्रे ॥ वार्तिकरीत्यात्वेकसंज्ञाधिकारेसर्वनामसंज्ञानंतरमेकद्रव्यनिवेशिनी
 संज्ञेति संज्ञासंज्ञयासर्वनामसंज्ञाबाध्यतइत्यपिसमाधानानंतरंबोद्धव्यम् ॥ यद्वा ॥ पूर्वपरावरेतिगणसूत्रेसंज्ञायामितियोगंविभज्यपूर्वो
 न्तरोः शेषोव्याख्येयः ॥ उक्तः सर्वादयोवक्ष्यमाणाः स्वादयश्चासंज्ञायामिति ॥ तस्यादुपसर्जनव्यावृत्तिरेवान्वर्थसंज्ञाश्रयणस्यमुख्यं
 फलं ॥ नन्वनुपसर्जनादितियोगंप्रकारान्तरेणव्याख्यायतहलेनैवांतर्गणकार्यंवारितंभाष्ये ॥ तद्यथाअनुपसर्जनेतिलुप्तपक्षीकंपदम् ॥
 अः आदितिवच्छेदः अश्वअच्चतयोः ॥ समाहारआत् ॥ अकारात्परौअअत्इत्यादेशोयत्रक्रियेतेतत्रानुपसर्जनस्यग्रहणमितिपरिभा
 षार्थः ॥ तेनत्यदाद्यत्वमडुतरादिभ्यइत्यदडुभावश्चगौणतायांनभवति ॥ अकारात्परत्वेनविशेषणत्वंकिम् ॥ पंचम्याअत् ॥ युष्मानति
 क्रांतेभ्योतिपुष्पात् ॥ एकवचनस्यचयुष्मानेतिक्रांतात् अतिपुष्पात् ॥ नह्ययमकारात्परौविधीयतइति ॥ तथाचोपसर्जनव्यावृत्तेरप्यन्य
 थासिद्धौकिंमहासंज्ञयेतिचेन्न ॥ अतिसर्वायेत्यादिवारणस्यतदेकसाध्यत्वात् ॥ नहीदमनुपसर्जनादित्यनेनसाधयितुंशक्यते ॥ एतद
 परितोषादेवहिभाष्येपक्षांतराश्रयणमितिदिक् ॥ एवंचानुपसर्जनादितिसूत्रंपरिभाषात्वेनापिनोपयुज्यतइत्यर्थात्प्रत्याख्यानमेवभव
 तीत्यवधेयम् ॥ स्यादेतत् ॥ कौंभकारेयसिद्धयेसूत्रमारंभणीयं ॥ तत्रहि कुंभकारीशब्दादेवठगुत्यादवितव्यंअन्यथाकुंभेत्युकारस्य

श.कौ.
८७

वृद्धिर्न स्यात् ॥ तथाच विशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययांतताप्येष्टव्या सा च तदैव निर्वहति ॥ ॥ यदिदिङ्ङा णञिति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाष-
याऽणित्यनेनाणंतग्रहणे तेन च प्रातिपदिकविशेषणादणंतांतं प्रकृतिः स्यात् ॥ तच्च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति ग्रहणवता प्रातिपदिक-
केन तदंतविधिर्नैति च प्रतिषेधादुर्लभम् ॥ अनुपसर्जनादित्युपसर्जननिषेधसामर्थ्यात्तु प्रधानेन तदंतविधौ ज्ञापिते कौंभकारे यः सिद्ध्यती-
ति स्पष्टमेव ॥ नच रुद्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति परिभाषया कुंभकारशब्दादेव स्त्रीप्रत्ययो स्त्विति वाच्यम् ॥ अणितिहितद्वितोपि गृह्य-
ते ॥ औपगवीति यथा ॥ रुद्रहण इति परिभाषानुरुत्मात्रग्रहणे प्रवर्त्तते न तु रुद्रहणेऽपि सवमर्थमेवेदं सूत्रमिति भाष्यकृतैव चतुर्थे ॥
स्थापयिष्यते ॥ तत्कथमिहोक्तमनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायते इति ॥ अत्रोच्यते ॥ चतुर्थे सूत्रकाराभिप्रायवर्णनमात्रं करिष्य-
ते निष्कर्षेतु क्रियमाणे सूत्रवैयर्थ्यमेवायातीत्याशयेनेह भगवतोक्तं प्रत्याख्यायते इति ॥ तथाहि ॥ कारशब्दान्ङीबुत्पत्तावपि कौंभका-
रे यः सिध्यत्यवश्यं ॥ संप्रसारणमित्यत्र भाष्यकृतापठिष्यमाणयावाचनिक्या स्त्रीप्रत्ययेचाऽनुपसर्जनेनेति परिभाषयानुपसर्जने स्त्री-
प्रत्यये तदादिनियमनिषेधेन कुंभकारीशब्दाद्गुत्यनेः ॥ अतएव हि परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्र ष्यङ् ॥ तस्योच्यमानं संप्रसारणं परमका-
रीषगंध्याशब्दस्यापि भवत्येव ॥ नचैवमतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यादावतिप्रसंगः ॥ अनुपसर्जन इत्युक्तत्वेनोपसर्जने तदादिनियमसत्त्वा-
त् ॥ नचैवमर्हपि प्यलीत्यादौ हल्ङ्यादिलोपो न स्यादिति वाच्यम् ॥ हल्ङ्यादि सूत्रे दीर्घग्रहणसामर्थ्येन तत्रोपसर्जनेनापि तदादि-
नियमो नास्तीति ज्ञापितत्वात् ॥ वक्तुं नक्तुं निष्कौशांब्यादौ समुदायस्याङ्याबं ॥ तत्त्वेऽपि अवयवस्य ङ्याबंततया ततः परस्य सोर्लोपश्चा-
त्तेनैतत्ज्ञापकं ॥ अर्हपि प्यस्यादावप्यवयवस्य ङ्याबंततयैव निर्वहः ॥ नच विहितविशेषणतावक्तुं शक्या यसेत्यादावव्याप्तेः ॥ नच तत्र

राम
८७

हलं तादृविहितत्वेन निर्वाहः॥ कर्त्ता हर्त्तेत्यादावलोपापत्तेः॥ यः स इत्यादौ लोपापत्तेः॥ पदा॥ सुतिमीति प्रत्ययेः प्रकृतिराक्षिप्यते हलस्य
 सूत्रे कैयटग्रंथनिर्वाहाय विवरणे तथैव वर्णनात्॥ एवं च ज्ञापकं सुस्थं एकदेशस्याप्रकृतित्वात्॥ अतएव पंचमसमासौ गोस्त्रियोरुपसर्ज
 नस्येति सूत्रे च कैयटेन ज्ञापकत्वपक्षसंबोक्तः॥ न नूभयथापि मालादृष्टेत्यादौ समुदायादावतत्त्वप्रयुक्तः सुः स्यात्ततश्चैकपद्यैकस्वर्थयो
 रापत्तिः॥ एकवाक्यतया विधिरिति पक्षेऽपि पचति कल्पमित्यादि सिद्धये एकवचनमुत्सर्ग इत्यस्यावश्याश्रयणीयत्वादिति चेन्न ङ्याब्य
 हणस्यान्यार्थतया यथा कथंचित् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टग्रहणेन चावतत्वात् सुबुत्पत्तेः श्रवणमाणात्वात्॥ इह च समुदायः॥
 स्यात्प्रातिपदिकत्वात्॥ अर्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति हि स्थास्यति॥ न चैवमपि कदाचित् कारीशब्दाठुकस्यादेवेति
 वाच्यम्॥ एकाज्जृह्विवचनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तेः॥ कुंभेनैकार्थी भूतस्य निष्कृष्यापत्येन योग इति वक्तुमशक्यत्वाच्च॥ किंच॥ सूत्रमा
 रभ्य माणस्याप्येषैव गतिः॥ औपगवीत्यादाविवकेवलात्कारशब्दादपि कदाचिन्डीपप्रसंगेन कौंभकारेये पाक्षिकदोषस्य त्वत्प
 क्षेऽपि तुल्यत्वात्॥ स्यादेतत्॥ अक्रियमाणे स्थितं सूत्रे कुंभकारीत्यत्र डीवैव न स्यात्॥ कुंभेनैकार्थी भूतस्याणंतस्य स्त्रीत्वेनायोगात्॥
 यस्य च स्त्रीत्वेनैवांगोविशिष्टस्य नतदणंतं॥ तस्मादमहत्पूर्वादिति निषेधेन ज्ञाप्यमानस्तदंतविधिरुत्तरत्राप्यभ्युपगंतव्यः सच यथा
 पूर्वत्रोपसर्जनेनापि भवति न षट्स्वस्त्रादिभ्यः॥ प्रियं पंचादौ पदीः॥ वनोऽस्व॥ अतिधीवरीति॥ तथा टिदादावपि स्यात्॥ ततश्च बहुकुरुच
 रेत्यादावतिप्रसंगः॥ अतो निषेधे सूत्रमिदं सार्थकं॥ ननु पूर्वत्रोपातंतदंतं च त्रिषामित्यनेन विशेष्यते टिदाणां त्रित्यादौ तूपातंतं टिदादि
 मेव तेन बहुकुरुचरेत्यादौ टिदादेरस्त्रीत्वान्न डीप॥ कुंभकारीत्यादौ त्वणंतस्य स्त्रियां वनेस्तदंतादपि डीपं भविष्यतीति चेन्न॥ एतद्विष

श. ५५
५५

यविभागस्यदुरुहतयातद्धानार्थमेवसूत्रारंभस्योचितत्वात्॥नैतदेवं॥आरब्धेप्यस्मिन्सूत्रेव्याख्यानस्यैवशरणीकरणीयत्वात्॥अन्यथापंचाजीत्याजानामस्त्रीत्वेपितदंतस्यस्त्रियांरुत्पाताप्रसंगात्॥अतोविशेषणविशेष्यभावंप्रतिकामचारादजाद्यतष्टादित्यत्रेकसिद्धाणजित्यादौचोषान्तंस्त्रीत्वेनविशेष्यतेवनोरचेत्यादौतूपात्तंतदंतंचेति सकलेष्टसिद्धेःसूत्रं व्यर्थमेव।स्यादेतत्॥तदंतविधिज्ञापनार्थमेवेदंसूत्रमारंभणीयं॥नचामहत्पूर्वेत्यनेनैवतत्सिद्धिरितिवाच्यम्॥तस्यज्ञापकत्वायोगात्॥पंचाजीत्यादिमिच्छार्थमजादिभिःस्त्रीत्वेनविशेष्यतइतिहिवस्यते॥तथाचमहाशूद्रीत्यत्रसमुदायस्यस्त्रियांरुत्तावप्यवयवस्यातथात्वेनसत्यपितदंतविधौटाप्राप्नोतीतिकथं तदंतविधिज्ञापयित्वा निषेधःपर्यवस्येत्॥मैवम्॥इतरैरजादिभिःस्त्रीत्वविशेषणेपिशूद्रशब्देनाविशेषणात्॥एवंस्पष्टमेवज्ञापकपर्यवसानं॥नचैवंपंचशूद्रीत्यापिप्रसंगःजातिरित्यनेनशूद्रस्यविशेषणात्॥स्यादेतत्॥पूर्वसूत्रनिर्देशोवापिशलमधीतइतीतिकात्यायनोक्तरीत्यासूत्रंसार्थकं॥तथाहि॥अप्रधानमुपसर्जनं॥तथैवपूर्वाचार्यसूत्रेषुलोकेचव्यवहारात्॥ततश्चापिशलिनाप्रोक्तमिन्द्राश्वेत्यण्॥ततोऽप्येव्यांतदधीतइत्यण् तस्यप्रोक्तालुगितिलुक्॥आपिशलाब्राह्मणीअत्रप्रोक्तार्थस्याणोःप्रधानत्वान्तदंतान्डीप्॥अण्योअःप्रधानमिति विशेषणात्॥नचैवमप्यधेःस्यामुत्पन्नस्याणोनुपसर्जनतयातदाश्रयोऽपीप्स्यादेवेतिवाच्यम्॥तस्यलुप्तत्वात्॥नचप्रत्ययलक्षणंशक्यंवर्णाश्रयेतन्निषेधात्टिड्ढाणजित्यत्रत्यतइत्यनुवर्तते॥अणाचअकारोविशेष्यते॥अण्योःकारइतिनंतुविपरीतोविशेषणविशेष्यभावः॥वर्णस्याप्राधान्यप्रत्ययलक्षणापत्तेःअतृणेडित्यत्रतृणहृस्वत्।ननुस्त्रियामित्यनेनाणोविशेषणान्नोक्तदोष इति चेन्न॥काशकृत्तिनाप्रोक्तामीमांसाकाशकृत्स्नीतामधीतेकाशकृत्स्नाब्राह्मणी॥अत्रद्वितीयेणिप्रोक्तालुगितिलु

राम
५५

से प्रथमोप्यणस्त्रियामेवोत्पन्न इति तदंताद्वाह्यण्यां वर्तमानान्डी प्रस्थात् ॥ तस्मात्प्रधानाद्यास्यादप्रधानान्या भूदित्येतदर्थमारंभणी
 यं सूत्रमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ अध्येय्यामभिधेयायामणर्दकारेण भवितव्यं ॥ यश्चेह्यध्येय्यामणुत्पन्नः सलुप्तस्वः यश्चभूयते ॥ तस्मादीकरउ
 त्यनोलुप्तश्चेति पुनर्न भवति सकृत् प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात् ॥ तस्मादनुपसर्जनदित्ययं योगः प्रत्याख्यायत इति भगवदुक्तिर्निर्वाच्ये
 त्तिदिक् ॥ सर्वदयश्चपंचत्रिंशत् ॥ सर्व-विश्व-उभ-उभय-इतर-इतम-अन्य-अन्यतर-इतर-त्वत्-त्व-नेम-सम-सिम-पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा
 पराधराणि व्यवस्थाप्य मसंज्ञायां ॥ स्वमज्ञातिधनारव्यायां ॥ अंतरं बहिर्योगोपसंख्या नयोः ॥ त्यदुतदुपदूयुतदुददम् अदस् एकद्विपुष्पदुभ-
 स्मद्भवतुकिम् ॥ इति ॥ तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ सर्वशब्दस्य स्वांगशितामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्तौ दात्तत्वे गणनित्यात्यतेन सर्वेषां
 कारइत्यत्रानुदात्तादेर असिद्धः सद्यनुदात्तादिप्रकृतिकाहिधीयते इति उपापसूत्रे भाष्ये स्थितं प्रयोगे तु सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वः ॥ उभशब्दौ
 द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः ॥ अतएव नित्यं द्विवचनांतः ॥ यद्येवं न हि किमर्थमसौ सर्वादिषु पठ्यते ॥ न ह्यत्र स्मायादयः संभवति ॥ काकचोस्त
 नास्ति रूपेस्वरे वा विशेषः ॥ अवग्रहस्तकप्रत्ययेपि पदकारैर्न क्रियते चित्र इद्राजाराजका इदन्यके इत्यादौ तथैव निर्णीतत्वात् ॥ नचोभाभ्यां
 हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्त्वतीयाचेति पाक्षिकत्वात् तीयासिद्धार्थ इह पाठ इति वाच्यं ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन
 मिति गतार्थत्वात् ॥ नच वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्त्वतीयाचेति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्तिकमपि सर्वनामसंज्ञासापेक्षमेवेति वाच्यं ॥ भाष्ये हेता
 वितिसूत्रे तस्य पठितत्वात् ॥ अतएवानेन कारणेन वसत्यनस्य कारणस्येत्युदात्तं हरदत्तेन ॥ अत्रोच्यते ॥ उभ-शब्दस्तावद्विवचन
 मात्रविषयः ॥ एतौ तु द्विवचनलोपान्नासौ प्रयुज्यते ॥ उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीतनिद्रा इति विग्रहे उभयपक्षेत्यादि प्रयोगदर्शनात् ॥ कथं त

हि उभयस्थाने उभयशब्दसिद्धिरिति चेत् ॥ इत्थं । उभादुदात्तौ नित्यमित्यत्रोभादितियोगो विभज्यते ॥ अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभयशब्दा
 दवयविन्यर्थे अयच् स्यात् उभयो मणिः ॥ न तो नित्यं उभयशब्दाद्विषये नित्यमयच् स्यात् ॥ अनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे ॥ तदेतदुक्तं वार्तिककृता
 उभयोन्यत्रेति ॥ एवं स्थिते उभयत उभयत्रेत्यादाविवकप्रत्ययेषु भय एव प्राप्तः ॥ अकचितु उभयवित्यादिसिद्ध्यति ॥ न चेहं प्युभय इति स्या
 देवेति वाच्यम् ॥ अकजर्थं सर्वादिषु पाठेनाप्येवाभावात् ॥ अन्यथा पाठवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् ॥ स्तौ गशिदाम दं तानामित्याद्युदात्तार्थपाठ इति
 तु न युक्तं ॥ गणसंज्ञां तात्तस्य निपात्यमानत्वात् ॥ अन्यथा उभे प्रभद्वे जोषयेते ॥ उभा उन्नममुभाभ्यां देवसवितः ॥ सपत्यत उभयो नृम्या म
 योरित्यादावाद्युदात्तप्रसंगात् ॥ उभयशब्दस्तु अवयवद्वयारब्धेऽवयविनिवर्तने उभयो मणिरित्यथा श्यामलोहिताभ्यामवयवाभ्यामाय
 द्य इत्यर्थः ॥ तिरोहितावयवभेदत्वादेकवचनम् ॥ उभयमेव वदंति मनीषिण इत्यादौ तु समुदायिद्वयघटितं ॥ समुदायोर्थः ॥ तिरोहिताव
 यवभेदत्वं तु तुल्यमेव ॥ यदा तु वर्गद्वयारब्धे महासमुदाये वर्तते तदा वर्गभिन्नेन वर्गद्वयेन महाभेदविवक्षयोद्भूतावयवभेदत्वाद्बहुवचनं त
 एव उभये देवमनुष्याः ॥ तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपा इति यथा ॥ यदा तु प्रागुक्तरीत्या उभयो मणिरिति व्युत्पाद्यतादृशमेव मणि
 द्वयं सह विवक्ष्यते ॥ तदा एकशेषेण द्विवचनं प्राप्नोति ॥ अनभिधानात्तु न भवति ॥ तथा च तद्विज्ञा सर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रह
 णं च पाठे इति भाष्यमवतारयन् कैयट आह ॥ उभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वमिति ॥ हरदत्तस्तु तस्मिन्नेव सूत्रे उभ
 यशब्दाद्विवचनमंगीकृत्य पाठाश्रयणं तु पचति कल्पं पचति रूपमित्यादाविति प्रसंगं वारयितुमित्याह ॥ इहाय जादेशस्य स्थानिवद्भावे
 न तयप्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति सूत्रेण जसि विभाषा प्राप्नोति व्यवस्थितविभाषया पूर्वविप्रतिषेधेन वानित्यमेव जसि सर्वनामतेति चेचि

त्॥ विभक्तिनिरेक्षत्वेनांतरंगयानित्यसंज्ञया बहिरंगा वैकल्पिकी बाध्यत इति नुसिद्धांतः॥ नवेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारस्त्वाह॥ अयच्च
 प्रत्ययान्तरमेव न त्वसौ तयस्यादेशः उभादुदान्त इति सूत्रे तयपोऽननुवृत्तेः अयच्च एवानुवृत्तेः नचैवं उभयो इत्यत्र तिङ्ङाणञ् इति सूत्रेण
 तयबंतत्वप्रयुक्तोऽपीप्नस्यादिति वाच्यं॥ तत्र मात्रजिति मात्रशब्दात् प्रभृत्य यच्च श्रवकारेण प्रत्याहारग्रहणात्॥ एवं च तयग्रहणमपि
 न तत्र कार्यं॥ यद्वा॥ ह्यसजिति प्रत्याहारः॥ तथा च दध्नमात्रचोरपि ग्रहणं न कर्तव्यमिति महदेवलाघवं॥ वस्तुनस्तु प्रमाणे मात्रचूद
 यसचूदध्नचूदिति ऋमिति भाष्याशयः॥ तथा च ततोपिलाघवं॥ नचैवं कतिस्त्रिय इत्यत्रातिप्रसंगः॥ अत इत्यनुवृत्तेः॥ नषट्स्वस्वादि
 भ्य इति निषेधाद्वा॥ नचैवं तैलमात्रेत्यादावतिप्रसंगः सदृशस्याप्यस्य प्रत्याहारेऽसन्निविष्टत्वात् इति॥ अत्र कश्चित्॥ उभयेत्यर्थपरौ
 निर्देशः॥ तेन व्यथा ह्येषामपि मेदिनीभूतामिति माघप्रयोगः समर्थितो भवतीत्याह॥ तन्न॥ अर्थपरतायां रत्निकाराद्यभिपुक्तवचनानु
 पलंभात्॥ महाकविप्रयोगवलादेवैकल्प्यत इति चेत्॥ न॥ महाकविभिरेव तद्विपरीतस्य बहुशः प्रयोगांतु॥ तथा च माद्यः॥ गुरुद्वया
 यगुरुणोरिति॥ कालिदासोपि॥ अस्मिन् ह्ये रूपविधानयत्न इति॥ श्रीहर्षश्च॥ अयेम मोदासितमेव जिह्वया ह्येपितस्मिन्ननतिप्र
 योजन इति॥ तस्माद्द्वयं द्वैधमिष्यंति गच्छंतीति द्वयेषस्तेषां द्वयेषामिति द्वेषः क्विबंतस्य रूपं बोध्यम्॥ यत्तु कश्चिदाह॥ अक्रवर्मण व्या
 करणे ह्यशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपगमात् तद्रीत्यायं प्रयोग इति॥ तदपि न॥ मुनित्रयमतेनेदानीं साध्वसाधुषिभागसम्यैवेदानीं
 तनशिष्टैर्वेदांगतया परिगृहीतत्वात्॥ दृश्यंते हि नियतकालाः स्मृतयः॥ यथा कलौ पाराशरस्मृतिरित्यादीति॥ शताच्च ठन्यतावशत इ
 तिसूत्रे सर्वैकवाक्यतया सिद्धांतितत्वात्॥ इतरुतमौ प्रत्ययौ॥ यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्ति तथापीह प्रयोजने

श.कौ. १० सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदंतविधिः केवलपोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावाद्वा ॥ अन्योभिन्नः ॥ अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ
 स्वभावाद्बहुविषयेनिधारणे वर्तेते इति पस्य शायं कैप्यटः ॥ तत्रान्यतमशब्दस्य गणेषां भावान्न सर्वनामकार्थं ॥ नाप्युत्तरादिभ्य इ
 त्याद्यंतर्गणकार्यम् ॥ तथाच प्रयुज्यते ॥ न तावत्सामान्यादिष्वन्यतमंतम इति ॥ शाकटायनस्त्वन्यतरान्यतमो ह्युत्तरादेतौ व्युत्पादि
 तवान् ॥ तन्मतेष्वन्यतरशब्दपाठस्य नियमार्थत्वादन्यतमशब्दोऽंतर्गणकार्यं सर्वनामसंज्ञाकार्यं च न लभ्यत इति तद्व्याख्यातारः ॥ इत
 रस्त्वन्यनीचपोरित्यमरः ॥ त्वत्त्व इति ह्यवप्यदन्तावन्यपर्यायौ तत्रैकउदत्तो परोऽनुदात्तः एतत्त्वं मन्येदशपत्रमुत्समित्युदात्तस्य प्र
 योगः ॥ उत त्वः पश्यन्वित्यादिरनुदात्तस्येति विशेषः ॥ केचित्तु त्वदिति तांतमेकं पठेति ॥ तथाच जयदेवः प्रायुंक्त ॥ त्वदधरमधुरमधूनि
 पिबंतं इति ॥ त्वत्तो न्यस्या अचर इति षष्ठी तत्सुरुषो ननु तवाधरस्त्वदधर इति ॥ पश्यति दिशि दिशि रहसि भवंतं इति पूर्वत्राक्ये न सहानन्व
 यापत्तेः ॥ अनुदात्तश्चायम् ॥ त्वत्त्वसमसि मेत्यनुच्चीनिति फिटसूत्रात् ॥ तथाच प्रयुज्यते स्तरीरुत्वद्भवति सूतउत्त्वदिति ॥ त्वदिति सर्व
 नामसुपठितोन्यपर्याय इति तद्व्याख्यायां वेदभाष्यकाराः ॥ इहे प्रागुक्तरीत्या उदात्तानुदात्तयोरकारांतयोरनुदात्तस्य तकारांतस्य च प्रामा
 णिकत्वं निर्विवादमेव ॥ गणपाठे परं विप्रतिपत्तिः ॥ तत्राप्यनुदात्तस्याकारांतस्य गणपाठे न संशयः ॥ उतो त्वस्येतत्त्वमित्यादिप्रयोगात् ॥
 अवशिष्टयोर्मध्ये कतरस्य गणेषां ठ इति तु संशयः उदात्तप्रयोगाणां तत्रौदासीन्यात् ॥ तस्मान्तांतस्या कजादिकमुदात्तस्य षास्मांदि
 कं क्वचिच्छाखायां प्रयुज्यते न वेति विभाव्यतत्त्वं निर्णयं बहुश्रुतैरिति दिक् ॥ वस्तुतस्तु आद्यस्य तांतच्छेद एव युक्तः अन्यथा ऐस्या क
 शब्द इव स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्योभयसंग्रहसंभवात्त्वशब्दमेकमेवापठिष्यदिति ध्येयं ॥ त्वेषसूनि त्वे राय इत्यादयस्तु शेषप्रत्ययान्त
 राव १०

स्य युष्मद्ः प्रयोगाननुत्वंशब्दस्य पदकारैः प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्येति शब्दस्य प्रयोगादिति स्थितं वेदभाष्ये । नेम इत्यर्हं प्रयोगश्च । प्रनेमस्मिन् नृ
 दृशे सोम इति । समः सर्वपर्यायः ॥ न भन्तामन्यके समे । मानो वृकाय वृक्ये समस्मै । उरुष्माणो अध्यायतः समस्मात् ॥ उतो समस्मिन् ॥ तुल्यय
 र्पोयस्य तु समशब्दस्य न सर्वनामता ॥ यथा संख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥ रुन्मे जंत इति सूत्रेण ते दोषाः समाभूयांसो वैति भाष्यक
 रप्रयोगाच्च ॥ एतेन समेयजेतेति प्रयोगो व्याख्यातः । सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोरिति निघंटुः ॥ आद्रात्री वासस्तनुते सिम
 स्मै । उच्छ्रुक्रमक्तमजते सिमस्मात् ॥ पद्यपीह त्वत्त्वसमसि मेत्यनुच्चीनीति प्राप्तं तथापि सिमस्याथर्वणोत्त उदात्त इत्युदात्तता ॥ अथर्ववे
 दप्रविष्टे मन्त्रे ऋग्वेदादिगते पीत्यभिपुक्तैर्व्याख्यातत्वादिति अवधेयम् ॥ पूर्वपराबरोत्तरापराः पंचदिक्कालयोस्तदवच्छिन्ने च ॥ पूर्वस्यां
 दिशि पूर्वस्मिन् काले पूर्वस्यां वाप्याम् ॥ पूर्वस्मिन् गुरावित्यादि ॥ दक्षिणाधरशब्दौ दिशितदवच्छिन्ने च ॥ अर्थनियमं श्रायं व्यवस्थाया
 मित्युक्तेर्गम्यते ॥ स्वाभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो हि व्यवस्था ॥ पूर्वदिशब्दानामुक्तोर्थो हि नियमेन किंचिद्वधिमपेक्षते ॥ स्था
 गापापचोभावे इति क्तिनिप्राप्तेः त एव निपातनादङ्गव्यवस्थायां किं ॥ दक्षिणागाथकाः ॥ प्रषीणा इत्यर्थः ॥ अधरेतां बूलरागः ॥ उत्तरे प्रत्यु
 त्तरे वा शक्तः ॥ कथं तर्हितथापरेषां युधि चैति कालिदासः । अपरे प्रत्यवनिष्ठं ते इत्यादि च ॥ अत्राहः ॥ देशवाचितया व्यवस्थापिषययोरेव पर
 परशब्दयोरुपचाराच्छ्रौप्रतिवादिनिचप्रयोगः ॥ न चैवमुपसर्जनता ॥ न हिलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं किंतु स्वार्थविशिष्टार्थनिरसं क्रमः
 सतु नवृत्तिप्रविष्टस्यापि प्रधानस्य नवालाक्षणिकस्यापि वृत्तिमप्रविष्टस्य ॥ अत एव तस्माद्विहमानित्यादौ ज्ञानलक्षणापेक्षेपि सर्वनाम
 तयोहंसोसोयोसोसोहमित्यत्र भागत्यागलक्षणाया मपि सर्वनामकार्यप्रवृत्तिरिति ॥ भूवादिसूत्रेण तात्पर्यपीति एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तुनी

श-कौ धरतिकेपरश्च। वस्तुनस्त्वत्रशत्रुत्वादिप्रकारकोबोधोः नश्चादिशब्देभ्योभिन्नत्वादिरिवार्थिकः। शब्दानुदेशान्तरनिष्ठत्वादिप्रकारक एवेतितत्वं॥ भसेलो
 ९१ पांकिम्॥ उत्तराः कुरवः॥ सूमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्तरशब्दोवर्तत इत्यस्तीह व्यवस्था प्रसिद्धत्वात् नुनावधेः प्रयोगः मेघो वर्षतीत्यर्जुन
 लस्य यथा॥ एवंदिशः सपत्नी भवदक्षिणस्या इत्यादावपि वस्तुतो व्यवस्था स्तीति सर्वनामकार्यं संभवत्येव॥ नच संज्ञात्वात्त्रिवेधः॥ आ
 धुनिक संकेतो हि संज्ञानचदि ह्युसा स्तीति पंचमेः स्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्तादयः॥ अत्रदिक्षु चिरंतनः॥ कुरुषुत्वाधुनिक संकेत इत्यत्र
 व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणं॥ स्वशब्दस्य च त्वारोधीः॥ आत्मा आत्मीयो ज्ञातिर्धनं चेति। स्वो ज्ञाता वात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्त्वस्त्रिष्व्वाधन इत्यमरः
 ॥ यद्यपि स्वाभिन्नैश्वर्य इति सूत्रे ईश्वरत्ववाच्यपि स्वशब्दः स्वीकृतस्तथाप्यसौ मत्वर्थीयामिनि च प्रत्ययमात्रविषयो न तु केवलः प्रयोगार्हः॥
 तत्र ज्ञातिधनयोर्निषेधादात्मात्मीययोरेव संज्ञा॥ आख्याग्रहणं किम्॥ आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य ज्ञातिधनयोरपि प्रवृत्तौ सर्वनामता यथा स्यात्
 ॥ आत्मात्मीययोरित्येव तु वक्तुमिहोचितं॥ स्वस्मै इत्यादि॥ जसि विभाषाविधायकेः ष्ठाध्यायीस्ये सूत्रेप्येवम्॥ यत्तु तत्र स्वमात्मीय इत्येव
 क्तुमुचितमात्मवाचिनो न पुंसकतया जसि विभाषाया मुपयोगाभावादितिकेचित्त्वं॥ सूत्रसामर्थ्यादेवात्मन्यपि पुंस्त्वलाभात्॥ अतस्वा
 मरकोशेपि आत्मनीति पूर्षान्वयिस्त्वपिति तत्तरान्वपि॥ तथा च हेमचंद्रः॥ द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजधने इति। मेदिनीकारो
 पि॥ स्वः स्यात् पुंस्यात्पनि ज्ञातौ त्रिष्व्वात्मीये स्त्रिष्व्वाधने इति॥ वस्तुतस्तु पूर्वपरेत्यादि त्रिस्तूत्र्यामर्थनिर्देशः पाठविशेषणं॥ तेन तरेषां पाठादे
 व पर्युदासः॥ तथाच विभाषाजसीति प्रकरणे पूर्वादीनि न वेत्येव लाघवात्कर्तव्यम्॥ त्रिस्तूत्री तु न पठनीये वेति निष्कर्षः॥ अथवा गण
 पाठ एव पूर्वादिनवकपाठांतरं विभाषाजसीति कर्तव्यं पूर्वादीनि चार्थविशिष्टान्यनुवर्तनीयानि॥ नच सर्वादीनामप्यनुवृत्तिः शंक्या॥ नेम

स्यजसि विभाषारंभात् ॥ यद्वा ॥ जसुड सिद्धीनां शिस्मात्स्मिन्ः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा औडः आपः शीः नपुंसकाच्चेति सप्तमेन्यासः कर्त्तव्यः ॥ परमा
 र्थस्तु सप्तमेयान्यासमेवास्तु ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेत्येतत्तु जसः शीत्यत्रानुवृत्त्यवाक्यभेदेन संभेत्स्यते वा छंदसीत्येतदमिपूर्व इत्यत्र यथा तथा
 चेपं त्रिसूत्री अष्टाध्याय्यां नपाठ्येति स्थितम् ॥ असंज्ञायामिति तु नकार्ये अन्वर्थसंज्ञया भिव्यक्तपदार्थाये इति न्यायेन वा संज्ञाया व्युद्स्तस्मात्
 ॥ अंतरशब्दस्तु नानार्थः ॥ तथा चामरः ॥ अंतरमवकाशावधिपरिधानां नहि भेदतादर्थ्ये ॥ छिद्रात्पीये विना बहिरवसरमध्ये तरात्मनि चेति ॥ त
 च बहिर्योगोपसंव्यानयोरेवार्थयोः संज्ञा ॥ बहिरित्यनाह तो देशो बाह्यं चोच्यते ॥ तत्राद्ये अंतरे अंतरा बाह्याः ॥ नगरबाह्याश्चांडालादिरुहा इत्यर्थः
 ॥ द्वितीयेन गराभ्यंवरगृहा इत्यर्थः ॥ उपसंव्यानशब्दोपिकरणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः ॥ कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः ॥ उभयथापि बहिर्योगेण
 गतार्थत्वात् ॥ उपसंव्यानग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्थितं ॥ केचित्तु शाटकानां त्रयेशरीरसंयुक्तस्य तृतीयस्य चतुष्टये तु चतुर्थस्य तत्तत्प्रयुक्त
 स्य च तृतीयस्य बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्त्तव्यं शाटकयुगाद्यर्थमिति वदतो वार्त्तिककारस्याप्ययमिवाशय आदिशब्दबलात् त्वम
 स्यते भाष्यमते तु बहिर्योगग्रहणं स्वर्गतेनेन शीतोष्णाभ्यां कारिणीत्यादाविवगौणग्रहणात्परंपर्याबाह्यसंबद्धस्यापि भविष्यतीत्याहुः सं
 त्यपि बहिर्योगेपुरीविषयतायां सर्वनामता अपुरीति च वक्तव्यमिति वार्त्तिकान् ॥ तद्विगणस्तु त्रस्य शेषो न तु जसि विभाषा विधायकस्य अत
 इत्यधिकृत्य जसः शीचिधानादावतात्प्राप्त्यभावात् ॥ अंतरायां पुरि प्राकाराद्वाह्यायां तदंतर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः ॥ लिं प्रविशिष्टे रिभाषया एक
 देशस्य पूर्वोत्तग्रहणेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्बाध्या ॥ यद्वा तद्वा तौ पूर्वोक्तपरा मर्शकौ तत्राद्यच्छंदसः ॥ एषस्य भातुरिति गणरत्नकारस्तत्र ॥ तथा स
 स्य श्रुदमि बहुलमि त्रिसूत्रे छंदोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ॥ यदुद्देश्यसमर्पकः एतदिदमौपत्यस्योपस्थिते ॥ अदस्य बहिर्योगे ॥ एकोन्यायेन

नेचप्रथमेकेबलेतथा॥साधारणेसमानेचंसंख्यायांचप्रयुज्यते॥द्विशब्दोद्वित्वविशिष्टेअलिंगःसंबोधनैकविषयश्चयुष्मादर्थः॥अस्मिन्नेव
 स्तुच्चारपित्रर्थः॥सलिंगःसंबोधनव्यभिचारीचभवत्त्वर्थः॥भातेर्देवतुरितिव्युत्पादितोयं॥यद्यप्यस्मात्स्मायादयोनसंभवन्तिसर्वनाम्नसं
 तीयाचेतिनिमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमित्यनेनैवगतार्थतथापि॥फिञ्द्रिमयटःपूर्वनिपातश्चकृत्सौतथा॥आत्वशेषव्यञ्जवि
 हाभकच्चभवतःफलंफिञ्॥भवतायनिः॥त्यदादित्वेनरुद्धत्वादुदीचांरुद्धादितिफिञ्भवंतमंचतीतिभवद्भु॥विष्वक्शेषोश्चेतिचका
 रेणसर्वनाम्नोनुकर्षणादद्वादेशः॥भवन्मयः॥नित्यंरुद्धशरादिभ्यइतिमयट्॥भवन्मित्रः॥सर्वनामसंख्ययोरितिप्राडुनिपातःभावत्कःभ
 वदीयःभवतश्चकृत्सावित्यत्रहिशत्रंतनिरुत्तयेरुद्धादित्यनुवर्त्यते॥आत्वम्॥भवाद्वू॥आसर्वनाम्नइत्यात्वंदेवदेतश्चभवांश्चभवंतौ
 ॥त्यदादीनिसर्वैरित्येकशेषः॥भवतोभावोभवतेत्यत्रसर्वनामसंज्ञयागुणवचनसंज्ञाबाधनात्प्यञ्जविरहोपिफलं॥अन्यथाहिभावत्पमि
 तिस्यात्॥भवकान्॥सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिपुम्भावोपिफलं॥भवत्याःपुत्रोभवत्पुत्रः॥किंशब्दःप्रश्नभासेपेचेतिदिक्॥वत्सर्वादिगणोव
 तःसमाप्तइत्यर्थः॥यदींद्राग्नीअवमस्यांपृथिव्यामध्यमस्यांपरमस्यासुतस्थइत्यत्रतुअवममध्यमपरमशब्देषुछंदसिसकलविधिव्यत्य
 यात्स्याडागमः॥नत्वेतदनुरोधेनसर्वादेराकृतिगणत्वमितिमेतव्यंअतएवछंदस्यपिसर्वनामकार्यमेषांननियतं॥येमध्यमाःपितरःवि
 ष्णोःपदेपरमेइत्यादौतदभावात्॥व्यूहाबुभौनावितरेतरस्मात्अन्योन्येषांपुष्करैरामृफांतइत्यादितुहिःप्रयोगोद्विचनमितिपक्षेतदंतंवि
 धिनासिद्धं॥स्थानेद्विचनपक्षेतुस्थानिवद्भावेनेत्यवधेयम्॥ननुवसूनसादाविवप्रकृतिप्रत्ययविभागस्यसंमोहात्स्थानिवद्भावेनापिपंद
 त्वमात्रंस्यात्॥ननुसर्वनामतासुविशिष्टेस्थानिनितद्विरहादितिचेन्न॥सन्नियोगशिष्टत्वेनांतरंगमपिद्वित्वंबाधित्वासमासवच्चबहुलमिति॥९२

समासवद्वावप्रयुक्तस्यलुक्प्रथमंप्रवृत्तैः॥ अंतरंगानपि विधीन बहिरंगोलुग्बाधत इति वक्ष्यमाणत्वात्॥ ततः प्रत्ययलक्षणो न पदत्वमाश्रि-
त्यद्वित्वप्रवृत्तैः॥ एतेन तत्तज्जामसभूतभीतयदित्यदिव्याख्यातं॥ नन्वस्तूक्तरीत्या इतरेतरस्यादित्यस्य सिद्धिः॥ अन्योन्येवामितिकथं॥ नह्य-
त्र समासवद्वावोस्तीति चेत्॥ तत्र प्रथमैकवचनांतत्त्वं पूर्वपदस्य द्वितीयादयस्तु परपद इति वचनबलेनैव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य सिद्धिरि-
ति दिक्॥ अन्येतराजानपदोपदाभिरिति तु वक्ष्या इतरेयेभ्य इति बहुव्रीहिणा समाधेयं॥ तपर इति ज्ञापकात् सर्वनाम्नः पूर्वनिपातो नित्यः॥
पुत्रादेकात् पराजय इति तु प्राधान्यादिना आख्यातादित्यर्थे आख्यातणिजंता ह्यत्रर्थेकप्रत्ययेलाक्षणिकस्य सर्वनामताविरहः तस्मा-
धेयम्॥ विभाषादिक् समासे बहुव्रीहौ॥ अत्र सर्वनामसे ज्ञावा स्यात्॥ उत्तरपूर्वस्यै॥ उत्तरपूर्वायै दिङ् नामान्यंतराल इति प्रतिपदोक्तो दि-
क् समासो गृह्यते॥ तेनेहर्न॥ या पूर्वा सैवोत्तरायस्य भ्रान्तस्य तस्यै पूर्वोत्तरायस्य वंच बहुव्रीहिग्रहणं न कर्तव्यं॥ दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति हं द-
स्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारणात्॥ न नूनन राशे तत्॥ तथा हि॥ एकं बहुव्रीहिवत्॥ आबाधे चेति द्विर्भावे एकैकस्यै देहि॥ दक्षिणे-
दक्षिणस्यै इत्यादिष्यते॥ तत्रोत्तरसूत्रेण निषेधो मा भूत्॥ बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्न त्विति दिष्टं बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्यादिति॥ मैवं समा-
सग्रहणानुवृत्त्याप्युक्तार्थलाभात्॥ उत्तरसूत्रप्रत्याख्यानाच्च॥ न बहुव्रीहौ॥ बहुव्रीहौ कर्तव्ये सति सर्वनामसंज्ञान स्यात् तत्र केषितायस्य त्व-
त्कपित्कः॥ अहं केषितायस्य मत्कपित्कः॥ इह कौपुत्रो यस्य द्विकपुत्रः॥ इह हि समासप्रवृत्तैः प्राक् अंतरंगतया अकचं प्रवृत्तैस्तस्य समा-
से सत्यपि श्रूयेत्॥ अतिक्रांतो भवकं तमतिभवकमिति वत्॥ न हि वृत्तैः प्रागपि उपसर्जनतास्ति॥ ननु यदि प्रागेव प्राप्नुवन् अकचं निवर्त्ति-
तः॥ तर्हि त्वत्कपित्कस्य द्विकपुत्रस्यैव त्वत्कः पितेत्यादिकप्रत्ययदर्शनोचित्यादिनि चेत्॥ अत्रावेमि न हि यस्मिन् प्राक्क्रियावाक्ये उत्पद्यते

श. वै.
९३

त्रगोचरे बहुव्रीहिसंज्ञाप्रवृत्ता सर्वनामसंज्ञाच निषिद्धा तत्प्रयुज्यते ॥ अपरिनिष्ठितत्वात् किंतु तत्सदृशं बहुव्रीहिसंज्ञा शून्यं वाक्योत्तरं भवेत् ॥
यत्सदृशं कैयटः ॥ अप्रयोगसमवायियत्प्रक्रिया वाक्यंतत्रायं निषेधो न तु लौकिके ॥ तस्य पृथगेव प्रयोगान्नादर्श्याभावादिति ॥ अतएव दृष्टं
सर्वे येनेत्येव विग्रहो न तु सर्वा इति ॥ राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहेऽपि ह्येवैव गतिः ॥ अलौकिके वाक्ये अल्लोपो न इत्यादेरप्रवृत्तेः अंतरंगानपि
धीनिति सिद्धांतात् ॥ अतएव गोमत्प्रिय इत्यादौ सोर्लुगेव न तु हल्ङ्यादिलोपः ॥ तेन नु स्टीर्घादयो न प्रवर्तन्ते ॥ भाष्ये त्वकंति क इत्याद्येव
रूपं स्वीकृत्येदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् ॥ यदा ह अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्तसंशयाविति ॥ अंगं प्रतीतिप्रत्यंगं ॥ अनकारांतेषु त्वकत्पितृक
इति पुत्र इत्यादिष्वकच् ॥ विश्वप्रिय इत्यादिष्वदंतेषु तु स्वांगशिष्टा मदंतानामित्याद्युदात्तानि विषयविवेको बोध्य इत्यर्थः ॥ यथोत्तरं सुनी
प्रामाण्यात् ॥ भाष्योक्तैरेव न्यवस्थेत्यवधेयम् ॥ तृतीया समासे ॥ अत्र सर्वनामतान स्यात् ॥ मासपूर्वाय ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पूर्वस
दृशेति समासो गृह्यते न कर्त्तृकरणेकृतेत्यादिरपि तेन त्वयका कृतं त्वकत्कृतमित्यादौ निषेधो न ॥ समास इत्यनुवर्तमानेषु नः समासग्रहणं
मौणार्थस्यापि संग्रहार्थं तेन समासार्थवाक्येऽपि निषेधः मासेन पूर्वाय ॥ अयं च लौकिके वाक्ये निषेधो न तु बहुव्रीहाविति वदलौकिके ॥ अ
कारांतेका कचोरविशेषेणानकारांतानां प्रतिपदोक्ततृतीया समासविरहेणालौकिके निषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ दूंदेच । इहोक्ता संज्ञान स्यात्
॥ पूर्वापराधराणां ॥ समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् ॥ तथाहि ॥ त्यदादीनां तावद्दूंदेव नास्ति त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषेण दधि
तत्वात् ॥ न च दूंदेकृते एकशेष इति श्रमितव्यम् ॥ एकवद्भावस्वरसमासोत्पत्तिसंगेन दूंदेव नास्ति त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषेण दधि
तेषामित्यादावपि दूंदेचेति निषेधापत्तेश्च ॥ त्यदादिभ्यः प्राचीनास्त्वदंताः ॥ तत्र का कचोरविशेषः ॥ सर्वनाम्नो रृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावस्ति ॥

राम
९३

अतएवदक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति॥ किंच सर्वनामसंज्ञानिषेधेनाप्यसौदुर्वारः॥ तत्रहिमात्रग्रहणंकचित्सर्वनामत्वेनदृष्टानां संप्रत्यसर्वनामत्वे
 पिपुंबद्भावर्यं॥ अतएवदक्षिणपूर्वायेदृत्यत्रसंज्ञाभावेपिपुंबद्भावः॥ नन्ववयवेसंज्ञाचेन्ननिषिद्धातर्हिअंगाधिकारेतस्यचतदुत्तरपद-
 स्येतिवचनात् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौमुडागमादिप्रसंगः॥ नचनिषेधवैयर्थ्यं॥ अनांगस्यत्रतसिलादेर्व्याख्याचरितार्थत्वाद-
 तिचेन्न॥ अंगकार्येषुसर्वनामोविहितस्यामोडैर्दसिद्धोरित्यादिक्रमेणव्याख्यानात्॥ विहितविशेषणत्वस्याश्रयणेप्रमाणंतुदक्षिणे
 उत्तरपूर्वाणामितिभाष्यप्रयोगएव॥ तस्मात्समुदायस्यैवायंप्रतिषेधोनावयवानांइतिस्थितम्॥ अतएवसर्वनामसंज्ञायांतदंतविधि-
 सद्भावेदंहेचेतिज्ञापकमित्युक्तं॥ विभाषाजसि॥ जसीतिकार्यपेक्षयाधिकरणसप्तमी॥ जसाधारंयत्कार्यंशीभावाख्यंतत्रकर्तव्येदं
 हेउक्तसंज्ञावास्यात्॥ वर्णाश्रमेतराः॥ शीभावंप्रत्येवेयंविभाषेतिव्याख्यातं॥ तेनअकचूनभवति॥ तस्मिन्कर्तव्येदंहेचेतिनित्यंनिषे-
 धात्॥ अतस्तत्रकप्रत्ययएवभवति॥ वर्णाश्रमेतरकाः॥ केनव्यवधानान्नेहशीभावः॥ अकचिरुतेतुतन्मध्यपतितन्यायेनशीभावःस्या-
 दिव॥ प्रथमचरमतयात्पाद्वैकतिपयनेमाश्च॥ एतेजसःकार्येप्रतिसर्वनामसंज्ञावास्युः॥ प्रथमेप्रथमाइत्यादिशेषंरामवत्॥ नेमेनेमाः॥
 शेषंसर्ववत्॥ इहापिप्राग्बद्धीभावंप्रत्येवसंज्ञाविकल्पः॥ तेनप्रथमकाइत्यादावकज्जन्॥ अन्यथाप्रथमकेइतिस्यात्॥ उभयशब्दस्यतु-
 यंविभाषाकिन्तुनित्यासंज्ञेतिगणव्याख्याप्रसंगेनोपपादितं॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरपराधराणिव्यवस्थायामसंज्ञायां॥ स्वमंज्ञातिधनाख्य-
 यां॥ अंतरंबहिर्गोपसंख्यानयोः॥ एषात्रिसूत्रीगणमध्येपिपठ्यतेसाचव्याख्यातातयायस्मिन्नेवोपाधौनित्यासंज्ञाप्राप्तातत्रैवजसिनि-
 शानयाविधीयते॥ पूर्वेपूर्वाइत्यादि॥ सैस्वाआत्मीयाइत्यर्थः॥ आत्मानइतिवा॥ इहत्रिसूत्र्यांयदुक्तव्यंतत्सर्वगणव्याख्यावसरस्वोक्तं
 वर्णाश्रमेतरे॥७

श.कौ.
९४

विभाषाप्रकरणे तीयस्थितितूप संख्या नं ॥ द्वितीयस्यै द्वितीयायेत्यादि ॥ एकादेशस्य पूर्वं तग्रहणे न ग्रहणां लिङ्गविशिष्टपरिभाषयति ॥
द्वितीयस्यै द्वितीयायेत्याद्यपिसिद्धं ॥ एवं च विभाषा द्वितीया तृतीयाभ्यामिति सूत्रनकर्तव्यं भवति ॥ अर्थवत्त्वात् ॥ प्रतिपदोक्तत्वात् ॥
हेस्तीयस्त्रेः संप्रसारणं चेत्ययमेव गृह्यते ॥ तेनेह न प्रकारवचने जातीय रूपादुजातीयाय ॥ ज्ञात्यंताच्छ्रवन्थुनि ॥ ब्राह्मणज्जातीयाय ॥ सु-
खपार्श्वशब्दाभ्यां तसंताभ्यां गहादिभ्यश्चेति छः मुखतीयाय ॥ पार्श्वतीयाय ॥ तथा द्वितीयाय भागायेत्यत्रापि न भवति पूरणाद्भागे ती-
यादन्वित्यनिकृते यस्येति चेत्यकारलोपे च सति तीयस्य लाक्षणिकत्वादिति दिक् ॥ इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणं ॥ स्वरादिनिपाते मव्ययं ॥ स्व-
रादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः ॥ प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यारभ्या धिरीश्वर इत्येतत् पर्यंतं ये वक्ष्यंते ते निपाताः ॥ नन्वेवं चादिष्वेव स्वराद-
योऽपि पठ्यंतां प्रकृतसूत्रं चेत्यज्यतां ॥ अव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न ॥ चादीनां सत्ववाचिनामेव निपातसं-
ज्ञा ॥ यथा लोपं नयंति पशुमन्यमाना इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्ववाचिनां ॥ यथा पशूस्तांश्चक्रे वायव्यान्वित्यादौ स्वरा-
दीनां तु सत्ववचनानामव्ययसंज्ञेऽप्येते ॥ स्वस्ति वाचयति ॥ स्वः पश्येति यथा ॥ अथ प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयो सत्वे इति कु-
तो न सूत्रितं इति चेन्न ॥ एवं हि सति निपात एकाजनादिति प्रगृह्य संज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत स्तोहिस्वरादिषु किमोत्तदसि-
णादजित्येकाचो न द्वितौ ॥ केन प्रभृतयस्तकृत एकाचः ॥ यदि तु चादिरेकाजनादिति क्रियेत तदा चादीनामसत्ववचनत्वं विशेषणं न-
लभ्येत ॥ ततश्चास्यापत्यमिर्मदनस्तस्य संबोधनमेवैत्यत्र प्रगृह्यत्वमस्यात् ॥ ननु चादयो सत्वे इत्यत्रासत्त्वं इति पाठविशेषणं ॥ तथा हि ॥ चादय इति यो गोविभज्यते ॥ चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥ ततो सत्वे ॥ इह शास्त्रे चादयो सत्वे ज्ञेयाः ॥ ततश्च चादीनामसत्ववाचिनां

राम-
९४

पाठात्पर्युदासस्तेन एवेत्यादौ न दोषः ॥ एवं चोभे संज्ञेन कर्तव्ये ॥ अव्ययं निपाता इति ॥ किंतु प्राग्वीश्वरान्निपाता इति वा अव्ययानीति वा
सूत्र्यताम् ॥ ततः स्वरादीनि ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्याद्यव्ययीभावश्चेत्यंतं सूत्र्यतां ॥ ततश्चादयो सत्वे इत्यारभ्य यावदधीश्वरे वि
भाषा कृतीति ॥ तत्र यस्मिन् प्रदेशे निपातग्रहणं तत्र चादिग्रहणमस्ति ॥ अव्ययप्रदेशीयग्रहणं निपातग्रहणं वेति ॥ उच्यते ॥ अव्ययसंज्ञा
विरहे न्वर्थसंज्ञा बललभ्यं वक्ष्यमाणं प्रयोजनं न सिद्धेत् ॥ निपातसंज्ञा विरहे तु शांतनवाचार्यप्रणीतस्य निपाता आच्युता इति फिट्
सूत्रस्य विषयविभागो न लभ्येत ॥ अथ फिट्शिद् न बादिशब्दानामिव निपातशब्दस्याप्यन्यतस्वार्थाध्यवसायः ॥ तत्तद्व्ययसंज्ञाया
त्रेण निर्वहः सुकर एवेत्यवधेयं ॥ महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थे न व्येति विविधं विकारं न गच्छति ॥ सत्त्वधर्मो न लिंगसंख्याकारका
दीन् गृह्णातीति यावत् ॥ तैनेपसर्जनप्रतिषेधः सिद्धः ॥ अत्युच्चैसौ ॥ अत्युच्चैस इति ॥ अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहान्नेहा व्ययसं
ज्ञा ॥ ननु स्वरादिषु चैः शब्दः पठ्यते तत्र कथं तदंतस्य संज्ञेति चेन्न ॥ अन्वर्थसंज्ञयैव तदंतविधेरपि ज्ञापनात् ॥ अन्यथोपसर्जने प्रसंगाभावे
न तन्निवृत्त्यर्थायास्तस्यावैयर्थ्यापत्तेः ॥ तेन परमस्वः ॥ परमोच्चैरित्यादौ स्वरादिप्राधान्ये व्ययत्वं सिद्धं ॥ अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वमा
थर्वणे प्रणवविद्यायां श्रुतिरपि दर्शयति ॥ सदृशं त्रिबुलिंगेषु सर्वा सुचविभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्वेषु यन्व्येति तदव्ययमिति ॥ एतेषु य
न्व्येति किंतु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजना ॥ यद्वा यस्मान्न व्येति तस्मादव्ययमिति ॥ त्रिबुलिंगेषु सदृशं लिंगविशेषप्रतिपाद
ने सामर्थ्याभावादिति भावः ॥ विभक्तिषु कारकेषु वचनेषु च एकत्वादिसंख्यासु अव्ययीभावस्य यद्यपि लिंगकारकसंख्यायोगोऽस्ति तत्रापि
पिवचनादव्ययत्वम् ॥ अथ स्वरादयोऽस्वरिति स्वर्गपरलोकयोः ॥ स्वर्गे ॥ छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ परलोकेऽप्यर्थात्तस्य ह्यपुत्रस्येति ॥ अं

श. कौ. ९५ तरिति मध्ये अंतर्वाण्याश्चिरमनुचरः ॥ प्रातरिति - प्रत्यूषे प्रातः संध्यामुपासीत ॥ एते त्रयो तो दात्ताः इति काशिका ॥ तच्चित्पंस्वः शब्दस्य स्वरि-
 तत्वात् ॥ तथा च फिटसूत्रम् ॥ न्यङ्. स्वरौ स्वरिताविति ॥ प्रयोगश्च ॥ अंतरिक्षमथोस्वः यत्तु प्रातः शब्द आद्युदात्त इति कश्चित् ॥ नन् ॥ प्र-
 रग्निं प्रातरिंद्रं हवामहे इत्यादावं तो दात्तस्यैव प्रसिद्धतत्त्वात् ॥ पुनरित्याद्युदात्तोः प्रथमे विशेषे च ॥ अप्रथमे ॥ पुनरुक्तं ॥ किं पुनर्ब्राह्मण-
 पुण्याः ॥ सनुतरित्यंतर्द्धाने ॥ सनुतश्चोरो गच्छति उच्चैरिति महति ॥ नीचैरित्यल्पे शनैरिति क्रियामांघ्रे ॥ अधगिति सत्ये विद्योगशीघ्रसामी-
 प्यलाघवे चित्यन्ये ऋते इति वर्जने ॥ युगपदित्येककाले ॥ आरादूरसमीपयोः ॥ पृथगिति भिन्ने ॥ एते सनुतप्रभृतयो नवां तो दात्ता इति काशि-
 का ॥ शनैश्चिरं तो अद्विवः ऋधमित्वा समर्त्यः ॥ इत्यत्र तु शनैर्ऋधं कृशब्दावाद्युदात्तौ प्रयुज्येतेत्यसि अनी ते न्हिष्यो नागते न्हि ॥ दिवेति दि-
 वसेरात्राविति निशिसायमिति निशा मुखे चिरमिति बहुकाले मनागिति ईषदर्थे ईषदित्यल्पे जोषमिति सुखमोनयोः ॥ तूष्णीमिति मौने बहिः स-
 वस्तु इत्येतौ बाह्यौ ॥ समयेति समीपे मध्ये च ग्रामं समयानिकुषेत्यंति के ॥ विलंघ्यलंकां निकषाहनिष्यति स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे ॥ स्वयं कृतं ॥ वयेति
 व्यर्थे ॥ नक्तमिति रात्रौ ॥ नञिति निषेधे हेताविति निमित्तार्थे ॥ इद्वेति प्राकाश्ये ॥ अद्वेति स्फुटावधारणयोः ॥ तत्वातिशययोरित्येके ॥ सामीप्य-
 र्द्वजुगमितयोः ॥ एते त्वस्प्रभृतयः साम्यं तादृशतिरं तो दात्ता इति काशिका ॥ दिवा चितमः कृण्वंति वशा सृजत्यधिभिः ॥ नक्तं दृशे कुहं चि-
 दिवेषुः ॥ इत्यादीनु आद्युदात्ताः प्रयुज्यंते वत् ॥ वत्प्रत्ययां तमव्ययसंज्ञं स्यात् ॥ ब्राह्मणवत् ॥ तेन नुल्यमित्यादिभिर्बिहितो वतिरिह गृह्यते न हू-
 पसर्गाद्वा त्वर्थ इति विहितः सत्वार्थकत्वात् ॥ यदु द्वतो निवतो यासि वप्सत् ॥ सनेति निस्ते सनाजात इंद्रः ॥ सनातनः ॥ सनत् इदमपि नित्ये स-
 नत्कुमारः ॥ तिरसित्यं - तर्द्धानिर्गगर्थे चतिरोहितः ॥ तिरः काष्ठं कुरु ॥ परिभूते नुलसणा ॥ तिरस्कृतोरिति यथा ॥ सनेत्यादयस्तिरोता आद्यु

दाता इति काशिका ॥ सनाच्च होतानव्यश्च सस्ति निरः पुरुषश्चिदस्त्रि नेत्यादौ त्वं तो दानं प्रयुज्यते ॥ अंतरेत्यं तो दानो मध्ये विनार्थे ॥ त्वां मा चोतरा
 क मंडलुः ॥ त्वां मंतराता मरसाय नास्ति ॥ अंतरेणेति वर्जने ॥ अंतरेण हरिं न सुखं ॥ ज्योगितिकालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सप्तम्यर्थे च ॥ कमिति
 वारिमूर्द्धनि दासुरेषु ॥ वारिणिकं जंपद्यं मूर्द्धिकं जाः कचाः निंदायां कंदर्पः सुरवेकं युः शमिति सुरवेशंकरः सहसेत्या कस्मिन्काचि मर्षयोः ॥ दि
 वः प्रसूनं सहसा पपात ॥ सहसा विदधीत न क्रिया ॥ स्वधेति पितृदाने ॥ अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु भूषणे अलंकारः ॥ पर्या
 प्तौ अलमस्य धनं बहु दूत्यर्थः ॥ शक्तौ अलं मल्लो मल्लाय शक्त इत्यर्थः ॥ वारणे अलमिति प्रसंगेन निषेधे आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहर
 त ॥ न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ वषडिति हविर्दाने विनेति वर्जने ॥ नानेत्यनेकविनार्थयोः ॥ ॥ नाना भृतं देहं भृतां समाजं ॥ नाना नारीर्विष्णुला लो
 कयात्रा ॥ स्वस्तीति मंगले ॥ अन्यदित्यन्यार्थः ॥ देवदत्त आयातो न्यच्च यत्तदत्त इति ॥ अस्तीति सत्तायां ॥ अस्ति परलोक इति मतिरस्यास्ति कः
 उपांश्चिति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः समेति क्षांतौ ॥ समाकरोतु भवान् ॥ विहाय सेति विषयार्थः ॥ विहाय सारम्यमितो विभाति ॥ दौर्धेति रा
 त्रौ मृषामिथ्येत्येतौ वितथे ॥ मुधेति व्यर्थे ॥ त्कातो सुनूकसुनः ॥ रुन्मकारसंध्यक्षरांतः अव्ययीभावश्च इदं गणसूत्रत्रयम् ॥ अष्टाध्यायीस्थ
 त्रिसूत्र्यासमानार्थं वैयर्थ्यं तूह पिप्यते ॥ पुरेति अविरते चिरातीने भविष्यदासन्नेच ॥ पुराधीते अविरतमपाठीदित्यर्थः ॥ पुरिलुङ्घं तिलट् ॥
 चिरातीते ॥ पुरापिनवंपुराणं ॥ पुरेदमूर्द्धं भवतीति वेधस्य समनेतरं भविष्यतीत्यर्थः ॥ स्यात् प्रबधे चिरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः ॥ मि
 थो इति रहः सहाय्ययोः ॥ मन्त्रयंते मिथो मिथसित्यपि पूर्ववत् ॥ प्रायसिति बहुकाल्ये मुहुसिति पुनरर्थः ॥ प्रबाहुकमिति सयंकाले युद्धार्थे च ॥
 केचित्तु प्रवाहिकेति पठंति ॥ आर्यहलमिति बलात्कारे शाकटायनस्त्वाह ॥ आर्येति प्रतिबंधे हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति ॥ आर्य

श. की. तरिति मध्ये अंतर्वाप्याश्चिरमनुचरः ॥ शतरिति - प्रत्यूषे प्रातः संध्यामुपासीत ॥ एते त्रयो तो दान्ताः इति काशिका ॥ तच्चित्त्वं स्वः शब्दस्य स्वः
 ९५ तत्त्वात् ॥ तथा च फिटसूत्रम् ॥ न्यङ्. स्वरौ स्वरिताविति ॥ प्रयोगश्च ॥ अंतरिक्षमथोस्वः यत्तु प्रातः शब्द आद्युदात्त इति कश्चित् ॥ तन्न ॥ प्रत्य-
 रग्निं प्रातरिंद्रं हवामहे इत्यादावं तो दोत्तस्यैव प्रसिद्धतत्त्वात् ॥ पुनरित्याद्युदात्तोः प्रथमे विशेषे च ॥ अप्रथमे ॥ पुनरुक्तं ॥ किं पुनर्ब्राह्मणः
 पुण्याः ॥ सनुतरित्यंतर्द्धाने ॥ सनुतश्चोरो गच्छति उच्चैरिति महति ॥ नीचैरित्यल्पे शनैरिति क्रियामाद्ये ॥ ऋधगिति सत्ये वियोगशीघ्रसामी-
 प्यलाघवे चित्यन्ये ऋते इति वर्जने ॥ युगपदित्येककाले ॥ आरादूरसमीपयोः ॥ पृथगिति भिन्ने ॥ एते सनुतप्रभृतयो नवां तो दान्ता इति काशि-
 का ॥ शनैश्चिद्यंतो अद्विवः ऋधमित्वा समर्त्यः ॥ इत्यत्र तु शनैर्ऋधकेशब्दावाद्युदात्तौ प्रयुज्येतेत्यसिनि अतीते न्ह्यो नागते न्हि ॥ दिवेति दि-
 वसेरात्राविति निशिसायमिति निशामुखे चिरमिति बहुकाले मनागिति ईषदर्थे ईषदित्यल्पे जोषमिति सुखमौनयोः ॥ तूष्णीमिति मौने बहिस्त-
 वस् इत्येतौ बाह्यौ ॥ समयेति समीपे मध्ये च ग्रामं समयानि कषेत्यंतिके ॥ विलंघ्यलं कानिकषाहनिष्यति स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे ॥ स्वयंकृतं ॥ रथेति
 व्यर्थे ॥ नक्तमिति रात्रौ ॥ नञ्जिति निषेधे हेताविति निमित्तार्थे ॥ इद्वेति पाकाशये ॥ अद्वेति स्फुटावधारणयोः ॥ तत्त्वातिशययोरित्येके सामीप्य-
 र्हेतुगुणितयोः ॥ एते त्वस्य भृतयः साम्यं तादृशविंशतिरंतो दान्ता इति काशिका ॥ दिवा चितमः कृण्वंति वृथा सृजत्यधिभिः ॥ नक्तं दृशैकुहं चि-
 दिवेयुः ॥ इत्यादीनु आद्युदात्ताः प्रयुज्यंते वत् ॥ वत्यत्ययांतमव्ययसंसं स्यात् ॥ ब्राह्मणवत् ॥ तेन नुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिरिह गृह्यमेतत्
 पसर्गाद्वा त्वर्थ इति विहितः सत्वार्थकत्वात् ॥ यदुद्धतो निवतो यासिवप्सत् ॥ सनेति नित्ये सनाजात इंद्रः ॥ सनातनः ॥ सनत् इदमपि नित्ये स-
 नत्कुमारः ॥ तिरसित्यं - तर्ह्येति र्गर्थे चतिरोहितः ॥ तिरः काष्ठं कुरु ॥ परिभूते नुलक्षणा ॥ तिरस्कृतो रिरिति यथा ॥ सनेत्यादयस्तिरोता आद्यु

दाता इति काशिका ॥ सनाच्च होतानव्यश्च सस्ति निरः पुरुषिदश्चि नेत्यादौ त्वं तो दा नं प्रयुज्यते ॥ अंतरेत्यं तो दा नो मध्ये विनार्थे ॥ त्वां मा चोतरा
 क मंडलुः ॥ त्वां मंतराता मरसाय तासि ॥ अंतरेणेति वर्जने ॥ अंतरेण हरिं न सुखं ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सप्तम्यर्थे च ॥ कमिति
 वारिमूर्द्धनिं दासुरवेषु ॥ वारिणिकं जंपद्यं मूर्द्धिकं जाः कचाः निंदायां कंदर्पः सुरवे कंयुः शमिति सुरवेशंकरः सहसेत्या कस्मिका विमर्षयोः ॥ दि
 वः प्रसूनं सहसा पयत ॥ सहसा विदधीत न क्रिया ॥ स्वधेति पितृदाने ॥ अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु भूषणे अलंकारः ॥ पर्या
 सो अलमस्य धनं बहुदूत्यर्थः ॥ शक्तौ अलं मल्लो मल्लाय शक्त इत्यर्थः ॥ वारणे अलमिति प्रसंगेन निषेधे आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्सदा गानपाहर
 त् ॥ न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ वषडिति हविर्दाने विनेति वर्जने ॥ नानेत्यनेकतिनार्थयोः ॥ ॥ नाना भृतं देहं भृतां समाजं ॥ नाना नारीर्विष्कला लो
 कपात्रा ॥ स्वस्तीति मंगले ॥ अन्यदित्यन्यार्थे ॥ देवदत्त आयातो न्यच्च पत्नदत्त इति ॥ अस्तीति सत्तायां ॥ अस्ति परलोक इति मतिरस्यस्ति कः
 उपांश्चिदिति अपकाशोच्चारणरहस्ययोः क्षमेति क्षांतौ ॥ क्षमा करोतु भवान् ॥ विहाय सेति विषयार्थे ॥ विहाय सारम्यमितो विभाति ॥ दौषेति रा
 त्रौ मृषामिथ्येत्येतौ वितथे ॥ मुधेति व्यर्थे ॥ क्तातो सुनूकसुनः ॥ रुन्मकारसंध्यक्षरांतः अव्ययीभावश्च इदं गणसूत्रत्रयम् ॥ अष्टाध्यायीस्य
 त्रिसूत्र्या समानार्थे वैयर्थ्यं तद्विष्यते ॥ पुरेति अविरते चिरातीने भविष्यदा सन्नेच ॥ पुराधीते अविरतमपाठीदित्यर्थः ॥ पुरिलुङ् तिलट् ॥
 चिरातीने ॥ पुरापिनवं पुराणं ॥ पुरेदमूर्द्धं भवतीति वेधसि मनंतरं भविष्यतीत्यर्थः स्यात् प्रबधे चिरातीने नि कटागामिके पुरेत्यमरः ॥ मि
 थो इति रहः सहाय्ययोः ॥ मन्त्रयंते मिथो मिथसित्यपि पूर्ववत् ॥ प्रायसिति बहुकाल्ये सुहुसिति पुनरर्थे ॥ प्रबाहुकमिति समंकाले युद्धार्थे च ॥
 केचित्तु प्रवाहिकेति पठन्ति ॥ आर्यहलमिति बलात्कारे शाकटायनस्त्वाह ॥ आर्येति प्रतिबंधे हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति ॥ आर्य

श. को
९६

स्थितिमिति योनः पुन्ये साकं सार्द्धमित्येतौ सहा र्थेन प्रसिति न तौ हि रुगिति वर्जने धिगिति निंदा भर्त्सनयोः ॥ तसिलादिस्तद्धित एधा र्थयितः ॥
शस्त्तसी कृत्वसुच ॥ सुच आस्थालौ च्य र्थाश्चेति ॥ तसिलादिरित्यादेरयमर्थः ॥ पंचम्यास्त सिलित्यारभ्य एधा चेत्येतदेतैः सूत्रैरुक्तोक्तं
स्तद्धितस्तदेताः स्वरदिषु बोद्धव्याः ॥ तथा बह्वल्पाथौ च्छस् ॥ प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुचं ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सु
च ॥ इण आसिरित्युणादिसूत्रेण आसिप्रत्ययो विहितः ॥ अया इत्युदाहरणं ॥ प्रत्नपूर्वविश्वे माथ्याल्लुब्धं दसि संपद्यकर्त्तृमैत्तिः विभाषा सा
तिकात्तर्क्ये देयेनाच ॥ एतदेता अपि ग्राह्याः ॥ अम् इति अमुचच्छंदसीति विहितः आमित्यंगीकारे अम्कुर्मः किमेत्तिड व्ययघादाम् ॥
कासप्रत्ययादात्रमन्त्रे लट् लृट् लीति कैचित् ॥ प्रतामिति ग्लानौ ॥ प्रशानिति समानार्थे ॥ प्रशान्देवदत्तो यज्ञदत्तेन प्रशानिति विस्तारे ॥ मा
इति निषेधे माभवतु मा भविष्यति ॥ माडिः ति निषेधाशंकयोः माकार्षीत् ॥ अस्य पापं मा भूदिति ॥ आकृतिगणश्चायं ॥ तेनान्येपि ग्राह्याः ॥
यथा आमिति शैघ्ये अल्पे च काममिति स्वाच्छे प्रकाममित्यतिशये ॥ भूय इति पुनरर्थे सांप्रतमिति न्याय्ये परमिति किंत्वर्थे गुणवानसि परमद
कारी साक्षादिति प्रत्यसे सत्वीतितिर्यगर्थे सत्यमित्यर्द्धे गीकारे मन्विति शैघ्ये ॥ आश्विति च ॥ संवदिति वर्षे ॥ अवश्यमिति निश्चये सपदि शैघ्ये
बलवदित्यतिशये बलवदपिशिक्षितानां प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे अनिशं नित्यं नित्यदा सदा ॥ अजस्त्रं संततम् ॥ एते सातत्ये उषेति रात्रौ उषा
तनो वायुः ॥ रोदसी वा वा पृथिव्यर्थे ॥ ओमिति ब्रह्मवाची भूर्भुवोरिति पृथिव्यं तरिस्लोकयोः भूर्लोकः भुवर्लोकः ॥ झटिति झगिति तरसा इति
शैघ्ये ॥ स्वाकूद्रुतं शैघ्यं सिप्रमिति च ॥ अतीवेत्यतिशये सुख इति प्रशंसायाम् ॥ कु इति कुत्सितेषु दर्शयोः ॥ कापथः कवोष्णम् ॥ अंजसेति त
त्वशीघ्रा र्थयोः अ इति वहिरर्थे मिथुरिति ह्यवित्यर्थे ॥ मिथुर्मन्त्रयेते ॥ विश्वगिति समंतात्भावे भाजगिति शैघ्ये ॥ भाजक्यचति ॥ अन्वकूद्र

राम
९६

त्या नुकूल्ये॥ चिराय चिरात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः॥ आद्यशब्दाच्चिरं चिरेण चिरादिति गृह्यते अस्तमिति विनाशे॥ आनुषंगित्या नुपूर्व्ये॥
 आनुषङ्गप्रविशतीह बंधुता॥ अनुमाने नुषंगिति शाकटायनः॥ आनुषादिति दासं केचित्॥ अस्मद् इति शीघ्रसाम्प्रतिक्रियोः॥ अस्मरेवेति रेफे
 यस्मात् इति युक्ताथैवमिति हि ईषदुत्कर्षे दुष्टुनिरुष्टार्थे वलादिति हठाथै॥ शुडिति पूजायां॥ शुनासीरः॥ समेति ह्यंतौ॥ अर्वागिति प्राची
 ने॥ शुदिशु कूपक्षे वदिरुष्णापक्षे इति स्वरादिः॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ तद्धितांतः शब्दो व्ययं स्यात्॥ यस्मात्सर्वावचनत्रयात्मिका विभक्ति
 र्नेत्यद्यते किं त्वेकेवचनम्॥ ततः तत्र तद्धित इति किम्॥ एकः द्वौ बहवः असर्वविभक्तिरिति किम्॥ औपगवः॥ ननु गोदौ वर्णा इत्यादाविति
 व्याप्तिः नच लुब्धो गाप्रव्यानात् योगप्रमाणे च तदभावे दर्शने स्यादिति पठतः सूत्रकृतो मते नैते तद्धितांता इति वाच्यम् एवमपि पंचैव पंचका
 शकुनयः उभयोर्मणिः पंचैव कल्पं पंचतिरूपमित्यादाविति व्याप्तेः दुर्वारत्वादिति चेत्॥ अत्राह वार्तिककारः सिद्धं तु पाठात्॥ तसि त्वावृथः
 प्राक्प्राशपः शस्त्रप्रभृतयः॥ प्राक्प्रमासांतेभ्यः सांतः कृत्वोर्थः॥ तसि वतीना नाजाविति॥ नच इवे प्रति कृतावित्यधिकारे प्रत्यपूर्वविशेषमा
 त्याल्लुं दसि इति विधानात् तदंतस्थो संग्रह इति वाच्यम्॥ प्रकारवचने शालिति प्रकरण एव प्रत्यादिभ्य इवेत्याल्लुं दसि॥ प्रकास्वचने इ
 दमस्थमुरिति पठितुं शक्यत्वात् स्वरादिगणे आसृणात्वाविमिपाठेन सिद्धत्वाच्च॥ मान्त इति॥ आम् अम् चेत्यर्थः॥ तसि प्रतिशोभे पंचम्यास्त
 सिः॥ तेनैकदिक् तसि च्छेति ह्यवपि गृह्येते स्यादेतत्॥ सूत्रमते कथमुक्तिसंभवः यावता कर्मणि द्वितीयाद्यो कयोर्द्विवचने कवचने इत्यादी
 नां स्वादिवाक्ये नैकवाक्यतापक्षे व्ययेभ्यः स्वादीनां प्रातिरेव नास्ति॥ अव्ययादाप्सुप इति ज्ञायके ननु सर्वाविभक्तयः उच्यंते॥ अव्यये
 भ्यः सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानि तथा सप्तानामपि एकवचनान्येव अथवा प्रथमाया एव वचनत्रयम्॥ यद्वा प्रथमाया एकवचनत्रयम्

श-कौ मेवेतिपक्षचतुष्टयं यद्यपि प्रथमेषु लभ्यते तथापि प्रथमेकवचनमात्रमेवेति चतुर्थपक्ष एव सोदक्षमः ॥ तमेव गृहीत्वा सूत्रस्याप्युक्तिर्संभवेत्स्यः
 ९७ एः इतरत्तुपक्षत्रिकमभ्युच्चयवादमात्रेणोपन्यस्यतेननुतात्विकम् ॥ तथाहि ॥ यदि कर्मणि द्वितीयेव अभिहिते प्रथमेव ॥ एकत्वे एकवचनमि-
 वेत्यदि र्शयनियमः ॥ यदि वा द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः प्रकृतार्थापेक्षो विभक्तिनियमः ॥ यदि वा एकवाक्यत्वे सामान्यापेक्षवचनविभक्तिनियमे-
 पि वा अव्ययादाप्नुपइतिसामान्यापेक्षज्ञापकद्विभक्तिसिद्धिस्तदाविशेषात्सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानीति पक्षोलभ्यते य-
 दानुदित्वे द्विवचनमिति सूत्रयित्वा एकवचनमित्येव पृथक्सूच्यते ॥ तदन्यथानुपपत्त्या च कर्मण्येव द्वितीयानकारणादौ द्वित्वबहुत्वयोरेव द्विवच-
 नबहुवचनेन त्वेकस्त्वद्व्यादिभ्येण सजातीयापेक्षो नियमः ततश्चाव्ययेभ्यः सकलविभक्तिप्राप्तावेकवचनमित्यनेन नियमः क्रियते यत्रैक-
 वचनेन चान्यच्च प्राप्तोति तत्रैकवचनमेवेति यदि वा सामान्यापेक्षनियमाश्रयणादव्ययादप्राप्तावेकवचनमिति सूत्रं क्रियते तस्य चङ्गाप्राप्तौ प-
 दिकादित्यनेनैकवाक्यता तथा चङ्गावादिभ्यः कर्मादिष्वेकवचनं सिद्धमेवेति ॥ एतत्सूत्रवत्त्वादव्ययेभ्य एव भवति तिङन्तात्तु न भवति ॥ एकवच-
 नमित्यस्या प्राप्तप्रायणार्थत्वेऽपि ङ्यप्सूत्रेणैकवाक्यत्वात् ॥ प्रदेशांतरे पाठसामर्थ्याच्च स्वान्तरेणापि ङ्याप्सूत्रं विधायकमिति द्वित्वे द्विव-
 चनमित्यादेर्मियामकत्वं संगच्छते ॥ तदाव्ययेभ्यः सर्वाण्येकवचनानीति ॥ द्वितीयः पक्षोलभ्यते ॥ यदा तु द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः सा-
 मान्यापेक्षः प्रत्ययनियमः ॥ अव्ययेभ्यस्तु प्रथमेव प्रथमा प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमेन हि कर्माद्याधिक्यस्थल एव सानि वार्यते ङ्यप्सू-
 रितितु यथान्यासमेव तत्रैकवचनं न संख्यां तरे इतिसजातीयापेक्षप्रत्ययनियमपक्षस्तदानिः संख्येभ्यो व्ययेभ्यः प्रथमायाः वचनत्रय-
 मपि भवतीति तृतीयः पक्षोलभ्यते त्रिष्वप्यमीषु पक्षेषु पचति कल्पं पचतीरूपमित्यादौ दोषः ॥ तत्र हि प्रथमेकवचनमात्रमिष्यते उक्तपक्ष

त्रयेऽप्यधिकं प्राप्नोति ॥ तस्मात् द्वितीयपक्षरीत्या सकलैकवचनानि प्राप्यैकवचनमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रथमातिश्रमेकारणाभा-
 वात् प्रथमैकवचनमेव कर्तव्यमिति सिद्धांतः एवं च सत्यपि सूत्रस्योक्तिः संभवेपचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तिरभवात् परिगणनमेव क-
 र्तव्यं सूत्रं तु न कर्तव्यमिति स्थितम् ॥ कृन्मेजंतः ॥ कृद्योमांत एजंतश्च तदंतमव्ययसंज्ञं स्यात् ॥ स्वादुंकारं भुंक्ते ॥ बक्षेरायः ॥ तुमर्थं मे इति
 वचनैः संप्रत्यये रूपं ॥ नन्वेवंकारयांचकारेत्यामंतस्य न प्राप्नोति ॥ अत्रातिश्रुतिरिति वा लिटः कृत्वेपि मान्तत्वाभावात् ॥ सत्यम् ॥ स्वरदिप्राप्ति-
 पाठात्तस्मिद्धं यदि तु तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणं तर्हीह कृदंतत्वादुत्पन्नानामपि सुपामाम इति लुग् भविष्यति ॥ तत्र हिलेरिति नानुवर्तते ॥ नचै-
 वंतरवादेरपि लुगपत्तिः ॥ अपरिसमाप्तार्थं तयोत्तरवाद्युत्पत्तौरेवाभावात् ॥ अपरिसमाप्तार्थत्वं च संख्याकर्त्रादिविषयकोत्थिताकांक्षत्वं
 अतएवानुप्रयोगाप्रार्थते ॥ आसंतार्थगतप्रकर्षादिप्रतीतिस्तु अनुप्रयोगादुत्पन्ने नंतरवादिना भविष्यति ॥ अतएव सूत्रितं कृन्मा अनुप्रयुज्यते इ-
 ति अनुशब्दो हि विद्यते इति स्वविषयितस्य च प्रयोगनिरुत्तय इति वक्ष्यते ॥ यद्वा पूर्वसूत्रोक्तनिष्कर्षरीत्या आंमेतात् सोरेवोत्पत्तौ हल्लुप्यपि
 लोपो भविष्यति अस्तु वा कृदंतं यन्मेजंतं इति वाक्यार्थः ॥ आमेतं हि प्रत्ययलक्षणे न कृदंतं श्रूयते च मान्तं ॥ नचैवं प्रतामौ प्रतामः लवमाचक्षणे
 णोलौमित्यादावतिप्रसंग इति वाच्यम् स्वरदिषु प्रशान् शब्दस्य पाठे न धातोः प्रत्ययलक्षणे न कृदंतत्वमुपजीव्याव्ययसंज्ञानभवतीति ज्ञा-
 पितत्वात् ॥ नच मोनो धातोरिति नत्वेकतैनेतन्मातमिति कथं ज्ञापकेति वाच्यं नत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ नच शान्तेजन इत्यस्यार्थोत्तरवृत्ति-
 त्वे शानयतीत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं चुरादित्वस्वीकारेण नित्यसंज्ञतत्वाभावात्तस्यैवायं स्वरदिषु पाठ इति वाच्यम् ॥ अनभिधानात् तस्मा-
 त्क्षिपोनुत्यतेः ॥ अत्र च ज्ञापकत्ववर्णनपरं भाष्यमेव प्रमाणं ॥ अव्ययमित्यन्वर्थसंज्ञाबलात्सत्त्वार्थस्य साम्यवाचिन एव प्रशाम्यन्

श.को

९८

स्पतत्रग्रहणं ननु शांति मद्वाचकस्य तेन प्रशामौ प्रशाम इत्युदाहरणं न विरुध्यते ॥ स्वस्या दीनां तु सत्ववाचिनामपि पाठसामर्थ्याद् व्यर्थत्वे मि-
ति विशेषः ॥ अंतग्रहणसामर्थ्यान्नित्ययोगे बहुव्रीहिराश्नीयते ॥ तेनौपदेशिकसंज्ञा गृह्यते नेह आधयेचि कीर्षवो कुंभकारेभ्यः ॥ वस्तुतस्तत्त्वं
तग्रहणं व्यर्थं ॥ लक्षणप्रतिपक्षोक्तपरिभाषयैवातिप्रसंगभंगात् ॥ ननु वर्णग्रहणे इयं परिभाषा न प्रवर्तते अन्यथैवोपवापावं इत्यादावतिप्रसं-
गादिति चेन्न ॥ एवमपि वहिरंभपरिभाषा सन्निपातलक्षणो विधिरिति तत्तद्विद्यातस्येति परिभाषया वेष्टसिद्धेः ॥ अयं मन्त्रार्थः ॥ सन्निपा-
तः ॥ संश्लेषः तन्निमित्तो यो विधिः स तन्निघातस्यानिमित्तं ॥ तं सन्निपातं यो विहंति स तद्विघातस्तस्येत्यर्थः ॥ एवं च सुप्रसन्निपातलक्षणस्य
घेर्दितीति गुणस्तु बहुपञ्चनस्य दृष्ट्यैदित्येत्वस्य वा व्ययसंज्ञां प्रतिनिमित्तत्वं नेत्यवधेयम् ॥ तथा परिभाषायाः प्रयोजनं तदप्यपि संतिदि-
दुःमात्रं तूच्यते श्रीपंकुलं तस्मै श्रीपायेत्यत्रातो लोपो न भवति ॥ तथा अगव्यीत् ॥ अनाव्यीत् यस्य हल इति लोपान ॥ तथा तिजरंकुलं ॥ अतिजि-
रेण अतिजरेः अतिजरादिस्त्वत्र अम् इत्येस आत् इत्येतेषु अकारमुपजीव्य कृतेषु सत्सु जरसादेशो न भवतीत्यादि ॥ अनित्याचयं परिपरि-
भाषा कष्टायक्रमेण न यास्योरित्यादिज्ञापकात् ॥ तेनाग्रिमानित्यत्र ह्रस्वमुड्भ्यां मनुविनि अंतोदात्ताद्ध्रस्वांतात् परस्य मनुपउदात्तत्वे कृते
शेषनिघातेन प्रकृतेरनुदात्तत्वं भवत्येवेति दिक् गौर्लोर्नौरित्यत्र नेदसूत्रं प्रवर्तते ॥ उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् ॥ व्युत्पत्तिपक्षेऽपि चिरव्यय-
मित्युणादिस्त्रिणडौ डोप्रत्ययांताभ्यां तएवाव्ययमिति नियमस्य कृतत्वात् ॥ क्त्वा तो सुन कसुनः ॥ सतदंतमव्ययं स्यात् ॥ कृत्वा पुरासूर्य-
स्योदेतोः ॥ पुरावत्मानामपाकर्तोः ॥ भावलक्षणे स्थेण कृत्वदिचरिहुतमिलनिभ्यस्तो सुन् ॥ पुरादूरस्य विस्फो विरपूशिन ॥ पुराजन्तुभ्यः ॥ राम
आतृदः ॥ सपितृदोः कसुन्नितिकसुन् ॥ अव्ययीभावश्च ॥ अयमव्ययसंज्ञः स्यात् ॥ विषयपरिगणनं कर्तव्यम् ॥ लुकि मुखस्वरोपचारयो

राम

९८

निवृत्तौ चेति । उपाग्रिप्रत्यग्रि अथ्यादाप्पुप इति सुपो लुक् ॥ उपाग्रिमुखः प्रत्यग्रिमुखः ॥ मुखं स्तंगमित्युत्तरपदां तोदात्तत्वे प्राप्तेनाव्ययदि कू
शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इति प्रतिषेधः ॥ तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ॥ पूर्वपदं च समासस्वरेणां तोदा
त्तम् ॥ निमृगस्थानिकस्य सकारस्योपचार इति प्राचां संज्ञा ॥ तन्निवृत्तौ यथा ॥ उपपद्यः कारः उपपद्यः कामः इहातः कृतमीति प्राप्तं सत्त्वमं न
व्ययस्येति पर्युदस्यते ॥ इहमुखस्वरनिवृत्तिरेव मुख्यं प्रयोजनम् ॥ लुक् तु नाव्ययीभावाद् इति विशेषप्रतिषेधात् सिद्धः उपचारनिवृ
त्तिरपि न प्रयोजनेम् ॥ अतः कृकमीत्यत्रानुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्त्यैव तत्सिद्धेः ॥ परिगणनं किम् ॥ उपाग्रधीयान् ॥ परांगवद्भावेन षाष्ठमामं त्रि
तस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ तत्र ह्यव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यातः उच्चैरधीयानेत्यादौ माभूदिति ॥ तथोपाग्रिकमित्यादौ अव्ययसर्वनाम्ना
मित्येकच न ॥ उपकुंभं मन्यः खित्यनव्ययस्येत्यनुवर्तमानैः रुद्धिर्बेतिमुग्रप्रतिषेधो न ॥ उपकुंभीभूतः ॥ अस्य चावित्यस्योपसंख्यानिकः
प्रतिषेधो न भवति ॥ वृत्तान्तस्त्विह सूत्रं न कर्तव्यम् ॥ लुक् उपचारनिवृत्तेश्चान्यथोपपत्तेरुक्तत्वात् ॥ मुखस्वरनिवृत्तिः परमवशिष्यते ॥ तत्र
केचिदाहुः ॥ मुखस्वरोत्रेण्यत एव ॥ यद्येवावत् प्रयोजनं स्यात् तत्रैवापंब्रूयान्नाव्ययीभावाच्चेति इति भाष्यस्वरसादिति ॥ अन्ये तु अनव्यय
मव्ययं भवतीत्यन्वर्थं संज्ञाविज्ञानादेव मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति स्यादेतत् ॥ स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात् न ह्येतत् श्रेत्यादिचतुः सूत्री व्यग्रो ॥
तत्र हि तसिलादिस्तद्धित एधाच्यर्थे तद्व्यादिना च्यार्थाश्चैत्यनेन आसिमौणादिकं वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः संगृह्य
ते कृन्मकारसंध्यक्षरांत इत्यनेन कृन्मेजंत इत्यस्यार्थः संगृह्यते ॥ त्कातो सुनकसुनो व्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति
॥ अत्राहुः ॥ पुनर्बचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं ॥ तेन प्रागुक्तं लुङ् मुखस्वरोपचारा इति परिगणनं लभ्यते ॥ न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे

१९ तौ सुन्क सुनोर प्रतिषेध इति वक्ष्यमाणं चलभ्यत इति । वस्तुतस्तु मास्तु चतुः सूत्री ॥ अव्ययीभावश्चेति तु गणेपि मास्तु उक्तरित्यान्वर्थसंज्ञे
 धेवसिद्धेः तौ सुन्क सुनोर प्रतिषेध इत्येवलाघवात् पठ्यतामिति युक्तः पंथाः ॥ शिः सर्वनामस्थानम् ॥ शि इत्येतत् सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात् ॥
 वारीणि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः ॥ यदि तु प्रदेशेष्वेव शौचेत्याद्युच्येत तर्हि मुटिन स्यात् ॥ अथ शिसुटोरित्युच्येत तर्हि न पुंसकसु
 टोपि ग्रहणं स्यात् ॥ शिग्रहणं तु शसर्थं स्यात् ॥ न स्मात् संज्ञातावत् प्रणेत्यामहासंज्ञाकरणं तु पूर्वाचार्यानुरोधात् ॥ फुडनपुंसकस्य ॥ मुडिति
 प्रत्याहारः ॥ न पुंसकभिन्नस्य स्वादिपुंन्रवचनानि उक्तसंज्ञानि स्युः ॥ राजा ॥ राजानौ ॥ राजान इत्यादि प्राग्वद्दीर्घः ॥ अनपुंसकस्येति किम् ॥ साम-
 नी ॥ विभाषादि श्योरित्ये लोकाभावे दीर्घो न भवति ॥ अनपुंसकस्येति पर्युदासस्तेनास्य सूत्रस्य सूत्रीपुंसयोरेव प्रवृत्तिरिति न पुंसकेन विधिर्ना
 पि प्रतिषेधः ॥ ते वचनानि संतीत्यत्र पूर्वसूत्रेण प्राप्ता संज्ञा भवत्येव प्रसज्य प्रतिषेधे तु सापि निषिध्येत यद्यप्यनंतरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो
 वेति समाधातुं शक्यते तथापि असमर्थसमासो वाक्यभेदश्चेति गौरवं स्यादेव ॥ यद्वा सुट् सूत्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये ॥ न पुंसकस्येति सूत्रयतः
 प्रसज्य प्रतिषेधश्च संमतः ॥ गौरवं च प्रामाणिकं ॥ एते न हि केचिन्मन्त्रसमासा असा मर्थ्यपि साधव इति ज्ञाप्यते ॥ तेनाश्राद्भोजी ब्राह्मण
 इत्यादिसिद्धं भवति ॥ न वेति विभाषा ॥ इति शब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते ॥ सच पदार्थविपर्ययसकृत् ॥ तेनार्थ एवेह संज्ञी संज्ञा च
 ॥ निषेधविकल्पयोर्विकल्पसंज्ञा स्यात् ॥ न च तयोरपदार्थतया नन्वयप्रसंगः ॥ एतत्सूत्रारंभसामर्थ्यादेव विधिवाक्येषु विकल्पं कचि
 पदस्य लाक्षणिकत्वात् ॥ उभयत्र विभाषार्थे चेदं सूत्रं ॥ प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः ॥ तथा हि ॥ विभाषोपपदेन प्रतीत्य
 माने इति प्राप्तविभाषा ॥ तत्र स्वरितजिन इत्यादि नानित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषाश्रत्यापक्षे तन्निवृत्तिमात्रं क्रियते पक्षे भवतीति त्वनुवादः

॥ तथा विभाषोर्णोरित्यप्राप्तविभाषा ॥ और्णवीत्यत्र परत्वात् सार्वधातुकमपि दिति नित्यङित्वाभ्युपगमात् ॥ तत्र ऊर्णवितेत्यादावभावांशस्य
 स्थितत्वाद्भावांशमात्रपरता ॥ विभाषाश्चेरित्युभयत्र विभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव विकल्पः स्यात् ॥ कित्सु तु यजादि
 त्वान्नित्यमेव स्यात् ॥ अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव विकल्पः स्यान्न तु पित्सु ॥ न च पित्सु विधिमुखेन कित्सु निषेधमुखेन त्सु भंय-
 थापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् ॥ वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्तेः संज्ञाकरणे तु सति श्रुतक्रमानुरोधेन नेति निषेधः प्रथमं कित्सु प्रवर्तते ततः
 किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि ऐकरूप्यं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्यैकरूप्येण विधिमुखेनैव विकल्पः प्रवर्तते ॥ आकृतौ पदार्थसमुदाये सकृद-
 ल्क्षणं प्रवर्तते इति दर्शने इदं सूत्रमारभ्यते ॥ यदा तु प्रतिलक्ष्यं विभाषाश्चेरित्येतद्विद्यते ॥ तदा क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तेः
 संभवान्नेदं सूत्रमारंभणीयम् ॥ तथा च वार्तिकं ॥ अशिष्यो वा विदितत्वादिति ॥ वस्तुतस्तत्त्वाकृतिपक्षेऽपि प्रदेशोऽप्येव न वा श्चेरित्यादिषट्त्वेदं
 सूत्रं प्रत्याख्यातुं शक्यं तयुक्तं चेत्तत् ॥ अन्यथान्यार्थमप्यारब्धा संज्ञा विभाषोर्णोरित्यत्र प्रवर्तते ॥ प्रतिषेधाच्च वलीयांसो भवन्तीति और्णवी-
 त्यपि सार्वधातुकमपि दित्यस्य निषेधस्ततो विकल्पश्च स्यात् ॥ नन्वारभ्यमाणे सूत्रेन वेत्यखंडतया तस्यार्थो निषेध एव संज्ञी किं न स्यादि-
 ति चेन्न ॥ तथा सति न बहु व्रीहावित्यनेनैव सिद्धौ विभाषा द्विक्रमासद्व्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ इतीति किम् ॥ युसंज्ञावत्स्वरूपमिति वचना-
 च्छब्दस्य संज्ञा मा भूत् ॥ तथा हि सति विभाषाश्चेरित्यस्य न वा शब्दः श्रव्यते रादेश इत्यर्थः स्यात् इति शब्दे तु सत्यर्थः संज्ञीति लभ्यते ॥ त-
 था हि ॥ लोकेत्यर्थप्रधानः शब्दः गौरित्ययमाहेत्यादौ तु शब्दस्वरूपपरः संपद्यते ॥ व्याकरणे तु स्वरूपमिति परिभाषणात् स्वरूपपरत्वं औत्स-
 र्गिकं इति शब्दसमभिध्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः ॥ अर्थस्यैव संज्ञात्वमपि न तु विभाषा शब्दस्य त्पुक्तं ॥ तेन ह क्रोरन्यतरस्यामिसाहचर्ये

श. कौ.
१००

रूप्योद्धारो बोध्यः ॥ एतत्प्रसंगेन त्रिविधा अपि विभाषाः प्रायेण भाष्ये विवेचिताः ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
॥ अत्र वदंति ॥ अप्राप्तविभाषे यमिति सत्यं किंतु त्रिसंशया इत्युक्त्वा प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
तानामेव व्युत्पाद्यमानत्वाद्वापि कोटि त्रयस्योक्ति संभवो वक्तव्यः ॥ सच दुर्वचः ॥ तथा हि ॥ निजेगिल्यत इत्यत्र प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
भाषा प्लुक्ततत्र प्राप्तिरेव नास्ति गिरिति इत्यादौ तु विभाषा ॥ प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
च्येत ॥ अचिविभाषेत्यत्र प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
रय अचू इति स्थिते हि प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
यडि. लुकः पूर्वप्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
गेव प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
त्वं प्रतिवहिर्भूतत्वं प्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरंगस्य लुको सिद्धत्वात् पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या प्रवृत्तेरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ प्राप्तिविभा
षात्वे तावत्संमनंतरोक्तरीत्यैवोक्ति संभवः ॥ उभयत्र विभाषा त्वेति ॥ अंतरंगानपीति न्यायेन लुत्वात् पूर्वलुकः ॥ नच लुङ्. नि
मित्तमजेव दुर्लभः ॥ तस्यार्थापेक्षत्वेन बहिरंगतया सिद्धत्वात् पूर्वाभावे पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या प्रवृत्तेः ॥ तथा च नः पूर्वमेव लुत्वं स्यादि
ति वाच्यम् ॥ कृतितुर्गविधिग्रहणेन हि बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् ॥ धर्मिग्राहकप्रमाणेन लुक इव तदुपजीव्यानां समा
सादीनामपि प्राबल्यसिद्धेश्च ॥ ननु कृतेः चितन्निमित्ते लुकि सति निजेगिर अचू इति स्थिते प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥

राम.
१००

यलक्षणं तु न लुप्तमिति निषिद्धं ॥ तत्र ह्यङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारो न निर्दिश्यत इति वक्ष्यते ॥ न च स्थानिवद्भावः ॥ लुक्कालुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात् ॥ अस्यालादेशत्वाच्च ॥ तथा च कथमुभयत्र विभाषेति चेन्न ॥ न धातुलोपसूत्रप्रत्याख्यानपक्षे पृथग्लोपाश्रयणेन स्थानिवद्भावसंभवात् ॥ न च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति निषेधः ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि तिसापवादत्वात् ॥ यद्यप्यनिविभाषेत्यस्य पूर्वत्रासिद्धमिति योषडीति प्रत्यसिद्धत्वादि प्रतिषेधासंभवः ॥ ततश्च सत्यामपि यडीत्यस्य निवृत्तावुभायत्र विभाषात्वं न संभवति ॥ तथाप्यधुनेति वल्लाघवार्थमधुनेत्येव वक्तव्ये न मुन इत्युक्ते योगविभागा र्थतयानयोगे योगो सिद्धः किंतु प्रकरणे प्रकरणमिति चासिद्धत्वं न भविष्यतीत्याशयेनोभयत्र विभाषात्वे उक्ति संभवो बोद्धव्यः सिद्धांते तु विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लत्वं समुदायलोपवर्तिनोऽनुमते अजपेक्षयांतरंगत्वान्नित्यं लत्वमिति व्यवस्थितविभाषेति वा समर्थयितव्यं ॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेषष्ठमोऽङ्कः ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ इत्यङ्गः संप्रसारणः ॥ यणः स्थाने इकृ भवतीत्येवं स्तूपो वाक्यार्थः यणः स्थानिक इकृ रूपो वर्णश्चेत्युभयमपि संप्रसारणसंज्ञं स्यात् ॥ तत्रप्यङ्गः संप्रसारणं इत्यादिषु विधिप्रदेशेषु वाक्यार्थस्य ग्रहणं संप्रसारणाच्चेत्याद्यनुवादप्रदेशेषु वर्णस्येति विवेकः ॥ पूर्वसूत्रादिति शब्दानुवृत्तेर्वाक्यार्थस्य संज्ञित्वं इति लभ्यते ॥ तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु वाक्यमेव संज्ञितं ॥ न च एवं तदेव विधेयं स्यादिति वाच्यम् ॥ बाहू ऊर्ध्वं संप्रसारणमिति सामानाधिकरण्यबलेन तदुपस्थापितार्थस्यैव विधेयत्वनिर्णयः ॥ न च एवमपि प्यङ्गः संप्रसारणमित्यादौ दोषतादयस्थं ॥ सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् ॥ ननु तथापि वाक्यतदर्थयोरन्यतरस्य संज्ञित्वं अस्तु वर्णस्य तु कथं इति चेत् ॥ तत्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनार्थहत्याभ्युपगमादित्येवेति ॥ अत्र च विधेयानुवाच्यसमर्पकवि

१०१

१०१

भक्त्या सूत्रे निर्देश एव लिंगं ॥ आह च ॥ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तज्ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्येति ॥ उभयोः संज्ञेति षष्ठी तत्पुरुषः ॥ भर्तृहरिश्चाह
संप्रसारणसंज्ञायां लिंगाभ्यां वर्णवाक्ययोः ॥ प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेकजायते ॥ तथा हि पूर्वचनेषीति तत्रोपायादिलक्षणः ॥ एकशेषेण
निर्देशो भाष्य एव समर्थित इति ॥ तत्र च शब्दतत्रमर्थतत्रवेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या ॥ अर्थभेदाच्छब्दभेदे आद्यः पक्षः ॥ शब्दे क्येहिती
यः ॥ आद्येपि व्यंजकद्वयमात्रभेदे व्यंग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यं ॥ एवं च तत्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः ॥ उपकारान्यथा त्वेतु भवे
दावृत्तिलक्षणमिति मीमांसकमर्याद्वानुसंधो वैयाकरणेन कर्तव्यः ॥ तस्याभाष्यादिसकलवैयाकरणग्रंथविरुद्धत्वात् ॥ मूलमुक्तिश्चून्यतया
दुरूपपादत्वाच्चेति दिक् ॥ चद्वा वाक्यार्थ एव संज्ञी अनुवादे तु तन्निवृत्तौ वर्णो लक्ष्यते ॥ संप्रसारणाज्जातः संप्रसारमिति ॥ अथ वा वर्ण एव
संज्ञी ॥ विधिप्रदेशेषु तु सूत्रशाटकवद्भाषिसंज्ञाश्रयणीयेति ॥ सर्वेप्येते पक्षाभाष्ये स्थिताः ॥ स्यादेतत् ॥ अदुहितरामित्यत्र लकारस्य यणः स्या
ने उच्चमपुरुषैकवचनमिदं ॥ तस्य च संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात् ॥ तरपंप्रतिलङ् ॥ तस्या गत्वादिति ॥ अत्राहुः ॥ संख्याज्ञानुदे
शाद्यकारस्थानिकस्यैव लकारस्य संज्ञा ॥ न तु लकारस्थानिकस्येति ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपनेपाते
त्रयथा संख्यपरिभाषोपस्थितौ यणः स्यान्नेदं कस्याद्यथा संख्यमित्यवांतरवाक्यार्थः सोयं संप्रसारणसंज्ञाः स्यादिति महावाक्यार्थः ॥ न चावा
ंतरवाक्यार्थगृहीत्वा याति वाति द्वातीत्यादाविति प्रसंगः ॥ तस्य संज्ञासंबन्धमात्रफलत्वात् ॥ अन्यथा ष्यङः संप्रसारणमित्यादेर्वैयर्थ्योप
पत्तेः ॥ अतो नोक्तदोषः ॥ अदुहीत्यादेस्तज्ज्ञत्वाभावाच्च ॥ उभयसंज्ञात्वपक्षेपि उपस्थितत्वाद्यथा संख्यप्रचरणवर्णः संज्ञीति ॥ अतो अदुहि
तरामित्यत्र नातिप्रसंगः ॥ इदं च कर्मकर्तरिरूपमिति हरदत्तः ॥ उपलक्षणं चैतत् ॥ केवले कर्तर्यपि संभवात् ॥ वर्ण एव संज्ञीति पक्षे यथा सं

राम

१०१

रव्यं दुर्लभं ॥ अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादित्वात् ॥ नचैवं स्थाने योगो व्यस्मिन्यस्येन लभ्येतेति वाच्यम् ॥ षष्ठीस्थाने योगे त्यत्रानु
 वर्त्य एतत्सूत्रव्याख्येयत्वात् ॥ उक्तं हि द्विको गुणवद्दीति सूत्रे ॥ सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् इति ॥ इहैव वासिंहावलोकन्यायेन स्याग्रह
 णापकर्षोऽस्तु ॥ यथा संख्यं तु दुर्लभमित्युक्तं ॥ कथं तर्हि अदुहितरामित्यत्र नातिप्रसंग इति चेत् ॥ तत्रादृत्याद्याश्रयणेन संप्रसारणस्येत्यत्र त
 द्भावितग्रहणात् ॥ यद्वा ॥ कार्यकालक्षेपणः स्थाने संप्रसारणमिभ्यवतीति वाक्यार्थादनुवादतैव नास्ति तत्र परिभाषोपस्थितौ सत्यां य
 था संख्यपवृत्तएव संज्ञी ॥ स एव संप्रसारणस्येत्यादौ उपतिष्ठते ॥ अथवा स्थानक्रमेण संबोधौ लौकिकन्यायसिद्धत्वादनुवादेऽसिद्ध
 भः ॥ यथा संख्यसूत्रपरं न प्रवर्ततामिति दिक् ॥ युभ्यामित्यत्र हल इति दीर्घेन ॥ दिवउत् इति तपरकरणात् ॥ अतएव युलोक इत्यत्र संप्र
 सारणस्येति दीर्घेन ॥ ननु एवं भाव्यमानोऽप्युकारादेशः सवर्णानृणहातीत्यर्थे ज्ञापकतया कथं अस्योपन्यास इति चेत् न ॥ तस्य वाक्यार्थः
 संज्ञीति पक्षेणोक्तत्वात् ॥ संप्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणाद्वा ॥ पक्षांतरे तु ऋतउत् इति ज्ञापकं बोध्यं ॥ ननु एवं अस्युवौ अस्युवः
 इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वभूतस्यादिति चेन्न ॥ संप्रसारणपूर्वत्वे सभानां गग्रहणस्य वार्तिककृता कृतत्वात् ॥
 तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु वारणादां गंबलीय इत्युवदुः भविष्यति ॥ वाक्यार्थः संज्ञीत्यादिपक्षांतरे तु पूर्वरूपप्राप्तिरेव नास्ति ॥ दूतो जीन इत्यादौ
 तु हल इति सूत्रसामर्थ्यात् संप्रसारणनिर्वृत्तस्यादेशेऽपि दीर्घप्रवृत्तिः ॥ वर्णसंज्ञापक्षेऽपि अल्विधौ स्थानि च द्वावा संभवेन हल इति सूत्रारंभसा
 मर्थ्यात् संप्रसारणस्यादेशो कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वादिति दिक् ॥ आद्यंतौ टकिनौ ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ वस्य क्रमादाद्यं तावयवौ स्तः ॥ भविता ॥ या
 पयति ॥ पुरस्तादपवादा इति न्यायेन स्थाने योगत्वस्याप्युपपादः ॥ प्रत्ययः परश्चेत्यनेन परत्वाद्वाध्यते ॥ तेन च रेष्ठः णोष्ठकृबीहिशा ल्योठेक

१०१

भक्त्या सूत्रे निर्देश एवलिंगं ॥ आह च ॥ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तज्ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्येति ॥ उभयोः संज्ञेति षष्ठी तत्पुरुषः ॥ भर्तृहरिश्चाह
 संप्रसारणसंज्ञायां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययोः ॥ प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेकजायते ॥ तथा हि पूर्वचर्चनीति तत्रोपायादिलक्षणः ॥ एकशेषेण
 निर्देशो भाष्य एव समर्थित इति ॥ तत्र च शब्दतत्रमर्थतत्रवेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या ॥ अर्थभेदाच्छब्दभेदे आद्यः पक्षः ॥ शब्दे क्ये द्विती
 यः ॥ आद्येऽपि व्यंजकद्वितीयात्रभेदे व्यंग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यं ॥ एवं च तत्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः ॥ उपकारान्यथा त्वेतु भवे
 दावृत्तिलक्षणमिति मीमांसकमर्यादापुरिधोवैयाकरणैर्न कर्तव्यः ॥ तस्याभाष्यादिसकलवैयाकरणग्रंथविरुद्धत्वात् ॥ मूल युक्तिभूतया
 तुरूपपादत्वाच्चेति दिक् ॥ षष्ठावाक्यार्थ एव संज्ञी अनुवादे तु तन्निवृत्तौ वर्णो लक्ष्यते ॥ संप्रसारणाज्जातः संप्रसारमिति ॥ अथ वा वर्ण एव
 संज्ञी ॥ विधिप्रदेशेषु तु सूत्रशादकवद्भावि संज्ञाश्रयणीयेति ॥ सर्वेऽप्येते पक्षाभाष्ये स्थिताः ॥ स्यादेतत् ॥ अदुहितरामित्यत्र लकारस्य यणः स्था
 ने उज्जमपुरुषैकवचनमिदं ॥ तस्य च संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात् ॥ तरपं प्रतिलङं तस्यां गत्वादिति ॥ अत्राहुः ॥ संख्याज्ञानुदे
 शाद्यकारस्थानिकस्यैव लकारस्य संज्ञा ॥ न तु लकारस्थानिकस्येति ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपसंज्ञाते
 त्रयथा संख्यपरिभाषोपस्थितौ यणः स्थाने इव स्याद्यथा संख्यमित्यवांतरवाक्यार्थः सोयं संप्रसारणसंज्ञाः स्यादिति महावाक्यार्थः ॥ न चावां
 तरवाक्यार्थगृहीत्वा याति वाति द्वातीत्यादाविति प्रसंगः ॥ तस्य संज्ञासंबंधमात्रफलत्वात् ॥ अन्यथा षडः संप्रसारणमित्यादेर्वैयर्थ्योप
 त्तैः अतो नोक्तदोषः ॥ अदुहीत्यादेस्तज्ज्ञत्वाभावाच्च ॥ उभयसंज्ञात्वपक्षेऽपि उपस्थितत्वाद्यथा संख्यप्रवृत्तएव वर्णः संज्ञीति ॥ अतो अदुहि
 तरामित्यत्र नातिप्रसंगः ॥ इदं च कर्मकर्तरिरूपमिति हारदत्तः ॥ उपलक्षणं चैतत् ॥ केवले कर्तर्यपि संभवात् ॥ वर्ण एव संज्ञीति पक्षे यथा सं

राम
१०१

रव्यं दुर्लभं ॥ अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादित्वात् ॥ न चैवं स्थाने योगोपस्थित्येन लभ्येतेति वाच्यम् ॥ षष्ठीस्थाने योगे स्य त्रानु
 वर्त्य एतत् सूत्रव्याख्येयत्वात् ॥ उक्तं हि द्विको गुणवद्दीति सूत्रे ॥ सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् इति ॥ इहैव वासिष्ठावलोकन्यायेन स्थाग्रह
 णापकर्षोऽस्तु ॥ यथा संख्यं तु दुर्लभमित्युक्तं ॥ कथं तर्हि अदुहितरामित्यत्र नातिप्रसंग इति चेत् ॥ तत्रादृत्याद्याप्रयणेन संप्रसारणस्येत्यत्र त
 द्भावितग्रहणात् ॥ यद्वा ॥ कार्यकालक्षेपणः स्थाने संप्रसारणमिभ्यवतीति वाक्यार्थानुवादतेव नास्ति तत्र परिभाषोपस्थितौ सत्यां य
 थासंख्यप्रवृत्तएव संज्ञी ॥ स एव संप्रसारणस्येत्यादौ उपतिष्ठते ॥ अथवा स्थानक्रमेण संबोधौ लौकिकन्यायसिद्धत्वादननुवादेऽपि सुल
 भः ॥ यथा संख्यसूत्रपरं न प्रवर्ततामिति दिक् ॥ युभ्यामित्यत्र हल इति दीर्घेन ॥ दिवउत् इति तपरकरणात् ॥ अतएव युलोक इत्यत्र संप्र
 सारणस्येति दीर्घेन ॥ ननु एवं भाव्यमानोऽप्युकारादेशः सवर्णानृण्हातीत्यर्थे जापकतया कथं अस्योपन्यास इति चेत् ॥ तस्य वाक्यार्थः
 संज्ञीति पक्षेणोक्तत्वात् ॥ संप्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणात् ॥ पक्षांतरे तु क्रतुत् इति जापकं बोध्यं ॥ ननु एवं अस्युवौ अस्युवः
 इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वस्वरूपस्यादिति चेन्न ॥ संप्रसारणपूर्वत्वे सप्तानां गग्रहणस्य वार्तिककृता कृतत्वात् ॥
 तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु वारणादां गंबलीय इत्युवडु भविष्यति ॥ वाक्यार्थः संज्ञीत्यादिपक्षांतरे तु पूर्वस्वरूपप्राप्तिरेव नास्ति ॥ हूतो जीन इत्यादौ
 तु हल इति सूत्रसामर्थ्यात् संप्रसारणनिर्वृत्तस्यादेशेऽपि दीर्घप्रवृत्तिः ॥ वर्णसंज्ञापक्षेऽपि अल्विधौ स्थानिवद्भावासंभवेन हल इति सूत्रारंभसा
 मर्थ्यात् संप्रसारणस्यादेशो कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वादिति दिक् ॥ आद्यंतौ टकितौ ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ वस्य क्रमादाद्यं तावयवौस्तः ॥ भविता ॥ या
 पयति ॥ पुरस्तादपवादा इति न्यायेन स्थाने योगत्वस्यापमपवादः ॥ प्रत्ययः परश्चेत्यनेन परत्वाद्वाध्यते ॥ तेन च रेष्टापोष्टकृवीहिशा ल्योढेक

श. कौ. इत्यादयः परस्वभवंति ॥ परेण परिभाषाप्रकरणेन साहचर्यात्परिभाषेयं ॥ भाष्येतु संज्ञापक्षोपि स्थापितः ॥ तथाहि ॥ तकितावितिकर्मधा-
 १०२ रयः ॥ इत्संज्ञकौटकारककारौ आद्यंतयोः संज्ञेस्तः ॥ तथाच ॥ इट् इति बहुव्रीहिः ॥ इट् आदि र्यस्येति विग्रहः ॥ तथाच स्थानेतरतमपरिभा-
 षया तव्यस्य इत्तव्यादेशे सिद्धमिष्टं ॥ एवं पापयतीत्यत्र यातेर्पाप् आदेशः शुक्रयस्येति व्यानाद्व ॥ नचैवमाद्यंतौटकौ इत्येवास्तु इति वाच्यं
 ॥ आलजाटचौठस्येक इत्यादावपि टकयोराद्यंतसंज्ञात्वप्रसंगात् ॥ इत्संज्ञकत्वेन तु देशविशेषो लक्ष्यते ॥ तेन इत्संज्ञकस्य यो देशः तत्रा-
 वस्थितौटकौ संज्ञे ॥ नचाटचकार इकादेशस्य ककारश्च नथेति नोक्तदोषः ॥ नन्वस्मिन्मस्ये लुङ् लङ् लृङ् लुङ् इत्यादिना भू इत्यादेशः स्या-
 त्सचोदान्तः प्रसज्येत ॥ वैषदोषः ॥ अर्जः इउदान्तश्च यस्येति त्रिपदबहुव्रीह्याश्रयणात् ॥ विशेषणस्यापि उदान्तस्य सौत्रः परनिपातः तेन उदा-
 ताकारादिरादेश इति सिद्धं नचैवमपि आडजादीनामित्यत्र दोषतादवस्थ्यं ॥ अनुवृत्तेनोदान्तशब्देन सह श्रूयमाणस्य बहुव्रीह्यसंभवात्
 इति वाच्यं ॥ आडजादीनामिति सूत्रस्य प्रत्याख्यास्य नात्वात् ॥ वक्ष्यति हि ॥ अजादीनामटासिद्धमित्यादि ॥ मिदचोत्यात्परः ॥ सन्निविष्टं अं-
 मध्ये अंत्योयोचूतस्मात्परोमित्स्यात्सच पूर्वान्तः ॥ स्थाने योगस्य परश्चेति परत्वस्य चापवादः ॥ वनानि ॥ यशोसि ॥ रुणहि ॥ ननु पूर्वपागेव
 दयमपि पुरस्तादपवादस्यापे नस्थायोगमात्रस्यापवादोक्तं ननु प्रत्ययः परश्चेत्यस्यापीति चेत् ॥ बाध्य सामान्यचिंतामाश्रित्य स्वविषये प्रा-
 संसर्वबाध्यत इति द्रष्टव्यमप्युपगमात् ॥ अन्यथा श्रमोमित्करणं अनर्थकं स्यात् ॥ नच श्रवणार्थ एव श्रमोमकार इति वाच्यं ॥ तृणह इति निर्देशात्
 ॥ अच इति जात्यभिप्रायेणैकवचनं ॥ निर्द्धारणे षष्ठी ॥ नच अंत्यादित्यनेन सामानाधिकरण्यादच इति पंचम्येवास्तामिति वाच्यं ॥ शोमुचादीना-
 मित्यादौ अंत्यस्याचोः संभवेनैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तौ अलोत्पपरिभाषाप्रसंगात् ॥ तथाचमित्करणवैयर्थ्यापत्तेः पूर्वसूत्रे आद्यंतावितिसमा-

सनिर्देशोऽपि इह अंतग्रहणमात्रं अनुवर्तते ॥ एकदेश एव स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ॥ तेनमित्यूर्वातः ॥ पदितु अभक्तः स्यात्तदातातापिंडागमित्या
दौ शोऽश्चरसिबहुलमिति शोर्लोपेकृतनलोपोन स्यात् ॥ प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् ॥ तथा वहं लिह इत्यत्र वह भ्रेलिह इति रवशि अरुर्द्विषदा
जंतस्येति मुमि मोनुस्वार इत्यनुस्वारो न स्यात् ॥ अपदान्तत्वात् ॥ पदितु आदिग्रहणमनुवर्त्य परादिः क्रियेत तदा वारिणे इत्यादौ घर्द्धितीति
गुणः स्यात् ॥ वहंस्त्रिह इत्यनुस्वारो न स्यात् ॥ अतिशयितः सखायेषां तान्यतिसखीनि ब्राह्मणकुला नीत्यत्र सख्युरसबुद्धाविति णित्वप्रयु
क्ता वृद्धिः प्राप्नोति ॥ साहिगौणत्वेपीष्यते ॥ अस्थ्याद्यनङ्गत्वात् ॥ एतच्च इह सूत्रे भाष्यकैरप्युक्तैः स्फुटं ॥ तस्मात्पूर्वातपक्ष एव स्थितः ॥ अथ ब्रुति
कं ॥ अंत्यात्पूर्वो मसृजेरनुषंगसंयोगादिलोपार्थः ॥ मग्नः मग्नवान् ॥ ओदितश्चेति निष्ठानत्वं तस्या सिद्धत्वात्कुत्वं ॥ मस्तिनशोर्द्वितीति नुमु
सच यद्यंतादचः परः स्यात्तदा अनिदितामित्यनुषंगलोपो न स्यात् ॥ उपधाभूतस्य नकारस्यानुषंग इति प्राचीनं संज्ञा ॥ अथ स्कोरितिसलोपेकृत
नकार उपधात्वाद्बुध्यतामिति चेत्तन ॥ नलोपं प्रतिस्कोरितिलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ बहूनां समवाये समुदायस्येव संयोगसंज्ञेति पक्षे सलोपस्या
प्राप्तेऽपि ॥ तथा च मङ्गुक्ता मङ्गुव्यं इत्याद्यपि प्रयोजनं बोध्यम् ॥ भर्जिमच्योश्च ॥ अंत्यात्पूर्वो मित् इत्यनुवर्तते ॥ भृजी भर्जने ॥ अस्मादौणादि
कैः अचिकृते ऊमागमः ॥ भर्जूजा ॥ मर्चशब्दार्थे चुरादिकः ॥ अस्मादच इरित्यौणादिकः इप्रत्ययः ईमागमः ॥ निपातनात्सिद्धं भर्जूजाश
ब्दो हि अंगुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्यादिषु ॥ उणादिषु नुमृकणिभ्यामीचिरिति ईचिप्रत्ययं कृत्वा मरीचिशब्दोऽप्युत्पादितः ॥ तदु
पायांतरं बोध्यं ॥ एच इग्रस्वादेशो ॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् ॥ हे शब्दमतिर्कांतं कुलं अतिहिकुलं ॥ चित्रगुः अतिरि
अतिनु ॥ यदत्र वक्तव्यं न दे ओङ् सूत्र एवोक्तं ॥ षष्ठीस्थाने योगा ॥ अनेक संबंध परतया संभाव्यमाना षष्ठीस्थानप्रयुक्त संबंध परेति बोध्यम् ॥

श. १०

१०

अस्तेर्भूः॥ अस्तेः समीपो अनंतरो वेति संशये तत्स्थाने उच्चारणीय इत्यर्थः॥ स्थानं प्रसंगः दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति वत्॥ तथा च गु-
च्चारणे प्रसक्तैः गुच्चारणीयः॥ इत्याद्यर्थपर्यं वसाने सामीप्यादयः संबंधा अर्थाद्व्यवृत्ताः॥ योगः संबंधः॥ सबहुविधोऽस्त्यस्या इति योगा-
अर्शा आदित्वान्मत्वर्थीयो च॥ स च भूम्नि॥ अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः॥ तेनानेक संबंधपरतया संभाव्यमाने त्वर्थो लभ्यते॥ अयोगेति
वाछेदः॥ अनिश्चितयोगविशेष इत्यर्थः॥ योगेत्ययोगेति वाकिं॥ ऊदुपधाया गोहः॥ शासददुहल्लोरित्यादौ गोहः शासदत्पत्रमाभूत्॥ स-
तिहितत्रापि स्थाने योगत्वे॥ गोहिशासोः स्थाने धातुमात्रस्योपधायाश्च ऊदितौ स्यातामिति दिक्॥ यद्वा॥ स्थाने योगेऽस्या इति बहुव्रीहिः
॥ अतएव निपातनात्सप्तम्या अलुक्॥ यद्वा॥ स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः॥ निपातनादेत्वं॥ न च अनयोः पक्षयोगे हिः शासदत्पा-
दौ अतिप्रसंगः॥ परिभाषाणामनियमे नियंतुं प्रवृत्तेः॥ युक्तं चैतत्॥ आकांक्षा पूर्वकत्वात्संबंधस्येह चोपधासन्निधानेनावयवषष्ठीत्वे नि-
र्णीते आकांक्षा विच्छेदात्॥ लोकेऽपि हि पंथानं पृच्छन्तं प्रति अमुष्मिन् अवकाशे दक्षिणो ग्रहीतव्यः॥ अमुष्मिन्नुत्तर इत्यादौ उपदिष्टेऽपि च
मार्गद्वैधात्संशयः तत्रैव तदुपतिष्ठते॥ न त्वसंदिग्धेति र्यक् पथेपीति दिक्॥ भाष्यकारास्त्वाहुः॥ अस्तेर्भूरित्यादौ अनेक संबंधप्रसंगेऽपि ल-
स्यानुरोधादन्तरंगत्वात्स्थानिवदादेश इति ज्ञापकाच्च स्थाने योगनैव व्याख्यास्यते॥ तस्मान्नायमेतस्य सूत्रस्य सूत्रार्थः॥ किंतु षष्ठ्यंतमु-
च्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्येतेन तु प्रतीयमानं इति सूत्रार्थः॥ तदेतदुच्यते निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीति॥ तेन पादः पदित्यस्यायमर्थः पा-
च्छब्दानंतं दंतदवयवस्य पाच्छब्दस्य सर्वस्य पदादेश इति॥ अलंत्यस्यादेः परस्येति तु योगौ आरंभसामर्थ्यादस्य बाधकौ॥ अनेकास्त-
शित्सर्वस्येत्यनेन तु सहाविरोधादस्य समुच्चयेन प्रवृत्तिरिति॥ एवं स्थिते तंत्राद्याश्रयणेन प्रागुक्तोऽपि सूत्रार्थः सुवचः॥ फलं तु स्फुटं प्रति प-

श. १०

त्तिरितिदिक् ॥ स्थानेतरतमः ॥ प्राप्यमाणानांमध्ये सदृशतम आदेशः स्यात् ॥ सादृश्यंचचतुर्धा ॥ स्थानतोर्यतो गुणतः प्रमाणतश्चेति ॥
 स्थानतो यथा ॥ सुष्ठुपास्यः ॥ मध्वरिः ॥ धात्रंशः लाकृतिः ॥ यत्तु यथा संख्यसूत्रेणैवेहान्यथा सिद्धिरित्युक्तं भाष्यादौ ॥ तदभ्युच्चयमात्रं ॥
 अर्थतः साम्यविवक्षायां यथा संख्यालाभात् ॥ इकोहिषट्षष्टिः यणस्तु सप्तेति वैषम्यात् ॥ अथेकशब्दाद्यणशब्दाच्च प्रथमंचतुर्णांचतुर्णामुप
 स्थितेरस्त्येव साम्यमिति चेत्तर्हि सुष्ठुपास्येति दीर्घस्य कथं यणादेशः ॥ इकारेण ग्रहणादिति चेत्तर्हि तृतीयेन ऋकारेण चतुर्थेन लृकारेण पर
 स्परस्य ग्रहणात् लाकृतौरेफप्रसंगः ॥ धात्रंशेचलकारप्रसंगः ॥ यवौचसानुनासिकनिरनुनासिकौ न व्यतिष्ठेयातामितिदिक् ॥ दैत्यारिः श्रीश
 दत्त्याद्यपीहोदाहरणं ॥ अर्थतो यथा ॥ वातं ड्ययुवतिः ॥ वतं डशब्दाद्वतं डाच्चेत्यपत्येयञ् ॥ तस्य लुक्स्त्रियाभितिलुक् ॥ शार्ङ्गं रवार्दित्वा न डो
 न् ॥ वतं डीचासौ युवतिश्चेति विग्रहे षोढायुवतीत्यादिना समासः पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतं डापत्यवाचिनावतं डीशब्द
 स्य तदपत्यवाची वातं ड्यशब्दो भवति ॥ गुणतो यथा ॥ पाकस्त्यागः चजोः कुघिण्यनोरिति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककार
 जकारस्य तु घोषस्याल्पप्राणस्य नादवतः स्थाने तादृगेव गकारः ॥ प्रमाणतो यथा ॥ अमुं अमू अमून् ॥ अदसो सेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वादौ
 र्घस्य दीर्घउकारः ॥ इहं स्थान इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थाने ग्रहणादन्योपि वाक्यार्थः संमतः ॥ तात्वादिसूत्रे स्थाने योतरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्यवा
 नितियावत् ॥ सप्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति ॥ तदुक्तं ॥ यत्रानेकविधान्तर्यं तत्र स्थानत आंतर्यं वलीय इति ॥ तेन चेतास्तो तादृश्यादौ
 प्रमाणत आंतर्यवानपि अकारो न भवति ॥ वाक्यभेदे रतमप्यग्रहणमेवलिंगं ॥ एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे संमते हि स्थानेतर इत्येव ब्रूयात् ॥
 सिद्धांते तु बान्धरिः इत्यादौ सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः ॥ नादवतो नादवंत इति तृतीयाः प्रसक्ताः तमप्यग्रहणात्तु चतुर्धा भवन्ति

श.कौ. ॥ तेहि सोष्माणो नादवंतश्च ॥ ऊष्मा ऊष्मत्वं वर्णधर्मतत्सहिताः सोष्माणः ॥ तथा च बद्धूचानां प्रातिशारव्यं ॥ वर्गे वर्गे च प्रथमा वद्योषो युमौ
 १०४ सोष्माणा वनुनासिकेत्यः इति ॥ शादय ऊष्माणः स स्थानेन द्वितीयाहकारेण चतुर्थी इति शिष्या ॥ इह त्रीणि वाक्यानि अशब्दश्च धर्मिर्बचन-
 ॥ शषसहा ऊष्माण इति प्रथमवाक्यार्थः ॥ स स्थानेनेति ॥ इत्थं भूतलक्षणे तृतीयाहशषसाः ॥ क्रमेण खल्वुठथानां द्वितीयानां स स्थानाः ॥
 यथाहादय उष्माणस्तथैव रगादयो पीत्यर्थः ॥ फकारस्य तु यद्यपि स स्थान ऊष्मानास्ति तथापि तस्य विशिष्यैव ऊष्मत्वं बोध्यम् ॥ हकारे
 ण चतुर्थी इति ॥ यथाहकार ऊष्मा एवं ते पीत्यर्थः ॥ नन्वेवमिष्ट उप्त इत्यादौ आंतर्यादर्धमात्रस्य णः स्थाने अर्द्धमात्रः इक स्यात् ॥ द-
 ध्यत्र ॥ सुधुपास्य इत्यादौ तु मात्रिक द्विमात्रिकयोरिकोस्तथा विधेयवर्णस्यादिति चेन्न ॥ अर्द्धमात्रस्यैको मात्रिक द्विमात्रिक व्यंजनस्य
 च लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् ॥ येस्ति स एव भविष्यति ॥ इह भाष्ये अंतरतम इति सप्तम्यंतपाठोऽप्युपन्यस्य दूषितः ॥ तथाहि ॥ अंतरतम उ-
 रण्यपर इति संहितया तावत्तूत्रकृदपाठीत् ॥ पदकारास्त व्याख्यातारः ॥ तत्र सप्तम्यंतमपि शक्यं छेत्तुं ॥ षष्ठीति चानुवर्तते ॥ अंतरतमे स्थ-
 निनिषष्ठी उपसंहर्तव्येति सूत्रार्थः ॥ एवं चाकः सवर्णे दीर्घ इति अत्र विधेयस्य दीर्घस्यांतरतमे स्थानि नि अक इति षष्ठ्या उपसंहारात् सिद्धमि-
 ष्टम् ॥ तथा वांतोऽपि प्रत्यय इत्यत्र एव इत्यनुवृत्तायाः षष्ठ्या वांतादेशस्यांतरतमयोरो दौनोरुपसंहारात् सिद्धम् ॥ अन्यथा एज् मात्रस्य वांता-
 देशः ॥ अत्रेदं दूषणं ॥ इको यणचि ति यण ह्रस्वानामेव स्यान्न तु दीर्घाणां ॥ अर्द्धमात्रस्य हि मात्रिकः सन्निकृष्ट इति षष्ठ्या उपसंहारात् ॥ त-
 था इको गुणरुद्धी अचोऽत्रि ति इति षष्ठ्योर्गुणरुद्धोः अंतरतमेष्वेव इस्वसुचोपसंहारात् ॥ नेतालवितात्रायकोलावक इत्यादावेव स्या-
 त् ॥ चेतास्तोतात्रायकः स्तावक इत्यादौ तु न स्यादिति दिक् ॥ तदेवं सप्तम्यंतपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रथमांतपक्ष एव सुक्त इति स्थितं ॥ स्यादेतत् ॥

एवं सति एव मात्रस्य वांतादेशः स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ पूर्वसूत्रे तावद्यथा संख्यं प्रवृत्तं ॥ अंतरतमपरिभाषावा ॥ अर्थोधिकारश्चेह्यश्रीयने ॥ या
 दृशो वांतादेशः पूर्वदृष्टः ओकारस्थानिकोऽव ओकारस्थानिकश्चावतादृशोऽपि प्रत्यये भवतीति सूत्रार्थः ॥ यद्वा ॥ वांतइति न करिष्यते ॥ नचैवं चे
 यं नेयं इत्यादाविति प्रसंगः ॥ सध्यज्यावित्ति यो गोविभज्यते कंठतालव्यस्य चेद्भवति स्मिज्योरेवेति नियमपरतया व्याख्यानात् ॥ सिज्योः शक्यार्थ
 वेति हितीयसूत्रार्थः ॥ तेनार्हाद्यर्थे तयोरपि नेति बोध्यम् ॥ नचैवमपि शाङ्ख्यैरवादिगणपठितेन नृपोर्वद्विश्चेति सूत्रेण नरशब्दस्य नारीतिरूपं
 न सिद्धेत् ॥ तथाहि ॥ नरशब्दस्य डीनृसंनिधौ गोविधीयमाना वृद्धिरलौत्यस्येत्यस्य स्यात् ॥ तथाच यस्येति चेति लोपेन तस्या निवृत्तौ वृद्धि
 वचनं व्यर्थं स्यात् ॥ नच नृशब्दार्थे तत्तद्वति वाच्यम् ॥ एवं हि सति नृर्वद्विश्चेत्येवं ब्रूयात् ॥ नच नरशब्देऽपि परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवतीति ना
 र्थिकेति वाच्यं ॥ प्रत्ययसंनिधौ गशिष्टत्वेन वृद्धेरंतरंगत्वात् ॥ ननु वचनसामर्थ्याद्दृष्ट्या लोपो बाध्यतां आहोस्वित् अंतरंगं परिभाषां बाधित्वा
 परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवतु ॥ इति संशये परिभाषाबाध एव न्यायः तदुक्तम् ॥ अंगगुणविरोधे च तादृश्यादिति ॥ किंच ॥ बाहुरुठित्यत्र नृ
 पितत्वेन अनुमेयायाः परिभाषाया बाधे नोपपत्तौ साक्षाच्छ्रुतस्य यस्येति लोपस्य बाधो नुचितः ॥ तथाच लोपे कृते वृद्धिरिति सिद्धं नारीतिरूपं इति चे
 त् ॥ सत्यं सिद्धं किंतु सप्तम्यंतच्छेदपक्ष एव ॥ तत्र हि प्रकृतितांतरतमनिवृत्तिरिति वृद्ध्यांतरतमेस्थानि निषेध्या उपसंहारात् ॥ अकारस्य वृद्धिर्भ
 वति ॥ प्रथमांतच्छेदपक्षे तु आदेशतांतरतमनिवृत्तिरिति अलौत्यस्येति वचनाद्रेफस्य स्यात् ॥ तस्मात्सिद्धांतेन नारीतिरूपं नरशब्दस्य दुःसा
 ध्यं इति पूर्वः पक्षः ॥ अत्राहुः ॥ नरशब्दपाठस्य प्रत्याख्या नमेव भाष्यकृतोऽभिप्रेतं सप्तम्यंतपक्ष निराकरणभाष्येण तथैव अनुमानात् ॥ नचैवं न
 रशब्दाज्जातिलक्षणे डीपिसति नारीतिरूपं स्यादिति वाच्यम् ॥ इष्टापत्तेः ॥ तथाच प्रयुज्यते किं नरीणां न गरीणां मिति ॥ यद्वा ॥ नरशब्दस्य नियत

श. को.

१०५

पुल्लिङ्गत्वमेवास्ति ॥ तथा च कानि प्रसंगः ॥ उक्तप्रयोगस्तु पुं योगलक्षणे ङीषि भविष्यति ॥ यथा न्यासेपितस्य दुर्बारत्वात् ॥ अथ वा नृनरयोरिति
त्यत्रातद्वतिवर्तते ॥ अजाद्यतष्टाविधिसूत्रात् ॥ तच्चानुवृत्तिसामर्थ्यात्पुण्याविपरिणतं नरशब्देन सह वैयधिकरणेन संबध्यते ॥ ननु नृशब्दे
न ॥ असंभवात् ॥ तस्मात्सिद्धं नारीति ॥ अत्रेदं वक्तव्यं ॥ प्रत्याख्यापतां नाम नरशब्दः ॥ नृनरयोरिति पठतः सूत्रकृतो मते तु कथं उक्तिः संभवः ॥ न च
नारीत्येवैवमिति वाच्यं ॥ दृष्टिविधायकसूत्रमध्ये नरशब्दपाठस्यैव फल्पापत्तेः ॥ अत इत्यनुवृत्त्या समर्थं नमपि क्लृप्तं ॥ एकदेशानुवृत्तिविभक्तिवि
परिणामाद्याश्रयणात् ॥ किंच नृनरयोरिति गणपाठे पठ्यते न त्वष्टाध्याय्यां ॥ गणे च अतद्वतिनप्रकृतं ॥ तथा शाङ्करवाद्यज्जद्व्यादिशब्देन सा
णसूत्रमपि हृदयमागमय्य तत्र अत इत्यस्यान्वयो वाच्यः सच क्लृप्त इतरद्विस्मृष्टमेव ॥ तस्मादित्यं समाधेयं ॥ नर इति रांते लुप्ताकारानुकरणं
स्य अ नरः ॥ नुश्च नरस्येति द्वंद्वः ॥ चाङ्गणे पाठाच्च ङीन् ॥ यद्वा स्थानंतरतम इत्यत्र तत्रेण द्वेधा छेदः सूत्रकृतः संनतः भाष्योक्तरीत्या लौकिकन्या
याश्रयणे न सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेपि हि प्रकृतित आदेशतश्चेत्युभयथाप्यंतरतमनिवृत्तिरस्त्येव ॥ सूत्रकृतो मते वा च नि की सा ॥ भाष्यकृत
स्तु न्यायसिद्धेत्यन्यदेतत् ॥ तथा च ॥ वां तो षि ॥ नृनरयोरित्यादि सर्वमुच्यते मेव ॥ अत एव चतुर्थे स्थानितः अंतरतमनिवृत्तिमाश्रित्य नारीतिरु
पेक्षा धयन् हरदत्तोपिन विरुध्येत ॥ इको यणचि त्यादावति प्रसंगः ॥ परमवशिष्यते ॥ सच त्वादिभ्यः घादीनां ह्रस्व इत्यादिज्ञापकेन वाचनिक्या
न्यायमूलिकाया वा स्थानितोंतरतमनिवृत्तिरनित्यतामाश्रित्य परिहर्तव्य इति दिक् ॥ सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारस्तु च्यते ॥ सभायामास्यतामित्यु
क्ते हि पंडिताः पंडितैः सह समासतेशूराः शूरैः ॥ कवयः कविभिः ननु संकरेण ॥ किंबहुना गवांसंघं प्रतिगौर्धावति ॥ अत्रैव शानामित्यादिव्यवस्थिति
रीदृशपि दृश्यते ॥ तस्मात्प्रथमवाक्यार्थस्य लोकत एवला भान्ने तदर्थं सूत्रमारंभणीयम् ॥ एवं स्थानत आंतर्यं बलीय इत्यपि लोकत एव सि

राम

१०५

ज्ञं॥ तथाहि॥ भूयः सहचरितयोरश्वयोर्गवोर्वासजातीयां नरसंबलने सत्यपि कृशत्वपांडुत्वादिगुणसदृशानपि हित्वा स्थानसाम्यपुरस्कारेणै
 वपरस्परपेक्षादृश्यते॥ तदेवंलोकतः सिद्धे किंचनेनेति॥ उरणरपरः॥ ऋवर्णस्य स्थाने योऽणसंप्रसंगावस्थायामेव प्रत्याहारपरस्स्यात्॥ ऋक्
 रिणसावर्ण्यात्त्रिंशतउपस्थाने सति स्थानेतरतमपरिभाषयारश्रुतिमतः स्थानेरपरोलश्रुतेस्तुलपरइति विवेक्तव्यं॥ कृष्णार्द्धिः तबल्कोरिः ऋ
 लस्थाने योऽणइति ग्रंथस्तु यथा संख्यभ्रमापादकः असंगतश्च॥ शब्दतः साम्येनाभिमतानिर्वाहात्॥ नहिसूत्रेशब्दद्वयमस्ति॥ अर्थतस्तु न
 तरांसाम्यं॥ अथात्र नयथा संख्यमभिमतं तर्हि किं वृत्तिमध्ये द्वयोरेव विशिष्यो लोखनेन॥ आवआचरेलौ ऋलोः स्थानमिति विग्रहे उ श्रुतलचक्र
 लोरिति विग्रहे वा द्वंद्वस्य दुर्लभत्वाच्च॥ सहिविरूपाणामपि समानार्थानामिति एकशेषेण बाध्यते॥ चित्रगुशब्दस्य चित्रगवीपरतायामिव सांधु
 त्वनिर्वाहार्थं लक्षणमाश्रित्य लक्षितलक्षणया शक्यार्थपर्यवसानमिति कथंचिन्निर्वाहस्तु ग्रंथे श्रद्धालुभिरास्थेयइति दिक्॥ अत्रपक्षचतुष्ट
 यंसंभाव्यते॥ उः स्थानेरपरोऽणस्यादितिरपरत्वविशिष्टोऽणविधीयतइति प्रथमः पक्षः॥ उः स्थाने अणामनणांच प्रसंगे अणेवेति नियमः॥ स
 चरपरइति वाक्यभेदे नरपरत्वं विधीयतइति द्वितीयः पक्षः॥ उः स्थाने योऽणइत्यनूद्यतस्य परत्वं विधीयतइति तृतीयः॥ प्रसंगावस्थायामेव
 परत्वं विधीयतेइति चतुर्थः॥ तत्रापक्षेनाप्राप्तेषु उदात्तादिषु विधीयमानोऽणतेषां बाधकः स्यात्॥ तैरनेवेकद्वयविषयस्याः लाभात्॥ एवं त
 दावचनव्यक्तिः॥ षष्ठीनिर्दिष्टमात्रस्य भवन्नादेशांतरतमः स्यात्॥ ऋवर्णस्य तु अणरपरइति॥ ततश्च उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकेषु दोषः
 ॥ तथाहि॥ कृतिरित्यत्र ज्जित्यादिर्नित्यमिति प्राप्तं ऋकारं बाधित्वाऽणरपरः स्यात्॥ तथा प्रकृतं प्रवृत्तं इत्यत्र गतिरनंतरइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे
 कृते शेषनिघातं उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितं च बाधेत॥ तथा नृः पाहिइत्यत्र नृनृपेइति ज्ञापकात् पूर्वसवर्णदीर्घसंभवेऽपि अनुनासिकं बाधित्वाः

श. १०६

१०६

णपरः स्यात् ॥ किंच ॥ कर्त्ताकारक इत्यत्र गुणवृद्धी बाधित्वा णभवन्नकार एवेति नियमाभावात् कदाचिदिकार उकारश्च स्यात् ॥ अपिच ॥ अर्थः मीप्रति
 पदोक्ता इत्योत्वादयन्त इह तोरुदोष्य पूर्वस्येति तेषु परत्वं न स्यात् ॥ द्वितीये तु गुणवृद्धौ न दोषः ॥ अणनणोः प्रसक्तावणे वेति नियमेन कर्त्ताकार
 क इत्यादि सिद्धेः ॥ ननु ह्रस्वे स्थानि निसर्वावृद्धिरनंतरतमा ॥ तारक इत्यादौ दीर्घे तु सर्वापि प्रमाणतोऽनंतरतमेति अविशेषादुभयत्रापि सकलवृद्धि
 प्रसंगेति यमोक्तगुणस्तु कर्त्ता इत्यादौ मात्रिक एव प्राप्तः ॥ तरिते त्यादौ द्विमात्रस्य तु द्विमात्र एडेव प्राप्तः ॥ तथाच अणनणोः प्रसंगाभावेन नियमाप्र
 वृत्तौ दीर्घे षेडेव स्यात् ॥ ह्रस्वेषु अकारो भवन्नपि रपरो न स्यात् ॥ योहि प्रथमवाक्ये नाणे वेति नियम्यते ॥ तस्यैव द्वितीयेन रपरत्वं विधीयते ॥ तथा
 च णदोषोऽस्त्येवेति चेत् ॥ चजोः कुधिण्य तोरित्यादौ सावकाशायाः स्थानेतरपरिभाषायाः वृद्धिविधौ चरितार्थपाप्युरणरपर इत्यनया गुणप्रसं
 गेपरत्वेन बाध्यत्वात् ॥ तस्माद्वितीयपक्षे गुणवृद्धौ न कश्चिद्दोष इति स्थितम् ॥ उदात्तादिषु दोषस्तस्यादेव ॥ तथा प्रतिपदोक्तेषु इत्यादिषु अपि
 ॥ तृतीये तु उदात्तादिषु न दोषः ॥ तत्तद्विधिभिरंतरतमपरिभाषा संस्कृतैर्नैव णैस्त्वैव विधानात् ॥ किंतीत्यादौ अपि न दोषः ॥ गुणवृद्धौ स्तु दोष ए
 व ॥ तथाहि ॥ आंतर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके गुणे रपरत्वे च कर्त्तव्याद्यपि सिद्ध्यति ॥ तथापि तरिते त्यादौ एडेव स्यात् तथा अविशेषाद्वृद्धिर्न येपि प्रवृ
 त्ते आकारस्याणत्वाद्रपरत्वे कृते करकस्तारक इत्यादियद्यपि सिद्ध्यति तथापि कायकस्तावक इत्याद्यनिष्टमप्यापद्यते ॥ यत्तु पूर्वसूत्रे भाष्यका
 रे रिमं पक्षमाश्रित्य समाहितं अणोऽंतर्यमेवैतयोरांतर्यमिति ॥ यच्च तत्रैव वार्त्तिककारैरुक्तं संप्रयोगो वा नष्टाश्च दग्धरथवत् इति ॥ तदुभयमपि पा
 क्षिकं बोध्यम् ॥ तथाहि ॥ यदाऽन्यत्वात्पवच्छिन्नस्य कोऽंतरतम इति परीक्षते ॥ अत्वजात्यवच्छिन्नश्च कस्येति तदा अनुरूपप्रतिबंधिराहित्येनैव
 धर्मेणैतयोरांतर्यं ॥ नहि आंतर्यं चतुर्द्वैतिमुनित्रयेक्तिरस्ति प्रत्युत सोष्माणः सोष्माण इति भाष्यात् त्वनैव अनियम एव लभ्यते ॥ एवं नष्टाश्च दग्ध

राम.

१०६

रयन्यपिपिजात्यवच्छेदेनपरीक्षायामेव॥ व्यक्तिपुरस्कारेणपरीक्षायांतूक्तरीत्यादुष्टोयंपक्षः॥ तथाचात्रसूत्रेवार्तिकं॥ यउस्थानेणसरपर
 इतिचेदुणवृद्धोरवर्णाप्रतिपत्तिरिति॥ किंचारिम्नन्यक्षेक्रेफपरत्वंक्वाल्कारपरत्वंइतिव्यवस्थापिदुरुपपादास्यात्॥ स्वतंत्रःकर्त्तैतिनिर्दे
 शान्वनिमयोप्रोयऊचिविभाषादुत्पारंभाच्चनविकल्पइतिसमर्थनेपिप्रतिपत्तिगौरवंस्यादैव॥ रेफस्यपूर्वोततांसाधयितुमाद्यंतावितिसि
 त्वात्समासैकदेशभूतमंतग्रहणमनुवर्त्यतस्परपरइतिअन्यपदार्थविशेषणीभूतेनरेफान्वयश्चवाच्यइतिमहान्केशः॥ चतुर्थपक्षेतुनैतदुपपु
 ज्यतइतिवस्थामः॥ तस्यान्निर्दोषत्वाच्चतुर्थपक्षएवआश्रितः॥ सचेत्यमुपपादनीयः॥ स्थानेशब्दद्वयमिहानुवर्ततैतत्रैकमुःस्थानेयोणइत्यनु
 वादेपिस्थानसंबंधत्वाभावात्॥ द्वितीयंतुप्रसंगावस्थायामेवरपरोभवतीतिकालविधानार्थं॥ स्थानेतरतमसूत्रेस्थानशब्दस्यताल्वादिपरत्वेपि
 शब्दाधिकाराश्रयणात्तद्वहप्रसंगपरत्वंबोध्यम्॥ एवंचगुणवृद्धोप्राप्त्यवस्थायामेवाणोरपराःसंपन्नाइतिप्रमाणतोंतरतमावेडैःचौबाधित्वा
 स्थानतोंतरतमोणेवभवतिइतिनकश्चिदोषः॥ एवंउदात्तादिविधिष्वपिअंतरतमत्वाद्दकारोननुअर्द्धरूउर्द्धइत्यवधेयं॥ नचैवंकर्त्तैत्यादावनेक
 ल्त्वात्सर्वदेशप्रसंगः॥ आनुपूर्व्येणसिद्धत्वात्॥ तथाहि॥ ऋस्थानित्वमुपजीव्यप्रवृत्तंरपरत्वंसर्वादेशतोनापादयति॥ उपजीव्यविरोधात्
 तथाचपूर्वसूत्रेवार्तिकं॥ सर्वादेशप्रसंगस्त्वेनेकाल्त्वात्॥ नमनेकाल्त्वस्यतदाश्रयत्वादवर्णादेशस्याविधातइति॥ अणग्रहणंकिं॥ रीड
 रिडादीनारपरत्वंमाभूत्॥ मात्रीपतिक्रियते॥ तथाढकिलोपोपिरपरःस्यात्एवंचसूत्रवैयर्थ्यात्तौसामर्थ्यात्अलोत्यविधिबाधित्वासर्वा
 देशःस्यात्॥ तथाहोतापोतारौइत्यत्रानडोपिरपरत्वेसंयोगांतलोपेचकृतेतस्यासिद्धत्वान्नलोपोनस्यादितिदिक्॥ अर्थयोरिडादिषणस
 रपरःकुतोनेतिचेत्॥ अनादेशत्वात्॥ आदेशत्वंद्विसंमदायेविश्रांतं॥ नचैवंकृष्णार्द्धिरित्यादौरपरत्वंनस्यात्पूर्वपरसमुदायस्यस्थानित्वा

श. की.
१०७

दिति वाच्यम् ॥ पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेन सहितश्रौरवयवयोरेव स्थानित्वावगमात् ॥ अतएव ह्योः स्थानिनो भिन्नादिषु नत्वबद्धोवादि-
श्रौमाभूतामिति तत्र एकग्रहणं कृतं ॥ तस्मादृकारस्यापि स्थानित्वं अस्त्येव ॥ तदुक्तं ॥ योऽस्य भयोः स्थाने भवति लभतेऽसौ अन्यतरतो व्यपदेशा-
मिति ॥ तस्मादेकादेशेऽपि परत्वं भवतीति स्थितम् ॥ स्यादेतन् ॥ उक्तरीत्या क्रतु उदित्युकादेशस्यापि परत्वं स्यात् ॥ तथा च विभक्तिः सकार-
स्य रुत्वे कृते पूर्वस्य रीति लोपेदलोप इति दीर्घेण मातुः पितुरिति प्राप्नोति इति चेत् ॥ मैवं ॥ रुत्वस्यासिद्धत्वेन रात्स्येति सकारे लोपेरेक-
स्य विसर्गेण रूपसिद्धेः ॥ नन्वेवं मातुः कायमित्यत्र षत्वं स्यात् ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति सूत्रात् ॥ नचायं प्रत्ययविसर्जनीय एवेति वाच्यं ॥
अकारस्य प्रत्ययावयवत्वेऽप्यप्रत्ययतया तदादेशस्य स्फुटताम तथात्वात् ॥ इति चेत् ॥ उच्यते ॥ क्रतु उदित्येकादेशस्य परादिग्रहणेन ग्र-
हणादस्ति तावत्सां तस्य प्रत्ययसंज्ञासकारे लुप्ते त्वबशिष्टस्यैव प्रत्ययसंज्ञा ॥ एकदेशविहितस्योपसंख्यानात् ॥ स्थानिवदादेश इत्यत्रादे-
शग्रहणाद्वा ॥ अतएव यङोयकारे लुप्ते अकारस्य प्रत्ययसंज्ञेत्युक्तं ॥ तथा चाप्रत्ययस्येति षत्वनिबन्धः सिद्धः ॥ नचैवं प्रत्ययावयवस्थानि-
केत्वेऽपि प्रत्ययस्थानिकत्वाभावात् षत्वं स्यादेवेति वाच्यं ॥ अप्रत्ययस्येत्यनुवादे परिभाषानुपस्थानेन स्थाने योगस्य दुर्लभत्वात् ॥ अवय-
वावयविभावस्य षष्ठ्यर्थत्वस्य संभवात् ॥ नन्वप्रत्ययस्येति पर्युदासः तथा च पूर्वा तत्वेनैकादेशग्रहणात् षत्वं स्यादेव ॥ किंच ॥ प्रसज्यप्रतिषे-
धपक्षेऽपि संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याप्यत्वात् अप्रत्ययोऽपि विसर्गस्तस्य षत्वं स्यादिति वाक्यार्थः ॥ तथा चाग्निः करोति
इत्यादौ स्थानिवद्भावेन विसर्गस्य प्रत्ययत्वान्माभूत् षत्वं ॥ मातुः कार्य इत्यादौ तु स्यादेवेति चेत् ॥ इहेदंतत्वं ॥ कस्कादिषु भ्रातृषु त्रशब्द-
स्य पाठो ज्ञापकः ॥ एकादेशशास्त्रेण निर्वृत्तात्परस्य षत्वं न स्यादिति ॥ यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधवैयधिकरण्यान्वयावेव ज्ञायेते ॥ यत्तु भाष्यलुप्य-

राभ
१०७

तं प्रत्ययौ रात्स स्येति ॥ यच्च कैयटकृतं व्याख्यानं ॥ उत्वेकृते अवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः ॥ सच लुप्त इति तदुभयमपि चिंत्यम् ॥ इह
 सिद्धं तु प्रसंगे परत्वादिति पक्षे पद्यप्यरादिरूपेण विधानादभक्तत्वादिशङ्कं न स्तितथापि संप्रयोगो वेति पूर्वसूत्रोक्तरीत्या तृतीयप्र
 क्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयं चिंतितं ॥ तत्राभक्तत्वपक्षे परादित्वपक्षे च ब्रवेदत्यादौ उरदत्तेरपरत्वे च कृते हलादिशेषेण रेफो न निवर्तते ॥ अत्र
 सावयवस्यानादेर्हल एव तेन निवर्तनात् ॥ तस्मादंत्यग्रहणमनुवर्त्य पूर्वोत्पक्ष एव स्थापित इति संक्षेपः ॥ अलोत्पत्त्यस्य ॥ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य
 षडुच्यते तत्तदंत्यस्यालः स्थाने बोध्यम् ॥ त्यदादीनामः ॥ सः ॥ यः ॥ स्थानषष्ठीति किं ॥ आर्द्धधातुकस्येत् ॥ तच्च ककारात्पूर्वो मा भूत् ॥ इदं च
 षष्ठीस्थाने योगेति सूत्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते ॥ अल इति किं पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्त्वितिदत्तं परम् ॥ आनडुड्यामित्यादावंत्यस्य प
 दस्य मा भूत् ॥ एतेन अल इति जसंतमाश्रित्या लात्मका आदेशा अंत्यस्य स्यु रिति व्याचक्षाणाः परास्ताः ॥ अंत्यस्य पदस्यापि प्रसंगात् ॥ किंचै
 वं लाघवाय मलंत्यस्येत्येव सूत्रयेत् ॥ अपि च ॥ अरुर्मनश्च सुश्चेतोरहोरजसोत्सोपः पादशतस्य संख्यादेरिति लोपो ढ किलोपश्च सर्वदेशः
 स्यात् ॥ ततश्च विरजीकरोति इत्यादि न सिध्येत् ॥ यत्तु अल इति जसंतमिति पक्षे अनेकाल्शि त्सर्वस्येति सूत्रे अनेकाल्ग्रहणं न कर्तव्यमिति
 लाघवोपवर्णनं न दपि न ॥ षष्ठीति पक्षे पिडिच्चेत्यत्र डिदेवानेकाल् अंत्यस्य स्यात् ॥ न तु अडिदयि इति नियमाश्रयणे नानेकाल्ग्रहणप्रत्या
 ख्यानसंभवात् ॥ वस्तुतस्तु पक्षद्वयेऽपि अनेकाल्ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ अन्यथा ॥ अतोभिसंज्ञे सिस्यादिपंचमीनिर्देशेषु अनेकालेभ्यो देशः पर
 स्यादेः स्यात् ॥ सति अनेकाल्ग्रहणे परत्वात्सर्वादेशः ॥ अतएव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रितम् ॥ तथा हि ॥ अलोत्पत्त्यस्य स्य हावय
 वादौ ॥ आदेः परस्य ॥ अनेकाल्शि त्सर्वस्येति ॥ तत्र प्रथमं स्थावकाशः ॥ ईदा सः ॥ बहो लोप इति ॥ आसीनः भूयात् ॥ द्वितीयस्यावकाशः ॥

श.कौ. १०८ अस्तेभूरित्यादिः॥ अतोभिसद्व्यादेः परत्वात्सर्वादेशत्वेसिद्धिर्भूमैरित्यादिः॥ नचादेः परस्येत्यत्राल इति ज संत मनुवर्त्यरामैरित्यादिसा
 धनीयमितिवाच्यम्॥ तथासतिभूयान्भूमेत्याद्यसिध्यामर्तः॥ तदेवकार्यस्यात्येत्यनुसंहारोव्याख्यातः॥ डिच्चेत्याद्यग्रि मसंदर्भानुगुण
 त्वात्॥ यद्वा॥ षष्ठ्याएवायमनुसंहारः॥ यास्थानेयोगाषष्ठीसां त्यस्यालो बोध्येति॥ अत्रपक्षे डिच्चेत्यस्यायमर्थः॥ यत्र डिच्चेदेशो विधीयते त
 त्रयाषष्ठीसा अंत्यस्याल इति एवमग्रेपि॥ डिच्च्॥ डिच्चेनेकाल् अपि अंत्यस्य स्यात्॥ दध्ना॥ दध्ने॥ अनन्यार्थे डिच्चे त्वेषु अनङादिषु चरितार्थः
 मिदं तात डिच्चे परेणानेकाल् शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते॥ ननूत्सर्गापवादयोर्युक्तो विप्रतिषेध इति चेत्॥ सत्यं॥ सर्वादेशेपि तात डिच्चे गुणवृद्धि
 प्रतिषेधरूपं प्रयोजनं संभाव्यते॥ तावता च किंचिद्विलंबेन प्रवृत्तो यमपवादोप्यस्मिन्विषये उत्सर्गेण समकक्षतामापन्न इति युक्तो विप्रति
 षेधः॥ यद्वा॥ एरुरित्यस्यानंतरं नित्योक्तादिति वक्तव्ये डिच्चेत्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति विप्रतिषेधोपपत्तिः॥ अस्तु वा विनापि विप्रति
 षेधं सर्वादेशः॥ प्रदर्शितस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्य सर्वादेशता - मंतरेणानुपपत्तेः॥ आदेः परस्य॥ परस्य यद्विधीयते तदादेरलो
 बोध्यम्॥ ईदासः॥ अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते॥ तेनादेरीकारः॥ आसीनः॥ अनेकाल् शित्सर्वस्य॥ अनेकाल् आदेशः शिच्चे स
 र्वस्य स्यात्॥ अस्तेभूः॥ भविता॥ इदमदृश॥ इतः॥ डिच्चेति नियमात्सिद्धेनेकाल् ग्रहणं अपवादविप्रतिषेधार्थमित्युक्तं॥ यच्च वृत्तिकारैर्ज
 शशसोः शिरिति शित उदाहरणं दत्तं॥ तच्चित्पं॥ सर्वादेशतां विना तत्र शित्वस्यैवालाभात्॥ सर्वादेशतायाश्चानुपूर्व्यादनेकाल् त्वेनैवण
 डादेशादिष्वसिद्धत्वात्॥ तथाहि॥ णल्डाशिप्रभृतयोपदासर्वादेशास्तदाप्रत्ययसंज्ञाः॥ ततः प्रत्ययादित्वप्रयुक्ता इत्संज्ञा॥ ततो ल्येपः
 ततएकाल् त्वे सत्यपि न सर्वादेशत्वमितिः॥ उपजीव्यविरोधापत्तेः॥ अतएव हिकर्तृत्यादौ न सर्वादेशतेत्युक्तं॥ शकारेणानुबन्धेन दृशं

भृतीनां अनेकाल्त्वादेवसिद्धे शिद्ग्रहणं नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं इति ज्ञापनार्थं ॥ नेनदिवउत् अर्बणस्त्र सावित्यादेर्न सर्वादेशता इति चे-
ध्यं ॥ ननु कथं ज्ञापकता ॥ घसौरेह्यवभ्यासलोपश्चेत्येतदर्थं तथा शिद्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् ॥ तत्र हिलोपश्च इति द्विद्यते ॥ संज्ञायां चरु-
शित्वं तत्रानुपयुक्तं सत्संज्ञिनिफलति ॥ इमुटीष्टत्ववदिति सिद्धांत इति चेत् ॥ सत्यं ॥ अनेकांता अनुबन्धा इति पक्षे नानुबन्धकृतमनेका-
ल्ल्वमित्यस्य प्रयोजनाभावात्तदभिप्रायकोलोपशित्त्वे इति सिद्धांतः ॥ अनेकांता इति पक्षे तूक्तरीत्या ज्ञापकमावश्यकं ॥ घसौरित्यत्र
तुलोप इत्येव बह्वेदः ॥ लोपोपीति प्रकृतेषु न लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः ॥ वार्त्तिकमते तु नानर्थके लोपविधिरित्येव सिद्धं ॥ न चानभ्या-
सविकारे षिति पर्युदासस्यायं विषयः ॥ लोपस्य विकारत्वाभावात् ॥ रूपान्तरापत्तिर्हि विकारः ॥ यथा भृजामित् ॥ अर्त्तिपिपत्योश्चेत्यादि-
॥ अतएवपस्यशायां लोपे विकारात्पृथगुपात्तः ॥ लोपागमवर्णविकारजोहि वेदं परिपालयिष्यतीति ॥ उक्ते च पृषोदरादीनि इति सूत्रे
कैयटेन ॥ हौचापरौवर्णविकारनाशाविति ॥ वस्तुतस्तु उपदेशावस्थापामेवांतरंगतया इत्संज्ञा ॥ अतएव उच्चरितप्रध्वंसिनोऽनुबन्धाः स्य-
र्यमाणः संतएवकार्यनिर्वाहयंतीति सिद्धांतः ॥ इदं चोत्तरसूत्रे कैयटे स्फुटं ॥ तथा च दिवउत् अर्बणस्त्र इत्यादेरेकाल्त्वात् एकांतपक्षे-
पिनसर्वादेशता प्रसज्यते ॥ एवं च नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं इति ज्ञापनं व्यर्थं ॥ शिद्ग्रहणं च सुतरां ॥ इदमदृश इदं किमोरीशकी इति इशीशीस्तु
कारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशतायाः प्राङ् नलोपः ॥ यत्तु कृतेऽपि सर्वादेशे प्रयोजनाभावात् शकारस्येत्वं ज्ञानस्यात् इति हरदत्तेनोक्तं ॥ तच्चेत् लोपस्ये-
व प्रयोजनत्वात् ॥ न चैवं उच्चारणवैयर्थ्यं सर्वादेशत्वसंपादने बलवत्तार्थत्वादिति दिक् ॥ तस्मादिह सूत्रभाष्यकृतोऽभिप्रायश्चित्यः ॥ इह नानेकाल्त्वादि-
पदित्वा अंत्यस्यादेरिति चानुवर्त्य अनुसंहारद्वयनिषेधे सर्वस्येति शक्यमकर्तुं ॥ इति श्रीशब्दकोस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमः ॥

श.को.

१०९

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ स्थानिवदादेशो न त्विधौ ॥ आदेशः स्थानेनैव तत्कार्यं लभते प्रवर्तयति च ॥ तृतीयांताहूतिना स्थानिना तुल्यं वर्तते इति
वाक्यार्थलाभात् ॥ यद्रूपवैकल्यादुपदेशाप्रवृत्तौ सत्त्वमिति देशो मृग्यते तच्चैद्रूपं स्थान्यलोऽसाधारणं न भवेत् ॥ आवधिषीष्ट ॥ अत्र ह्येतौ
विधीयमाने आत्मनेपदमिति देशो ह्यधेरपि भवति ॥ आङ्गोपमहन इत्यत्र हि अल्पाश्रीयते ॥ रामायेत्यादौ सुपि चैतिरीर्धे कर्त्तव्ये यद्यपि
यत्रादौ इत्यलाश्रीयते तथापि न तत्र तद्विरहप्रत्युक्ता सुपि चैत्यस्याप्रवृत्तिः ॥ यादेशस्य यज्जादित्वात् ॥ सुस्ववैकल्यात्तु उपदेशा स्या
प्रवृत्तिः ॥ सुस्वंचे ह्यद्यपि इत्यस्मिन् न लिखन्ते तथापि न तदलोऽसाधारणं ॥ भ्यामादौ स सुदाये विप्रोते ॥ इदंच काये कालपक्षाश्च
ये णोक्तं ॥ यथोद्देशपक्षे तु संप्रज्ञाया अपि शास्त्रीयत्वात्सैवातिदिश्यते ॥ तत्र उपदेशे नैव दीर्घ इति न किंचित्कष्टं ॥ एतेनाहूतिना मरुदि
तमित्यादाविज्ञागेमोपि व्याख्यातः ॥ तत्रापि सार्वधातुकसंज्ञातिदेशसंभवादिति दिक् ॥ अवधात्वंगकृत्तद्धिनाव्ययसुपतिङ्पदादेशः प्र
योजनमिति वृत्तिरुतः ॥ उदाहरणदिक्चेयं ॥ न तु परिगणनमिति भ्रमितव्यं ॥ ज्ञेः सिजित्यादीनां असंग्रहापत्तेः ॥ क्रमेणोदाहरणानि ॥
अस्तेर्भूः ॥ आर्द्धधातुके विवक्षिते ॥ अतस्त्वांगात्स्थकृधात्पादानं ॥ पातुत्वात्पातुप्रत्ययाः ॥ भव्यं ॥ केन काभ्यांकैः ॥ अंगत्वादिना देश
दीर्घसूभावाः ॥ कृत् ॥ प्रकृत्य ॥ कृत्वाद्रस्वस्यपिति कृतीति तुक् ॥ अद्यतनं ॥ तद्धितत्वात्तदंतत्त्वप्रयुक्ता प्रातिपदिकसंज्ञा ॥ कदम्बः ॥ स्था
निवद्भावेनाव्ययत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः ॥ तच्चित्त्वं ॥ स्थानेतरतमपरिभाषया गतार्थत्वात् ॥ अधोध इति तूदाहरणम् ॥
आवृमिकद्वित्वस्य स्थाने द्विवचनरूपत्वात्संभाव्यते ॥ किंतु तत्रापि फलंदुर्वचं ॥ तस्मादधोधः काम इत्युदाहार्यं ॥ अतः कृकमीति प्राप्त् ॥ राम
स्य सत्वस्याव्ययत्वात्पर्युदासः ॥ यत्तु वृत्तौ प्रस्तुत्येत्यव्ययादेशोदाहरणं ॥ तच्चित्त्यम् ॥ त्वा मात्रस्याव्ययत्वात् ॥ तदंतविधेः सर्वेकव

राम

१०९

क्यतया सिद्धाति तत्वात् ॥ नच जहत् स्वार्थायां रत्नौ ह्व आनर्थक्यात् सर्वसर्वपदादेशा इत्यभिप्रायेणेदमिति वाच्यं ॥ ह्रस्वस्यपि कृतीति लु
 गभावापत्तेरिति दिक् ॥ सुष् ॥ रामाय ॥ तिङ् ॥ अपचतां ॥ तिङ् ॥ तत्वात्पदत्वं ॥ वः नः ॥ पदत्वाद्गुत्वादि ॥ नन्वेवमधो धत्त्यस्यापि पदादेशात्
 देवगतार्थतेति चेत्सत्यं ॥ गोबलीवर्दन्यायेनाव्ययग्रहणादिति दिक् ॥ इहकाभ्यामित्यादावादेशः कार्यलभते केनैकेरित्यादौ तु परस्यैव
 र्त्तपतीति विवेकः ॥ ननु वत्करणं मास्तु ॥ स्थान्यादेश इत्येतावतापि असंयोगाद्भिद्विदित्यादाविवक्त्यर्थं लाभात् ॥ यदाहुः ॥ परत्रपरशब्दः
 प्रयुज्यमानो विनापि वतिं वत्यर्थं गमयतीति ॥ नच स्थानी आदेशं प्रतिपद्यत इत्येव वाक्यार्थः किं न स्यादिति वाच्यं ॥ तन्नदादेशविधाय
 कैरेव गतार्थत्वात् ॥ नचादेशस्थानिरूपमापद्यते ॥ वचनद्वयप्रामाण्याच्च विकल्प इति वाच्यम् ॥ बालिटीत्यारंभात् ॥ नच चक्षिहः ख्याज्
 आदेशः स्थानी विवृत्तचक्षुष्यप्रामाण्यात् सर्वत्र विकल्पापत्तौ लित्येवेति नियमार्थं न तस्यादिति वाच्यम् ॥ एवमपि विभाषालुङ् लृङोरित्या
 द्यप्राप्तविभाषासु वाग्रहणवैफल्यपत्तेः ॥ अस्ति भूभ्यां रूपद्वयसिद्धावस्ते भूरित्यस्यैव पर्यापत्तेश्च ॥ अत्राहुः ॥ वत्करणाभावे स्थानी अ
 देशस्य संज्ञा स्यात् ॥ प्रायेण ह्यस्मिन्नादे संज्ञासूत्राण्येव अभ्यन्ते ॥ ततश्च आडो यमहन इत्यात्मनेपदं वधेरेव स्यान्ननुहंते ॥ ननु संज्ञाप
 मिति हतेरपि ग्रहणं ॥ अशब्दसंज्ञेति निषेधात् ॥ नच स्थानि संज्ञात्वे सिद्धं धर्मिणमित्यादिन्यायः ॥ अनेकशक्तेः शब्दस्य संज्ञा नि
 विनियोग इति पक्षे संज्ञाया एवोद्देशकोटिनिवेशात् ॥ नन्वेवमाडो वधियम इत्येव ब्रूयात् इति वाच्यम् ॥ वधहिंसायामिति भौवादिक
 स्यापि ग्रहणापत्तेः ॥ नचाडो वधयम इति पठ्यतां ॥ अकारस्य विवक्षितत्वाच्च न भौवादिकेति प्रसंग इति वाच्यम् ॥ सकलहंत्यादेशसंज्ञ
 हार्थमाडो यमहन इत्यस्यैव वाच्यत्वात् ॥ तथाचावधिष्ठवद्वेजघ्ने इत्याप्यात्मनेपदं सिद्धं ॥ तथाहि ॥ हंतेर्लिटि क सामान्या पक्षत्वात् ननु

श. की.
११०

गत्वात्तिबादिषुकृतेषु परत्वनित्यत्वाभ्यां शेषात्कर्तृमिति वा प्रित्वा लिटि धातोरिति हिः प्रयोगेऽभ्यासस्य च त्वेऽभ्यासात्परस्य घत्वे एकदेशे
शबिकारासंभवेन समुदायस्य समुदायादेशत्वाद्धं त्यादेशत्वं ततो वधिना सह तुल्ययोगक्षेमसैवेति दिक् ॥ अस्तबास्थानिन आदेशः स
ज्ञा ॥ तथाप्यनिष्टं तुल्यमेव ॥ तथा हि ॥ अस्यति वक्तीत्यत्र ख्यातिपदेन च सिद्धे वगृह्यते ॥ कृत्रिमत्वे तु ॥ तथा च समचक्षिष्टे तत्रादस्य ते
अस्मात्तेत्यत्र च न स्यात् ॥ न चैवं चक्षिड इत्येव ब्रूयात् ॥ अनुर्धनिर्देशेनापि यड् लुग्वारणसंभवाद्दिग्वाच्यम् ॥ एवमपि गांङ् कुत्सादिभ्यो
त्रेगांङांङुगाङोर्ग्रहणापत्तेः ॥ इडित्यवचनसामर्थ्याच्च भेदगतिः स्यात् ॥ गमेरिडपरस्मैपदेष्वित्यत्र तु इणिङि कामेव ग्रहणं स्यात् ॥
तस्मात्कर्तृव्यमेव वत्करणं ॥ नन्वेवं वत्करणाभावापीनलाघवानुरोधे संज्ञाप्रकरणादन्यत्रैव स्थानिवद्भावप्रकरणं क्रियतामिति चेन्न ॥
तथा सति आदेशग्रहणं विना वाक्यार्थमिवाहै बहुगौरवापत्तेः ॥ सिद्धांते तु आदेशग्रहणमतिरिच्यमानं आनुमानिकसंग्रहार्थं भवतीति
तद्वत्त्वेनैकदेशविकृतेऽस्योपसंख्यानं इति वार्तिकं प्रत्याख्यास्यते ॥ अपि च ॥ काममतिदिश्यतां वेति वक्ष्यमाणमपि वत्करणापत्तमिति
दिक् ॥ स्यादेतत् ॥ यदि संज्ञाप्रकरणे वत्करणं विना अतिदेशालाभस्तर्हि कित् डित् इत्यादौ कागतिरिति चेत् ॥ उच्यते ॥ किदिति न संज्ञा
॥ न क्त्वा सेडिति ज्ञापकात् ॥ न हि त्कः कित्संज्ञाप्राप्तायानिषिध्येत ॥ ननु मृडमृदेति प्राप्तासानिषिध्यतां ॥ वचनद्वयसार्थक्याय च विकल्पो
स्तु इति चेत् न ॥ मृडमृदेत्यत्रैव वाग्रहणस्य संभवात् ॥ किंचैवं निष्ठाशीडित्यादिव्यर्थं स्यात् ॥ न हि शीङादिभ्यो निष्ठायाः केनचित्संज्ञा
ज्ञापना ॥ एवं डित्यपि अतिदेशः ॥ कित्साहचर्यात् ॥ किंच ॥ डित्यस्य संज्ञात्वे ग्रहिज्यादिसूत्रेऽस्यैव ग्रहणं स्यात् ॥ कृत्रिमत्वात्
॥ तथा न वश इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् ॥ वावश्यते इत्यत्र संप्रसारणापत्तेः ॥ किंच ॥ कृतिचेत्यत्रास्याग्रहणं स्यात् ॥ संज्ञास्वरूपानुचारे

राम.
११०

णात् ॥ तथैव गाड् कुलादीत्यत्र कुलादिग्रहणं व्यर्थं स्यात् ॥ बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यतिदेशः ॥ अन्यथा टिघुभादिबदेकाक्षराया एव संज्ञायाः क-
 र्तव्यतापत्तेः ॥ किं किं नौ लिङ्गेत्यादितु न संज्ञाप्रकरणं तेन लिङ्गदिति अतिदेशो निर्बाध इति दिक् ॥ अथादेशग्रहणं किमर्थं ॥ स्थानिवदित्येतच्च
 तैव संबन्धि शब्दमहिम्ना तल्लाभात् ॥ यथापि त्वदधीते इत्युक्तेषु त्रइति गम्यते इति चेत् ॥ सत्यं ॥ द्विविध आदेशः ॥ अस्ते भूरित्यादिः प्रत्यक्षः
 ॥ ते स्तरित्यादि च आनुमानिकः ॥ तत्र हि इकारेण कारांतः स्थान्यनुमीयते ॥ उकारेण चोकारांत आदेशः ॥ तथा च ते स्तुरिति फलितोर्थः ॥ तत्रा-
 सति आदेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य ॥ आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तु भयपरिग्रहः ॥ तेन पचतु इत्यादेस्तिङंतत्वात्पदसं-
 हासिष्यति ॥ ननु एरुरित्यादियथाश्रुतमुक्तं ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च पदत्वं भविष्यतीति चेन्न ॥ अर्थवत्येव स्थान्यादेशिभाववि-
 श्रांतेर्वाच्यत्वात्तत्स्युच्चप्रसंगसंभवात्तथाहि ॥ षष्ठीस्थाने यो गेत्युक्तं ॥ स्थानं च प्रसंगः ॥ स चार्थवतः अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् ॥ यद्यपि
 च्छेः सिजादावसंभवे दं ॥ तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्तप्रसंग एव ग्राह्य इति आदेशग्रहणे नैव ज्ञाप्यते ॥ उक्तं च ॥ सर्वे सर्वपदादेशादासीपु-
 त्रस्य पश्चिनेः ॥ एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥ पदमिहार्थवत् ॥ पद्यते नेनेति व्युत्पत्तेः ॥ पद्यप्रिसर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः
 ॥ तथापि इह विकार एव नास्तीति तात्पर्यं ॥ तथा च वार्तिकं ॥ अविपरिणामाद्देति ॥ कार्ये इह ज्ञानं केषुपताबलात् ॥ तथा च ज्ञाननिष्ठे उत्पत्त्य-
 विनाशादिकं विषये आरोप्यते इति भावः ॥ नन्वेवं बुद्धिपरिणाममात्रस्य स्थान्यादेशिभावत्वे अप्रमादेऽप्युत्सर्गकृतं स्यात् ॥ तथा हि तां प्र-
 त्ययांतादपि अण्णंतत्वं प्रयुक्तोऽङीप् स्यात् ॥ अत्राह वार्तिककारः ॥ सिद्धंतु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिग्रहचन्यादिति ॥ षष्ठीस्थाने यो गेत्यनुवृत्तिरि-
 ति भावः ॥ न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते ॥ नाभिस्तु चेत्यादेस्तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा कोऽप्या ॥ विश्रवणरवणेत्यादीनि तु शब्दा-

तराणि प्रत्ययविषयानि बोध्यानि ॥ विश्रवःशब्दात्तु प्रत्ययोजनं भवति ॥ अनभिधानादिति भावः ॥ तथाच विदूरादुदतिसूत्रे भाष्यं ॥ बालं वाचो विदूरादि-
 प्रकृत्यंतरमेव वा ॥ न वै तत्रेति चेद्द्रव्याज्जित्वरीवदुपाचरेदिति ॥ अस्मिंश्च पक्षे षष्ठी निर्दिष्टस्य स्थाने आदेशाविधीयते इति रूढिसूत्रस्य भाष्यं ॥
 याश्च न मेव निर्बाधं ॥ यत्तु स्थान्यर्थोभिधानसमर्थस्यैवादेशेति एवं परतया कैयटेन भंत्वा व्याख्यातं ॥ तदत्रस्य पक्षान्तराभिप्रायेणेत्युच्यते ॥
 अथवा अपनः शिक्करणं ज्ञापकं ॥ अपवादे उत्सर्गकृतं नेति ॥ दृष्टपित्व निवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् ॥ त्रिषादेव तत्सिद्धेः ॥ नित्वं ह्यनुदात्ताद्यर्थं
 शनः पित्वेतु पित्वादनुदात्तत्वे लसार्वधातुका नुदात्ते च धातुस्वरेणैव सिद्धौ किं नित्वेन ॥ न चानेकसु विशेषः ॥ दिवा दौ तदभावात् ॥ वाक्ये तु
 र्त्तन इत्यस्तीति चेन्न ॥ वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात् ॥ न च भ्वादिपाठेन सिद्धे स्तद्धैय्यर्थ्यं ॥ भ्वादिपाठस्य वृद्धः स्यस नोरित्याद्यंतर्गणकार्यं
 उपसीणत्वात् ॥ त्रिन्वैभक्तौ वाक्यप्रानासारा मशालां न्यविस्ततेति भट्टिप्रयोगा-नुपपत्तिरिति चेन्न ॥ तत्र वाशब्दस्यैवार्थतया कामयं
 मानेव न तु तथा ॥ किंतु कुलनार्थमागतेत्यर्थीत् ॥ अत्र कैयटः ॥ ताच्छील्यादिविषये चानशिश्यनो नित्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थस्यादिति ॥ तत्र हिल
 सार्वधातुकाभावादननुदात्तापास्याचित इत्यंतोदात्तत्वमेव प्राप्तं इष्टं च ॥ तत्रानिष्टार्थमेव किं नित्वं न स्यादिति तस्याशयः ॥ न त्वेतद्युक्तं ॥ अ-
 न्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासाच्छयस्वरस्य दुर्बलत्वात् ॥ न च नित्वसामर्थ्यात्तद्वाधः ॥ लसार्वधातुके चरितार्थत्वात् ॥ तत्र स्थानि वद्भाव
 धेन पित्वेन गतार्थेति चेन्न ॥ इह नित्वेनातिदेशपर्युदासयोरन्यतरस्मिन्नवश्यबाध्येति देशबाधस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ पूर्वान्बाधते नोक्तं
 निति न्यायाच्च ॥ यत्तु कैश्चिच्चानशंतस्य आद्युदात्तत्वमिष्टमित्येवं परतया कैयटग्रंथं व्याख्याय विकरणेभ्योन्यत्रेति पर्युदासस्तु यत्र विक-
 रणः स्वरभाक् तद्विषयः ॥ इह तु विकरणांतमेव स्वरभाक् ॥ सौवर्यः सप्तम्यस्तदंतसप्तम्य इति सिद्धांतादित्युक्तं ॥ तदेतन्निर्मूलं पुंसंज्ञास्तत्र

स्थे मवशस्त्रस्थे च भाष्येण विरुद्धं चेत्पुणे स्थं ॥ किंच ॥ आतो नुपसर्गे क इति कापवादस्य गापो ष्टगितिरुक्तः कित्करणं ज्ञापकं ॥ नापवादे उत्सर्ग
 कृते भवेतीति ॥ अनल्विधाविक्रि किं ॥ तेन तस्मान्नस्य तस्मिंश्च विधौ मा भूत् ॥ तत्रालाविधौ यथा ॥ व्यूढोरस्केन ॥ अत्रसोपदादाविति विसर्ग
 नीयस्य स्थाने विहितस्य सकारस्य स्थानिवत्वाद्द्विसर्जनीयस्य अट्स्वरूपदेशाद्दृश्यवाये इति णत्वं प्राप्तं ॥ अलः परस्य विधौ यथा ॥ बौद्धि
 थाः सः ॥ अत्र हल् ऊयादिलोपो न भवति ॥ अलो विधौ यथा ॥ दिवउत् ॥ युका मः ॥ लोपो व्योर्वेलीति लोपो न भवति ॥ उत्त्वविधानं तु अहर्विम
 लद्यु इत्यादौ चरितार्थं ॥ अलिविधौ यथा ॥ यजेक्तः इष्टः ॥ क इष्ट इत्यत्र संप्रसारणस्य स्थानिवत्वात्को यष्टेत्यादा विवहशिचेत्युत्त्वं न भवति
 ॥ स इष्ट इत्यत्र एतज्जदोः सुलोपो न भवति ॥ अनल इत्युक्तेऽपि संबंधसाभान्येष ष्ट्या प्रागुक्तानेकविभक्त्यर्थसंग्रहो यद्यपि संभवति तथापि
 विधिशब्दोपादानेन प्रामाण्येन लोपोऽप्यलौकिकेन निषेधार्थं ॥ तेन प्रपठ्येत्यादिसिद्धं ॥ अत्र हि वलादेरिति अप्राधान्येनालाश्रितः न तु प्राधा
 न्येन ॥ स्यादतत् ॥ स्थान्यनुबंधकार्याण्यपि तर्हि निषिध्येरन् ॥ तथा च प्रदीव्येत्यत्र स्थानिवद्भावेन कित्त्वं न लभ्येतेति चेत् ॥ न ॥ अनेकांता
 अनुबंधा इति पक्षे अनुबंधानां स्थान्यलत्वाभावात् ॥ एकांतपक्षेऽप्यंतरंगेण लोपेनादेशसंबंधान् प्रागेकानुबंधानामपहारात् ॥ न ह्यपीति
 लिङ्गाच्च ॥ यत्तु सेह्यपि चेति ज्ञापकं उच्यते ॥ तस्यासिद्धे ॥ अपि च न सामर्थ्यात् स्थानेतरतमपरिभाषणात् प्राप्तं अनुदात्तत्वं न भवति इत्यस्य
 पिसुवचत्वात् ॥ यद्यपि सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति सिद्धांतः ॥ उपस्थितसामान्यप्रसुक्तधर्मस्तद्व्यसिप्तव्यापकसामान्यधर्मस्त
 विध्याकांक्षापूरणे सति अनुपस्थितस्य विशेषस्य ग्रहणे प्रमाणाभावात् ॥ अतएव ब्राह्मणवदस्मिन् सत्रिये वर्तितव्यं इत्युक्ते माठरादिविशे
 षकार्येऽतिदिश्यते ॥ अतएव चाशंसायां भूतवच्चेत्यत्र भूतसोऽन्ये विहितयोर्लुङ् निष्ठयोरेवातिदेशो न तु भूतविशेषे विहितयोर्लुङ् लिटो र

पीतिसिद्धांतः॥ तथापीह सूत्रेन ल्यपीति लिङ्गाद्विशेषोप्यतिदृश्यते॥ किति परतो विहितमित्वं निषेद्धं हि न ल्यपीत्यारभ्यते॥ कित्वं च त्वगवि-
 शेषधर्मः॥ सेद्धेतदभावात्॥ तेन प्रदीव्येत्यादिसिद्धं॥ तस्मान्न ल्यपीत्येव सूत्रं विशेषातिदेशो अकुर्वन्धकार्यातिदेशो चेत्सुभयत्रापि ज्ञापकं द-
 ति स्थितम्॥ यत्तु प्राञ्जः॥ अनल्लिङ्गाविति निषेधो विशेषातिदेशज्ञापक इति॥ तच्चित्यं॥ व्यूढेरस्त्वनक इष्टइत्यादौ विसर्गत्वस्य यण-
 स्पचक्ष्यापकी भूतयोरद्वहशत्वयोर्निषेधेन चरितार्थत्वात्॥ यदपि त्वादेशे कृत्वप्रत्ययत्वाद्यतिदेशो मभ्युपेत्य क इष्टइत्यादौ हशत्वादि-
 शेषातिदेशो न प्राप्नोतीति मिश्रैरुक्तं॥ तत्र विसर्गत्वयणत्वयोरद्वहशत्वे कथं विशेषधर्माविति विपश्चित्त एव विसं कुर्वतु॥ यद्यपि तस्मा-
 नापन्नस्तद्धर्मैर्लभ्यते इति न्यायसिद्धं अतएव ब्रीहिस्थानापनेषु नीवारेषु वचनं विनैव ब्रीहिधर्मा अवधातादयः क्रियंते॥ तथापि तेषां प्रकृ-
 ता पूर्वसाधनत्वप्रयुक्तं तत्प्रायुक्तं नीवहादौ अनुष्ठानं॥ आङोयम हन इति हंतेरात्मनेपदं तु न हि साद्यथोभिधानप्रयुक्तं येन वधौ भवेत्
 ॥ किंतु स्वरूपमिति वचनात् स्वरूपविशेषप्रयुक्तं॥ अतएवा॥ तृणे ढीत्यादौ न भवति॥ तस्माद्युक्त एवातिदेशारंभः॥ स्यादेतत्॥ मा-
 भूत्यायेन गतार्थता॥ ज्ञापकानुभविष्यति॥ तथाहि॥ युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रे अनादेशग्रहणं ज्ञापयति॥ आदेशः स्थानिवत्स्यासि-
 ति॥ अदो जग्धि रिति सूत्रेति किं तौत्येव सिद्धे ल्यबृग्रहणमनल्लिङ्गाविति मम शं ज्ञापयति॥ अप्राधान्येनाप्यलाग्रयणे निषेध इत्यंशो च
 ॥ तथा च किं सूत्रेणेति॥ उच्यते॥ उत्तरार्थे तावत् स्थानिवदादेश इति कर्तव्यमेव॥ तस्यैव योगविभागमात्रेणोपपन्नो सत्यां आर्थापत्तिकं च
 चनं न कल्प्यं॥ एवं स्थिते अनल्लिङ्गावित्ययमप्यंशः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं क्रियते॥ उत्तरसूत्रे द्वितीयविधिग्रहणस्यानुवृत्त्यर्थं च॥ तत्प्रयोज-
 जनं तु तत्रैव वक्ष्यते॥ एतदेव च सकलमभि संधायोक्तं भगवता॥ आरभ्यमाणेऽप्यस्मिन् सूत्रे इति॥ स्यादेतत्॥ अस्तु सूत्रारंभः॥

तथापि कार्यातिदेश एवायमिति कुतः॥ प्रकारांतराणामपि संभवात्॥ तथाहि॥ अतिदेशः॥ षोढा॥ निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूप-
 तिदेशभेदात्॥ तत्र निमित्तमशक्यमिति दृष्टम्॥ ब्राह्मण्यवत्॥ न हि ब्राह्मणस्याग्रभोजनादौ निमित्तभूतं ब्राह्मण्यं वचनशतेनापि क्षत्रियेति देश-
 क्यते॥ पूर्ववत्स न इत्यत्रापि प्रकृतिगतं निमित्तं डिःत्वादिनसन्तंतिदिश्यते॥ किंतु प्रकृतिगतमेव तत्सनाव्यवधाने सत्यपि आत्मनेपदं प्रवर्तये-
 तीत्येतावन्मात्रमिति दिश्यते॥ एतावतैव च निमित्तातिदेशो यमिति व्यवहारः॥ न चायं कार्यातिदेश एवास्त्वामिति वाच्यं॥ चिंक्रं स ते प्रचिंक्रं स ते इत्या-
 दौ इदं प्रसंगात्॥ निमित्तातिदेशपक्षे तु अनुपसर्गः प्रपूर्वश्चक्रमिरेवैह सनाव्यवहितोऽप्यात्मनेपदं प्रवर्तितवानिति स्तुक्रमोरनात्मनेपदनि-
 मित्ते इति नियमादिण न भवति॥ निमित्ते हि तत्र फलोपहितमेव गृह्यते न तु स्वरूपयोग्यमात्रमिति वक्ष्यामः॥ सिद्धं त्वात्मनेपदेन समानपदस्य
 स्येदं प्रतिषेधादिति वार्तिकशीत्या तु इहापि कार्यातिदेशता सुवचा॥ न्याय्या चेति तत्रैव वक्ष्यते॥ व्यपदेशातिदेशस्तु आद्यंतवद्वैकस्मिन्निति॥ ए-
 कस्मिन्नपि आदिरेतदिति च व्यपदेशेति दिष्टे तत्तत्सूत्रैरेव कार्याणीति भावः॥ तथा च प्राञ्चः॥ आद्यंतवद्व्यपदेशो निमित्तं पूर्ववत्स न इति॥ ए-
 तत्त्वनिर्मूलं इति तस्मिन्नेव सूत्रे हरदनः॥ तस्यायं भावः॥ कार्यातिदेश एव तत्र युक्तः॥ सर्वातिदेशाणां कार्यार्थतया कार्यस्यैव प्राधान्यात्॥ अतए-
 व कोऽपि तिदेशाभ्युपगमे यत्र बाधकवतारः तत्रैव प्रकारांतरात्प्रकरणं॥ न चाद्यंतवत्सूत्रे तदस्ति प्रत्युस्तव्यपदेशातिदेशपक्ष एव बाधकं॥ तथा हि-
 कुरुते कुर्वे इत्यादावंत्यव्यपदेश आदिव्यपदेशश्चास्तु॥ तथाप्येत्यो जादिर्यस्येत्येवं रूपस्य बहुव्रीह्या प्रसङ्गाभावादि संज्ञाया अभावेदेरेत्वं न स्यात्
 ॥ कुर्वते इत्यादौ दृष्टस्य देरेत्वाख्यस्य कार्यस्यातिदेशे तु मकश्चिदोष इति॥ तादात्म्यातिदेशस्तु भिन्नयोरभेदातिदेशः॥ सुबामेति नेपथंगवत्
 र इति ग्रथा॥ तेन यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनं इत्यादावामंत्रिते सूत्रेति आष्टमिकसूत्रेण पदात्परस्यामंत्रितस्य त्रिमणो विधातो दिवो दुहितर्मर्त-

श. ०. ११३

समुदाये प्रवर्तते ॥ शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवत्कर्मणे त्यत्रापास्त्रिके वक्ष्यते ॥ कार्यातिदेशो मोतोपि दित्यादिः ॥ रूपातिदेशस्तु द्विवचने चितं ज्वञ्चोष्टि
त्यादिः ॥ तदिह कार्यातिदेश एवेत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत् ॥ उच्यते ॥ कार्यस्य प्राधान्यात्तदतिदेश एवायं ॥ अतिदेशांतरे बाधकमत्वाच्च ॥ तथाहि
निमित्तव्यपदेशातिदेशौ तावत्पाक्षिकावित्युक्तं ॥ शास्त्रातिदेशो व्येवं तादात्म्यातिदेशस्तु द्वयोः सहा वे स्थितयोः स्यात् ॥ सुबामन्त्रितो विधिः ॥ इह
तु स्थानी आदेशेन अपहृतः इति तदसंभवः ॥ रूपातिदेशे तु अस्मिन् विधाने व्यर्थं स्यात् ॥ न च वचनद्वयमाण्याहिकल्पः ॥ विभाषास्तु न ह्येव
तिषिकल्पारंभात् ॥ तस्मात्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितं ॥ यत्तु न्यासकारेणोक्तं ॥ व्यपदेशातिदेशस्तंज्ञा न सोपर्यवसन्नः ॥ स च वत्करणे सामर्थ्य
देवन भविष्यतीति ॥ तत्रेदं वक्तव्यं ॥ अस्तीह संज्ञापसाद्वैषम्यं ॥ तथाहि ॥ आडो यमहन इत्यादौ वधेरेव ग्रहणं स्यान्न तु हंते ॥ तेन केन कस्यादित्यादौ
अंगकार्यादीनि न स्युरिति संज्ञापसो दोषद्वयं ॥ न चेदं व्यपदेशातिदेशोऽस्ति ॥ स्वरूपमिति वचनाद्विहंते हंतिरेव संज्ञा ॥ तद्व्यपदेशस्य वधा वप्यति
देशेत्युभाभ्यामात्मनेपदं लभ्यते ॥ ननु हंतेरेव ॥ एवं स्थानि निष्ठा नां धात्वंगादिव्यपदेशानां आदेशोतिदेशात् धात्वंगादिकार्याण्यपि सुलभान्येव ॥ त
स्मात्प्राधान्यात्कार्यातिदेशो यमित्येव तत्त्वं ॥ अत्र वार्तिककाराः ॥ तस्य दोष इत्युपक्रम्य तया देश उभयप्रतिषेधः ॥ ज्याबृग्रहणेः दीर्घः आहिभु
वोरीट् प्रतिषेध इत्यादिपेठुः ॥ तत्रोभयशब्दे यथानातिप्रसंगस्तथा सर्वादिगणव्याख्या वसरे एवोपपादितं ॥ ज्याबृग्रहणेऽपि डीर्घ आभावि
दीर्घप्रश्नेषादिति खट्वेनातिरवट्वे इत्यादौ नातिप्रसंगः ॥ न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र दोषतादवस्थ्यं ॥ उपसर्जनस्त्री प्रत्ययेतदादि नियमसत्त्वा
त् ॥ न चैवं प्रश्नेषवर्णनवैयर्थ्यं ॥ अतिरवट्वे इत्यादावंगाधिकारविरहेणावपवाट्वाबंतात्परत्वमाश्रित्य हलज्यादिलोपापत्तेः ॥ न हितत्रविहि

श. ०. ११३

तत्प्रत्याख्यानाय वर्ण्यं न इत्यन्यदेतत् ॥ युक्तं चैतत् ॥ वार्तिकमते अतिखट्वायेत्यादावंगाधिकारबलेन कथंचिन्निर्वाहेऽपि जरसे नसे पृते इत्याख्यं
वतिप्रसेगस्य दुर्वारत्वात् ॥ भुनामिच्छन्सुतीरित्यादौ सुलोपापत्तेश्चेति दिक् ॥ अस्तुवा आकारांतरमपि प्रश्लिष्यतस्मा मर्थान्यधो ह्रस्वतामापु
नस्य परिहार इति दिक् ॥ आहिभुवोरिति वार्तिकं तु इदं भाष्यकाराः प्रत्याचक्षुः ॥ आत्मेत्यत्र आहः स्थानिवद्भावेनूपासोपि ब्रुवईष्म भवति
॥ आहस्य इति ज्ञापकात् ॥ तेन हि झलादौ परे यत्त्वं विधीयते ॥ न च कृते पीठि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात्थकारोक्त इति वाच्यं ॥ एवं हि सति आ य
मेव विदध्यात् लाघवात् ॥ तिबादीनां पञ्चानामपि झलादितयाणलादीनामपि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात् ॥ तस्मादाहस्य इति ज्ञापकादाहेरि वि
धौ स्थानिवद्भावेनेति स्थितं ॥ अस्ते भूरिति विहितस्य भुवोपि स्थानिवत्त्वनिषेधो न वक्तव्यः ॥ अस्तिसिचो पृक्त इति द्विसकारकनिर्देशेन सकारांते
देवास्तेः परस्येद्विधानात् इति ॥ स्यादेतत् ॥ अस्स इति सकारनिर्देशो धातुत्वाभावात् श्चिबेवानुपपन्नः ॥ पदमध्यप्रविष्टेन संकारेण सिचो विशेष
णा संभवे सिजाश्रयस्य ईदः प्रसंगश्च ॥ न चास्तेः सां तत्वेन विशेषणसामर्थ्यात् सिचु प्रयुक्तो पीणनेति वाच्यम् ॥ तथापि स्वतंत्रस्य भवतेरिति प्रसंग
स्य दुर्वारत्वात् ॥ तथा चार्थभेदाभावेऽपि स्वतंत्रास्वतंत्राभ्यां भूभ्यां अभूवीत् अभूदिति रूपद्वयापत्तिः ॥ यजुषतद्दोषोपन्यासपूर्वकं माधवाचार्यैः
क्तं ॥ सिचो ल्प्याच कत्वाद्दुहविषयत्वेनाभ्यहितत्वाच्च पूर्वनिपाते कर्तव्येऽस्तिसिच इति वचनात्तत्रादिभ्यां विद्यमानसिच इत्यष्ट्यर्थो लभ्यते ॥ अत
एव रित्प्रयोगोऽपि सार्थकः ॥ अन्यथा सिजसूभ्यामित्येव ब्रूयात् ॥ न चैवमसतावस्यतौ चातिप्रसंगः ॥ विकरणव्यवधानेन ताभ्यां परस्यां पृक्तसा
वेधातुकस्यासंभवादिति ॥ तच्चिंत्यं ॥ एवमपि श्चिप्रत्यया समाधानेन द्विसकारको निर्देश इति भाष्यस्य निर्वहत्वात् ॥ एतेन सिच्व अस्च सिचस् ॥ स
माहार इहेलु सपंचमीकं भदं ॥ अयस्य यादित्वेन भत्वा न्नकुत्वजेभ्ये ॥ अस्तिवत्तिसिजसूचेति कर्मधारयः ॥ नेन लुप्तात् सिचो भूभावेनापहृतात्

श. की.
११४

स्तेष्वपरस्यनेतिकल्पनापिप्रयुक्ता॥उक्तरीत्यारूपसिद्धावपिआख्यानिर्वाहात्॥तस्यादिहभगवतोभिप्रासांतरमेववक्तव्यमिति॥अत्रोच्यते॥
अस्तिसिचसूइतिछेदः॥सांतादस्तेःनतुक्तभूभावात्॥सांतात्सिचःश्रूयमाणदितियावत्॥तथाचसिचइत्यस्यानंतरंस्कारःप्रश्लिष्यतेन
तुष्टिपःप्राक्॥येनमाधवोक्तस्तिप्रत्ययानुपपत्तिरूपोदोषःस्यात्॥अतएवसिचोःपृक्तइतिद्विसकारकोनिर्देशइत्युक्तंभाष्ये॥अन्यथाह्यस्तीति
निर्देशइत्येवब्रूयात्॥नन्वेवमस्तिसिचोःपृक्तइतिसंहिताकथंनिर्वहतीतिचेत्॥इत्थं॥संयोगांतस्यलोपइतिद्वितीयःसकारोलुप्यते॥ननुलुपि
भक्तिकंसूइतिपदं॥नचैतत्संयोगांतं॥तथाचसंयोगांतयत्पदंतस्यविधीयमानोलोपःकथमिहस्यादितिचेत्न॥संयोगांतस्यपदांतस्वल्लोपः॥
स्यादितिव्याख्यानात्॥संयोगेतिहिलुप्तपक्षीकंपृथक्पदं॥संयोगस्यपदस्येत्युभयंचांतस्यविशेषणं॥एषएवचसूत्रकृतोप्याशयः॥यदिहिअ
यंबहुव्रीहिःपदंचान्यपदार्थइतिवृत्तिकारकृतंव्याख्यानंसंमतंस्यात्तर्हिअंतग्रहणंनकुर्यात्॥संयोगेनपदविशेषणादेवतदंतलाभात्॥अपिच।
सरूपसूत्रेपृथक्सर्वेभ्योविभक्तावेकशेषइतिपक्षेवसूइतिप्रसज्येतेत्याशंक्यसंयोगांतलोपात्सिद्धंइतिभाष्यग्रंथःप्रकृतव्याख्यानए
वानुकूलः॥यत्तुतत्रकैयटोवक्ष्यति॥वस्तुतस्तसंयोगांतस्यलोपाद्धलङ्यादिलोपादिति॥तत्तुमूलस्वरसविरुद्धं॥अत्रव्याचक्षतइत्युपक्रमा
दपरितोषग्रस्तंच॥अतएवहलंत्यसूत्रेअन्योन्याश्रयोद्धारार्थंअंत्यलकारस्येत्यंज्ञायांणलौलित्वंस्वरार्थंक्रियमाणंज्ञापकमितिप्रक्रम्यननु
लकारःश्रवणार्थएवेत्याशंक्यअपृक्तहलितिहल्यग्रहणंणलव्यावृत्तयेक्रियमाणंणलोपृक्ततांज्ञापयतीतिवक्ष्यति॥तस्यत्ययमाशयः॥अत्र
तेत्यादौडादेशोहल्यग्रहणस्यव्यावर्त्यनसंभवति॥सुतिसीतिप्रत्ययैःप्रकृतेराक्षेपेणहलंतायाःप्रकृतेःपरेषांस्वादीनांलोपः॥नचडादेशं
प्रतितासंताप्रकृतिरिति॥एवंचेहापिहससूइत्यस्यप्रकृतित्वाभावात्कथंहलङ्यादिलोपः॥आस्तिसिचोःपृक्तइतिद्विसकारकोनिर्देशइति

राम.
११४

प्रकृतग्रंथोपि उक्तव्याख्यायामनुकूल एव ॥ नन्वस्तूक्तरीत्या संयोगांतलोपः तथापि तस्यासिद्धत्वाद्रोरुत्वं दुर्लभमिति चेन्न ॥ संयोगांतलोपोरो
 रुत्वे इति वार्तिकेनासिद्धत्वं निषेधात् ॥ हरिवोमेदिनंत्वादित्यादिवत् ॥ सिचो पृक्त इति प्रकृतनिर्देश एव च वार्तिकोक्तार्थे ज्ञापका बोध्यः अथवा अ
 स्तु र्वात्तिकारोक्त एव संयोगांतस्य लोप इति सूत्रस्यार्थः ॥ अंतग्रहणप्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संयोगावतौ यस्येति हित्वा वगतयेस्तु ॥ संयोगसं
 ज्ञासूत्रे भाष्यकैयटपोस्तथैवाभिधानात् ॥ प्रकृते तु मास्तु संयोगांतलोपः ॥ किंतु हूयोः सकारयोः रुत्वे कृते अतोरोरित्यनैन एक एव उकारो भविष्य
 तिविधेयविशेषणस्य एकत्वस्य पश्चेकत्ववद्विवक्षितत्वात् ॥ रोरिति जातिपरनिर्देशो नातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च संभवात् ॥ जातिपस्त्वे प्रकृतिनि
 र्देश एव प्रमाणमस्तु ॥ न च परत्वाद्दृशि चेति प्रथमस्यैव रोरुः स्यात् इति वाच्यं ॥ रुत्वस्यासिद्धत्वाद्दृशपरत्वाभावात् ॥ न चाश्रयात्सिद्धत्वमि
 ति वाच्यम् ॥ स्थान्यंशेत्यात्वेऽपि निमित्तीभूतहंशेतदसंभवात् ॥ एष एव च द्विसकारकनिर्देशवदौ भाष्यकारस्याशयः ॥ न तु संयोगांतलोप
 इति ॥ अत एव नुदविदेति सूत्रेषुषः क इत्यादि बहुयोगविच्छिन्नस्य नकारस्य कथमनुवृत्तिरित्याशंक्या न्यतरस्या न्नध्याख्येति संहितापाठे न न
 क्त्वांतरप्रप्लेष इत्युक्तं भाष्ये हलोऽग्रमामितिलोप इति हितस्याशयः ॥ पूर्वोक्तरीत्या तु संयोगांतलोपे नैव सिद्धौ संहितापाठपर्यंतं नोपपन्नस्युत् ॥
 संहितायां मपि हि हलोऽग्रमामितिलोपस्य बहिरंगत्वत्रिपादीस्थत्वाभ्यामसिद्धत्वात्संयोगांतलोपे नैव भाव्यं ॥ संयोगांतलोपे युगः प्रतिषेधो नैवा
 यलोलोपाद्बहिरंगलक्षणत्वाद्देति वार्तिकोक्तपक्षत्रये प्रथमचरमयोस्तस्य दुर्वीरत्वात् ॥ तस्मात्सप्तदशे प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानुरोधे
 न इह समाधानद्वयं व्यवस्थितं इति भाष्यार्थः ॥ पूर्वोक्तरीत्या सिच इति समाहारमाश्रित्य तदुपरि सूदति छेद इति पक्षे तु अस्ति ग्रहणप्रत्याख्य
 ख्यानपरतत्वापीदं भाष्यं योजयितुं शक्यमिति दिक् ॥ एतेन संयोगांतस्य लोप इति सूत्रे अंतग्रहणे शक्यमकर्तुं इति पदमंजरीप्रत्युक्ता ॥ प

श. कौ.
११५

सहयेपिप्रयोजनस्योक्तत्वात् ॥ विद्यमानं यत्सिचसू इति पक्षे वा योज्या ॥ यत्सिचः परत्वादीदिप्राप्तेऽहिभुवोरीट्प्रतिषेधइतिवार्तिकबलात्
तन्निषेधइतिकैश्चिदुक्तं ॥ तन् ॥ तस्यदोषइत्युपक्रमात्स्थानिवद्भावप्रतिषेधपरेणोक्तवार्तिकेनास्तेः परत्वमुपजीव्यप्रवृत्तस्यटोनिवृत्तावपि
सिचप्रयुक्तस्यानिवार्यत्वात् ॥ अस्थादगादित्यादौ उक्तदोषतादवस्थ्याच्च ॥ तस्मात्प्रागुक्तेष्वेवान्यतमः पंथाः शरणमित्यलंबुहना ॥ वध्यादे
रेवद्विषयप्रतिषेधइद्विधिश्चेतिवार्तिकान्तरं ॥ अस्यार्थः ॥ हंतेर्णुलिङ्गतेबहुलंतण्यन्ववधकगात्रविचक्षणजिराद्यर्थमितिबोर्तिकेनसंज्ञाकृतं
सोर्बधादेशः सचहलंतइतिमत्त्वादेद्विरापाद्यते ॥ हनस्तोविण्णलोरितितकारश्च ॥ तयोःकर्तव्ययोःस्थानिवद्भावःप्रतिषेध्यः ॥ तथाअवधिषी
ष्टेत्यादौस्थानिवद्भावेनांगतयाएकाचइतीणिनषेधःप्राप्तः ॥ तस्मिन्नपिकर्तव्येस्थानिवद्भावेनांगतानेतिवाच्यम् ॥ तदेतदिद्विधिश्चेत्यनेनार्थादु-
क्तं ॥ एतदपिभाष्येप्रत्याख्यातं ॥ तथाहि ॥ वधादेशस्तावददंतः ॥ अन्यथाऽवधीदित्यत्रातोहलादेरितिद्विप्रसंगात् ॥ एतच्चोत्तरसूत्रेभाष्येस्प-
ष्टं ॥ वधकइतितुनायणवुत् ॥ किंतुहनोवधश्चेत्यौणादिकसूत्रेणकुत्रप्रत्ययः ॥ तथाचेहद्विषययोःप्रसंगएवनास्ति ॥ आवधिषीष्टेत्यादौद्वि-
षिनषेधोपिनभवति ॥ वध्यादेशेआद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात् ॥ नचैवंसतिशिष्टेनतेनयदावधिषीष्टेत्यादौप्रत्ययस्वरोबाध्येतेतिवाच्यं ॥ आ-
र्द्धधातुकीयानामादेशानांप्रत्ययविवक्षामात्रेणप्रवृत्त्याप्रत्ययस्वरस्यैवसतिशिष्टत्वादिति ॥ स्यादेतत् ॥ इद्विधिश्चेत्यंशेपूर्वपक्षएवशिथिलः
॥ तथाहि ॥ उपदेशोऽनुदात्तादिपिनषिध्यते ॥ नचवधिस्तथा ॥ स्थानिवद्भावेनायंतयेतिचेन्न ॥ अल्विधौस्थानिवद्भावविरहात् ॥ सत्यं ॥ वेहस्था-
निवद्भावब्रूमः ॥ किंतुहंत्युपदेशएववधेरुपदेशः ॥ कृत्रुपदेशइवकर्ताकर्तुमित्यादौकरित्यादीनां ॥ स्थानिवद्भावस्तुअंगसंज्ञार्थमृग्यतइ-
त्युक्तमेव ॥ नचैवमपिपरिहारग्रंथोऽसंगतएव ॥ यदिहिप्रागेवप्रत्ययोत्यत्तेर्वधादेशाभ्युपगमस्तर्हिबधभावात्सीयुटिचिण्वङ्गाविविप्रति

राम
११५

वेधेनेति स्यसिचू सूत्रीयं वार्तिकं विरुध्यते ॥ अंतरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधायोगात् ॥ तथाच कर्मणि सियुटिवधिषीष्टेत्येकमेवरूपं स्यात् ॥ इष्य
 ते तु प्राणिषीष्टेति द्वितीयमपि ॥ अत्रोच्यते ॥ वार्तिकमते आर्द्धधातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिङिलुङीत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमेन
 विप्रतिषेधः संभवत्येव ॥ अतएव हाद्युदात्तनिपातनासंभवादि द्विधिश्चेत्युपसंख्यातं ॥ भाष्यकाराणां त्वयमाशयः ॥ आर्द्धधातुक इति बहुलिङि
 इत्यादिरपि विषयसप्तमी एव ॥ तथाचाद्युदात्तनिपातने नैवोपपत्तौ इति द्विधिश्चेति न कर्तव्यमेव ॥ घानिषीष्टेति कथं सिद्धेति परमवशिष्यते ॥
 तत्रेदमुत्तरं ॥ प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भाव इति ॥ एतच्च स्यसिचू सूत्रे कैयटे न स्पष्टमुक्तं ॥ तस्माद्वार्तिकमते विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावः ॥ भा
 ष्यमते तु प्रतिपदोक्तत्वादिति विवेकः ॥ एतेनैकाच उपदेश इति सूत्रेऽप्यार्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति इत्यादि भाष्यग्रंथा व्याख्याताः ॥ यत्तु त
 त्रकैयटेनोक्तं विप्रतिषेधे उपपत्तिश्चिंत्येति ॥ तत्तु प्रागुक्तोपपत्तिरेव स्मर्तव्येत्येवं परं ॥ स्यादेतत् ॥ प्रतिपदविधित्वमिह किं विवक्षितं ॥ अनवका
 शत्वं वा साष्ठादुपादानमात्रं वा ॥ नाद्यः ॥ स्यसिचू सूत्रे हनूय हणस्य प्रघा निष्पत इत्यादौ लब्धावकाशत्वात् ॥ तंत्रत्यस्य सीयुट् प्रहणस्य तुकार
 सिषीष्टेत्यादौ कृतार्थत्वात् ॥ नचाजंतादीनां चतुर्णां स्यादि चतुष्कसंबंधे अस्वरितत्वाच्च यथा संख्याभावे हंतैः सीयुटीति योऽंशस्तस्यानर्थक्यमेव ॥
 अंतरंगत्वादिवधभावे कृते तस्य स्थानिवत्त्वेन हन्ति प्रहणात्सीयुटिचिण्वदिटि कृतेण्यल्लोपाविपडिः ति पूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपेऽसति बधिषीष्टेत्येव
 रूपं स्यादिति वाच्यं ॥ अंतरंगेण वधिनापहारे न्याये सति असंभवादेव हंतैः सीयुटासमसंबंधायोगात् ॥ संभवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणं मर्थ
 वत् इति न्यायात् ॥ अतएव भस्त्रादिसूत्रे आतस्थाने इत्येतत्त्वशब्दस्यैव विशेषणं न तु भस्त्रादीनामिति वक्ष्यते ॥ तथानित्यं क्रीडाजीविकयो
 रित्यत्र क्रीडायां तूचोः संभवादकै नैव तदन्वय इति वक्ष्यते ॥ नान्यः ॥ वधादेशेपि हनोवधलिङीति साक्षादुपादानस्याविशिष्टत्वात् ॥ अंतरं

गत्वस्याधिकत्वाच्चेति चेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ चिण्वदिट्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन व्याख्यान्मूहंतेरपि परस्य सीयुटश्चिण्वद्भावो विधीयते ॥ तस्य चानर्थकत्वमेव प्रतिपदविधित्वं ॥ अनुक्तसमुच्चयार्थत्वं चास्य भाष्यकार एव वक्ष्यति ॥ चंभगवान्कृतवांस्तुतदर्थमिति ॥ अतएव हि आभास्तूत्रप्रत्याख्यातप्रसङ्गे ते पीटिणिलोपः सिद्ध्यति ॥ सूत्रांभेपरं इट्चासिद्धस्तेनैलुप्यते णिरिति वक्ष्यमाणं बोध्यम् ॥ यद्वालिङ्गीति सामान्यं सीयुटीति विशेषः ॥ हंतेरिति तु भयत्राविशिष्टं ॥ तथा चापवादत्वमेव चिण्वदिट् इति नास्त्यसंभवः ॥ येन हंतिः सिंयुतानां न्विपातू ॥ तथा चैकैयटोक्तं प्रतिपदविधित्वमपि सम्यगेव ॥ युक्ते चैतत् ॥ यदित्यसंभवः तर्हि चेनापि असंभविनो विधानायोगेन प्रागुक्तपक्षस्य दुर्बलत्वात् ॥ अथ वा वक्ष्यमाणनिष्कर्षरीत्यां तरंगं बलीय इत्यस्यासिद्धं बहिरंगमित्यनेन प्रत्याख्यानात् तस्य च कृतितुग्रहणेनानित्यत्वाद्धस्यानुरोधेन हत्यागाद्युक्तो विप्रतिषेधः ॥ अथ वालिङ्गीति परमसम्येवास्तु ॥ परत्वाच्चिण्वदिट् ॥ आद्युदात्तनिपातनंतुमास्तु ॥ नचैवं वधिषीष्टे त्यत्रेण निषेधापत्तिः कर्त्तव्यादाविवेति वाच्यं ॥ वधेर्हि द्वावुपदेशौ ॥ हंत्युपदेशो वध्युपदेशश्चेति एकाच इति सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टं ॥ तथा च वध्युपदेशोऽनेकचत्वादिण निषेधो न भविष्यति ॥ एकेति विशेषणसामर्थ्याद्धि अनेकाच्चापदेशो व्यावर्त्यते ॥ नन्वच इत्युक्तेऽजंतस्यैव स्यात् ॥ मैवे ॥ पचादीनामनुदात्तत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ अतएकत्वविवक्षया अच इत्यस्य एकोच्चात्तद्वत् इत्यर्थे लब्धे एकग्रहणसामर्थ्यादुक्तार्थलाभः ॥ नच यत्रैकाज्ग्रहणमिति परिभाषा प्रवृत्तये एकग्रहणमिति युक्तं ॥ शब्दविशेषं अनादृत्य एकाच इत्यर्थमेवाश्रित्य परिभाषा प्रवृत्तेः सुवचत्वात् ॥ नचैव मिहेव विशेषणसामर्थ्येऽपि पाशपेत्यादि परिभाषाज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यं ॥ शीङः सार्वधातुके गुणः दीङो युङचीत्यादिसानुबंधनिर्देशानामेव तज्ज्ञापकत्वसंभवात् ॥ तदेवं सर्वथापि वधेः परस्येडस्त्येवेति स्थितं ॥ अतएवानिङ्कारिका सुव्याघ्रभूतिना अदंतपर्युदासः रु

तः ॥ अदंतमूदतमृतांचरुं वृत्रावित्यादिना ॥ यत्तु कौमुद्यां भावकर्मलकारव्युत्पादनावसरे घानिषीष्टेत्युदाहृत्य पक्षेव धादेश इत्युक्तं तत्तुक्त
रीत्या भाष्यमते वार्तिकमते वा उभयथापि निर्वाधमेव ॥ एवं स्थिते पक्षेव धादेश इति प्रतीकमुपादाय इदं तु सिद्धं न किंचिद्भाष्यादौ वधादेशानभ्यु
पगमादिति वदन् प्रसादकारः प्रत्युत स्वस्यैव कलंकमाविरकरोत् ॥ यदपितेन स्वकीयभ्रमबीजभूतं वार्तिकमुदाहृतं ह निणिडादेशप्रतिषेधश्च
तिनैतल्लिङि प्राप्तिरिति निषेधपरं किंतु स्यादिष्वपि चिष्वदित्यतिदेशेन प्राप्तस्य ॥ अतएवांगाधिकारात् आंगस्यैवातिदेशी न तु ह निणिडादेशा
नां ॥ अनागत्वादिति अंगाधिकारबलेनैव भाष्ये तद्वार्तिकं प्रत्याख्यातं ॥ यद्यप्येतस्मिन्नांतग्रंथेष्वविवादमेव तथाप्यधस्ये वाधलप्रस्येति न्या
येन प्रसादग्रंथं दृष्ट्वा बालामाभ्याम्येयुरित्येतदर्थमस्माभिः स्फुटीकृतं ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ आकारांतानुक्षुकप्रतिषेधः ॥ लोडादेशे शाभा
वजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः ॥ त्रयादेशोऽत्र प्रतिषेधः ॥ आम्विधौ च ॥ स्वरे च वस्वादेशे ॥ एतान्यपि पंच वार्तिकानि प्रत्याख्यातानि ॥ त
था हि ॥ विलपयति भाषयति इत्यत्र अनुक्षुकौ न भविष्यतः ॥ लीर्द्भीर्द् इति र्दकारप्रश्लेषात् ॥ ह्रस्वप्रश्लेषात् ॥ तथा ॥ शिष्टात् ह्रतात् भितीत्
कुरुतात् स्तात् ॥ इत्यत्र परत्वात्तात्तडि कृते ॥ शाहौ हं तेर्जः ॥ हुद्गल्भ्यो हेर्द्धिः ॥ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वीत् ॥ ध्वसोरेद्धाधित्येते विधयो
द्यपि प्राप्नुवंति तातडः स्थानिवद्भावेन हि ग्रहणेन ग्रहणात् ॥ तथापि सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न्यायान्न भवन्ति ॥ एवं
पुष्णीतादित्यत्र हलश्चः शानजिति न भवति ॥ उभयोर्नित्ययोः परत्वात्तातड्प्रवृत्तेः ॥ तथापि सृणामित्यत्र परत्वानिस्तभावेन बाधितस्य
स्त्वय इति त्रयादेशोपि बाधित एव ॥ एवं च तत्त्वस्तिष्ठतीत्यत्र परेण च तत्त्वभावेन च तुरनुहोरित्याम्बाध्यते ॥ तथा ॥ अशासं न्त्वा विदुषी ससि
न्वहन्वित्यत्र विदेशतुर्वसुरिति कस्मादेशस्य शत्रुग्रहणेन ग्रहणाच्छत्रुनुमोन यजादी इति सूत्रेणांतीदात्ताच्छत्रं तात्परत्वं उपजीव्य प्राप्तं

नद्याउदात्तत्वं यस्यैवंविदुषोऽग्निहोत्रं जुहति इत्यत्र विदुष इत्यत्र षष्ठ्या उदात्तत्वं च न भवति ॥ अनुमद्वृत्तिनिषेधात् ॥ तथा हि ॥ अविद्यमान उम्बः
 स्येति बहुव्रीहिः ॥ उमिति च सनाशं सेत्युकारात् स भृति आनुमोमकारात् स्यात्कारः ॥ तनादिकृञ्भ्य इत्युकारात् स भृतिवा ॥ तत्र च वसुः संश्रसारणं च
 तर्भूतं ॥ नन्वेवं हि तीयपक्षे लुनता ॥ अह्मरवं प्रथमा जानती गात् इत्यादावपि निषेधापत्तिः ॥ तनादिकृञ्भ्य इत्युपक्रमेऽप्यप्रत्ययस्य पितृन्तर्भावा
 दिति चेत् ॥ न ॥ शतरि परेऽप्यप्रवृत्तावपि शतुरनुमकत्वा न पायात् ॥ नुमागमग्रहणपक्षेऽपि हि शतुरेव तद्वाहित्यं विशेषणं न तु शत्रोऽस्य ॥ सुचता मुचते
 इत्यादावपि निषेधापत्तेः ॥ इदं तु वार्तिकं सिद्धांतं पि स्थितं ॥ गोः पूर्वेणित्वात् स्वरेषु प्रतिषेध इति ॥ चित्रं ग्वग्रमित्यत्र हि सर्वत्र विभाषा गोरिति पूर्वकत्वं
 प्राप्तं ॥ नांतः पादमिति पाठस्य इको गुणवृद्धी इति सूत्रे षाष्ठभाष्ये च स्थितत्वेन तद्वीत्या सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वविधायकत्वाच्चित्वात् ॥ कैयटस्तु
 कलसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकुर्यत इति दर्शनात् प्रकृत्यांतः पादमिति पाठमनुसृत्य वार्तिकस्थ पूर्वपदं तस्यासि पूर्वकप्रकृतिभावोप
 लक्षणमिति सूचितवान् ॥ न च सर्वत्र विभाषेत्यत्र एङ् इत्यनुवर्त्यात्त्वित्वात् निषेधः सुबचः ॥ हेचित्रगो अग्रमित्यत्र एवमप्यतिप्रसंगात् ॥ न
 त्वत्रस्थान्यल आश्रयणं ॥ स्वत एव एङ् नत्वात् ॥ चित्रगुरित्यत्र गोतो णिदिति णित्वं प्राप्तं ॥ चित्रगुं चित्रगू नित्यत्र तु आगोतो मृशसोरिति षाष्ठवा
 र्तिकरीत्या अर्त्त्वप्राप्तं ॥ अत्र णित्वात्त्वग्रहणं तु शक्यमकर्तुं ॥ गोत इति तपरकरणसामर्थ्यादेव णित्वात्वा प्रवृत्तेः ॥ औतूम् इति पाठस्यैव स्थाप
 यिष्यमाणत्वाच्च ॥ अचिनवमित्यादावतिप्रसंगस्य शसा साहचर्येणापि वारण संभवात् ॥ स्वरः ॥ बहुगुमान् ॥ इह ह्रस्वमुद्भ्यां मतुवित्त्वादीनां
 ताया नगोश्च निनिषेधः प्राप्तः ॥ तस्माद्गोः पूर्वस्वरयोरिति पठनीयमिति स्थितं ॥ एवं च नगोश्च निनिति सूत्रे वृत्तौ यत्युक्ते बहुगुना बहुगुभ्यां इ
 त्यादावंतोऽङ्गादुत्तरपदादन्यतरस्यामिति प्राप्तः प्रतिषिध्यते इति ॥ तच्चिंत्यं ॥ भाष्यवार्तिकविरुद्धत्वात् ॥ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ परनिमि

तो अथ आदेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनयोदृष्टस्तस्यतस्माद्गानिमित्तभूताद्विधौकर्त्तव्ये ॥ वद्वश्च ॥ इहउरदित्यत्वस्यस्थानिव
 द्वावेननसंप्रसारणइतिनिषेधाद्वकारस्यनसंप्रसारणं ॥ नचपूर्वसूत्रेणगतार्थता ॥ अत्वधित्वात् ॥ नचपरनिमित्तत्वमसिद्धमितिवाच्यं ॥ अंगासि
 प्रत्यर्थनिमित्तकत्वात् ॥ नचप्रागभ्यासविकारेभ्योङाधिकारइतिवाच्यं ॥ आसप्तमाध्यायसमाप्तेरितिपक्षस्यसिद्धांतयिष्यमाणत्वात् ॥ पूर्वस्याद्वि
 धौयथा ॥ तन्वन्ति ॥ तन्वते ॥ इहयणादेशस्यस्थानिवद्वावान्नेट् ॥ तत्रहितनइत्यंतनिमित्तं ॥ तच्चउकारात्पूर्वमिति ॥ अचइतिकिं ॥ विश्वः ॥ प्रश्नः ॥
 द्यूत्वा ॥ स्यूत्वा ॥ अभिगत्य ॥ तथाहि ॥ विश्वः प्रश्नइत्यत्रछकारस्यशकारःपरनिमित्तकः तस्यस्थानिवद्वावाच्छेवेतितुकुप्राप्तः ॥ अचइतिवचना
 नभवति ॥ स्यादेतत् ॥ इहांतरंगत्वात्पूर्वमेवतुकाभावं ॥ नचवार्णादांगंबलीयइतिशकारः स्यादितिवाच्यं ॥ यत्रत्येकमेवनिमितीकृत्ययुग
 पदांगवार्णयोः प्राप्तिस्तत्रवार्णादांगंबलीयः ॥ यथाकरोतेर्लिटिणल्लिङ्गअइतिस्थितेगौरित्यत्रसावकाशमचोऽङ्गितीतिरुद्धिंवाधित्वांतरंगत्वा
 त्प्राप्त्यप्यंरुद्धिरेवबाधते ॥ प्रश्नइत्यत्रतुशस्यनङ्निमित्तं ॥ तुकस्तुछः ॥ भिन्नकालाचानयोःप्राप्तिः ॥ ननुयत्रैकस्मिन्विषयेयुगपच्चप्राप्तिस्तत्रै
 यंभीभाषेत्यत्रकिंप्रमाणमितिचेत् ॥ धर्मिग्राहकमेवेतिग्रहाणतथाहि ॥ अभ्यासस्यासवर्णेइतिस्मृत्यैअसवर्णग्रहणमस्याःपरिभाषायाःज्ञाप
 कं ॥ एतच्चषष्ठेप्रथमान्तिकांतेभाष्येस्थितं ॥ तद्विर्द्विषतुःऊषतुरित्यादिवारणायनोपयुज्यते ॥ अंतरंगेणसवर्णदीर्घेणतत्रेयडुवडोर्भाष्यत् ॥ तौ
 हिअंगसंज्ञामभ्याससंज्ञांचापेक्षमाणौबहिरंगौ ॥ नचैवमप्यपवादत्वान्नावेवस्यातांइतिवाच्यं ॥ येननाप्राप्तिन्यायेनतयोर्पणंप्रत्येवापवादत्वोत्त
 ॥ नन्विषेपेत्यादौप्रवृत्तस्यापिगुणस्यइयायेत्यत्रप्रवृत्तायावृद्धेश्चद्विर्वचनेर्चीतिरूपानिदेशेनापहारेद्वित्वेचरुत्तेसवर्णदीर्घस्यापिप्राप्त्यासोपियेन
 नाप्राप्तिन्यायेनइयडुवडुभ्यांबाध्येतेतिचेत् ॥ तर्हिहृतेष्यसवर्णग्रहणेनिर्विषयतापत्तिः ॥ असवर्णग्रहणसामर्थ्यात्पुनर्गुणरुद्धीसवर्णदीर्घत्वा

धित्वा स्यातामिति चेत् ॥ न ॥ इयतीत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ नन्वेवं सति असवर्णग्रहणं विनापि बेन न प्राप्तिन्याये न इयतीति यणो बाधने सिद्धे तन्नुक्तमिति चेत् ॥ तर्हि सामर्थ्यादियेषेत्यादौ गुणादिप्रवृत्तिरिति फलितोर्थः ॥ तथा च पुनरपि असवर्णग्रहणं व्यर्थमेव ॥ अर्नेत्येति सूत्रयित्वा य्वोरिति चानुवर्त्य अर्नेरि कारस्य लाघवादि यडि विधेये अभ्यासस्येत्युक्ति सामर्थ्ये नापि इयेषेत्यादेः सुसाधत्वात् ॥ नन्वेति रिति म्ति पा निर्देशो अरियतीति यडलुकी यड् न स्यादिति चेत् ॥ तर्ह्येत्येवोच्यतां ॥ इणो यणितिसाहचर्याच्च धातुग्रहणं भविष्यति ॥ अंगेन उर्विशेषणाद्वा ॥ तेन अर्त्तोरमिति क्रीं तैरत्यर्त्तभिरित्यादौ नातिप्रसंगः ॥ नन्वेवमपि इयेषेत्यत्रेव ईषतुरित्यत्रापि इयड् स्यादिति चेत् ॥ न ॥ अंतरंगेण दीर्घेण बाध इत्युक्तत्वात् ॥ नचैवमिदेषेत्यत्रापि तुल्यमिति वाच्यं ॥ तत्र गुणसंभावनायां विनाशोत्पत्तेरिति न दीर्घाप्रवर्तनात् ॥ वक्ष्यते हि समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे समर्थग्रहणमकृतव्यूहाः पाणिनीया इति परिभाषा ज्ञापयतीति ॥ अतएव सौत्थिति र्वैक्षमाणिरित्यत्र भाविन्या आदि वक्ष्या अंतरंगस्यापि सवर्णदीर्घस्य निमित्तविधातादप्रवृत्तिर्माभूदिति सावृत्तिर्वाचीक्षमाणिरित्य निष्कृष्टपंवारयितुं समर्थग्रहणं ॥ परिनिष्ठितत्वं च तत्र समर्थशब्दस्यार्थः ॥ कृतमपि निवर्तयंतीति वा ज्ञाप्यतां ॥ फलतु तुल्यमेव ॥ गौरवं परमधिकं इति दिक् ॥ ततश्च इयेषेत्यादौ गुणे कृते सवर्णदीर्घा प्राप्तेः सौ यणि प्राप्ते तस्यैवे यड् पवादः ॥ ईषतुरित्यादौ अंतरंगत्वात् सवर्णदीर्घेण बाध्यत इति असवर्णग्रहणं अनर्थकं सत् ज्ञापकमेवोक्तपरिभाषायाः ॥ अनुगुणेन कथं निमित्तविधातः अचः परस्मिन्निति स्थानि बत्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेस्तदवस्थत्वादिति चेन्न ॥ दीर्घस्य पूर्वपरविधित्वेन तस्मिन्कर्तव्ये स्थानि बत्वा भावान् ॥ पूर्वस्यैव विधौ सः ॥ ननु पूर्वपरयोरिति विधिग्रहणव्यावर्त्य निरूपणावसरे उपपादयिष्यमाणत्वात् ॥ सवर्णे यो विधिः सोऽपि सवर्णस्य विधि रिति तत्र कर्तव्ये उपपादयितुं निषेधाच्च ॥ एतेनासवर्णग्रहणे कृते स्थानि बद्धा वैनेयेषेत्यत्रे यड् न स्यात् ॥ नचासवर्णग्रहणसामर्थ्याच्छ्रुता सवर्णमा

श्रित्ति यदु. अन्ते तां प्रतीति चत्वरिदिति वाच्यं ॥ तथा प्रतिपरिभाषा ज्ञापना संभवात् ॥ इयतीत्येकप्रयोजनाय हि उच्येति वक्तव्येऽभ्यासस्येति बचन
 सामर्थ्येन तां विषयदु. वदोऽणलीव अनुसि दीर्घमपि अविशेषाद्वाधेयात्तमितितद्वावृत्त्येवासवर्णग्रहणस्य चरितार्थत्वादिति प्रत्युक्तं ॥ सवर्णे परे न
 भवतीति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणात् ॥ तत्र चोक्तरीत्या स्थानि- वद्भावे प्रतिषिद्धे इयेषेत्यादौ यण एव प्राप्या तदपवादत्वेन निर्णीतयोरियदुक्तञ्जोर
 तरंगेण दीर्घेण ईषतुरित्यादौ बाध संभवात् ॥ सा च ज्ञाप्यमाना समानाश्रये युगपत्प्राप्तौ चेत्येवं रूपविशेषविषयैवलक्ष्यानुरोधेनेति प्राचीना भावः ॥
 अतएव स्यो न इति सिवेरीणादिकेन प्रत्यये वलोपापवादे ऊठि च कृते सि ऊन इति स्थिते तं तरंगत्वाद्यण् नत्वांगोप्युपधागुणः ॥ व्याश्रयत्वात् ॥
 न चोठं बाधित्वा परत्वाद्गुणः शंस्यः ॥ लघुभूता मिग्लक्षणा मुपधामं गंचा पेक्षमाणस्य गुणस्य बहूपेक्षत्वेन बहिरंगत्वात् ॥ एतच्च येन विधिरि
 तिसूत्रे कैयटे स्पष्टं ॥ रुत्तिकारो व्येवं ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ उक्तरीत्या तु किकृते शो देशः ॥ तथा च विश्वप्रश्नयोस्तु कश्चिद्व्येनैवेति तन्निवृत्तौ य
 त्वांतरमास्थेयं ॥ अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणं तरं चेति चेत् ॥ सत्यं ॥ अस्त्येव यलोतरं ॥ च्छोरिति स तु क्कनिर्देशस्य षा ष भाष्यादौ स्थितत्वात् ॥ स्य
 देतत् ॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः कृते चानि वर्तयंतीति परिभाषाभ्यां विश्वप्रश्नयोः सिद्धौ किं स तु क्कनिर्देशेन ॥ न चोक्तपरिभाषयोरनित्यत्वज्ञाप
 नं न तत्फलं ॥ तेन चारवाधितेति सिद्धं ॥ अन्यथा यस्य हल इति भाविनं लोपमालोच्य प्रागेवात्वं न क्रियते ॥ कृतं चानि वर्त्ये न त्वकृत्पितृको भविष्य
 कानित्यादौ चाकच् नश्च्येतेति वाच्यं ॥ अदो जग्धिरिति सूत्रे त्यब्रह्मणस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रे उत्तरपदग्रहणस्य चक्रमेण ल्यबलुको
 रं तरंगबाधकता ज्ञापनार्थं न वा सिद्धांतग्रंथेषु प्रसिद्धस्यैवेत्तपरिभाषाहूपानित्यत्वज्ञापकत्वसंभवात् ॥ अथनिर्युक्तिः कः सिद्धांतप्रवादेन उच्ये
 यः ल्यबुत्तरपदयोरप्राप्तविध्यर्थत्वादकृतव्यूहपरिभाषावशात् अप्राप्तेः स्पष्टत्वादिति चेत् ॥ तर्हि माभूतां ल्यबुत्तरपदग्रहावपि ॥ अकृत

ब्रूहपरिभाषया अनित्यत्वे प्रवृत्तिप्रत्यापत्तिवचस एव ज्ञापकत्वसंभवात् ॥ मास्तु वातदपि ॥ केनः सोचिलोपदृष्ट्यादिनिर्देशनमेव ज्ञापकत्वं न त
 ॥ तथाहि ॥ क इम उ इति इदुतोः पदांतरप्रयुक्ते यणादेशो कृते आद्रुणस्य निमित्तविधाता दकृतव्यूहा इति न्यायेन गुणो न स्यात् ॥ नचासिद्धं बहि
 रंगं अंतरंगं बलीय इति परिभाषाभ्यां निरस्तारः ॥ रस इ इदमित्यादौ कृते पि दीर्घे निमित्ताविधातेन तत्र पचावेदं इत्यादौ च सावकाशयोर्द्वौ प्रप
 रिभाषयोर्येन नाप्राप्तिन्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषा बाध्यत्वात् ॥ अन्यथोपेयुषोजग्मुष इत्याद्यपि न सिध्येत् ॥ एवं विश्व इत्यत्र गुणं निषेद्धं क्रियमाणं न
 डोडित्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषां ज्ञापयेत् ॥ समर्थानामिति च मास्तु ॥ अत एव समर्थः पदविधिरिति सूत्रैः कर्तव्यं च क्रियते समर्थानां प्रथमादिति भा
 व्यसंगच्छते ॥ अस्यात्यत्यापत्तिरसमर्थत्वव्युत्तरपदग्रहाः ॥ सतु कृतं च पंचापि न कार्याणीत्यवस्थितं ॥ अत्रोच्यते ॥ वाणी दांगं बलीय इति परिभा
 षाया अनित्यत्वज्ञापयितुं सतु कग्रहः ॥ तथाहि ॥ समानाश्रये इति प्राचां ग्रंथाननुसृत्य प्रागुक्तं न तु सोदक्षमं ॥ व्याश्रयेष्वपि बहुधा तत्स्वीकारात् ॥ त
 थात्वे कैयटेनासिद्धवत्सूत्रेषु न इत्यत्र वाणी दांगं बलीयत्वात् पूर्वकादेशं बाधित्वाऽल्लोप उक्तः ॥ न च तत्रोभयोरकारांशो समानाश्रयत्वं अस्त्येवेति बा
 ध्यं ॥ विश्वस्यो न इत्यपि कृत्वा कारांशो साम्येन व्याश्रयत्वोपन्यासविरोधात् ॥ किंच ॥ अंगस्य आच्छी नद्योः ॥ शी डो रुद् ॥ अचः परस्मिन् ॥ येन विधिः
 ॥ उपेयिवाननाश्चान् ॥ अजजादीनां ॥ अजादेर्हितीयस्य ॥ अदस औसुलोपश्च ॥ सार्वधातुकमपि ॥ उपसर्गाद्वस्व ऊहतेः ॥ स्तुक्रमोरनात्मनेपद
 इत्यादि सूत्रेषु कैयटहरदत्तारिसकलग्रंथाः समानाश्रयतां क्वचिदादृत्य क्वचिदनादृत्य प्रवृत्ता इति स्पष्टमेव सिद्धांतपरिशीलनशालिनां ॥ षाष्ठं भाष्ये
 प्रथमान्दिकोते वाणी दांगमिति परिभाषायाः प्रयोजनान्यपि व्याश्रयसाधारणान्येव ॥ तस्माद्बहिरंगपरिभाषाः कृतव्यूहपरिभाषयोरिव वाणी दांगमि
 त्यस्यापि अनित्यत्वमेव शरणं ॥ तच्च सतु कग्रहेण ज्ञाप्यते ॥ न च परस्मिन् पूर्वविधावपि स्थानिवद्भावेन तु कं वारयितुं सः ॥ अन्यार्थतयाऽवश्य

कर्त्तव्येनाचर्यते न गतार्थत्वात् ॥ एवं चान्यार्थेऽपि प्रमाणं स तु कृग्रहणं अकृतव्यूहा इत्यस्याप्यनित्यतां कामं ज्ञापयतु ॥ प्रकृतसूत्रे विप्रदिति प्रत्युदा-
 हरणं तु यथाश्रुतीत्या ॥ एवं स्थितेन डोडित्वस्य गुणनिषेधे च रितार्थत्वात् अकृतव्यूह परिभाषायां ज्ञापकांतरमास्थेयं ॥ तच्च प्रत्ययवचनं उत्तरपद-
 हणं समर्थग्रहणं वा ॥ तेभ्यो लघुत्वात् अत्यन्तग्रहणमेवेति तु निष्कर्षः ॥ आचारकृत्वं तार्थे प्रत्ययग्रहणं तवममादि बाधनार्थं अप्राप्तावेत्यर्थे चोत्तरपद-
 हणमिति हि स्थित्या मपर्यंतानुवृत्तिरेव ज्ञापिकेति हरदत्तोत्प्रेक्षा तु अंतरंगस्यापवादबाध्यत्वादपुक्तेति सप्तमे वक्ष्यते ॥ एवं च पामाद्यंतर्गणसूत्रे विप्र-
 गित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेयित्यत्राकृतसंधिग्रहणमप्यनावश्यकं ॥ वीक्षमाणादिभ्यः कृतसंधिभ्य एव तद्धिता इति स्पष्टीकरणार्थं वास्तु ॥ एवं वि-
 याः पुंवदिति सूत्रेन तेषां परिभाषा सर्वत्राश्रीयते इति कैयटः समीचीन एव ॥ आभातसूत्रस्थकैयटस्तु निमित्तापाय परिभाषामाध्यासं मतेत्येवं रूप-
 आपाततः ॥ लोः श्रूत्सूत्रेन हीदं वचनं नापिन्याय इत्येवं रूपो हरदत्तग्रंथोप्यापातत एव ॥ समर्थानामिति सूत्रे परिभाषापरिष्कारस्य स्वयमेव कृतत्वात् ॥
 अथ वा उत्तमपरिभाषयोर्मध्ये कृतव्यूहपरिभाषे वलाघवादादन्तर्व्याप्तकृतमपीति ॥ गौरवादित्येवं पुरतया कथंचित् ग्रंथो नेयः ॥ फलं तु निर्विवादं
 ॥ ज्ञापकांतराणामपि सुलभत्वात् ॥ तद्यथा ॥ चाविति सूत्रं दीर्घे विदधदिह ज्ञापकं ॥ अंतरंगे हि यणिकृते प्रतीच इत्यादौ कथं दीर्घस्य विषयलाभः ॥ लौ-
 किकन्याधोषीह सुवचः ॥ लोके हि निमित्तमुभयविधमपि दृष्टं ॥ कार्यस्य स्थितौ नियामकं तदनियामकं च ॥ आद्यं यथान्यायनयेपेक्षा बुद्धिः ॥ अ-
 शेन द्वित्वनाशाभ्युपगमात् ॥ तथा वेदांतनये प्रारब्धस्य विज्ञेयस्थितिनिियामकत्वं उपाधेः स्फटिकलौहित्यादिस्थितिनिियामकत्वं च प्रसिद्धमेव ॥
 द्वितीयं तु देहादि ॥ तन्नाशोपि घटनाशादर्शनात् ॥ एवं स्थितेन तस्यानुरोधेनैहापि द्वैविध्यं कथं न भवेत् ॥ तथा च यत्स्थलस्य तरेण निमित्तं विज्ञेयते
 नास्मादनित्य इत्यस्य कचिदाश्रयणं कचिन्नेत्येवं रूपे सिद्धांते लौकिकद्विविधव्यवहामुपपद्यते नोदाहृतः कैयटादिभिः ॥ बालिसुगीवचोर्ध्वमा-

नयोर्भगवता बालिनिहतेपिनसुग्रीवस्य बालितः प्रबल्यं व्यवहरन्ति॥ भगवत्सहायैः पांडुवैजयेरुब्धेपि पांडवानां बाल्यं व्यवहरन्ति चेतीति दिक् स्यादेत-
त्॥ यदि ह्यो पितिसतुक् निर्देशस्तर्हि गालोपेतस्यैवानुवृत्तिः स्यात्॥ तथा च हूः हुरौ हुरइत्यत्र लोपो न स्यात्॥ वितुक्त्वात्॥ न चानुवृत्तिसामर्थ्यात्तु कं विने-
वतत्र गृह्यतां॥ राधो हिंसायां इत्यत्रातइत्यनुवृत्तेऽपि अवर्णइवेति वाच्यम्॥ वकारमात्रान्वयस्यापि सुबचत्वात्॥ यत्तु सतुक् वितुक् कौहा वशी हनिर्दिश्ये-
ते इति॥ तत्र समाहारद्वंद्वे एकवचनापत्तेः इतरेतरयोगे बहुवचनापत्तेः॥ छकारयोः समासं कृत्वा वकारेणेतरेतरयोगद्वंद्वं कर्ष्याम इति चेत्॥ त्रिंशमाहा-
रेण च प्रसंगात्॥ यथा संख्या संभवापत्तेः॥ अत्रोच्यते॥ छकारवकारयोः समाहारद्वंद्वे कृते छकारांतरस्य द्वंद्वं हंतांतरमस्तु॥ आदेशेऽपि शद्वयप्रश्लेषः॥ तथा
चांतरतम्याद्यथा संख्यन्यायाच्चेष्टं सिद्धं॥ अस्तु वा सतुक् स्यैव निर्देशः॥ गालोपेतु सामर्थ्यात्केवलस्यान्वयः॥ न ध्यायेति न त्वनिषेधात्सिङ्गाच्च॥ मूर्त्त-
इत्यत्र हि छले पंविना न त्वप्रतिरेव न संभवति॥ एवं मूर्त्तौ घनः इव मूर्त्तिस्पर्शयोः शय इत्यादि निर्देशा अपि संगच्छन्ते इति दिक्॥ अस्मिन्पक्षे अचइत्य-
स्य प्रत्युदाहरणं तु द्यूत्वा स्पृत्तेति॥ अत्र हि ऊठः स्थानिक्त्वाद्यण न स्यात्॥ ननु स्वाश्रयमचत्वं भविष्यति॥ अतिदेशानां स्वाश्रयकार्यानिवर्तकत्वा-
दिति चेत्॥ न॥ विधिग्रहेण प्रयोजनकथनावसरे इह सूत्रे स्वाश्रयनिवृत्तेः सिद्धांतपिष्यमाणत्वात्॥ नन्वेवमपियोत्रयण्विधावाश्रीयते अचनासा-
वादेशः॥ यश्चादेशः ऊटितिसमुदायः नासौ यण्विधौ निमित्तमिति चेत्॥ न॥ अनुबंधानामनेकांततया एकान्तत्वेऽप्युद्धरितमध्वंसितया उकार-
स्यैवादेशत्वात्॥ वनि निर्देशादभावोऽपि अतिदिश्यते इति वक्ष्यमाणत्वाच्च॥ एवमभिगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणं॥ अत्रत्यनुनासिकश्लेषः परनिमित्त-
कः तस्य स्थानिवद्भावाद्भ्रस्वस्यपि तिक्तीति तुङ् न प्राप्नोति॥ अथ परस्मिन्निति किमर्थं॥ युवजानिः॥ अत्र जायायानिङः स्थानिवद्भावाद्यलोपो न प्रा-
प्नोति स्वाश्रयनिवृत्तिरभावादिदेशश्च वक्ष्यत इति त्युक्तमेव॥ किंच॥ व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपादपादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः इत्यपरनिमित्तको

लोपः ततो गगर्गदित्वाद्यञ् ॥ वैयाघ्रपद्यः ॥ लोपस्य स्थानि वद्वावात्पादः पदिति पद्मावो न स्यात् ॥ वचनसामर्थ्याद्भविष्यति इति चेत् पादे
नेत्यादौ अतिप्रसंगः ॥ किंच ॥ पादशतस्येति लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्वावाप्रवृत्तौ सत्त्वादिपदिकेत्यादौ पद्माववचनचरितार्थ
मिति कृतस्य सामर्थ्यं ॥ परस्मिन्नितिरुक्ते तु वैयाघ्रपद्य इत्यादौ पद्मावस्य चरितार्थतया पादेनेत्यादौ एकादेशस्य स्थानिवद्वावात्पद्मावो न
निश्चितं ॥ नन्वेकादेशो नात्रः किंच चोः तत्कथं स्थानिवत्वमिति चेत् न ॥ वर्णनिर्देशो जातिग्रहणात् ॥ अतएव श्रापसौ ॥ गौमतौ ॥ चातुरौ ॥
आनडुहौ इत्यादिसिध्यति ॥ श्रेयसोपत्यमित्यण् ॥ देविकाशिंशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामित्याकारादेशः ॥ ततश्चतुर्भ्योऽप्यणंतेभ्य
औप्रत्यये एकादेशस्यादिवत्वात् प्राप्तौ नुमागमौ न भवतः ॥ तथा उदवाहे ॥ उदकं वेहतीति कर्मण्यण् ॥ संज्ञायामुदभावः ॥ ततोऽङ्गै एकादेश
स्यादिवत्वाद्भवेति प्राप्तौ षाहङ्गण न भवति ॥ ॥ पूर्वविधाविति किं ॥ नैधेयः ॥ निपूर्वाङ्गाञ् उपसर्गे घोः किं ॥ आतो लोपः ॥ ह्यचः ॥ इत्थानि
अः ॥ इति ठक् ॥ आकारलोपस्य स्थानिवत्वे तु सति च्छत्वव्यपदेशेन च्छत्वं विरुद्धत्वाद्वाच्येत ॥ नहि त्रिपुत्रो हि पुत्रव्यपदेशं लभते ॥ नन्वे
वमपि विधिग्रहणं मास्ते ॥ पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्यकर्तव्ये इत्यर्थस्यासौ संज्ञक्यत्वादिति चेत् ॥ न ॥ पूर्वस्य विधिः ॥ पूर्वस्माद्दिधिरिति समास
द्वयलाभार्थं विधिग्रहणात् ॥ पंचमीसमासे उदाहरणं तु तत्त्वतीत्युक्तमेव ॥ स्यादेतत् ॥ यदि पंचमीसमासो पीष्टस्तर्हि विगण्येत्यादिभिरु
ध्यति ॥ ल्यपिलघुपूर्वादित्ययदेशो कर्तव्ये अलोपस्य स्थानिवद्वावात् ॥ नचारेभसामर्थ्यं ॥ अनुगमयेत्यादौ मित्सु चरितार्थत्वात् ॥
अत्रोच्यते ॥ पूर्वस्माद्दिधौ स्त्वनिवत्वमनित्यं ॥ निष्ठायां सेतीति ज्ञापकात् ॥ तथाहि ॥ तत्र सेतीति पदेन तावदनिर्द्वयत्वं व्यक्त्यर्थं ॥ णिजे तु तद
संभवात् ॥ नच संज्ञापितः पशुरित्यत्रयस्य विभाषेति इणिवेधः संभवत्येव ॥ सनीबतेति विकल्पिते दृक्त्वादिति चेत् ॥ न ॥ यस्य विभाषेत्यत्रै

श.कौ.
१२९

कान्वदत्यनुवृत्तेः॥ अन्यथादरिद्रितइती णनस्यात्तस्मात्कालावधारणार्थंसेद्ग्रहणं॥ इतिरुतेणिलोपोनतुतः प्रागिति॥ अन्यथाकारिचमित्या
दौणिलोपेरुतेएकाचउपदेशइती णनषेधः स्यादितिसेटीतिवदतोभावः॥ पूर्वस्माद्विधौस्थानिवत्त्वेतुनप्राप्तएवनिषेधः॥ णिचाव्यवधानात्॥ त
स्मात्सेद्ग्रहणमनित्यमाज्ञापयतीतिस्थितम्॥ तथाचाष्टमेअन्तइतिसूत्रेहरदत्तः॥ अनित्यः पूर्वस्माद्विधौस्थानिवद्भावः॥ निष्ठायांसेटीतिसेद्
ग्रहणात्॥ एतच्चस्थानिवद्भावप्रकरणएवव्याख्यातमिति॥ यद्यपीहप्रकरणेस्वयंनव्याख्यातंतथापिन्यासकारादिभिर्व्याख्यातमितिर्नितं
यस्यार्थः लेखकप्रमादाद्द्वंशंशोवाकल्प्यः॥ एतेनओःपुयणितिसूत्रेयदत्रवत्तव्यंतद्विर्वचनेचीत्यत्रैवोक्तमितिअपिहरदत्तग्रंथोव्याख्यातः
॥ तथाचवस्वेकाचसूत्रेकैय्यरः॥ पूर्वस्मादपिविधावित्येतदनित्यमिति॥ माधवाचार्यस्ते॥ परिव्रढध्यगतइत्यत्रासिद्धतामुद्भाव्यव्याख्य
यत्वात्तांपरित्यक्त्यपूर्वस्मात्प्रीतिस्थानिवत्त्वमाशंक्यप्रवेभिदध्यप्रस्तनय्येत्यादिभाष्योदाहरणबलेनसमादधुः॥ यद्वा॥ ल्यपिलघुपूर्वादि
त्यनेनसामर्थ्यादन्यपदार्थस्यवर्णस्यापेक्षायांवर्णग्रहणेजातियहणाद्यवधानेपिनदोषइति॥ केचित्तुपंचमीसमासइहमास्तु॥ प्रयोजना
भावात्॥ तथाहि॥ बेभिदिता॥ माथितिकः॥ अपीपचन्इतिप्रयोजनत्रयंभाष्येउक्तं॥ तत्रबेभिदितेतितावत्अन्यथासिद्धं॥ एकाचउपदेश
इत्यत्रविहितविशेषणाश्रयणात्॥ माथितिकेपिमथितंपण्यमस्येतिविग्रहेतदस्यपण्यमितिठकितस्येकादेशेपस्येतिचेत्यल्लोपेरुतेइ
सुसुक्तांतादितिकादेशोनअविष्यति॥ अनल्लिधावितिनिषेधेनस्थानिवद्भावसंभवात्॥ ठस्येकइत्यत्रस्थान्यादेशयोरकारस्यउच्चारणा
र्थतयावर्णमात्रस्थानित्वात्॥ अस्तुवास्थान्यादेशयोरकारस्यविवक्षा॥ नचैवमनल्लिधित्वात्कादेशप्रसंगः॥ सन्निपातपरिभाषयासमाधा
नात्॥ नचापीपचनित्युदाहरणं॥ इहहिअन्तेरकारस्यचडकारस्यचातो गुणइतिपररूपत्वेतस्यपरंप्रत्यादिवद्भावात् श्लिग्रहणेनग्रहणे

राम.
१२९

सतिमिजभ्यस्तेतिजुसप्राप्तः णिलोपस्यैकादेशस्यवास्थानिवद्भावान्नभवतीतिवाच्यं ॥ वेत्तेहिलङ्गोवानंतरोद्भिः संभवतीति तत्साहच-
र्यादभ्यस्तादपिलङ्गः एवद्वैर्जुसविधानात् ॥ नचसिचासाहचर्यालुङ्गोऽपिग्रहणमस्त्वितिवाच्यं ॥ विप्रतिषेधेपरमितिपरसाहचर्यस्यबलीय-
स्त्वादिति ॥ अतएवभवतेर्घङ् लुङ्तालुङिः अवोभूवन्नितिमाधवः ॥ पंचमीसमासप्रयोजनतयाअपीपचन्नित्युदाहरतोभगवतस्तुनेहसा-
हचर्येनियामकतयासंमतं ॥ कृत्वोर्थग्रहणाद्विज्ञापकात्साहचर्येनसर्वत्राश्रीयतेइत्युक्तं दीधीवेवीरामितिसूत्रे ॥ तस्माच्चङ् लुकिभुवो-
लुङिः जुसेवोचितः ॥ आतद्विनिनियमस्यसिचः परत्वमाश्रित्ययोजुसप्राप्तः तन्मात्रपरतायामाधवेनैवोक्तत्वात् अभ्यस्ताश्रयस्येजुसोदुर्वा-
रत्वात् ॥ यदितुलाप्रवादत्तद्विनिनियमः सामान्यापेक्षस्तदाजुसभावेः दभ्यस्तादित्यत् ॥ तथाचावोभूवुरवोभूवदितिपक्षभेदेनरूपंलभ्यते।
नित्यत्वेनबुकोगुणबाधकत्वात् ॥ माधवोदात्ततमवोभूवन्नितितुचिंत्यमेव ॥ अंत्यादेशस्यदुर्लभत्वात् ॥ अपीपचन्नित्येतत्सिद्धयेचपंच-
मीसमासआश्रयणीयः ॥ विगण्येत्यादौअतिप्रसंगस्यतुपूर्वोक्ताएवोद्धाराः स्मर्तव्याः इतियुक्तं ॥ ननुपंचमीसमासोमास्तद्वतिव-
दनोमतेतत्त्वेतीत्यत्रेदस्यादितिकुतो नोद्भावितमितिचेत् ॥ न ॥ बहिरंगस्ययणोसिद्धत्वात् ॥ नचनोजानंतर्त्यइतिनिषेधः ॥ अनंतरेकार्य-
विधौयत्रचिआनंतर्त्यइतिकैयटेनाभ्युपगमात् ॥ कथं तर्हिपंचमीसमासोदाहरणंप्राग्दत्तमितिचेत् ॥ हरदत्तमतेनेत्यवेहि ॥ सहियंशं तुर-
गेबहिरंगेवाअचोरानंतर्त्यमितिव्यारब्धत्वात् ॥ नन्वेवंनपदांतसूत्रेदध्यत्रेतिवृत्तिमुपादायस्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याद्बहिरंगपरिभाषा-
नप्रवर्ततेइतिमिश्रोक्तिर्विरुध्यते ॥ बहिरंगेयणिअचोराश्रयणेननाजानंतर्त्यइतिनिषेधादेवपरिभाषायाअप्रवृत्तेः ॥ किंच ॥ संयोगांतस्य-
लोपइतिसूत्रेअसिद्धंबहिरंगमितिपरिभाषामाश्रित्यक्रियमाणंयणः प्रतिषेधइतिवार्तिकस्यप्रत्याख्यानमपिविरुध्येत ॥ अपिचानुगुण-

॥ को
१२९

तिसूत्रे उरण परद्विपरेण चेत्कर्त्रर्थमित्यत्र रेफद्वयं श्रूयेतेत्युक्तं तदपि विरुध्येत ॥ रोरीति लोपसंभवात् ॥ असिद्धपरिभाषायाश्चोक्तसिद्धानि
 पेधात् ॥ किंच ॥ नधा तु लोपसूत्रे प्रेक्ष्यमित्यत्र भाष्येण संयोगांतस्थेत्यत्र यण इत्यस्य प्रत्याख्यानाभाष्येणापि विरोधः ॥ किंच ॥ एतरे इत्यत्र
 पचावेदमित्यादौ अतिप्रसंगमाशंक्य बहिरंगतया स्वकृतं समाधानमपि भज्येतेति दिक् ॥ तस्माद्हरदत्तकृता व्याख्या पूर्वापरस्वरूपं न भू
 ज्येण च विरुद्धेति चेत् ॥ सत्यं ॥ अतएवेमां व्याख्यां नधा तु लोपसूत्रस्यानुपादेयामबोचाम ॥ केण इत्यादिज्ञापकान्नाजानंतैर्ये इत्यस्वानि
 त्यतामश्रित्य वा कश्चित्समर्थनीयं ॥ स्यादेतत् ॥ केयटमतेपि अचौरिति द्वित्वं विवक्षितं न व ॥ आयेमूलभूतज्ञापकविरोधः ॥ नहिको
 सिचत्कोस्येत्यादावनंतरेषत्वविधावचोराश्रयणं ॥ द्वितीये तु मूलभूतज्ञापकसंभवेत् ॥ यदीण्युहणैर्वैष्णव्यात् ॥ तत्तु परेणेवेति स्थितं ॥
 अथपरेणेण ग्रहणे हलोपिके चिदंतर्भवंतु नाम ॥ अजानंतैर्येतु न गतमित्याशयः ॥ तर्ह्यस्तु कश्चिज्ज्ञापकनिर्वाहः ॥ अयज इदं द्रुस इदं
 इत्यादौ परत्वात्सवर्णदीर्घस्तुदुर्वीर एव ॥ नह्यत्रासिद्धं बहिरंगमिति प्राप्नोति ॥ नाजानंतैर्ये इति निषेधात् ॥ नन्वंतरंगं बलवदिति परेभाषात
 रेणेदं सिद्ध्यति ॥ तथाच विप्रतिषेधसूत्रे अंतरंगं चेत्पुपक्रम्य इण्डि शीनामाहुणः सवर्णदीर्घादिति प्रयोजनं पठितमिति चेत् ॥ सत्यं पठितं
 किंतु बहुलमप्रयोजनानि पठित्वा असिद्धपरिभाषयैव गतार्थत्वा न्नैयं कर्तव्येत्युपसंस्तृतं ॥ एतेन प्रकृतसूत्रे पठ्यामृद्येत्युदाहरणदूषण
 प्रस्तावेऽसिद्धपरिभाषाभाष्यकारैरुदाहृतमंतरंगं बलीय इत्येतदुपलक्षणतया व्याचक्षाणोपिकेयटः प्रत्युक्तः ॥ विप्रतिषेधसूत्रस्थं भा
 ष्यविरोधात् ॥ तस्यादिह सिद्धांततत्त्वं अन्यदेव वक्तव्यं इति ॥ उच्यते ॥ अंतरंगपरिभाषायानिरपवादत्वादसिद्धपरिभाषायास्तु नाजानंत
 र्ये इति सापवादत्वादुभयोरावश्यकता ॥ विप्रतिषेधसूत्रस्थं भाष्यं तु अभ्युच्चयपरमेवेति भागवृत्तिकाराः ॥ केयटलघुविवरणादयो व्येचं

राभ

॥ बृहद्विवरणकारास्तु ॥ नाजानंतर्यद्विपरिभाषाम्नास्तु ॥ तज्ज्ञापकतया यत्संमतं तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते इत्याहुः ॥
 स्मिंश्चपक्षे विप्रतिषेधसूत्रस्थं नाजानंतर्यद्विपरिभाषामपि अनित्यत्वपरतया भेत्तुं नेयं ॥ अन्यथा हितत्रैवांतरंगं बलीय इत्यस्य प्रत्याख्या नं
 विरुध्येत ॥ अतएव वृत्तौ नलोपः सुप्रसूरेत्यत्र वृत्तहभ्यामित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ ह्रस्वस्येति तु कृनेत्युपक्रम्य संनिपातबहिरंगपरि-
 भाषाभ्यांगतार्थतामाशंक्य परिभाषाद्वयस्याप्यनित्यतां द्वापयितुं तु कृग्रहणमित्युक्तं ॥ अतएव तत्र मिश्रैरप्युक्तं ॥ बहिरंगपरिभाषाया
 अनित्यत्वात् यासेत्यत्र बहिरंगमपित्यदाद्यत्वमंतरंगे टापि नासिद्धमिति ॥ तथाच प्रतिदी ब्रु इत्यादिसिद्धयेऽप्यसिद्धपरिभाषाया अनि-
 त्यत्वं स्वीकृतं ॥ अतएव चाह्वरित्यत्र यलोपेकार्ये ऊठ नासिद्ध इति दिक् ॥ एतदपवादश्चाकृतव्यूहा इत्यादिः ॥ उत्सर्गपवादयोर्द्वौ
 रप्यनित्यत्वे स्थिते लस्यानुरोधेन व्यवस्था हेतुमिति सर्वमुक्तं ॥ स्यादेतत् ॥ पूर्वस्येति संबंधसामान्ये षष्ठी ॥ संबंधश्च द्विविधः ॥ कारिण्यत्वे
 न निमित्तत्वेन वा ॥ एवं च विधिग्रहणं विनैव समासद्वयस्य फलं लब्धं विधिग्रहणे सत्यपि हि पूर्वस्य निमित्तत्वेनाश्रितारिति व्याख्येयं मे-
 व ॥ अन्यथा हेतोरित्यत्र गकारात्परस्वविधौ वृद्धेः स्थानिवद्भावादेर्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः स्यात् ॥ सत्यौ ॥ विधिग्रहणं योगविभागात् ॥ तेन पूर्व-
 स्यविधौ स्थानिवदेवेति नियमात्त्वाश्रयं व्यावर्त्यते ॥ यद्वा ॥ मास्तु योगविभागः ॥ विधिग्रहणसामर्थ्याद्विधिमात्रे स्थानिवद्भावो भविष्यति ॥
 शास्त्रीयैः शास्त्रीये च ॥ तेन पठ्यतीत्यादौ वृध्यभावो शास्त्रीयोपि सिध्यति ॥ नन्वेवमपि पूर्वसूत्रेणैव विधिग्रहणमनुवर्तयिष्यते ॥ सत्यौ ॥ पुन-
 र्विधिग्रहणात् द्वितीयो नियमः क्रियते ॥ पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवन्नतु पूर्वपरयोर्विधाविति ॥ तेनैव नुरिद्विसिध्यति ॥ अन्यथा हि द्विणो र्विसि-
 द्विर्वचनेनैव नियमादेशस्य स्थानिरूपातिदेशाद्विद्वत्काले यणोपहारात् पुनः प्रवृत्तिर्वेलाया व्याश्रयत्वेन वा णादंगं बलीय इत्य-

श. की.
१२३

स्मिन्प्रवृत्तेवर्णमात्राश्रयत्वेनांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घस्यात्॥ नचाकृतव्यूहादुपगतिरिति वाच्यम्॥ निमित्तविघाताभावात्॥ कृतेपियणिस्त्वं विवत्वे
नसवर्णदीर्घशक्तेः॥ ततश्चसवर्णदीर्घकृतेतादिवच्चेत्यनेनाभ्यासग्रहणेनग्रहात्अभ्यासह्रस्वत्वेदीर्घइणःकितीतिदीर्घत्वेकृतेदीर्घविधानम
र्यादिणोयणभावेईअतुरितिस्पात्॥ सिद्धांतेतुपूर्वपरयोर्विधौस्थानिवत्वाभावान्निमित्तविघातेनाकृतव्यूहपरिभाषयेणोयणिसिद्धंरूपं॥ यद्वा॥
स्थानिवदितिबलनाभावोप्यतिदिश्यते॥ उत्तरसूत्रेहिर्वचनादिग्रहणाल्लिंगात्॥ विधिग्रहणंतुपूर्वस्यैवेनतुपूर्वपरयोरितिरतदर्थमितिदिक्
इहस्थान्यादेशनिमित्तानांत्रयाणां सन्निधानाविशेषेपिस्थान्यपेक्षमेवपूर्वत्वंगृह्यतेनतुआदेशापेक्षंनिमित्तापेक्षंवा॥ वैयाकरणइत्यत्रआया
देशापत्तेः॥ तदुक्तं॥ अचःपूर्वत्वविज्ञानादैचोःसिद्धमिति॥ नन्वेवंसमाद्येत्यत्रजगध्यादेशप्रसंगः॥ ण्यल्लोपावितिपूर्वविप्रतिषेधेनणिलोपेकृते
ततःप्रत्ययलक्षणेनवृद्धौसत्यामिकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽदिग्रहणेनग्रहणात्॥ एवंघात्यादित्यत्रवधादेशप्रसंगइतिचेत्॥ न॥ आदिघा
त्योरपिस्थानिद्वाराऽनादिष्ठादचःपूर्वत्वात्॥ ननुस्थानिनःपूर्वत्वेपिआदेशस्यकिमायातं॥ ननुनादिष्ठादचःपूर्वत्वंनामशास्त्रीयकार्यं॥ यत्
स्थानिवदादेशइतिपूर्वसूत्रेणानिदिश्येतेतिचेत्॥ न॥ अनादिष्ठादचःपूर्वत्वमुपजीव्यअचःपरस्मिन्नितिशास्त्रेप्रवर्तयितव्येस्थानिवदादेश
इत्यस्यप्रवृत्तिसंभवात्॥ तथाचाचःपरस्मिन्नितिअतिदेशएवशास्त्रीयकार्यंतच्चपूर्वसूत्रेणानिदिश्यतइतिफलित्वेर्थः॥ अतएव नपट्वांत
सूत्रेसवर्णग्रहणंकृतं॥ अन्यथाश्रसौरलोपेकृतेपश्चाद्बन्धनुस्वारो नानादिष्ठादचःपूर्वइतितस्यविधौस्थानिवद्भावविरहात्सवर्णग्रहणव्यर्थ
मेवस्यात्॥ नन्वेवंसन्नियकंडूतिरितिनसिध्यति॥ तथाहि॥ कंडयतेःक्तिचिअल्लोपयलोपयोःकृतयोरल्लोपस्यस्थानिवत्वेनोवडिःकृतेऊकार
स्थानादिष्ठादचःपूर्वस्यस्थानेजातस्योवडःस्थानिवदादेशइतिस्थानिवद्भावेननादिष्ठादचःपूर्वत्वादचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्वेनाकारेण

रा. म.

व्यवायादुभयभावेन स्थानिवत्वादेव लोपोव्योर्बलींतिवलोपाभावेन हलिचेति दीर्घकृते कंड्वृत्तिरिति प्राप्नोति ॥ यत्तु यः स्थानिद्वारा पूर्व उवङ् नत
 स्योदकस्येति हिवकारस्य यस्य चोठ्वकारस्य न संस्थानिद्वारा पूर्व इति ॥ तच्च ॥ ते स्तरितिवत्कंड्वृत्त्यस्य कंड्वृत्तिरिति आदेशात् ॥ तस्य च कंड्वृ
 ऊदत्यादेशे कर्तव्ये स्थानिवद्भावावश्यं भावात् ॥ उक्ते हि ॥ सर्वे सर्वपदादेशादिति ॥ अन्यथानिराद्यद्यात्यादित्यादावपि स्थानिवद्भावावश्यं
 मूलशेषिल्यापत्तेरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ अनादिष्टादचः पूर्वतायाः स्थानिद्वारकत्वमनित्यं ॥ न पदांतसूत्रे कंड्वृत्तिरिति भाष्ये दाहरणाज्ज्ञाप
 कात् ॥ अतो नुपसर्गे कड्वृत्तिरिति सूत्रेकविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्योऽड्वृत्तिवर्तिकस्य तत्प्रघट्टकभाष्यस्य च पर्यालोचने याप्येवमेव लभ्यते ॥ तथा च त
 त्रभाष्यं ॥ योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्थानिवत्वं हीति ॥ स्थानिद्वारके तु पूर्वत्वे गृह्यमाणे संपूर्णः प्रघट्टक एवा संगतः स्यादिति तत्रैव स्फुटी
 करिष्यते ॥ तत्र कैयटस्त्वापांततः ॥ एतेन तित उमाचष्टेति तापयतीति हरदत्तग्रंथोपि व्याख्यातः ॥ तत्र द्विणौ टिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्वात् ॥
 जिगतीति वध्यभावेपि अत उपधाया इति वृद्धौ आकारे कृते तस्य स्थानिद्वारा उकारात् पूर्वत्वेन पुग्विधावकारलोपस्य स्थानिवत्वात् पुङ् न प्रा
 प्नोति ॥ न च यस्य पुक् आकारांतस्य नासौ पूर्वः यश्च पूर्व आकारो न तस्य पुगिति वाच्यम् ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यतया सर्वे सर्वपदादेशादित्यु
 त्तरीत्यच्चाकारांतस्यापि पूर्वत्वानपायात् ॥ तस्मात् स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमनित्यमित्येव हरदत्तस्य शरणं ॥ अत्र केचित् ॥ तित तापयतीति स्मृत्ता
 ध्वेव ॥ तथा हि ॥ तित अणिच् इति स्थिते टिलोपश्च प्राप्नोत्यत उपधाया इति वृद्धिश्च ॥ उभयोर्नित्ययोः परत्वाद् द्विः ॥ ततश्चिलोपे कृते स्वभावाना
 दिष्टादचः पूर्वमादंतं न तु स्थानिद्वारेति पुङ् न प्राप्नोति ॥ तस्माच्छपिणिचोऽनुने कृते एचिवृद्धावायादेशेति नायतीति भवति ॥ न च तितानिच् इ
 ति स्थिते अंतरंगत्वादाहुणेशययादेशेति तयतीति स्यादिति वाच्यं ॥ शापे हि गुणे सति वृद्धिरेचीति बाधेनाहुणस्य निमित्तविधातस्योत्पत्त्य

शु.कौ.
१५५

मानतया कृतव्युहपरिभाषया पूर्वमंतरंगस्यापि आहुणस्याप्रवृत्तेः ॥ अकृतव्युहपरिभाषाद्यंतरंगपरिभाषाया अपवादइत्युक्तं ॥ नञ्प्रत्ययिगुण-
स्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादाहुणस्य न निमित्तविधातइति वाच्यं ॥ पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावो न तु पूर्वपरयोर्विधावित्युक्तत्वात् ॥ त-
स्मात्सिन्तायतीत्येवसाधु ॥ न तु नितयतितितापयतीति वा ॥ चडिः तु नितिताणि च्चडुः ति पृडुति स्थितेन नोतेर्डुः सन्वच्चेति व्युत्पत्तिपक्षे भ्रम्या-
सस्येति द्वित्वनिषेधेऽतिलोपस्य चडुः परनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधात् ॥ हस्वाभावे णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा ॥ तौ लोपाभावेऽपि-
र्षविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात्सर्वेर्णदीर्घेऽतितादिति भवति न त्वतितापदिति ॥ अत्रेदं वक्तव्यं ॥ परत्वाद्बुद्धिरित्यसंगतं नित्यत्वेन णिलो-
पात् ॥ न च बुद्धिर्नित्या अचः परस्मिन्निति कार्यतिदेशेन बुद्धिप्राप्तावपिलक्षणांतरेण प्राप्नुवन्ननित्यद्विभ्यायेनानित्यत्वात् ॥ एवं च हरदत्तोक्तिः-
मुष्टेव ॥ किंतु अनित्यत्वेऽपि स्थानिहारकं पूर्वत्वमिह नेष्यते इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणंचित्यं ॥ तदेवं स्थानिहारकं वा स्वतो वा उभयथाप्यचः पूर्वत्व-
मिह गृह्यते इति स्थितं ॥ विधीयते इति विधिरिति कर्मणि किप्रत्ययः ॥ पूर्वस्येति शेषे षष्ठी ॥ अनुवादे परिभाषानुपस्थानात् ॥ पुगाद्यागमेपिविधे-
ये स्थानिवद्भावः ॥ अच इत्यत्र तु आदेश इति समभिव्याहारात् योग्यताबलात् स्थानिसंबंधलाभः ॥ षष्ठी स्थाने योगे स्थितः पूर्वसूत्रेऽनुवर्ति-
त तस्य स्थाने ग्रहणस्येहाप्यनुवृत्तेर्वेति प्रसिद्धः पंथाः ॥ न्यासकारस्तु निमित्तापेक्षमादेशापेक्षं वा पूर्वत्वमित्यपि पक्षौ भाष्ये उपन्यस्तत्वात्स्वीच-
कार ॥ वैयाकरणादौ तु बहिरंगयोरैचोरसिद्धत्वात् न दोष इत्याह ॥ इदं च नाजानंतर्त्यपरिभाषाया बहिरंगपरिभाषाया एव वा अनित्यतेति प्रार्थुक्तं-
मुपपन्नसमर्थनीयं ॥ अस्मिन्वक्ष्ये विधिरिति भावे किः षष्ठी तु अनभिहितत्वात् कर्मणीत्यपि सुस्थमेव ॥ किंतु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वेत्यदाद्यत्वस्य
स्थानिवत्त्वत्वं भ्रम्यमित्यादौ दीर्घो न स्यात् ॥ ईदृशी तीत्वस्य स्थानिवत्त्वादिगंतलक्षणो गुणो न स्यात् ॥ देयमिति ॥ तथा गुणरुद्धोः स्थानिवत्त्वा

१५५
१२४

लुबनंलाषक इत्येवावौन स्यातां ॥ दूषोरेकस्य देयमृणे किरतौ वने इत्यादि निर्देशोपहं भेनानित्यताश्रयणं तु क्लृष्टमिति दिक् ॥ पूर्वत्वं च ना
 व्यधानगर्भं किंतु व्यवहितसाधारणं ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाखिगात् ॥ चडुपरनिष्ठासंनिधेधारंभाच्च ॥ तेन पटयति
 अवधीदित्यादौ स्थानिवद्भावः सिध्यति वधादेशो ह्यदंतः ॥ स्यादेतत् ॥ पटयतीत्यत्रांतर्वन्तिनीविभक्तिमाश्रित्य परत्वाज्जश्वं प्राप्नोति ॥ न च
 स्थानिवद्भावः ॥ जश्वविधौ तत्प्रतिषेधात् ॥ सत्यं ॥ कर्मसमर्पकात् प्रातिपदिकादेव णि जुत्यन्ति न तु सुबंतादिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ सुबंताणि
 जितिपक्षेपि इष्टवदित्यतिदिष्ट्या भसंज्ञापादसंज्ञायावाधात् ॥ पटुमित्यस्यैव हि भसंज्ञाप्रत्ययेनिकथं तत्र पदसंज्ञाप्रवर्त्तते ॥ तत्र चाप्रवृत्ता
 कथंतरामेकदेशविकृते लभ्येत ॥ स्वग्विणमाचष्टे स्वजयतीत्यादौ हि प्रातिपदिकाणि जुत्यन्ति रिति पक्षे ये वैवगतिरिति वक्ष्यामः ॥ अवधी
 दित्युदाहरणं तु भाष्यमते आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति पूर्वसूत्रे एवोपपादितत्वेन आर्द्धधातुकोपदेशे यद्रकारांतं तस्य लोप इति लोपसंभ
 वात् ॥ वार्तिकमते तु लिङीति परसप्तमीस्युक्तं ॥ तथा च अतुयदित्यादाविवातो लोपो न प्राप्नोति ॥ अतएवैकलंत एवायमादेश इति तन्मतं ॥ रुद्धि
 स्तु न भवति ॥ वध्यादेशो रुद्धित्वप्रतिषेध इति पूर्वसूत्रस्थे वार्तिकात् ॥ एवमखद्वको बहुखद्वक इत्यादौ केण आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य
 स्थानिवद्भावात् ह्रस्वांत्यात्पूर्वमिति खकाराकारस्योदात्तो न भवति ॥ किंतु ॥ कपि पूर्वमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेव भवति ॥ अचितीकः बहुचि
 तीकः इत्यादौ तु चितेः कृपीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावाच्चिशब्दे कारस्य उदात्तता भवति ॥ नचोभयत्रापि स्वरविधौ न स्थानिवदिति निषेधः शाक्यः
 ॥ लोपाजादेशमात्रविषयः स इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ एवं पट्यामृद्धेति बहुभिर्दुत्तिकारैरुदात्तत्वात् मूर्द्धाभिपिक्तमिति भाष्ये व्यवहृतं म
 प्युदाहरणं साध्वेव ॥ अकृतव्यूह न्यायेन प्रथमं पूर्वयणादेशयोगात् ॥ नैचवं कर्त्र्या हर्त्र्याद्यादुदात्तपणे इति विभक्तेरुदात्तत्वं न स्यादिति

श-॥
१२५

वाच्यम् ॥ स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानबद्धावेन पूर्व्यणमेवाश्रित्य तत्समाधानात् ॥ न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावोऽप्यत्र मेव ने-
निवाच्यं ॥ रेफस्यादिष्टादृचः पूर्वत्वात् स्थानिहारकस्य पूर्वत्वस्यानित्यत्वात् ॥ निष्ठायां सेटीति अत्र ग्रहणेन पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावोऽप्यत्र नि-
त्यत्वाच्च ॥ तस्मान्मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणमिति पक्षो नातीव दुःष्यति ॥ अतएव ह्याश्रीयमाणाश्रमेव प्रकृतौ स्थानिवत्त्वमिति पक्षे अकुर्व्याशा-
मलुन्याशो व्यत्यजन्याशां प्याशामित्यत्र क्रमेण ये चेत्पुलोप ईदृह्यघोरितीत्वं ये विभाषारायो हलीत्यात्वं च प्राप्नोतीति भाष्यवार्तिके योरुक्तं-
॥ यत्तु अंतरंगं बलवदिति वा असिद्धयदि भाषां वा आश्रित्य पदस्य मृद्येत्युदाहरणनिराकरणपरं भाष्यतनु अकृतव्युहवचसोः नित्यताभिप्रायेण
कथंचिन्नेयमिति दिक् ॥ न पदांतद्विवेचने वरेऽप्येव स्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्च विधिषु ॥ पदांतादिषु विधीयमानेषु पूर्व्यणशतः स्थानिवद्भावो न
स्यात् ॥ पदान्ते ॥ कानि संति ॥ कौस्तः ॥ इह यणावादेशयोः कर्त्तव्ययोः असोरल्लोपो न स्थानिवत् ॥ न चानादिष्टादृचः पूर्वत्वविरहादेव न स्थानिवदिति
ति वाच्यं ॥ वाक्यादपो हृत्य पदानि संस्क्रियंते इति पक्षः ॥ नादिष्टादृचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् ॥ न हि पदांतरनिपेक्षमेव पदमिह शास्त्रे संस्कार्यमिति नियम-
॥ युष्मद्युष्मद इत्याद्यनुशासनस्यासंगतिप्रसंगात् ॥ एतच्चांगसंज्ञासूत्रे कैयटेन ध्वनितं ॥ केवलपदसंस्कारपक्षे अद्वितीय इत्यादौ अचङ्गितलो-
पो न स्थानिवदित्युदाहार्यं ॥ विधिशब्दश्चेह न कर्मसाधनः ॥ तथा त्वेहिकर्मधारयो वा स्यात् शेषषष्ठ्यंतेन सह तत्पुरुषो वा ॥ नाद्यः ॥ विधिशब्द-
स्य क्रियाशब्दतया पूर्वनिपातप्रसंगात् ॥ नात्यः पदांतस्य कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति पर्यवसानेन नृक्षवृद्धत्यत्र बलोपापत्तेः ॥ हेहनिर्दिष्ट-
पुर्व्वेचनं नदिषु अनन्वयापत्तेः ॥ तस्माद्भावसाधन एव ॥ अंतरंगत्वाच्च ॥ अतएव कर्मषष्ठ्यंतेन समासः ॥ शुकीतटीत्यादौ पदसंज्ञायां कर्त्त-
व्यायां यत्वेनित्योऽप्यत्र निवदेव ॥ नदिस्वादिभित्तिसूत्रेण पदस्यांतो विधीयते येन निषेधः स्यात् ॥ किंतु संज्ञामात्रं ॥ तत्रापि यथोद्देशपक्षः ॥ ज-

श-॥
१२५

स्थादिकं प्रकालत्वे पूर्वत्रासिद्धे चेति निषेधापत्तेः ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्देतस्वानित्यवरुः प्राप्तः ॥ बहिरंगस्यासिद्धत्वात्नेति वक्ष्यते ॥
 भाष्ये जुषदसंज्ञायाः पदांततां स्वीकृत्य पदे अंतर्इति भसंज्ञापि पदकार्यमिति च द्वे धासमाहितं ॥ तत्रांत्ये षडिके वचनसामर्थ्यादिति बोध्यम् ॥ वा
 चिकषडिकौ तु पंचमेव द्रष्टेते ॥ द्विर्वचने ॥ सुध्युषास्यः ॥ स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यादेव बहिरंगपरिभाषापि इहनप्रवर्त्तते ॥ नाजानेतर्य इति निषे
 धाद्वा ॥ वरे इति निपातनादलुक् द्वंद्वश्च ॥ वरे योजादेशः सनस्थानिवत् ॥ यायावरः ॥ यातेर्नित्यकौटिल्ये इति यङ् यश्च यङ् इति वरच् ॥ तन्निमित्त
 को अतो लोपस्त्वच्चातो लोपदृष्टिचेत्यालोपे कर्त्तव्येन स्थानिवत् ॥ नन्विह परनिमित्तकमेव नास्ति ॥ आर्द्धधातुक इति विषयसमस्य भ्युपगमात्
 ॥ अतएव हि अचोषदिति सूत्रेऽज्यग्रहणं कृतं ॥ अन्यथा हलं ताण्यतो विशेषविहिततया परिशेषादच एव यङ् विषयति किं तेन ॥ विषयसमस्यां तु दि
 त्स्यापि त्स्यां इत्यादावजंत भूतपूर्वादपि यत्सिद्धये अज्यग्रहणमिति यतो नाव इत्याद्युदात्तस्मिध्यति ॥ सत्यं ॥ वरे ग्रहणे न परसप्तमी पक्षे ज्ञाप्यते
 ॥ तथा चानुदात्तेन अहलादेरिति सूत्रे आदिग्रहणं कृतं ॥ हलं तादिति माविज्ञायोति ॥ अस्ति च हलं ते विशेषणस्य व्यावर्त्यं ॥ जुगुप्स नोमी मां
 संन इति ॥ विषयसप्तमीत्वे त्विहापि अतो लोपे हलं तत्त्वाद्युच्चाभावात्मेवेति हलं तविशेषणवैयर्थ्यात् सामर्थ्यादेवादिपरिग्रहसिद्धौ हल इत्येव ब्रूया
 त् ॥ एवं च यातेर्यङ् तात्किंचि अतो लोपे यलोपविधिं प्रतिस्था निवत्त्वनिषेधाद्यलोपे च यायातीति स्थिते यङ् कारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् आतो लो
 पदृष्टिचेत्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भविष्यति ॥ नच पुनराकारयकारयोर्लोपे सति क्तिच् प्रत्ययमात्रं श्रूयेतेति वाच्यं ॥ आलोपस्य स्थानिवत्त्वा
 द्वा ॥ चिष्णुलुङ् न्यायेनासिद्धत्वाद्वा ॥ यलोपे उदाहरणप्रन्तरमपि ॥ तद्यथा ॥ कंडपतेऽक्तिच् ॥ कंडुतिः ॥ क्तिन्नितितुकाशिकयाः प्रमादः ॥ प्रत्य
 यदित्यनेन काण्ड ॥ नच ह्यपि त्वद्विनेह आवादि त्वकल्पवद्बहुल ग्रहणे वा शरणीकरणार्हं ॥ भाष्यकारेणैव कंडयेत्येवं भवितव्यमिति

दत्ता एतस्या पशब्दतोक्तेः ॥ तस्यादप्यक्तिजेव ततो लोपपलोपो अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा दुबद्धः ॥ न चोक्त्यपि स्थानिवत्त्वा आदि सा
दचः पूर्वत्वात् ॥ अतएकवृद्धः पुनरुबद्धः न भवति ॥ सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्य स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं प्रथमीह वक्तुं शक्यते भाष्यमते लोपः पोपुबद्ध
त्वा दौ यथा ॥ तथापि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं त्काचित्कमेवेति पूर्वसूत्रेण बोक्तं ॥ तथातिष्ठते र्घं तात्त्विकं अलोपयलोपयोस्ते छीतीति स्थिते अलोपस्य
स्थानिवत्त्वादियद् यलोपः ॥ तेष्विति ॥ तथापेपीयतेः क्तिचि अलोपयलोपयोरेनेकाच इति यणियलोपेकतेमि र्भवति ॥ शोतनूकरणे ॥ यद् तात्त्विक
चि अलोपयलोपालोपेषु पूर्वत्राप्तिहे चेति स्थानिवत्त्वनियेधश्चां षडिति षत्वे कृतेशाष्टि रिति भवति ॥ एवं चेची यते श्वेक्ति रिति दिक् ॥ तदेयं वरेण
कोपेति न कं निमित्तं किंतु हे इति स्थितं ॥ केचित्तु वर ई इति ईकारं प्रश्लिष्य ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचरव्युः ॥ तेनामलक्याः फलमामल
कं ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः इति मयट् ॥ फले लुक् ॥ ततो लुक् च द्वितलुकीति डी षोलुक् ॥ सचयस्येति लोपेन स्थानिवत् ॥ पूर्वोक्तव्याख्याने तु लु
कालु संन स्थानिवदिति वचनं करिष्यते ॥ तत्रच लुप्तमिति न न पुंसके भावेक्तः लुङ् न स्थानिवदिति फलितोर्थः ॥ स्वरे चि कीर्षकः ॥ स नो अतो
लोपो लीतीति ककारे कारस्यो दाजत्वे कर्तव्येन स्थानिवत् ॥ नच लितीत्यस्यारभसामर्थ्यं ॥ कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् ॥ भाष्ये तु आकर्षि
क इत्युदाहृतं ॥ तदापाततः ॥ ष्टोलित्वसामर्थ्यात् ॥ स्थानिवद्वा वक्तव्यवधाने सत्यपि लिस्त्वरस्य सुवचत्वात् ॥ घं तीत्यादौ कुत्सवत् ॥ स
वर्णानुस्वारयोश्शिर्षादि ॥ असौ रलोपोत्र न स्थानिवत् ॥ अनुस्वारस्यानादि सादचः पूर्वत्वं तु स्थानिद्वारेत्युक्तं ॥ पद्यपि सवर्णग्रहणमात्रेणासु
स्वोप्याक्षेपुं शक्यते तथापि विशेषापेक्षं चापकं इत्यपि संभाव्येत ॥ तथाच यत्र न परसवर्णप्रसंगः शिषेतीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावे निषेद्धमनु
स्वारग्रहणं ॥ अचः परस्मिन्निति सूत्रे उक्तरीत्या अभ्यासस्यासवर्ण इत्यादिषु सवर्ण इति निषेधस्य लब्धा वकाशतया शिंढीत्यादेरपि असि

15

व्यापनेतिदिक् ॥ दीर्घे ॥ प्रतिदीर्घा ॥ इहहलिचेतिदीर्घेऽलोपोनस्थानिवत् ॥ यनुकाशिकायामुक्तं ॥ उपधायांचेतिदीर्घइतितस्यामादिकं ॥ तथा
 चउपधायांचेत्युक्तं ॥ प्रतिदीर्घेत्यत्रहलिचेतिदीर्घइति ॥ यद्वा ॥ आचारक्षिबतात्किञ्चेतिक्विसमाधेयं ॥ नन्वेवमनुनासिकस्यक्वि झलोरिति
 दीर्घस्याति ॥ सत्यं ॥ अकृतव्यूहपरिभाषयाभाविनमलोपमालोच्यांतरंगोपिदीर्घेनकरिष्यते ॥ जगुषइत्यत्रइडाममनकारादेशाविवेतिबोध्य
 म् ॥ ननुस्थानिवत्वाभावेप्यसिद्धंबरिरंगइत्यलोपस्यासिद्धत्वादीर्घेनस्यादितिचेत् ॥ न ॥ कृतितुग्विधिग्रहणेनबहिरंगपरिभाषयाअनित्यत्व
 स्यज्ञापितत्वात् ॥ यथोद्देशपक्षेष्ठां परिभाषांप्रतिदीर्घस्यासिद्धतयांतरंगाभावेनपरिभाषयाअप्रवृत्तेऽश्व ॥ जशि ॥ सन्धिश्चमे ॥ बभ्रांतंहरी ॥
 तथाहि ॥ अदनंघिः ॥ अदेःक्तिनिवहलंछंदसीतिघस्तादेशः ॥ घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः ॥ झलोझलीतिसकारलोपः ॥ घिसकारेसिचो
 लोपइत्यस्यभाष्यकृताअनाश्रयणात् ॥ वार्तिकमतेछांदसोवर्णलोपः ॥ झषस्तथोरितिधत्वं ॥ ननुतस्मिन्कर्तव्येपूर्वस्यादपीतिस्थानिव
 द्भावः ॥ पंचमीसमासस्यानित्यतायाः पूर्वसूत्रएवोपपादितत्वात् ॥ घस्यझलांजशितिजश्चेकर्तव्येउपधालोपोनस्थानिवत् ॥ समानाग्धि-
 सन्धिः ॥ संहस्यसः संज्ञायांइतिस्त्वसिइतिअनुवर्तमानेसमानस्यछंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषुइतिस्त्वेषुसमानस्यसभाक्त्वमितिभ
 सेर्लोऽट् ॥ तसस्तां ॥ शपः श्रुः ॥ अंतरंगत्वाद्द्वित्वमभ्यासकार्यं ॥ ततोघसिभसोरित्युपधालोपोदिप्राग्वत् ॥ चरि ॥ जसतुः ॥ जसुः ॥ घसेर्हि
 द्अनुसृजसृच ॥ गमहनेत्युपधालोपः ॥ खरिचेतिचत्त्वमितिनस्थानिवत् ॥ अत्रवार्तिकं ॥ स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशोनस्थानिवदिति ॥
 तेनान्यःस्थानिवदेव ॥ पंचभिररत्विभिः क्रीताः पचारत्रयः वेदेतुपचारत्रयः ॥ जसादिषुछंदसिषुवचनंप्राङ् ॥ णौचड्युपधायाइतिगुणार्थदे
 ॥ ननुस्थानिवत्त्वादिबन्धकात्वेत्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरइत्यहः ॥ यद्यपिअसिद्धंबहिरंगमित्यनेनापीदंमिथ्यतितथापिअकृत

५। की-
१२६

हना एतस्यापशब्दतोक्तेः ॥ तस्यादयंक्तिजेवततो लोपलोपो अलोपस्य स्थानिवत्त्वा दुबद्धः ॥ ततश्चोः पूडित्युक्त्वा ॥ न चोऽपि स्थानिवत्त्वा आदि हा
दचः पूर्वत्वात् ॥ अतएकवृत्तः पुनरुचङ्ग न भवति ॥ सर्वे सर्वपदादेशा इत्याद्यित्यस्थानि द्वारकं पूर्वत्वं प्रथमीह वक्तुं शक्यते भाष्यमते लोपः पोपुड इ
त्यादौ यथा ॥ तथापि स्थानि द्वारकं पूर्वत्वं त्वाचित्कमेवेति पूर्वसूत्रेण बोक्तं ॥ तथातिष्ठते यङ्तात्तत्त्विज् अलोपयलोपयोस्ते षीतीति स्थिते अलोपस्य
स्थानिवत्त्वादि यङ् यलोपः ॥ तेष्विति ॥ तथापेपीयतेः क्तिचि अलोपयलोपयोरेनेकाच इति यणियलोपेकतेः पिरि भवति ॥ शोतनूकरणे ॥ यङ्तात्त्वि
ज् अलोपयलोपालोपेषु पूर्वत्रासिद्धे चेति स्थानिवत्त्वनिषेधश्च शाष इति षत्वे कृतेशाष्टिरिति भवति ॥ एवं चेची यतेऽप्येत्ति पिति दिक् ॥ तदेयं वरेण
कोपेति नैकं निमित्तं किंतु द्वे इति स्थितं ॥ केचित्तु वर ईदृति ईकारं प्रश्लिष्य ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचख्युः ॥ तेनामलक्याः फलमामल
कं ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः इति मयट् ॥ फले लुक् ॥ ततो लुक् च द्वितलुकीति डीगोलुक् ॥ सच यस्येति लोपेन स्थानिवत् ॥ पूर्वैकव्याख्याने तु लु
कालुप्तं न स्थानिवदिति वचनं करिष्यते ॥ तत्रच लुप्तमिति न न पुंसके भावे क्तः लुङ् न स्थानिवदिति फलितोर्थः ॥ स्वरे चि कीर्षकः ॥ स नो अतो
लोपो लीतीति ककारेकारस्योदात्तत्वे कर्तव्येन स्थानिवत् ॥ नच लितीत्यस्यारंभसामर्थ्यं ॥ कारके इत्यादौ सावकाशत्वात् ॥ भाष्ये तु आकर्षि
क इत्युदात्तं ॥ तदापाततः ॥ षलोलित्वसामर्थ्यात् ॥ स्थानिवद्वावकृतव्यवधाने सत्यपि लिस्त्वरस्य सुवचत्वात् ॥ घंतीत्यादौ कुत्सवत् ॥ स
वर्णानुस्वारयोः शिष्टाणि ॥ असोरलोपोत्र न स्थानिवत् ॥ अनुस्वारस्यानादि हादचः पूर्वत्वं तु स्थानि द्वारेत्युक्तं ॥ यद्यपि सवर्णग्रहणमात्रेणासु
स्वोप्याक्षेपुं शक्यते तथापि विशेषापेक्षं तापकं इत्यपि संभाव्येत ॥ तथाच यत्र न परसवर्णप्रसंगः शिषेतीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावे निषेधमनु
स्वारग्रहणं ॥ अचः परस्मिन्निति सूत्रे उक्तरीत्या अभ्यासस्यासवर्ण इत्यादिषु सवर्ण इति निषेधस्य लब्धावकाशतया शिषीत्यादेरपि असि

शम-

१२६

ष्यापनेत्येतिदिक् ॥ दीर्घः ॥ प्रतिदीर्घा ॥ इहहलिचेतिदीर्घः लोपोनस्थानिवत् ॥ यत्तुकाशिकायामुक्तं ॥ उपधायांचेतिदीर्घइतितत्प्रामादिकं ॥ तथा
 चउपधायांचेत्यत्रोक्तं ॥ प्रतिदीर्घेत्यत्रहलिचेतिदीर्घइति ॥ यद्वा ॥ आचारकिंबतात्किञ्चेतिक्विसमाधेयं ॥ नन्वेवमनुनासिकस्यक्वि झलोरिति
 दीर्घस्याते ॥ सत्यं ॥ अकृतव्यूहपरिभाषयाभाविनमलोपमालोच्यंतरंगोपिदीर्घेनकरिष्यते ॥ जग्मुषइत्यत्रइडाममनकारादेशाविवेतिबोध्य
 म् ॥ ननुस्थानिवत्त्वाभावेप्यसिद्धंबरिंरंगइत्यलोपस्यासिद्धत्वादीर्घेनस्यादितिचेत् ॥ न ॥ कृतितुग्विधियहणेनबहिरंगपरिभाषयाअनित्यत्व
 स्यज्ञापितत्वात् ॥ यथोद्देशपक्षेष्वाष्टीपरिभाषांप्रतिदीर्घस्यासिद्धत्वांतरंगाभावेनपरिभाषयाअप्रवृत्तेश्च ॥ जशि ॥ सन्धिश्चमे ॥ बभ्रांतेहरी ॥
 तथाहि ॥ अदनंघिः ॥ अदेः क्तिनिवहुलंछंदसीतिघस्तादेशः ॥ घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः ॥ झलोझलीतिसकारलोपः ॥ धिसकारेसिचो
 लोपइत्यस्यभाष्यकृताअनाश्रयणात् ॥ वार्तिकमतेछांदसोवर्णलोपः ॥ झषस्तथोरितिधत्वं ॥ नचतस्मिन्कर्तव्येपूर्वस्यादपीतिस्थानिव
 द्भावः ॥ पंचमीसमासस्यानित्यतायाः पूर्वसूत्रणवोपपादितत्वात् ॥ घस्यझलांजशितिजश्चेकर्तव्येउपधालोपोनस्थानिवत् ॥ समानाग्धि-
 सन्धिः ॥ संहस्यसः संज्ञायांइतिस्त्वसिइतिअनुवर्तमानेसमानस्यछंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषुद्विसूत्रेणसमानस्यसमासबन्धमितिभ
 सेर्लोट् ॥ तसस्तां ॥ शपः श्लुः ॥ अंतरंगत्वाद्द्वित्वमभ्यासकार्यं ॥ ततोघसिभसोरित्युपधालोपीदिप्राग्वत् ॥ चरि ॥ जसतुः ॥ जसुः ॥ घसेर्ह
 दअनुसृजसृच ॥ गमहनेत्युपधालोपः ॥ खरिचेतिचत्वं ॥ ननुस्थानिवत् ॥ अत्रवार्तिकं ॥ स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशो नस्थानिवदिति ॥
 तेनान्यः स्थानिवदेव ॥ पंचभिररत्निभिः क्रीताः पचारत्रयः वेदेतुपचारत्रयः ॥ जसादिषुछंदसिषुवचनं प्राङ्- णौचङ्गुपधायाइतिगुणाभिदे
 ष्यस्यस्यमिदंनान्दिबन्तस्यवेत्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरइत्यहुः ॥ यद्यपिअसिद्धंबहिरंगमित्यनेनापीदं सिध्यतितथापिअकृत

श. को
१२७

व्यूहपरिभाषा माश्रियबोज्यं ॥ अचितीको अखट्टकद्वयत्रहस्वातंत्यात्पूर्वमित्यस्यक्रमेण प्रवृत्त्यप्रवृत्तीफलमिति तु पूर्वसूत्रेण बोद्धव्यं ॥ न च तत्र बहिरंगपरिभाषायाः प्रसंगोस्ति ॥ किर्योगिर्योः व्युत्पत्तिपक्षे हलिचेति दीर्घः प्राप्तः ॥ यणः स्थानिवद्भावान्न भवति ॥ अचद्वरित्यधिकारेऽप्युजैः क्विच्च कृगृष्टृकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्चेतिङः सच कित् ॥ तत्तु हरदत्तेन न्यासकृता च कृग्रोरिच्छेत्युपन्यस्तं तत् क्वचिदुणादिवृत्तौ अन्वेषणीयं ॥ वाय्याः इह यलोपोन ॥ अस्मिन्नुवार्तिके स्वरग्रहणम्ब्रमावश्यकं ॥ किर्योगिर्योरितितु उभायां चेति सूत्रे वृत्तिकारोक्तरीत्या उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षालंबेनापि सिद्धं ॥ वंध्योरितितु बहिरंगस्यासिद्धतया सिद्धं ॥ किलु गुपधात्वचङ् परनिर्हसकृत्वेषूपसंख्यानां ॥ पूर्वत्रासिद्धे च ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ॥ अस्यार्थः ॥ कौविधिं प्रतिनस्थानिवत् ॥ लवमाचक्षाणीलौः ॥ अत्राणिचि यष्टिलोपो यश्च कौणिलोपस्तदुभयं ब्रूः श्रुटिनिवकारस्य क्विनिमित्ते ऊठि कर्त्तव्येन स्थानिवत् एत्येधत्पूट्स्विति वृद्धिः ॥ तथापि पठिषिब्राह्मणकुलानीति दीधीवेवीटामिति सूत्रे बहुदाहृतं तदपि कौविधिं प्रतीतिव्याख्याने एव संगच्छते ॥ कौलुप्तं प्रतिनस्थानिवदिति व्याख्यायां तु लौः पिपठिषीत्युभयमपि न सिद्धेत् ॥ णिचिटिलोपस्य स्थानिवद्भावे ऊठो संभवात् ॥ पिपठिषतेरप्रत्यये अतो लोपेन पुंसक बहुवचने शौचल्लक्षणे नुमिकर्त्तव्ये अतो लोपस्य स्थानिवत् निषेधेन नुम्प्रसंगाच्च ॥ एतच्च दीधीवेवीटामिति सूत्रे कंडादिसूत्रे च मिश्रग्रंथे स्फुटं ॥ कैयटोपि दीर्घवैवीटामित्यत्र कौविधिं प्रतीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु कौलुप्तं न स्थानिवदिति त्याह ॥ अत्र व्यवस्थित इति वदता कौलुप्तं न स्थानिवदिति पक्षोपि क्वचिदाश्रीयत एव नियमः परनास्तीति सिद्धितं ॥ लुप्तमिति न पुंसके भावे क्तः ॥ एवं च सरव्युर्भेदो न पदः त्वं अहं इति सिद्धं ॥ तथा हि ॥ स्वयत्यात्परस्येति सूत्रे भाष्यं ॥ सखीयतेः सरव्युः लुनीयते लूत्युमिति ॥ न च सखीयतेः क्विपि अलोपे यलोपे अलोपस्य स्थानिवद्भावात्परत्वात्क्विलोपं बाधित्वा इको यणचितीत्यणस्यात् ॥ ततो यलोपे सखोलू न इति स्यात् ॥ अतएव

रास

२७

कौलुप्तं न स्थानिवत् रति न त्रयणं परिजहार कैयटः ॥ तथा उगिद चामिति सूत्रे अधातु भूत पूर्वस्यापि नुमर्थे अधातु ग्रहणं इत्युक्त्वा गोमत्यतेरप्रत्यये
 गोमानित्युदात्तं भाष्ये ॥ तत्राप्यलोपस्य स्थानि वत्सर्वनामस्थानपरत्वं नास्तीति नुम् न स्यात् ॥ न चाधातु ग्रहणसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावक
 तव्यवाये सत्यपि नुमस्यादिति वाच्यं ॥ आचारक्विवंतात्किञ्चेति किपिचरितार्थत्वात् ॥ तस्मात्कौलुप्तं न त्येव शरणं ॥ ननु गोमत्यतेर्गोमततेर्बद्धभ
 यथापि गोमानिति न सिध्यति ॥ अत्वसंज्ञस्येति दीर्घविधौ अधातोरिति विशेषणात् ॥ सत्यं ॥ तत्रधातुग्रहणमसंतस्यैव विशेषणं न त्वत्वं तस्यापी
 तिवस्थमाणत्वा न्न दोषः ॥ तथा येन विधिस्तदंतस्येति सूत्रे केवलपि पाच्छब्दोक्तिः ॥ पादयतेः पात् ॥ पदइति भाष्यं ॥ अत्रापि स्थानिवद्भावाद्यवधा
 नेन पदभावो न स्यात् ॥ कौलुप्तं नेति सिध्यति ॥ अतएव पादस्य पादहस्त्यादिभ्य इति न सूत्रितं ॥ प्रतिपदोक्तस्यास्यैव पदादेशो मा भूत् ॥ किंतु कि
 बृत्तस्यापि यथा स्यादिति ॥ एवं च पादस्य लोप इति गुरु निर्देशं कुर्वता सूत्रकृते व कौलुप्तं न स्थानिवदिति ज्ञापितं ॥ तच्च क्वाचित्कंदितु प्रकृतसूत्र
 स्थस्य नैवं विज्ञायते कौलुप्तं नेति भाष्यस्यार्थः ॥ विशब्दग्राहक्यात् ख्यत्वात् सूत्रादिभाष्याच्चेति न्यवेस्थिशब्दं प्रयुज्यानेन कैयटेन ध्वनितं ॥ पु
 श्चाना चष्टे पुश्चयति ॥ ततः किपिपिणोपसौत्वाहौसौ इति कर्त्तव्येणिलोपो न स्थानिवत् ॥ तदुक्तं ॥ स्थानिवत्त्वं चणोरत्र कौलुप्तत्वात् न विद्यते इति
 ॥ स्थानिवत्वमिति ॥ लोपस्येति शेषः ॥ णः कौलुप्तत्वादित्यन्वयः ॥ अस्तु तर्हि कौलुप्तमित्यपि नित्यमेव ॥ तावतापि लवमाचक्षाणोल्लौरित्यस्यं सिद्धे
 रिति चेन्न ॥ पिपीठिषीत्यस्यासिद्धिप्रसंगात् ॥ देवयतेर्दयूरिति तु इह कैयटेन यदुदात्तं कौलुप्तं नेति सिध्यतीति ॥ तस्यायमाशयः ॥ यद्यपि इ
 ह कौविधिप्रत्यूहसिद्धः ॥ तथापि तस्य स्थानि द्वारा अनादिष्टादचः पूर्वत्वेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावाच्चोऽत्रिणीतीति र्हि प्रसंगः ॥ तस्मात्कौलु
 प्तं न त्येव शरणं ॥ यत्तु लोपो व्योरिति सूत्रे कंडूयतेः क्यअंतात्प्रत्यये कंडूः कंडुवाविति व्युत्पादयन् कैयट आह ॥ अलोपस्य स्थानिवद्भावो यण ॥

श. १५
१५

स्य ऊं ॥ न च ऊठि कर्त्तव्ये स्थानि वत्त्वेन प्रतिबंधः स्यादिति वाच्यं ॥ वकारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति ॥ तनुस्थानि द्वारकं पूर्वत्वमनित्यमित्याश्रित्य
 ॥ तद्वीत्यानुदपूरित्यपि सुसाधमेव ॥ न नू भयथापि दयूरित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यादेवेति चेत् ॥ न ॥ बहिरंगस्य ऊठो वृद्धिप्रत्यसिद्धत्वात् ॥ ए
 वंचस्थानि वज्रावेसत्यपि न काचि स्मृतिः ॥ बहिरंगत्वेनैव सर्वं साधनात् ॥ तस्मादपूरिति पक्षद्वयेपि सिद्धतीत्येव तत्त्वं ॥ नन्वेकदेशविरुत्तस्या न
 न्यत्वादिव औत्स्यादिति चेन्न ॥ निरनुबंधपरिभाषया अधातुग्रहणानुवृत्तेर्वा असद्वूरित्यत्र न औदितिदिव औत्स्ये भाष्ये एव स्पष्टत्वात् ॥ प्रत्यपि
 उगिद्वचमिति सूत्रे अधातुपूर्वादित्यर्थस्तथापीह शब्दाधिकार इति भावः ॥ एतेन हलिचेति दीर्घः दीव्यतीति नाम धातुप्रकरणे कौमुदीप्रसादो
 प्रयुक्तौ ॥ दिवेर्द्धिविरिति न्यासो हितसूत्रेण डिविरिति वदन्माधवोपि दिव्यतीति ह्रस्वमेवोपजगाम ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ द्विवचनादौ तु ओः सुपी
 तिमुण् ॥ दद्यौ दद्यद्व्यादिरक्लपूर्वत् ॥ कंडूः कंडुवौ कंडुवइत्यादित्ववडेव ॥ संयोगपूर्वकतयार्थणोऽप्राप्तेरिति दिक् ॥ अत्रायं संयद् ॥ सरव्यु
 र्गोमानूपदस्त्वं च कौलुप्तस्य निदर्शनं ॥ अनित्यत्वेपि पठिषि कौविथौ लौर्हयोर्दपूः ॥ लुकालुप्तं न स्थानिवत् ॥ आमलक्याः फलं आमलकं ॥ फलं
 लुकः अत्याख्या न पक्षे तु पंचभिः पट्टीभिः क्रीतः पंचपटुः इत्युदाहार्यं ॥ तथा पंचद्राण्यो अग्न्याय्यश्च देवतास्य पंचेन्द्रः पंचाग्निः द्वीपासंनिधु
 क्त आनुकृ ऐकारश्च श्रूयेत ॥ न च सन्नियोगशिष्टन्यायेन निवृत्तिः ॥ परतद्धितलुङ्गि मिनायाडीष्निवृत्तेः पूर्वपोरीनुग्रेकारयोर्निवृत्तौ कर्त्त
 व्यायामन्तः परस्मिन्निति स्थानि वत्त्वात् ॥ ये तु पूर्वोक्तरीत्यावरईइतीकारप्रश्लेषकुर्वन्ति तेषामिह लुग्रहणं न कार्यं ॥ उपधात्वे कर्त्तव्येन स्थानि व
 त् ॥ तेन परिवाशब्दाच्चातुरर्थिके अणिकृते वृद्धादेकैकांतरखोपधादिति पारिस्वशब्दावरोपधलक्षणेन प्रत्यये पारिस्वीयः सिध्यति ॥ अन्यथा उ
 पधासंज्ञायाः पूर्वत्वेन तत्र कर्त्तव्यायामाल्लोपः स्थानिवत्त्वात् ॥ नन्वेवंपटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न ॥ यत्रोपधासंज्ञा मुपजीव्यप्रत्ययो विधित्सि

श. १५

१२५

नस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् ॥ अत्र च ड् परनिर्हसः ग्रहणमेव ज्ञापकं ॥ कथं तर्हि भाष्ये यलोपे सौरी बलाकेत्युदाहरणं दत्त्वा उपधा
 विधौ वेत्येव सिद्धमित्युक्तमिति चेत् ॥ अनास्थात्वादेमात्रं तदित्येवेहि ॥ तत्र हि तेनैकदिगित्यणं तान्डीपि अलोपद्वयस्यापि यलोपे कर्तव्ये स्या
 निवद्भावे निषिद्धे समानाश्रयस्याणो लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतायां यलोपः सिद्धतीति यलोपेन स्थानिवदित्यस्यैव सौरीत्युदाहरणं ॥ अत्र
 त्वं तत्र लोपे उपयोगिननु प्रत्ययविधाविति स्थितम् ॥ च ड् परेणो यो ह्रस्वः स च ड् परनिर्हसः तत्र न स्थानिवत् ॥ वादित्वं तं प्रयोजितवान् अवीवद
 हीणां परिवादकेन ॥ प्रथमणि चो लोपस्य स्थानिवत्त्वादन्यथा आकार इति णो चेद्दीत्युपधा ह्रस्वेन प्राप्नोति ॥ णिसामान्यग्रहणादप्येतत्सिद्धम्
 दुर्दंतदाहरणं ॥ अरि आख्यत् ॥ अवीवरत् ॥ न च नाग्लोपीति निषेधः शक्यः ॥ परत्वाद्द्वौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात् ॥ अतो
 बहलकलेत्यदंतनिपातनं सार्थकं ॥ कुत्वेन स्थानिवत् ॥ अर्चयते रौणादिकः क प्रत्ययः ॥ अर्कः ॥ पाचयतेः क्तिच् ॥ पाक्तिः ॥ चोः कुरितिकुत्वेणि
 लोपेन स्थानिवत् ॥ इह सूत्रे जश्च ण्डित्येव सिद्धे विधिग्रहणं द्वाभ्यां श्रयेण विध्यंतरोपसंग्रहार्थं ॥ तद्युत्पादनार्थं च किलुगित्यादि वार्तिकमिति नि
 ष्कर्षः ॥ तत्रापि क्तिच् ड् निर्हसोपधात्वात् ग्रहणमावश्यकं ॥ लुक् ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वसिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयं ॥ च जोरितिकुत्वेव
 उदाहरणमन्वेषणीयं ॥ पूर्वत्रासिद्धे च ॥ न स्थानिवत् ॥ पापज्यतेः क्तिच् ॥ पापक्तिः ॥ याजयते र्यायष्टिः ॥ पाचयतेः पाक्तिः ॥ याजयते र्यायष्टिः ॥ इह
 लोपणि लोपो कुत्वबत्वयोर्न स्थानिवत् ॥ एवं लेहयते र्लेटि ॥ होहयते र्होमि ॥ वेशयते र्वेष्टि ॥ दाशयते र्दाष्टि रित्याद्युत्थं ॥ न्यायसिद्धं चेदं ॥ अचः पर
 स्थित्यनित्यनिदेशं प्रति त्रिपाटी स्थस्यासिद्धतया तस्मिन् कर्तव्ये अतिदेशा प्राप्तेः ॥ न चैवं स्थानिवत्त्वं तस्याप्यप्रवृत्तौ रामद्विविसर्गो न स्यादिति वा
 च्यं ॥ प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशो भो भगो अघो इति सूत्रैः श्यहं प्रेन च न त्ववृत्ते तां पितृत्वादित्यवधेयं ॥ एवं स्थिते हि च न सवर्णानुस्वारदीर्घ

१२९ **श्रुतेः** सूत्रेन पाठ्यः ॥ किंतु न पदांतवरे यलोपस्वरेष्वित्येव पाठ्यं भुतिभाष्यवार्तिकयोः स्थितं ॥ स्थितं तत् ॥ यदि दीर्घग्रहणं स्पष्टं तर्हि सापेक्षं
 के दीर्घविधौ स्थानिवद्भावः प्रसज्येत ॥ तथाच चिण्णमुलोऽपि सूत्रे यङ्. ताणि जंता हाणि चित्तश्चिणि अशंशामि अशामि इति यदुदाह्रियते तं
 न सिद्ध्येत ॥ नच दीर्घग्रहणसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावबाधः ॥ के मे णिङ्. सूत्रे हरदनाद्युक्तरीत्या चिण्णमुलो दीर्घइत्यत्र के यटाद्युक्तरीत्या चाहो दीर्घे
 तत्सिद्ध्या अहेदीत्यस्य निवृत्त्या तस्य चारितार्थत्वात् ॥ उच्यते ॥ णित्वजात्येक्यं गृहीत्वा अशमीति सिद्धं ॥ अशंशामीति तु यङ्. लुगं ताणि चि
 विष्यति ॥ नहि यङ्. यङ्. लुकोः स्त्रेऽर्थे कश्चिद्दिशेषोऽस्ति ॥ येन यङ्. वसाधितुं क्लृप्येत ॥ एवं च ग्रहिणं दत्त्वा यपि सिद्धं ॥ पूर्वस्मादपि विधौ स्थानि
 निवद्भावैश्च णिचाव्यवधानेन सति ग्रहे हि दीर्घस्य प्रवृत्तेः ॥ सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणाद्वाहितमित्यादौ न दीर्घः ॥ अतएव यङ्. तात्
 चिजरी गृहितेत्यत्र न दीर्घः ॥ स्थानिवद्भावात् ॥ सूत्रमते विहितविशेषणाच्चेति स्थितं ॥ यङ्. लुगं निजुतृजादा विटो दीर्घो भवत्येवेति माधवः ॥ हि
 प्रश्ने गोद्विर्वचनं षष्ठमिति सिद्धांतात् ग्रहे विहितत्वानपायात् ॥ यङ्. लुकोऽनैमित्तिकतयाऽज्झलादेशनालु कालु सत्त्वाच्च स्थानिवद्भावोऽपि
 नास्तीति माधवस्याशयः ॥ वस्तुतस्तु यङ्. लुक् यपि द्वाटो दीर्घो निष्ठ एव ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे भाष्यकै यटादिपर्यालोचनया तथैव निर्णयत
 ॥ तथाच तत्र ग्रहं गादिति भाष्यमुपादाय कै यटाह ॥ तृचो हि जरी गृहीत्यंगं न तु ग्रहिः विशेषणसामर्थ्याद्विर्यथा श्रुतस्त्वाश्रयणमिति ॥
 यद्यपि तत्र यङ्. तं प्रक्रम्य दमुक्तं तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्. लुङ्. तेषां न दीर्घइति लक्ष्यते ॥ अतएव एकाचो द्वे इति सूत्रे हरदत्तोऽपि यङ्. न दीर्घ
 माशंक्याह ॥ एकाच उपदेश इत्यतो दीर्घविधौ चेकाज्ग्रहणे मनुवर्त्तत इति ॥ न ह्यत्र पक्षे यङ्. लुकि दीर्घस्योक्तिः संभवोप्यस्ति ॥ नन्वेवं ग्रहो
 लिटीति सूत्रे यङ्. लोपे चोक्तमिति वार्तिकव्याख्या वसरे स्थानिवद्भावाद्वाहितविशेषणाश्रयणाद्वा यङ्. ते दीर्घपरिहरन् कै यटो विरुध्यते ॥

यङ् लुगर्थं यथाश्रुतरूपाश्रयप्रणस्यैकाजग्रहणानुवर्तनस्यवा आवश्यकतया तेनैवगता र्थत्वादिति चेन्न ॥ ग्रहो लिटीत्यत्रत्यग्रंथस्य उपायस्य
उपायांतरादूषकत्वादितिन्यायेन यङ् तेऽपायाङ्गराभिधानपरत्वात् ॥ अतएवतत्रकैयट आह ॥ अन्यत्रास्यदोषस्यसम्यगुद्धतत्वादिति ॥
एवंहिबदन्तत्रत्यपरिहारस्याव्यापकतां एकाचसूत्रोक्तस्यैवावश्यकतां चाभिप्रेति ॥ नचयथाश्रुतरूपक्षेपहीतमित्याद्यसिद्धिः ॥ अंगसंज्ञा
प्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतरूपस्यैवतत्रसत्त्वात् ॥ ग्राहितादौतुनेवं ॥ एकाचइतिसमाधानंतुणिज्भिन्नविषयकमेवात्स्यात् ॥ यङ् लुङ् तां णिजं
ताच्चयङ् ताच्चग्रहेरितः ॥ द्विधात्रिधाचतुर्द्वाचदीर्घेनेतिव्यवस्थितं ॥ माधवग्रंथस्तुविहितविशेषणपक्षस्यमुख्यतां पक्षांतराणामभ्युच्चयतां
चपरिकल्प्यकथंचिन्नेयइतिप्रतिभातीतिदिक् ॥ तस्यदोषइत्यादेरयमर्थः ॥ तस्यपूर्वत्रासिद्धेचेत्यस्यस्थलत्रयेदोषः ॥ अतिप्रसक्तिः ॥ तस्या
तुर्वास्थानिवद्भावस्यप्रतिप्रसवः कर्तव्यइत्यर्थः ॥ तेनवाक्यार्थेवास्यर्थेइत्यत्रस्कोरितिलोपेन ॥ निगार्यते ॥ निगाल्यते ॥ अचिविभाषेति
लत्वंसिद्धमि ॥ तथा माषवपनीत्यत्रणत्वंनभवति ॥ अलोपस्यस्थानिवत्त्वेननकारस्यसमासांतत्त्वाभावात् ॥ नचासत्यपिस्थानिवद्भावे
डीवेवसमासांतोनतुनकारइतिब्राह्मण्य ॥ डीबुसनेः प्रागेवसमासइतिद्वितीयेवस्वमाणत्वात् ॥ एवंस्थितेतद्वयतेः क्विपितक् ॥ रक्षयतेस्तु
रक् ॥ इत्यादिबोध्यम् ॥ अत्रहिंसयोगादिलोपेकर्तव्येणिलोपस्यस्थानिवद्भावान्नतत्प्रवृत्तिः ॥ संयोगांतलोपेतुस्थानिवद्भावनिषेधाद्व
त्येवासौ ॥ गोरइतितुशुद्धात्क्वपिबोध्यम् ॥ यत्तुअचः पक्षस्मिन्निति सूत्रेदध्यत्रेति भाष्यमुपायायैकैयटेनोक्तं ॥ पूर्वत्रासिद्धेचेत्येतदन्नना
स्ति ॥ तस्यदोषइत्यत्रसंयोगादिलोपस्यसंयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणत्वादिति ॥ तन्नवास्तवं ॥ किंतुतत्रेत्यपूर्वपक्षिणोभिप्रायवर्णनमा
ह ॥ अतएवनपदांतसूत्रशेषेतेनैवोक्तं ॥ स्कंदयतेः स्कन् ॥ तद्व्युत्पत्तेस्तगिति ॥ यत्तुसिद्धकांडेश्चुत्वंधुत्वेइतिवार्तिकव्याख्याविसरेकैयटे

नोक्तम् मधुगितीष्यते मधुडिति प्राप्नोति इति ॥ ननु सकारोपदेशसामर्थ्यादिति बोध्यम् ॥ सन् श्रुत तीत्यत्र शितु गित्यस्याप्रवृत्त्या सकार-
 श्रितार्थ इति चेन्न हि द्वौ लुप्तमिति समाधेयं ॥ कुस्मनोऽन्तोवेत्यत्र कूरिति माधवोदाहृतं सम्भवे तत्र सामर्थ्यविरहेण संयोगादिलोपाप्रवृ-
 त्तेरिति दिक् ॥ स्यादेतत् ॥ इह संयोगादिग्रहणं मास्तु ॥ न चैवं वाक्यार्थमित्यादौ स्कोरितिलोपोपतिः ॥ स्कोः संयोगे स्य त्रस्य लोपलीत्यतोऽ-
 ल इत्यनुवर्तते ॥ तच्चोपसर्जनस्यापि संयोगे त्यस्य विशेषणम् ॥ न तु प्रधानयोरपि स्कोः ॥ अव्यभिचारात् ॥ ततश्च झलेतोयः संयोगस्तदा-
 योः स्कोर्लोपः स्यादिति सूत्रार्थोदबहिरंगतया यणो सिद्धत्वाद्वा ॥ अतएव हि दध्यत्रेत्यादौ संयोगांतलोपो न प्रवर्तते ॥ तथाचाष्टमेवार्तिकं ॥
 नवा झलो लोपाद्बहिरंगलक्षणाद्देति ॥ न चैवमपिकाष्ठतक् ॥ राष्ट्रकूट्यादिने सिध्येदेवेति वाच्यं ॥ अनभिधानात्तत्र क्विप एव दुर्लभत्वात्
 त अनभिधानं च काष्ठशगेव नास्तीत्याष्टमिक भाष्यबलेन न्यायसाम्यान्निर्णीयत इति ॥ अत्रैव्येते ॥ कुस्मयतेः कूरित्यादि सिद्धये संयोगा-
 दीति वाच्यमेव ॥ किंच ॥ त कूरक् ॥ इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यं ॥ न चानभिधानं ॥ प्रमाणाभावात् ॥ कैयटादिरुदाहृतत्वाच्च ॥ न च काष्ठशगेव नास्ती-
 ति भाष्यतत्र प्रमाणं ॥ न्यायैवैषम्यात् ॥ तथा हि काष्ठशकूस्थाते त्यत्र झल्यरोयः संयोगस्तदादेः ककारस्य लोपमाशंक्यत दुक्तं ॥ तेन यत्र क-
 लोपप्रसक्तिस्तदभिप्रायकमनभिधानं ॥ अतएव कांतेभ्यः क्विपूनेत्येवंपरतया तत् व्याख्यातं ॥ न च णिजेतेभ्यः क्विपिकलोपप्रसक्तिरस्ति
 ॥ णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ॥ न च पूर्वत्रासिद्धे चेति न निषेधः संयोगादिलोपे प्रतिप्रसवस्य जागरूकत्वात् ॥ तस्मात्संयोगादिग्रहणं कर्त-
 व्यमेवेति स्थितं ॥ इदं त्ववधेयं ॥ संयोगांतस्य लोप इत्यत्र नवा झलोपाद्बहिरंगलक्षणाद्देति द्वेधा सिद्धो तव्यवस्थापनात् ॥ कूरिति संयोगा-
 तलोपोपि दुर्लभः ॥ तेन कुस्मू इत्येव भवति प्रथमपक्षे हि तीयपक्षाभिप्रायेण तु माधवः ॥ नन्वेवमपि लत्वग्रहणं व्यर्थं ॥ मिगाल्यत इत्यत्र सस्य

पिणि लोपे प्रत्ययलक्षणं नलत्वसिद्धेः ॥ नचवर्णाश्रयत्वं ॥ धातोः स्वरूपे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् ॥ इदं च दां डि जायनादि सूत्रे औणहृत्येतत्त्वनि
 पातनेन ज्ञापयिष्यते ॥ किंच ॥ अंतरंगत्वादपिलत्वं सूचयामि ॥ अत्रोच्यते ॥ तृणहृत्प्रत्ययत्राचिनेत्यनुवर्तते ॥ हलीति निवृत्तं ॥ तथाच अत
 णेडित्यादिसिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारंभणीयं ॥ किंतु नियमार्थं तदारंभ इति भाष्ये स्थितं ॥ इतरव्यावृत्तिमात्रफलकं प्रत्ययलक्षणं सूत्रं वक्त
 त्कार्याणि तु स्थानिवत्सूत्रेण निर्वाह्याणि ॥ तत्रच प्रदीव्ये तीणि नवृत्तये अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेधः स्थितः ॥ तथांचाचिप्रत्यये विधीय
 मानं तत्त्वं स्थानिवद्भावं विना दुर्लभमेव ॥ यदप्यंतरंगं - त्वाल्लत्वं इत्युक्तं तदपि न ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाप्रवृत्तेः ॥ किंच ॥ उपसर्गस्य
 पताकितिसूत्रेण ह्ययं वक्ष्यते ॥ अयतिपरत्वं उपसर्गस्य विशेषणं रेफस्येति ॥ तत्राद्ये पक्षे पत्ययते इति सिध्यति पूरयत इति तु न सिध्येत् ॥ ए
 कदेशे कृते व्यपवर्गाभावात् ॥ उभयत आश्रये अंतादिबद्धावायोगाच्च ॥ तस्मान्न त्रस्थानिवद्भावे नैव व्यपवर्गो वक्तव्यः ॥ सच पूर्वत्रासिद्धे चेति
 निषिद्ध इति लत्वे प्रतिप्रसवः सार्थक एव ॥ द्वितीयपक्षे तु पत्ययत इति न स्यात् ॥ यकारेण व्यवधानात् ॥ पूरयते इत्यत्रैव परं लत्वस्यात् ॥ पूर्वत्रा
 सिद्धे चेति स्थानिवत्त्वनिषेधेन तत्रैकस्यापि परस्याविधानात् ॥ कृते त्विह लत्वग्रहणे येन नाव्यवधानं न्यायेन पत्ययते इत्यत्रापिलत्वं सि
 ध्यति स्फुटं चेदे अष्टमे भाष्ये ह ॥ नस्मादिह लत्वग्रहणं कर्तव्यमेवेति स्थितम् ॥ णत्वग्रहणं तु व्यर्थं ॥ तथाहि ॥ माषवपनीतिना वद्धि रंगप
 रिभाषयापिसिद्धं ॥ नच प्रहिणोति प्रमीणी न इत्यादिसिद्धये तदिति वाच्यं ॥ अचः परस्मिन्निति सूत्रस्य प्रवृत्तिं विनापि एकदेशविकृतस्यान
 न्यतया हि नुमीनेत्यस्य प्रवृत्तिसंभवात् ॥ नच णां ताषडितिसूत्रे वर्णितीत्यादिप्राप्त इत्यादिसिद्धये णत्वग्रहणमिति वाच्यं ॥ कार्यकालपक्षे
 कद्विरंशपरिभाषयैव तस्यापिसिद्धेः ॥ यथोद्देशपक्षस्तु न गृहीष्यते ॥ इत्याख्ये येन णत्वेन सह फलसाम्यार्थे ॥ एतेन प्रियाष्ट इति णत्वाभ्युपगम

११० नोक्तम् ॥ मधुगितीष्यते मधुडिति प्राप्नोति इति ॥ ननु सकारोपदेशसामर्थ्यादिति बोध्यम् ॥ सन्धौ ततोत्पत्तिशितुमित्यस्याप्रवृत्त्या सकार-
 श्रितार्थ इति चेन्न हि द्वौ लुप्तमिति समाधेयं ॥ कुस्मनोऽन्तोवेत्यत्र कूरिति माधवोदाहृतं सम्भवे तत्र सामर्थ्यविरहेण संयोगादिलोपाप्रवृ-
 त्तेरिति दिक् ॥ स्यादेतत् ॥ इह संयोगादिग्रहणं मास्तु ॥ न चैवं वाक्यार्थमित्यादौ स्कोरितिलोपोपतिः ॥ स्कोः संयोगेऽत्र लोपः स्यात्ततोऽ-
 ल इत्यनुवर्तते ॥ तच्चोपसर्जनस्यापि संयोगेऽप्यस्य विशेषणम् ॥ ननु प्रधानयोरपि स्कोः ॥ अव्यभिचारात् ॥ ततश्च लोपः संयोगस्तदा-
 योः स्कोर्लोपः स्यादिति सूत्रार्थो द्रष्टव्यः ॥ अतएव हि दध्यत्रेत्यादौ संयोगां तलोपो न प्रवर्तते ॥ तथाचाष्टमेवार्तिकं ॥
 नवाङ्गलोपोपाह्विरङ्गलक्षणत्वेति ॥ न चैवमपि काष्ठतक् ॥ राष्ट्रकूट्यादिनेमध्ये देवेति वाच्यं ॥ अनभिधानात्तत्र क्विप एव दुर्लभत्वात्
 ॥ अनभिधानं च काष्ठशगेव नास्तीत्याष्टमिकभाष्यबलेन न्यायसाम्यान्निर्णीयत इति ॥ अत्रैव्यते ॥ कुस्मयतेः कूरित्यादिमिच्छये संयोगा-
 दीति वाच्यमेव ॥ किंच ॥ तत्करक् ॥ इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यं ॥ न चानभिधानं ॥ प्रमाणाभावात् ॥ कैयटादिरुदाहृतत्वाच्च ॥ न च काष्ठशगेव नास्ती-
 ति भाष्यतत्र प्रमाणं ॥ न्यायैवैषम्यात् ॥ तथाहि काष्ठशकूस्थातेत्यत्र द्रव्यरूपः संयोगस्तदादेः ककारस्य लोपमाशंक्यतदुक्तं ॥ तेन यत्र क-
 लोपप्रसक्तिस्तदभिप्रायकमनभिधानं ॥ अतएव कांतेभ्यः क्विपूनेत्येवंपरतया तत्प्रव्याख्यातं ॥ न च णिजेतेभ्यः क्विपिकलोपप्रसक्तिरस्ति
 ॥ णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ॥ न च पूर्वत्रासिद्धे चेति तन्निषेधः संयोगादिलोपे प्रतिप्रसवस्य जागरूकत्वात् ॥ तस्मात्संयोगादिग्रहणं कर्त-
 व्यमेवेति स्थितं ॥ इदं त्ववधेयं ॥ संयोगांतस्य लोप इत्यत्र नवाङ्गलोपोपाह्विरङ्गलक्षणत्वादेति द्रष्टव्यं ॥ तद्व्यवस्थापनात् ॥ कूरिति संयोगा-
 तलोपोपि दुर्लभः ॥ तेन कुस्मू इत्येव भवति प्रथमपक्षे हि तीयपक्षाभिप्रायेण तु माधवः ॥ नन्वेवमपि लत्वग्रहणं व्यर्थं ॥ मिगाल्यत इत्यत्र सम्य-

पिणि लोपे प्रत्ययलक्षणं नलत्वसिद्धेः ॥ नचवर्णाश्रयत्वं ॥ धातोः स्वरूपे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् ॥ इदं च दण्डि नायनादि सूत्रे भ्रौण हृत्येतत्त्वनि
 पातनेन ज्ञापयिष्यते ॥ किंच ॥ अंतरंगत्वादपिलत्वं सूचयामि ॥ अत्रोच्यते ॥ तृण हृत्प्रत्ययत्राचिनेत्यनुवर्तते ॥ हलीति निवृत्तं ॥ तथाच भट्ट
 णेडित्यादिसिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारंभणीयं ॥ किंतु नियमार्थं तदारंभ इति भाष्ये स्थितं ॥ इतरव्यावृत्तिमात्रफलकं प्रत्ययलक्षणं सूत्रं वक्त
 त्कार्याणि तु स्थानिवत्सूत्रेण निर्वाह्याणि ॥ तत्रच प्रदीव्ये तीर्णनृत्तये अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेधः स्थितः ॥ तथाचाचिप्रत्यये विधीय
 मानं तत्त्वं स्थानिवद्भावं विना दुर्लभमेव ॥ यदप्यंतरंगं - त्वाल्लत्वं इत्युक्तं तदपि न ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाप्रवृत्तेः ॥ किंच ॥ उपसर्गस्य
 पताकितिसूत्रे पक्षद्वयं वक्ष्यते ॥ अयतिपरत्वं उपसर्गस्य विशेषणं रेफस्येति ॥ तत्राद्ये पक्षे प्रत्ययते इति सिध्यति पूरायत इति तु न सिध्येत् ॥ ए
 कदेशे कृते व्यपवर्गाभावात् ॥ उभयत आश्रये अंतादिबद्धावायोगाच्च ॥ तस्मान्न त्रस्थानिवद्भावे नैव व्यपवर्गो वक्तव्यः ॥ सच पूर्वत्रासिद्धे चेति
 निषिद्ध इति लत्वे प्रतिप्रसवः सार्थक एव ॥ द्वितीयपक्षे तु प्रत्ययत इति न स्यात् ॥ यकारेण व्यवधानात् ॥ पूरायते इत्यत्रैव परं लत्वस्यात् ॥ पूर्वत्रा
 सिद्धे चेति स्थानिवत्त्वनिषेधेन तत्रैकस्याप्यतिपरस्याविधानात् ॥ कृते त्विह लत्वग्रहणे येन नाव्यवधानं न्यायेन प्रत्ययते इत्यत्रापिलत्वं सि
 ध्यति स्फुटं चेदे अष्टमे भाष्ये ह ॥ नस्मादिह लत्वग्रहणं कर्तव्यमेवेति स्थितम् ॥ णत्वग्रहणं तु व्यर्थं ॥ तथाहि ॥ माषवपनीति ब्राह्महिरंगप
 रिभाषयापिसिद्धं ॥ नच प्रहिणोति प्रमीणी न इत्यादिसिद्धये तदिति वाच्यं ॥ अचः परस्मिन्नि ति सूत्रस्य प्रवृत्तिं विनापि एकदेशविकृतस्यान
 त्यतया हि नुमीनेत्यस्य प्रवृत्तिसंभवात् ॥ नच णां ताषडितिसूत्रे वर्णितरीत्या प्रियाङ्ग इत्यादिसिद्धये णत्वग्रहणमिति वाच्यं ॥ कार्यकालपक्षे
 ब्रह्महिरंगपरिभाषयैव तस्यापिसिद्धेः ॥ यथोद्देशपक्षस्तु न गृहीष्यते ॥ इत्याख्ये येन णत्वेन सह फलसाम्यार्थं ॥ एतेन प्रियाङ्ग इति णत्वग्रहणमप्युपगम

श. ११

पदभेदरीग्रंथोपपास्तः ॥ बहिरंगपरिभाषया अनित्यत्वेपीदृशप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् ॥ तस्मादिहणत्वग्रहणं वृथेति स्थितम् ॥ अतस्तु तत्र
 त्वेस्थानिवत्वाभ्युपगमे बाधकमव्यस्ति ॥ तथाहि ॥ अनितेरेतद्वितिसूत्रेऽतद्वितियोगं विभज्य हेमण इति रूपसिद्धये पदांतस्येति प्रतिषेधं बाधितुं
 अंतद्वितिसूत्रेण पदांतस्यानितेर्णत्वं विधीयत इत्येकाव्याख्या ॥ अतश्च संमीपपर्यायमाश्रित्य निमित्तसमीपस्थोयोनितेर्नकारस्तस्यणत्वे निमित्त
 तसमीपस्थस्यानितेर्नकारस्तस्यणत्वमिति च योगविभागं विनापि व्याख्या न ह्ययं भाष्ये स्थितं ॥ तत्र प्रथमपक्षे प्राणितीत्यादौ एकेनाकारेण
 व्यवधानेऽपि वचनसामर्थ्याण्यप्रवर्तते हि तीयपक्षे तु एकादेशस्यादिवद्वावाट्रेफादव्यवहितस्यानितेः संभवात्प्रवर्तते ॥ पर्यायितीत्यत्र तु वर्ण
 द्वयेनैकेन च व्यवायात्सह्येपिणत्वं न प्रवर्तते इति स्पष्टमष्टमे ॥ यदि चेहणत्वग्रहणं क्रियेत तर्हि पर्यायितीति वत्प्राणितीत्यत्रापि द्वयेनैकेन वा
 च्येन न यथासंभवं व्यवधानाण्यत्वं न स्यात् ॥ न च वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतं व्यवधानमाश्रयिष्यते वृत्रघ्न इति कुत्वद्भवेति वाच्यं ॥ निरणि
 तिदुरणि इति इत्यत्र चरितार्थत्वात् ॥ न चैवं निर्दुरे रनिते नित्ये वब्रूयात् ॥ न त्वनितेरेतद्वितिसामान्यलक्षणं प्रणयेत् इति वाच्यं ॥ आरुतिर्माश्रित्य हे प्रा
 णित्यत्रणत्वस्य प्रतिप्रसवार्थं निर्दुरे रित्यपेक्षया अंतद्वित्युक्त्वा वक्षरलाघवानुरोधाच्च सामान्यलक्षणं प्रणयनं संभवात् ॥ तस्मादाहमिकभा
 ष्यपर्यालोचनेनेहणत्वग्रहणं न कर्तव्य इति निर्णीयते ॥ अतएव व्यूढोरस्केनेत्यत्रणत्वं न ॥ अन्यथा विसर्गस्यात्वेन तदादेशस्य सस्यस्थानि
 वद्भावाण्यत्वं स्यात् ॥ इहणत्वग्रहणस्य प्रयोजनाभास्तूक्त एव ॥ ततश्च ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वयोरित्येव वाच्यम् ॥ वस्तुतस्तु न वाच्यं ॥
 पूर्वनासिद्धे चेति हि असिद्धत्वादेवन्यायसिद्धे इत्युक्तं ॥ तच्च असिद्धत्वमनित्यं ॥ अधुनेति वदमुनेति वाच्येन मुन इत्युक्तेर्नेति योगविभागात् ॥ नु
 दीति वाच्येनामीति हि गच्छ ॥ अतश्च इत्यादेरंगस्येत्यनेन व्यावृत्तौ सत्यापि अक्षणेव तद्व्यादौ हि दीर्घवारयितुं हि न मीत्युक्तं ॥ रुधादिभ्यः श्रम्

श. ११

आम्भलोप इति सूत्र द्वये भाष्ये केवलाद्यालोचने नारंभसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषायाद्वासिद्धत्वस्याप्यविशेषाद्वाधेप्राप्तेनामीत्युक्तिरिति
 चेत् ॥ न ॥ कृतितुग्रहणादिना संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सामर्थ्याद्वाध इति पक्षे पक्षण्वं तदस्यादौ उभयबाधे गौरवाच्च ॥ तस्यादनि
 त्यताज्ञापनार्थमेव तत् ॥ तेन सिद्धकोटमपि संगृहीतं भवति ॥ एतेन रामो रामेभ्य इत्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वाद्गोरुकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्यातामिति
 तदपि समाहितं ॥ प्रत्ययः परश्चेत्यादिलिंगाच्च ॥ यत्तु अनुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रत्यसिद्धत्वेनेति ॥ तन्न ॥ तरुमूलमित्यादौ ह्रशिचे
 त्यस्य व्यावृत्त्या अतोरोरित्यत्र सानुनासिकस्यैव निर्देशाभ्युपगमेन चारितार्थात् ॥ राम इत्यादावपि सानुनासिकश्रवणस्यापाद्यमानतया चारितार्था
 र्थस्य स्पष्टत्वादिति दिक् ॥ तेन संयोगादिलोपलत्वयोरसिद्धताविरहात्स्थानिवत्त्वं भविष्यतीति सकलेष्टसिद्धिः ॥ ॥ द्विर्वचनेचि ॥ ॥ रूपातिदेशोयं
 ॥ द्वित्वनिमित्तेऽचिको जादेशः सः स्थानिवद्रूपं लभते द्वित्वे कर्त्तव्ये ॥ चक्रतुः ॥ चक्रुः ॥ द्वित्वनिमित्तत्वेनाज्जि शेषणादि हून ॥ दुद्यूषति ॥ सुस्यूषति ॥ न
 त्युद्द्वित्वनिमित्तं ॥ ॥ तन्नेवं च क्रतुरित्यणोपि स्थानिवद्भावो न स्यात् ॥ अतु सो द्वित्वनिमित्तत्वेपि अकारस्या तथात्वात् ॥ सूत्रं तु च के इ
 त्यादौ सावकाशमिति ॥ सत्यं ॥ इह निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकत्वमाश्रीयते न तु साक्षादेवेत्याग्रहः ॥ न स्यानुरोपा
 त् ॥ किंच ॥ निमित्तशब्दो नास्त्येव ॥ किंतु लक्षणया वा द्विरुच्यते स्मिन्निति द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या वा द्विर्वचनमस्त्यस्मिन्निति अर्श आद्यचावा द्विर्व
 चननिमित्तं लब्धव्यं ॥ तच्च प्रकारत्रयं ॥ साक्षात्परं परासाधारणे प्रयोजके सुवचं ॥ एतच्च ठस्येक इति सूत्रे कैयटे स्पष्टं ॥ अतएव ऊर्णो तेः सनिसनी
 वंते तीटपक्षे विभाषोर्णोरिति डि. त्वविरहे ऊर्णं न विषतीति सिद्धं ॥ सनंतस्य द्वित्वविधानेपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन् गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्त्त
 व्ये स्थानिवद्भावात् ॥ तदुक्तं ॥ तद्भावभाविताभात्रेणेह निमित्तत्वमिति ॥ विस्तृतस्तद्विर्वचनाक्षिप्तः प्रत्ययो अचोत्यनेन विशेष्यते ॥ परस्मिन्निति अनु

रंजिते॥ अमीषां मध्ये देवदत्तात्परमानयेत्युक्ते यथासजातीयेन मनुष्मन्क्षेत्रेणाव्यवहितः परानीयते॥ तथेहपि प्रत्ययांतरेणाव्यवहितः ॥ १० ॥ गत्य
 ते॥ तेन द्वित्वनिमित्ते अजादौ प्रत्यये प्रत्ययांतरेणाव्यवहिते सति योजादेशः सस्थानिवत्स्यात् इति सूत्रार्थः॥ एवं च चक्रतुरित्पादौ न काप्यनुपप
 त्तिः॥ वक्ष्यमाणज्ञापकबलेन णिचाव्यवहिते प्रवृत्तावपि द्विद्वनीयिषतीत्यादौ अनेकप्रत्ययव्यवधानादप्रवृत्तिः॥ अपीप्यदित्यत्र वर्णव्यव
 धानेपि प्रत्ययांतराभावात्प्रवृत्तिः॥ अनुवादे परिभाषानुपस्थानेपि निर्दिष्टपरिभाषाकर्तव्यस्य निर्वाहश्चेति बोध्यम्॥ अतएव हपरस्मिन्नित्यनु
 वर्तत इति स्यात्कारः॥ तथा द्विर्चनेनेह प्रत्ययाक्षेपं वदन् णिज्जिन्नेन व्यवहिते ज्ञापकस्याप्रवृत्तिबुवकैयटोपि एतदभिप्रेति॥ ऊर्ध्वनविषती
 त्यदिदिसिद्धये तु तद्भावभाविता मात्रेण निमित्ततेति स्वीक्रियते एवेत्यवधेयं॥ नन्वेव मरिरिषतीति न सिद्धीत्॥ अथातोः सनिस्मिपूङ्ग्वं
 रं सनि इति इदिकृतेऽसशब्दनिमित्तकस्य गुणस्य स्थानिवद्भावे अजादे द्वितीयस्येति द्विसो द्वित्वप्रसंगात्॥ इत्थं तेतुरिस्रशब्दस्ये द्वित्वं
 ॥ अत्रोच्यते न हि कार्यनिमित्ततया श्रीयते इति दीधीवेवीलामित्यत्रोपपादितत्वात् नेह इदं शब्दो निर्मितं॥ अतो न स्थानिवद्भावः॥ न चैवं सनेन
 स्य कार्यित्वा दूर्णनविषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यम्॥ मत्वर्थीयेनेनाकार्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात्॥ तत्र तु द्वितीय एकाच द्वित्वरूपं का
 र्यमनुभवति॥ नेतु सन् अरिरिषति इत्यत्र तुरिस्रशब्दस्यैव कार्यभाक्त्वमिति वैषम्यात्॥ नन्वेवं अचीत्यस्य जेघीयते देधीयते इति व्याव
 र्त्यनसंगच्छते॥ घीय् घ्रीय् इति द्वितीयाजबधिकस्यैकाचः कार्यितया यडोपि द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् इति चेत्॥ सत्यं॥ अधिजगे इत्येवीन्
 ग्रहणव्यावर्त्यमस्तु॥ तत्र हि गाङ्ग्लिटीति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङ्गदेश इति भाष्य एव स्पष्टं॥ इदं च वार्तिकम
 तमनुसृत्योक्तं॥ तत्र लिटिलिङ्गीत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमात्॥ भाष्यमते तु आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्यभ्युपगमाद्विटीत्या

दयोपि विषयसप्तम्यएवेत्युक्तं स्थानिवत्सूत्रे । तन्मते तु अचीत्यस्य जग्ले इत्यादिव्यावर्त्यम्बोध्यम् ॥ तथाहि ॥ आदेच इति सूत्रेऽशीतिपरसप्त-
 मीतिपक्षे शिदितिकर्मधारयाश्रयणात् यस्मिन्विधिस्तदादावलग्रहण इत्यस्य प्रवृत्त्या आदिशितो न्यस्मिन् यरे विधीयमानत्वं लावस्था पांक्ति-
 यते ॥ अतो न स्थानिवत् ॥ न च अंतरंगत्वानिबद्धेषु एशिचकृते आत्वं स्यात्तथा च स्थानिवत्त्वं दुर्वारं इति वाच्यं ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणं ह्रिति-
 वयोप इति ह्रिलकारकनिर्देशमाश्रित्य तंच तत्रानुपयुक्तत्वादिहानुवर्त्य ह्रिति तु लावस्थाया मेवेति आत्वविधौ व्याख्यानात् । कथं न हि जेघ्रीयते
 देघ्रीयते इति भाष्यवृत्त्यादिषु प्रत्युदात्तमिति चेत् ॥ प्रातिशाख्यरीत्येत्यवेति ॥ तथाहि ॥ अनुस्वारो व्यंजनं चाक्षरांगं इत्युक्त्वा स्वरांतरं व्यंजना-
 न्युच्चार्येति तत्र सूत्रितं ॥ एवं च ने निजत्यने निजुरित्यादौ एकाचकस्य धातौः संपूर्णस्य द्विर्वचनादभ्यस्ताश्रयमद्वावजुसादिसिध्यतु ॥ द्वा-
 चैतुमध्यवर्तिनां हलां उच्चरांगत्वात्प्रथमाजंतमेव हिरुच्यतां ॥ यथादग्निद्रातौ दइति ॥ जागर्तौ जाइति ॥ न चैतावता कचिद्व्यपेक्षेमापद्यते येन
 प्रातिशाख्यपरिभाषामुपेक्ष्य न रभार्यावच्छंजना निइति चाश्रित्य दर्जागइत्यादि हिरुच्येत ॥ अतएव चतुरंश्च यतावाद्येपरलोपश्चेति सं-
 मच्छते इति दिक् ॥ यदा तु षष्ठभाष्यवार्तिकरीत्या द्वितीयाजवधिक एकाचगृह्यते ॥ गाडुलिटीति च विषयसप्तम्या श्रीयते ॥ अनैमित्तिकमा-
 त्वं शितितु प्रतिषेध इति का अशितीति विषयसप्तमीवा आश्रीयते तदा जेघ्रीयते धिजगेजग्ले इति त्रिविधस्यापि व्यावर्त्यस्या संभवादचीत्य-
 स्य फलं किमिति विभावनीयं सूत्रिभिः ॥ स्यादेतत् ॥ भसेः कसौ घस्मिभसो ह्रलि इत्युपधात्तोपेक्षते ह्रित्वं माभूदित्येतदर्थं प्रजग्रहणं भविष्यती-
 ति चेत् ॥ सत्यसति वा ह्रित्वेश्वानिति श्रुतौ विशेषाभावात् ॥ ननु दुर्लक्षोपिविशेषः सूक्ष्मदृशं प्रति दुर्वार इति चेन्न ॥ दातिमियाणि वीरवज्रतुड-
 त्याद्युषिवद्वित्वाभावसंभवात् ॥ वक्ष्यति हि षष्ठे ह्रिति धाते प्रिति सूत्रे ॥ अ न भ्यासग्रहणानर्थक्यं च छंदसिवावचनादिति ॥ न चैवमपि पाणिनि-

श. को
१३३

द्वित्वं स्थादेवेति वाच्यं ॥ दृष्टानुविधानस्यैव चंद्रसिकर्तव्यत्वात् ॥ अतएव हि उर्ध्वत् इत्येव सिद्धे नित्यं चंद्रसि इति सूत्रं निष्फलमिष्युक्ताः ॥
लोके तु भाष्यमतेकमुर्ध्वं भउप धालोपश्च चंद्रस एव तदेवं जेघ्रीयते धिजगेजग्ले इत्येतत्सिद्धये क्रियमाणं अजग्रहणमेव ह रूपातिदेशत्वे प्रमा-
णं ॥ कार्यातिदेशपक्षे हि घ्रीगाग्ला इत्येषामेव भाव्यं द्वित्वेन नितिकिं तेन ॥ तथा च वार्तिकं ॥ अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्येति ॥ देधीयते
शाशय्यते इत्यपि जेघ्रीयते इत्यनेन समानयोगक्षेममुदाहरणं ॥ ईघ्राधोरिति ईकारः ॥ अयद्गुणिकृतीति ईाडोयडादेशः ॥ अचीत्यस्य प्र-
त्ययव्यात्पक्षे तुलस्यानुरोधादेव शब्दाधिकारमाश्रित्येह रूपातिदेशो व्याख्येयः ॥ पूर्वसूत्रादेव इति षष्ठ्यंतस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेति चेत् ॥ शुशु-
बतुरित्यादिसिद्धये इति गृहाण ॥ तथा हि ॥ विभाषाश्चेरिति सूत्रं यद्यपि शुशावेत्यादौ पितुसावकाशं तथापि शून इत्यादौ चरितार्थस्य वचिस्व-
पीत्यस्य बाधकमेव ॥ परस्तात् ॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्य तु न बाधकं ॥ अथ यत्पनभ्यासविषयकस्य विधेर्निरवकाशात्वात् ॥ अतएव
विभाषाश्चेरिति सूत्रे श्चेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति वार्तिकमारब्धं ॥ लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे अश्वयतीनामिति पूरणीयमिति तदाशयः ॥
अन्यथा हि विहितप्रतिषिद्धतया विकल्पात् शुश्राय शुश्रियतुरित्यनिष्टमपि पक्षे प्रसज्येत ॥ एवं स्थिते हि र्वचने चीत्यत्राच इत्यस्यानुवृत्तौ
शुशावेत्यत्र ह्रस्वावादेशे योरिव संप्रसारणस्यापि स्थानिवद्भावः स्यात् ॥ तथा च शिशवशि शुबतुरित्याद्यनिष्टमापद्येत ॥ न च संप्रसारणं त-
दाश्रयं च बलवदिति निबाद्यवस्थायामेव संप्रसारणप्रवृत्तेरचीतिना स्तीति वाच्यम् ॥ एवमपि व्यतिशुशुवाते इत्यादौ दोषधौ व्यात् ॥ उच-
विभाषाश्चेरितिलावस्थायामेव प्रवर्तत इति वाच्यं ॥ एवमपि ईजाते ईजाथे इत्यादौ दोषतादवस्थ्यात् ॥ लावस्थायां कित्वाविधाने तत्र
संप्रसारणाप्रवृत्तेः ॥ न च कित्वापि प्रवर्ततामिति वाच्यम् ॥ अंतरंगेस्तिदादिभिर्बाधितत्वान् ॥ किंच स्वापे श्च डीति संप्रसारणे असूषुपत्

राम-
१३३

इतीष्यते ॥ स्थानिवद्भावे तु सति न संप्रसारण इति निषेधाद्भ्यासे उवर्णो न श्रूयेतेति दिक् ॥ तत्रावृत्यैकशेषाणामन्यतमाश्रयणादिह काला
 वधारणमपि क्रियते ॥ तथा च व्याख्यातं ॥ द्वित्वे कर्त्तव्ये इति ॥ तेन च क्रतुरित्यादावुत्तरदले पुनर्यथा यथं यणादयो भवंत्येव ॥ अन्यथा प्रकृति
 भाव एव स्यात् ॥ निन्यतुरित्यत्र तु प्रथमप्रवृत्तस्यापि इयङो द्वित्वकालेऽपहारात्सु नः प्राप्तोऽप्यपेक्षेका च इति यणा बाध्यते ॥ यद्वा ॥ पूर्वमपी
 यङ् न प्रवर्तते ॥ प्रकल्प्य चापवादविषयं तत्तत्सर्गोभिनिविशते इति न्यायात् ॥ यद्वा ॥ आभीयत्वेने यङो सिद्धत्वादयण भविष्यति ॥ स्यादे
 तत् ॥ स्थानिवत् ग्रहणं निवर्त्य न ज्ञेयानुवर्त्य द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये इत्येव व्याख्यायतां ॥ एवं हि सति स्थानिव
 दिति ~~अधिकार~~ अधिकारकेशोपिन भवतीति सत्यं ॥ अस्मिन्नपि पक्षे नञः स्वरितत्वं प्रतिज्ञातव्यं ॥ स्थानिवच्छब्दस्य तु कुसुमे वत् इति लाघवं ॥ अ
 स्तुवा व्याख्या दूयमपि फले विशेषाभावादिति दिक् ॥ नन्वेवमपि णौ स्थानिवद्वाचनं कर्त्तव्यं ॥ नुना वयिषति च स्थावयिषति तु णौ वयिषतीत्या
 दर्थः ॥ अत्राहुः ॥ ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति ॥ अस्यार्थः ॥ यौतेः पूङ्ग्वसनीवंतेति स्मि पूङ्ग्वं ज्वशामिति सूत्राभ्यां इ
 विरुतेष्वयिषतिपि पविषते इत्यत्र द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावाद्यकारपकारयोरवर्णपरयोः परतो यद्यप्यभ्यास उकारो लभ्यते ॥ तस्य च
 कारादेशविधानेन ओः पुयण्स्त्रेपकारयकारग्रहणं चरितार्थं ॥ तथा च वर्गग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं जग्रहणं च ज्ञापकं द्वित्वनिमित्तस्याचो नि
 चाव्यवधानेपि स्थानिवद्भावः प्रवर्तत इति ॥ तं विना अवर्णपरेषु पुयण्जिषु परेषु उवर्णो न स्यात् ॥ अस्यास्य दुर्लभत्वात् ॥ येन नान्यवधानाच्च णि
 वै केन द्वित्वनिमित्तस्याचो व्यवधानमाश्रीयते ॥ तेन निवर्तनीयिषीत्यादौ न स्थानिवत् ॥ ल्युट् क्यज्भ्यां व्यवधानात् ॥ एवं णिजं ता ल्युट्
 क्यच्सु न स्वपिन स्थानिवत् ॥ निनः वयिषतीत्यादि ॥ न हि णौ कर्त्तव्यं स्थानिवदिति वचनं अस्ति किन्तु ज्ञाप्यमानः स्थानिवद्भावो लघुत्वादेकैर्न

श. कौ.
१३४

व्यवधानं इत्युक्तं इह त्वनेकेन व्यवधानं स्पष्टमेव ॥ यद्यप्यनूरीषानादेशविशेषणत्वानिर्दिष्टपरिभाषा नोपतिष्ठते ॥ तथापि अत्रोपप्ले-
षिकसप्तमीबलादेव तदर्थः पर्यवस्यति ईषद्विप्रकृष्टलाभेचनात्यं वैविप्रकृष्टस्य ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ वस्तुतस्तु परस्मिन्नित्यनुवर्तते इति
सूत्रोपक्रमएवोक्तं ॥ एवं चाबीभवत् ॥ अमीभवत् ॥ अरीरवत् ॥ अलीलवदित्यादिषु विभावयिषतीत्यादिषु ओः पुयणितीत्वं प्रवर्तते ॥ ज्ञापनफलं तु
यत्र ओः पुयणित्यस्याप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् ॥ तद्यथा ॥ चुक्षावयिषति ॥ उडुरिवाचरति उडवति ॥ उडवते णौ सन् ॥ उडुडावयिषति ॥ चडि-
॥ औडुडवत् ॥ तुतावयिषति ॥ अतूतुवत् ॥ सौत्रोयंतुरुस्तु शमीत्यत्र निर्दिष्टः ॥ ऊर्णनावयिषति ॥ और्णनवत् ॥ चिस्फुरौर्णादित्यात्वस्य स्या-
निवद्वात्पुस्फारयिषति ॥ अपुस्फरत् इत्यादि बोध्यम् ॥ तुल्यजातीयापेक्षं च ज्ञापकं ॥ तेन अवर्णपरहृत्येव स्थानिवत् ॥ तेनाचिकीर्तयि-
त्यादौ नातिप्रसंग इति भाष्ये स्थितम् ॥ यन्तुकाशिकायां पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेव हेर्निष्ठाणां णिचिचडि औजडदित्युदाहृत्य क्लृप्तं स्पष्टं तु औ-
जिह्वदित्युक्तं ॥ तत्रैव न्यासेपि णौ कृतस्य णिलोपस्य स्थानिवद्भाव इति व्याख्यातेतदुभयं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यं ॥ अचिकीर्तयित्यस्य सि-
द्धयै अवर्णपरधात्वस्य विषयकमेव ज्ञापकमिति स्पष्टं भाष्ये ॥ प्रकृतसूत्रप्रत्याख्यानपरेवार्तिके अव्याप्तिरूपदोषोद्भावनपरेण औदौदादे-
शस्य चुडु तुशरादेरित्यादि भाष्येण व्ययमर्थे लभ्यते इत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते ॥ अतएव शुष्किकाशुष्कजं घञस्त्वामिमानौ जिह्वन्तयेति
वैयाघ्रपद्यवार्तिके जिह्वशब्द एव पठ्यते ॥ जशब्दपाठस्तु क्वचित्कः प्रामादिक एवेति बोधदेवो दुर्गसिंहादिसंमतिप्रदर्शनपूर्वकं कामधेनौ स्या-
पितवान् ॥ वैयाघ्रपद्यवार्तिकं तु पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य प्रयोजनसंग्रहपरं तच्च तस्मिन्नेव सूत्रे व्याख्यास्यामः ॥ एवं चांकपदे लक्षणे चेत्यस्य
चडि सणिक्कद्वित्वेनाचिकदित्येव रूपं नत्वांचकदिति ॥ नचैवमदंतपाठवैयर्थ्यस्यादिति वाच्यं ॥ तस्मा मर्थ्यादलोपस्याप्रवृत्तौ सत्त्वावृद्धिपुकोश्च

राम-
१३४

सत्तोरेकपयतीति रूपाभ्युपगमात् ॥ नचैवं सत्यं कयतीति रूपं न स्यादिति वाच्यम् ॥ सूचिसूत्रीत्यादिवार्तिके सो सूच्यते सो सूच्यत इत्यादि भाष्योदाह
रणेन पक्षे अलोपस्याभ्युपगमात् ॥ सूचिसूत्र्यादयोत्तराः ॥ अतएवानेकाचत्वेन षोपदेशत्वाभावाच्चषत्वं ॥ षोपदेशालसणे हि एकात्वं विवक्षितं इ
ति माधवीये स्पष्टं ॥ एतच्च सेगादिपर्युदासात् चक्षुस्मिदादिमाहचर्यात् सो सूच्यते इत्यादि भाष्योदाहरणाच्च निर्णीयत इति वक्ष्यते ॥ एवं वाक्यशो
षं समर्थयिष्यामहे प्रार्थनाध्यवसायैः संप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इत्यादिप्रयोगाश्च ह्यमानं ॥ तदेतत्सकलमभिसंधाय अदंतत्वं सार्थक्याय वा अलोप
इत्याह ॥ उक्तंच कामधेनौ ॥ अलोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादंतत्वं प्रयोजनं ॥ यत्र त्वेतेन विद्येते तत्राहोपविकल्पनमिति ॥ कथयत्याद्यभिप्रायेण पू
र्वार्थे अत्र यत्याद्यभिप्रायं तूत्तराहमिति विवेकः ॥ नन्वाचिकदित्यत्र दीर्घो लघोरिति प्राप्तेऽनलोप इति निषेधेनाकारश्चरित्त्वं इति चेन्न पुच
हपरिणोयदंगंतस्य योभ्यास इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् ॥ इह त्वंगावयवस्याभ्यासो न त्वंगस्य ॥ एतच्चोर्णधातौ माधवग्रंथे स्पष्टं ॥ अतएव
औदितत् इत्यादौ न दीर्घः ॥ यत्तु दीर्घविधौ हेलादेरिति विशेषणं कौमुद्यादन्तन्निर्मूलं ॥ और्णवदित्यादेः सिद्धावपि सन्त्वे लघुनीत्यत्र च ड
परे इत्यंगस्य विशेषणं लघोर्नेति मतभेदेनेष्यमाणे अचिचकासदचचकासदिति रूपद्वयेप्यतिप्रसक्तंच ॥ दीर्घविधौ च डपर इत्यस्य लघुविशे
षणतामाश्रित्यार्थसिद्धकथनं नदिति वासमाधेयं ॥ सिद्धान्ते तु माधवोक्तरीत्या ऊर्णावयवतेरिव चकासयतेरपि दीर्घाभावः स्पष्ट एवेति दिक् ॥
एतच्च सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचरव्यौ ॥ तथाहि ॥ षष्ठेदित्वप्रकरणात्तेविप्रतिषेधः पठ्यते ॥ द्विचनं यणयवाया वालोपोपधालोपणिलोपे
किकिनोरुत्वेभ्य इति ॥ तथाच दध्यत्रेत्यादौ सावकाशो यणः ॥ चणुनं चायकं लवनं लावक इत्यादौ चायवायावः ॥ गोदः कंबद इत्यादावाहो
पः श्लेषप्र इत्यादावुपधालोपः ॥ कारणाहारणेत्यादौ णिलोपः ॥ अर्त्ता इत्यादावुत्त्वं चेत्येता निनवीभिदतुरित्यादौ सावकाशो नदित्वेन पूर्वविप्र

श. कौ. तिषेधाद्याभ्यन्तेतेनचक्रतुः चिचायलुलावचिचपिथलुलविथप्यसुः तस्थतुः जग्मतुः जघ्नतुः आसितुः नतुरिः जगुरिरिआदिसिद्धं पन्वेवं नि
 १३५ न्यतुरिति न स्यात् ॥ इयउ इह अपरिगणितत्वादिति चेन्न ॥ एरैकाचइतियणेह भाव्यमिति प्रागपीयडो प्रवृत्तेः प्रकल्प्य चेति न्यायात् ॥
 तस्माद्विर्वचनेचीति सूत्रं विनापि सर्वसिद्धमिति ॥ भाष्यकारास्तु सूत्रं मेमर्थयन्ते ॥ तथाहि ॥ विप्रतिषेधस्तावदुक्तः ॥ आलोपादीनां नित्यत्वात् ॥
 ॥ हित्वस्यानित्यत्वेनातुल्यबलत्वात् ॥ किंच पूर्वविप्रतिषेधे सर्वत्र वचनस्यारंभणीयत्वादिह तु सुतरांतथेति कलाघवं ॥ अपिच ॥ क्रियमाणम
 दिवचनं यद्यंतरंगाणामपि बाधकं तर्हि निर्वचनीयिषति इत्यादावप्यभ्यासे उकारः श्रूयेत ॥ अथात्रांतरंगत्वादवादेशः ॥ वचनं तु नंतरंगाणां
 बाधकं किंतु नित्यानामेवेति ब्रूयाः ॥ एवमपि चुष्ठावयिषति इत्यादौ ब्रह्मावादेः प्रवर्तनात् अभ्यासे इत्वं स्यात् ॥ तथाचत ह्युपनाय उच्चं विधे
 र्गं ॥ तथाचत्वया इत्थं न्यासः कर्त्तव्यः ॥ उत्तरस्यातः ॥ तिच ॥ ओदौ दादेशस्य चुटु तु शरादेरिति ॥ अभ्यासस्येति वर्त्तते ॥ ओदौ तोरादेशोऽस्मि
 जंगेऽर्थो भ्यासश्चुटु तु शरादिस्तस्य योकारस्तस्य उत्स्यादित्यर्थः ॥ यथा ॥ चुष्ठावयिषति उडुडावयिषति तुतावयिषति कुर्षुनावयिषति
 शुशिवयिषति पुष्कारयिषति इति ॥ अत्रचिस्फुरोर्णवित्यात्वं ॥ यद्यपीह रवयः शेषेकृते शरादित्वेनास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्त्वे
 वेत्यवधेयं ॥ ओदौ दादेशस्येति किं ॥ चायृ पूजायां चिचायिषति खदस्थे र्येचिखदिषति ॥ चुटु इत्यादेः किं ॥ विभावयिषति ॥ अत इति किं ॥ अ
 अणुं क्रतुं अंशुं चारव्यत् ॥ आर्जिजत् ॥ आणिणत् ॥ आर्त्तितत् ॥ आंशि शदित्यत्र परत्वाद्ब्रह्मा सत्पादिलोपे सणिक्कस्य द्वित्वेकृते माभूत् ॥ अ
 भ्यासस्येति किं ॥ चुटु तु इत्यादितर्ह्यंगस्यातोऽविशेषणं स्यात् ॥ उभयथापि दोषः ॥ शीतं लुनाति शीतलः सूर्यः ॥ तमारव्या तु मिच्छति शिशि
 तलपिषतीत्यत्र तकारादुत्तरस्यात उत्तरसंगात् ॥ नन्वेवमप्यौजहदां चकदित्यादावभ्यासेऽकारश्रवणार्थं यत्नांतरमास्थेयमेवेति गौरवांत

रं वार्तिककारं प्रति कुतो नापादितमिति चेन्न ॥ तत्रेकार एवेष्ट इत्युक्तत्वात् ॥ सजातीयापेक्षं हि सिद्धांते पिज्ञापकं ॥ अन्यथा अचिकीर्तदित्यत्रा
 भ्यासेः काश्चिदवगच्छते ॥ तस्माद्वार्तिककृतावचनद्वयमपि कर्तव्यं स्यादिति स्थितं ॥ तथा ओः पुण्य जीतितृतीयमपि कर्तव्यमेव ॥ पिपविषते पि
 यविषति जिजावयिषतीत्यत्र इत्वं यथा स्यात् ॥ तथा हि ॥ पुण्य इत्यनयोः सनि इटि परत्वाद्गुणे कृते पूर्वविप्रतिषेधे नावादेशात्पूर्वद्वित्वमिति कृतं
 वक्तव्यमेव ॥ तथा जुचंक्रम्येत्यत्र निर्दिष्टा तौ नाज्जुधातोर्ण्यतात्सनि जिजावयिषतीत्यत्र चुदुतुशरादेरित्युत्वे प्राप्ते तद्वाधनाय इत्वं वक्तव्यं
 ॥ न च तत्र चकार मेव पठिष्यामि न तु चुशब्द इति वाच्यं ॥ गुड् घुड् ध्वनौ ॥ आभ्यां णिजंताभ्यां च डिः सनि च अजू गवत् अजू घवत् ॥ जुगावयिषति जु
 घावयिषति न्यायसिद्धिप्रसंगात् ॥ किंच ॥ दिदवनीयिषति इत्यत्र चुदुतुशरादेरित्युत्वं स्यादिति तद्वारणाय च नान्तरमास्थेयं ॥ अथ वा सन्यत इति
 सूत्राद्गुणो यड् लुको रित्याद्यष्टसूत्र्या विच्छिन्नमपि स न्यहणं मंडकपुत्यानुवर्त्य सूत्रमतोक्तरीत्या येन नाव्यवधानन्यायेन णिजमिदं कर्तव्यं
 उत्त्वं नैति समाधेयम् ॥ एवमपि तनुशब्दादाचोः क्विबंताद्देतुमण्णो सत्यसति वा सन् ॥ तत्र तितन विषतितितना वयिषतीत्यत्राऽपि उत्त्वं स्यात् ॥ त
 ह्मणाय ओदौदादेशस्येति वार्तिकमन्यथैव व्याख्येयं ॥ तद्यथा ॥ अभ्यासस्येत्यवयवषष्ठी ॥ ओदौदित्यादिस्तु संबंधसामान्येषष्ठी ॥ उभय
 मप्यनोविशेषणं ॥ तदयमर्थः ॥ अभ्यासस्यावयवभूतस्तथा ओदौदादेशस्य यथायथं अवयव आदेशो वा योऽतस्योद्भवति इति ॥ चुसावयतीत्यव
 यवः ॥ पुस्कारयिषतीत्यादेशः ॥ तथा चाद्गुहणमपि सार्थकं ॥ अन्यथा आटिटदित्यादिसिद्धये च ॥ परेणो यदंगं तदवयवै लघौ सन्वदति देश
 दार्जिजदित्यादौ अतिप्रसंगविरहादत इति व्यर्थं स्यादिति दिक् ॥ तथा च सूत्रमतापेक्षया वार्तिकमत्रैव महदेव गौरवमिति ॥ स्यादेतत् ॥ मास्तु प्र
 कृतसूत्रं मा च वार्तिकं ॥ ओः पुण्यित्येतदेवं ज्ञापयिष्यति ॥ अन्तर्गमित्यं च बाधित्वा हि पूर्वच न स्यात् इति ॥ ततो द्वित्वे कृते यथाश्रोत्रं यथा

श. की.
१३६

दिकरिष्यते ॥ मैवं ॥ निनवनीयिषतिदिद्वनीयिषतीत्याद्यसिद्धेः किंच ॥ सामान्यापेक्षंज्ञापकं विशेषापेक्षं वा ॥ आद्यैर्ध्वंकीर्त्तदितिनसिध्ये
त ॥ अंत्येचक्रनुरित्यादिनसिध्येत् ॥ तस्मात्सूत्रकर्तव्यमेव ॥ सुस्वविषतीत्यादिसिद्धये ओष्ठस्युपगितिज्ञापकमाश्रयणीयं ॥ तच्चतुल्यज्ज
तीयापेक्षमिति स्थितम् ॥ अतएव वामनोदाहृतमौजढत् इत्येतद्भाष्यविरुद्धमिति बोधव्यं पृष्ठभेन प्रपंचितं प्राक् ॥ वस्तुतस्तु वामनोक्तं
सम्यगेव ॥ यतः ॥ बोधव्यं महाग्राह्यस्तो वामनदिग्गजः ॥ कीर्त्तरेव प्रसंगेन माधवेन विमोचिनः ॥ तथाहि ॥ किं वामनोक्तो वार्त्तिकदूषणप्र
भाष्यविरोधः ॥ किं वासजातीयविषयज्ञापकतावर्णनभाष्यविरोधः ॥ नाद्यः ॥ नित्यानित्ययोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति दिद्वनीयिषतीत्याद्य
सिद्धिरिति च दूषणयोर्भाष्येन नुक्ततया भाष्यं दूषणांतराणामप्युपलक्षणमिति स्थिते औजढदित्यभ्यासेः कारादेशोपिविधेयः - स्यादिति
अत्रिकेदूषणांतरस्यापि देयत्वात् ॥ वदेव वार्त्तिकं रचनीयं ॥ औदादेशस्य चुटुशरादेरभ्यासस्योत्पत्तिः ॥ ततो लोपवतोऽपि नोत्पत्तिः ॥ अत्रापि
दत्तं ॥ स्याभ्यासस्युपगिति चोत्पत्त्यात् ॥ औजढत् ॥ आंचकदिति ॥ नद्वितीयः ॥ यत्रादिरुक्तौ अभ्यासस्योत्तरखंडस्याद्यौजवर्णस्ति त्रस्थानिवादे
ति हि भाष्यस्य फलितोर्थः ॥ अस्ति च हतशब्दस्य द्विरुक्तौ प्रक्रियादशायां उत्तरत्रावर्णः ॥ ननु पुनः प्रवृत्तेन दितलोपेनापहारान्वा सौ प्रयोगे सम
वेतिदिति चेत् किंततः ॥ नहि प्रयोगसमवायित्वं विशेषणं भाष्ये दत्तं ॥ एवं च नुनावयिषतीत्यादौ द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां अवर्णाभावेऽपि पश्चाद्वा
स्यानन्वाचनद्वित्वप्रवृत्तिवेलायां नापि पश्चादवर्णपरतेत्यचिकीर्त्तदित्यादाविवनस्थानिवद्भावः ॥ एवं चोवर्णस्थानिकस्यैव स्थानिवद्भाव इ
तिदुराग्रहो निर्मूल एव ॥ अतएव लोपः पिबतेरिति सूत्रेऽपीष्यदित्यत्र पिबतेर्णोऽयुकिचडि उपधालोपे च तस्य - स्थानिवत्त्वात् पायशब्दस्य हि

राम
१३६

रुक्तिरिति वृत्तिग्रंथोपसंगच्छते॥ एवंचाचकदित्येवसाधु॥ नत्वांचिकदिति॥ अंकपयति आंचीकपदित्यादिनुदरापाप्तं॥ अलोपस्य दुर्बारत्वात् अ
कोरोच्चारणं त्वभ्यासेऽकारश्रुत्यादिना चरितार्थः॥ यदप्यग्लोपित्वं स्थानिवत्वं चेत्याद्युक्तं॥ तदपिन॥ चिंतैरिदित्करणेन घुषिरविशब्देनेइत्येतत्त
स्थभाष्येण च णिज्विकल्पस्य सुस्थतया अल्लोमविकल्पस्य निर्मूलत्वात्॥ णिजभादपक्षेहि अनेकाच इत्याम्प्रवृत्त्याधातोरेतोदात्तप्रवृत्त्याचा
कारः कृतार्थः॥ अंक्यादित्यादौ नलोपप्रातवंधोपि फलमिति दिक्॥ नचैवमप्यौजढदित्यभ्यासे डकारः श्रूयेत॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने दस्यु
जे रिति मन्त्रं॥ उभौ साभ्यासस्येति तदनित्यताज्ञापनात्॥ यत्तु पदद्विर्वचनविषयं न हिति बोधदेवः॥ नन्वा॥ सुनिर्दिष्टं भ्यङ्गितिसूत्रेषु पिभूतो हि
रूपेण न स्तिवार्तिकेन तद्भाष्येण च सह सिरोधात्॥ अतएवाभ्यासे डकारंदुर्ग गुप्तादयः आहुः॥ एवं च वैष्णाघ्रपद्यवार्तिके औजढदिति पाठस्य
प्रमादिकत्वकल्पनमेव प्रामादिकं॥ जिह्वबुद्धा गठस्तुक्तिनानिर्नाह्यः॥ यत्तु अदंतेषु ऊनधातौ माभवानूनिनदित्यभ्यासे डकारश्चरणेन द्विविस्ति
पिप्रमादप्रयुक्तं॥ अन्यथा कृतसंशब्देनेइत्यत्र स्वोक्तेन समं विरोधापत्तेः॥ तस्मादूननदित्येव धातुरनौसांप्रदायिकः पाठः एवं च भाष्यकाशि
कपोरविरोध एवेति स्थिते सरस्वतीकंठाक्षरणादियंथा अपि निर्बाधा एवेत्यवधेयं॥ यत्तु स्तौति ण्योरिति सूत्रे सिषेचयिषतीत्यत्र सिचेहेतुम
ण्यो गुणे स निइति गुणाय देशयोः कृतयोर्गुणस्य त्यानिबद्धा वात्सिचशब्दस्य द्वित्वं इति न्यासकारेणोक्तेतत्तु उत्तरखंडेऽकराभावाद्वाच्यं
विरुद्धं॥ स्थानिवद्भावविनाप्यभिमत रूपसिद्धेरनिष्फलं चेत्पुनरप्युक्तं॥ एतेनौजढदपीप्यदित्यादिसिद्धये सामान्यापेक्षतां वदन् अचिकीर्ष
दित्यादिसिद्धये चानित्यतां शरणी कुर्वन् सीरदेवोप्यपास्तः॥ ॥ ॥ इति श्रीशब्दकोशे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टमा
धिकं समाप्तम् ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अदर्शनं लोपः ॥ स्थाने इत्यनुवर्तते ॥ तदर्थं प्रसंगे इति ॥ प्रसक्तस्यानुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशालोपो व्योर्वली
 त्यादयः ॥ अर्थस्यैषां संज्ञाननुशब्दस्य ॥ महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् ॥ नचैवं प्रदेशेष्वेव लोप इति लौकिको र्थो ग्रहीष्यते ॥ पशो अपत्यं देवतेति
 यत् ॥ तत्किं संज्ञयेति चेत् ॥ न ॥ प्रसक्तस्येत्येवं रूपविशेषलाभाय सूत्रारंभात् ॥ अन्यथा दधिमधिस्यादौ तु गागमप्रसंगात् ॥ अस्ति हितत्र
 किपो दर्शनं तच्च लोप इति प्रत्ययलक्षणपत्तेः ॥ नन्वस्तु एवं वार्तिकमते ॥ भाष्यमते तु प्रत्ययलक्षणे सूत्रं नियमार्थं ॥ तत्कथं दध्यादौ तु कृ
 संगः ॥ स्थानिवत्सूत्रं तु ननु कं प्रतिप्रवर्तयति ॥ षष्ठीग्रहणस्य तत्रानुवृत्तत्वात् ॥ अतएव ग्रामणी रित्यादौ अण्कार्ये न भवति ॥ तथाच भाष्ये
 त्यासंहितावसाने पालो कसिद्धत्वादिति वक्ष्यमाणन्यायेन दंसूत्रं मास्त्विति चेत् ॥ न ॥ घटंकरोति ग्रामेति षुति इत्यादौ ल्यबलोप इति पंच
 द्यापत्तेः ॥ अग्निमील इत्यादौ चारिलोप इति निघातप्रतिषेधापत्तेः ॥ आरब्धेतु सूत्रे तत्र शास्त्रतो लोकोत्पत्त्यपश्वादीनां चाप्रसक्तत्वा नो
 ऋद्धेः ॥ ननु वार्तिकमते प्रसक्तस्येत्युक्तेः पि ग्रामणी रित्यत्र वृद्धिः स्यात् ॥ कर्मण्यणः प्रसंगसत्त्वादिति चेत् ॥ न ॥ वासरूपन्यायेन पक्षेणः संभ
 वेऽपि किञ्चिद्भेदेनाण् प्रसंगस्य बाधितत्वात् ॥ वैकल्पिकयोरेकानुष्ठाने तस्मिन्मन्त्रयोगे इतरानुष्ठापकशास्त्राप्रामाण्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ॥ ॥
 प्रत्ययस्य लुक्श्रुलुपः ॥ ॥ अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात् तत्रावृत्त्याद्याश्रित्य तद्भावि तसंज्ञा इह विज्ञायते ॥ लुक्श्रुलुपशब्दैकृते प्रत्ययाद
 र्शनं क्रमादेतत्संज्ञं स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशालुक् तद्धितलुकि ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्रुः जनपदेलुविति ॥ विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञा विज्ञानान्वा न्योऽप्या
 श्रयः ॥ विशेषविहिता अप्येताः संज्ञालोपसंज्ञानबाधते ॥ एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नास्तीति कडारसूत्रे वक्ष्यमा
 णत्वात् ॥ प्रत्ययस्येति शक्यमकर्तुं ॥ नचैवं लुक् तद्धितलुकीति विधीयमानमदर्शनं मोस्त्रियोरित्यनुवृत्तेर्गोशब्दस्यापि स्यात् इति वाच्यम् ॥

मो रूपसर्जनस्येति योगं विभज्यस्त्रिधाः लुक्ते द्वितलुकीति सूत्रे स्त्री ग्रहणस्यैवानुवर्तनसंभवात् ॥ अन्यथा प्रत्ययग्रहणे कृतेपि गमेर्लुक्
 स्यात् ॥ कंसीयपरशब्दयो र्यञ्जौ लुक्चेति लुक्पि प्रकृतेर्न भविष्यति ॥ ड्या प्रातिपदिकादित्यधिकारात् प्रातिपदिकात्परस्य लुग्विधानात् ॥ कृतेपि
 हि प्रत्ययग्रहणे कमेः सः कंसः परान्शृणाति परशुरिति उकारसकारयोर्लुक् प्राप्त एवमेव परिहार्यः ॥ न चैवं यञ्जोरेव लुगस्तु विधानसामर्थ्याच्च
 यञ्जलुको विकल्पः ॥ वेत्यनुक्तिस्तु यञ्जभ्यामुक्तौ त्सर्गिकस्य श्रवणं मा भूदित्येवमर्थमिति वाच्यं ॥ यञ्जलुको मेककालप्रतीतानामुद्दे
 श्यविधेयभावासंभवात् ॥ लुक्लौतु द्वेत्यत्र तुषकालननेष्विति अनद्यतने लुङिति च ज्ञापकात् का क्य भेदमाश्रित्य लुक्लौतु द्विधीयते ॥ तस्मात्प्रत्य
 यनिवृत्तमेतावत्प्रत्ययग्रहणं न कर्त्तव्यं ॥ स्थानिविशेषसमर्पणार्थमपि न ॥ तथा हि ॥ अत्रिभृगुकुत्सेत्यत्र तावत्प्रत्ययस्कादिभ्यो गोत्रे इत्यतो गो
 त्र इत्यनुवर्तते ॥ तेनाद्यादिभ्यो योविहिषस्तस्य लुक् सिद्धः ॥ जनपदे लुवित्यत्र तु ड्या प्रातिपदिकात् प्रत्यय इत्यनुवर्तते ॥ जनपदे विहितस्य चा
 तुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् ॥ लवणालुगित्यत्र प्रकृतत्वात् ठुक् एव ॥ सर्वत्रापि इह प्रत्यय इत्यस्य षष्ठीकल्पयिष्यते ॥ तस्मादित्युत्तरस्येति ॥ स्यादेतत् ॥ स
 र्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं ॥ तेन यञ्जोश्च सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यदिषु यत्रानेकालप्रत्ययस्तत्रालोत्यस्येति न भवति ॥ तथा लवणालुगित्या
 दावादेः परस्येति न भवतीति ॥ मेवं ॥ ज्ञापकादेव सर्वादेशत्वसिद्धेः ॥ घोर्लौपोलेटिवेति हि लोपे कृते लुग्बाहुहेति लुग्ग्रहणं ज्ञापयति ॥ लुगादयः स
 र्वादेशा इति ॥ अलोत्यस्य ह्यदर्शनं प्रकृतेन लोपेनापिसिद्धं ॥ न चैवंपरीत्यापनिः ॥ असंजातविरोधित्वेन लोपेः लोत्यपरिभाषायाः प्रवृत्तेः ॥ सा
 मान्येन लुमहिषयं ज्ञापकं न तु लुङ्यात्र विषयमिति सर्वसिद्धं ॥ स्यादेतत् ॥ आगस्त्यक्रौडिभ्योरित्यत्र लुगणिजोरित्यतो लुग्ग्रहणमेव
 वर्तते न वा ॥ आद्ये स्थानिनौ हौ आदेशास्तु लुकासहत्रयः ॥ विषम्याद्यथा संख्याभावे एकैकस्य त्रय आदेशः पर्यायेण स्युः ॥ न तश्चागस्त्य

योपिकुंडिनाः स्युः॥ कुंडिनाश्चागस्त्ययस्त्युः॥ लुक्क्रियमाणोऽंशोपकात्सर्वदेशइतिउभयत्रापिभिक्तिमात्रंश्रूयेत्॥ अथनिरुजंततोऽगस्त्ययः
 कुंडिनाइत्यत्रनकश्चिद्दोषः॥ किंतुअगस्तीनाच्छात्राआगस्तीयइत्यत्रप्राग्दीव्यतीयेअजादौप्रत्ययैविवक्षितेप्यगस्त्यादेशस्यनिषेधाभावात्तदे
 अनिरुजावर्द्धत्वाच्छोनस्यात्॥ प्रत्ययग्रहणे सति तु लुग्रहणानुरत्ना आगस्त्यकौडिन्ययोः प्रत्ययांशस्य लुग्भवति॥ अवशिष्टभागयोरेवैवा
 स्यंअगस्ति कुंडिनचौ॥ तेनागस्त्ययः कुंडिनाइतिसिद्धं॥ प्राग्दीव्यतीयेविवक्षितेतुगोत्रेलुगन्तीति लुकिप्रतिषिद्धेतत्संनियोगशिष्टत्वाद्गस्त्यादे
 शेषिनिरुजते आगस्त्यशब्दाद्वाहृद्धाच्छेकतेस्तूर्यतिष्ठेति यलोपेचागस्तीयोइतिसिद्ध्यति॥ कौडिन्येतुनास्तिविशेषः॥ निरुजतेपिकुंडिनजादेशेकौडिन्य
 शब्दादपिकण्वादिभ्योगोत्रइत्यणि कृते आपत्स्येति यलोपेकौडिनाइत्येव भवितव्यं॥ तस्मादागस्त्यकौडिन्ययोरित्यत्रावश्यमनुवर्त्य लुग्रहणं
 ततश्चेहप्रत्ययग्रहणमपिकर्तव्यमेवेति॥ मैवं॥ आगस्त्यकौडिन्ययोरित्यत्रयस्कादिभ्योऽण्यइतिगोत्रग्रहणमनुवर्त्यगोत्रेयोविहितस्तस्यलु
 गिति व्याख्यानेनापिष्टसिद्धेः॥ तस्मादत्रप्रत्ययग्रहणंमास्तिइहेतिस्थितं॥॥ स्यादेतत्॥॥ एवं सतिलोपसंज्ञया सह लुगादिसंज्ञानां तुल्यव्य
 क्तिकत्वं स्यात्॥ तद्भाषितस्य संज्ञेति चेत्॥ अविशेषा लोपेपितथा स्यात्॥ उच्यते॥ असंज्ञातविरोधित्वालोपसंज्ञातावदर्शनमात्रस्य भवति॥ लु
 गादिसंज्ञासु परं अनेकसंज्ञाप्रणयनसामर्थ्यात्तद्भाषितग्रहः॥ तेन संज्ञासंकरोनेत्युक्तं॥ सतितु संकरेहंतीति शबुकिस्त्वाविति द्वित्वं स्यात्॥ जुहो
 तीत्यत्र श्लो सतिउतोर्द्धिलुकिहलीनिरुद्धिः स्यात्॥ नचतत्राभ्यस्तस्यनेत्यनुरुजतेर्योयोतिनोनोतीत्यादाविवर्द्धिर्न भविष्यतीति वाच्यं॥ सं
 ज्ञासंकरपक्षेतदनुवर्त्यसंभवात्॥ अन्यथास्त्वस्य निर्विषयतापत्तेः॥ नचयोतिघौतिइत्यादिरवकाशः॥ संज्ञासंकरेतत्रापि द्वित्वस्य दुर्वार
 त्वात्॥ लोपसंज्ञातुलुगादिसंज्ञानां व्यापिकेति उक्तं॥ तेनपंचेत्यादौ प्रत्ययलक्षणं सिध्यतीति दिक्॥ भाष्यमतेतु यद्यपि स्थानिवत्सूत्रेण पं

चेत्यादिसिद्धं ॥ तथापि सुदृष्टं ह्यण इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या उत्तरपदाद्युदात्तत्वस्योपधादीर्घस्य च वारणाय लोपे सति प्रत्ययलक्षणं एवेति नियमो
 ष्यं प्रवर्तनीयः ॥ तथा च तत्र लुक्ः प्रत्ययसंज्ञाया दर्त्तव्येत्यवधेयं ॥ ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं ॥ ॥ प्रत्ययलुप्तेऽपि तदाश्रयं कार्यं स्यात् ॥ अ
 ल्विध्यर्थमिदमिति वार्तिकमतम् ॥ तथा हि ॥ अंतुणे इत्यत्र निपो हलङ्गादिलोपेरुत्तेरणह इमिति सूत्रेण विधीयमानो हलादिपित्तार्थधातु
 कनिमित्त इमागमोऽस्माद्वचनाद्भवति स्थानिवत्सूत्रेण तु न सिध्यति ॥ अल्विधित्वात् ॥ नन्वेवं प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात् ॥ वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्यय
 लक्षणमिति चेत् ॥ न ॥ न ह्येवं रूपं वचनमस्ति ॥ किंतु प्रकृतसूत्रे प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येवास्ति ॥ यद्वा तल्लक्षणमित्यपि मास्ति ॥ स्थानिवदनु
 कृत्यैवेष्टमिदं ॥ एवं सति प्रत्ययलक्षणमित्युक्तेः फलं तत्कथ्यते ॥ पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्विद्यत्कार्यं प्रति प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं निमि
 त्ततया श्रीयते सुस्वतिङ्त्वादितदेव भवतीति लभ्यते ॥ तेन गवेहितं गोहितमित्येवादेशो न भवति ॥ तद्विधावचत्वमात्राश्रयणात् ॥ तस्य च
 प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्यात् ॥ अथात्र न लुमतेति निषेधः ॥ तर्हि सुयशा इत्यत्र विसर्जनीयस्य सः स्यात् ॥ सुवृत्तित्योदौ स्वरिचेति च त्वेति स्यादिति
 दिक् ॥ इमागमे तु हलादौ सार्वधातुक इति प्रत्यय एव प्राधान्येनाश्रीयते इति वैषम्यं ॥ तस्मादूर्णप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणं नास्ति प्रत्ययप्राधान्ये
 त्वस्तीति विवेकः ॥ अनेनैव न्यायेन नर्घात्तुल्य इत्यत्र धातुलोप इति बहुव्रीहिणो वसिष्ठे आर्द्धधातुसंज्ञाग्रहणसामर्थ्यात्तत्त्वेन निमित्तता लभ्यते ॥ ते
 न धिन्विक् ण्वोर्विचिलोपो व्योरिति वलोपस्य वल्लिभिनत्वात्तु आर्द्धधातुकतया विचो निमित्तत्वाभावाद्गुणो भवत्येव ॥ तेन सुधे सुधेनौ ॥ सुधेनः
 ॥ सुकः ॥ सुकर्णौ ॥ सुकर्णः ॥ इत्यादि भवति ॥ पठन्ति च ॥ सुधे सुधे वारिव धातुसुराणां सुकारणे लायते श्वरामः ॥ विशेषणे हेय इहादिकर्तुर्वदै
 दधीतीसहि कैयदीय इति ॥ न च तोतोतीत्यादिव्यावृत्त्या आर्द्धधातुकग्रहणस्य सार्थक्यं सार्थक्यं मिति वाच्यं ॥ यडलकश्चादसत्त्वात् ॥

श. कौ.
१३९

भाषाविषयत्वपक्षेतु आर्द्धधातुकग्रहणमावर्त्य सामर्थ्यमुपपादयिष्यं ॥ नन्वेतत्कृतिचेत्येतत्सूत्रस्थभाष्येण सह विरुद्धं ॥ पूर्वस्मिन्योगेयदाह
धातुकग्रहणंतदनवकाशमिति तत्रोक्तत्वादिति चेत् ॥ न ॥ अनास्थितयोक्तत्वादित्याहुः ॥ तदुपपन्नमेनात्र विज्ञेयानभिमत इत्येव किं न स्यादिति
तिचित्यं ॥ क्विपितु ऊह ॥ तेन धिनूः ॥ धिन्यौ धिन्वः ॥ कृणूः ॥ कृण्वी ॥ कृण्वः इति भवति ॥ सुधीः ॥ सुधिनौ ॥ सुधिनः सुकीः ॥ सुकृणौ ॥ सुकृण इत्यादि
तुन भवत्येवेत्याहुः ॥ यडु लुको भाष्यविषये त्वे आर्द्धधातुकग्रहणस्य तो तो तीत्यत्र चारितार्थ्या दाह नौ च मानाभावाद्गुण निषेधप्रवृत्त्या सुधी
सुधिनावित्येवास्त ॥ कृणौ ते स्तु दीर्घे सुकीः सुकीणौ सुकीर्ण इत्यादि भवत्वित्यपि चित्यं ॥ नन्विदं परिवीरित्यत्र तु गदीर्घो पर्यायेण स्यातां ॥ अने
नैवोभयविधानेनौ र्गपर्याभावेन विप्रतिषेधपरमित्यस्या प्रवृत्तेः ॥ सत्यं ॥ शास्त्रातिदेशस्य व्यपदेशातिदेशस्य वाश्रयणाददोषः ॥ यद्वा ॥ सति प्रत्यये यत्कार्यं
भवितुमर्हति तदेवातिदिश्यते इति परिकीयेत्यादाविव परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति न तु तु गिति कार्यातिदेशेऽप्यदोषः ॥ भाष्यकारास्त्वा
हुः ॥ तृणहृदमर्थतावन्नैदं सूत्रं ॥ स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थत्वात् ॥ न चाल्त्वधिरयं ॥ हकीत्यस्य निवर्तनात् ॥ न चैवं तृणहानीत्यत्रापि म्
स्यादिति वाच्यं ॥ नाभ्यस्तस्याचीत्यतोऽचिनेत्यनुवर्तनात् ॥ नाप्याशीरित्यत्र शास इदङ् हलोरितीत्वार्थमिदं ॥ आशासः क्वावुपसंख्या
नैवैवसिद्धेः ॥ तद्वित्वापि वाच्यम् ॥ शास इदङ् हलोरित्यत्र शासिमात्रग्रहणमिति पक्षे नियमार्थं अशासः क्वावेव यथा स्यात् ॥ अशा
स्ते इत्यादौ मा भूदिति ॥ यस्माद्धासेरङ्ङिहितस्तस्यैवाङ् साहचर्यादित्वविधौ ग्रहणमिति पक्षे यथा आशास्ते इत्यादौ न भवति तथा क्विप्
स्मिन्स्यादिति विध्यर्थं ॥ तस्मात्प्रत्ययलोपे सञ्ज्ञिप्रत्ययलेखणमेवेति नियमार्थमिदं सूत्रं ॥ प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं रूपमाश्रित्य यत्कार्यं वि
धीयते तन्निरुक्तिः फलं ॥ तेन शोभनादृषदोस्य प्रासादस्य सः सुदृषत् ॥ अत्र सोर्मनसी अलोमोषसी इति सूत्रेण सुशब्दात्परस्य मन्तस्य अ

राम.
१३९

संतस्य चोत्तरपदस्य बहुव्रीहौ विधीयमानमाद्युदात्तत्वेन भवति ॥ अत्र हिलुपेपि जसि स्थानिवद्भावेनासंतमुत्तरपदमस्त्येव ॥ किंतु अस्य इति
प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं ॥ अनिनस्मन्प्रत्ययान्यर्थवता चानर्थकेन च तदंतविधिप्रयोजयंतीति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ अतो नियमेनाद्युदा
त्तव्यावृत्तिः सिद्धा ॥ तथा च नञ्प्रत्ययमित्यंतोऽन्तपदं भवति ॥ इदं त्ववधेयं ॥ न केवलं स्वार्थमेवेदं सूत्रं ॥ किंतु क्तोदाहरण एव प्राप्नुवन् अ
त्वसंतस्येत्युपधादीर्घोऽपि उक्तनियमेनैव व्यावर्त्यः ॥ वार्तिकमते तु उक्तस्वरस्य दीर्घव्यावृत्तेश्च सिद्धये उपायांतरमन्वेषणीयमिति ॥ ननु यदि
नियमार्थं सूत्रेन हि पंचेत्यत्र प्रत्ययलक्षणो न पदत्वमिति वृत्तिः कथं योज्या ॥ एवमासत्वात्वातिपदिकत्वं त्नुक्रमोरितीदृ ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि
षष्ठी ॥ इत्यादयोऽपि तत्र तत्राभियुक्तयंश्च ॥ कथं योज्या इति ॥ अत्रोच्यते ॥ योस्माकं नियमविधिः समीमांसकरीत्यापरिसंख्याविधिरिति
तावत्स्पष्टं विवरणादौ ॥ तत्र दोषत्रयं स्वार्थहानिः परार्थपरिकल्पनाप्राप्तबाधश्चेति ॥ तच्च यद्यगत्या सत्यते दूतिपक्षस्तदानीयमविधेर्निषेध
एवार्थः ॥ प्रत्ययलक्षणशब्देन तद्विन्मलस्यते ॥ भवतीत्यनेन तु न भवतीति ॥ तथा च स्थानेतरतमसूत्रे भाष्यं ॥ नानेनांतरतमानिर्वर्त्यंते अ
पि तु अनंतरतमानि वर्त्यंते इति ॥ अतएव वार्तिककारोऽपि वक्ष्यति ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधः कादिप्रयोगेऽप्रतिषेध इति ॥ अस्मिन्
स्ये उभयप्राप्ताविति परिशेषिता षष्ठीत्यादि क्रमेण व्याख्येयं न तु विहितेति ॥ यदि तु दोषत्रयं एव परिहारार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रं यथाश्रु
तं व्याख्याय अतएव ज्ञापकात् स्थानिवत्सूत्रस्य प्रत्ययलोपेतरविषयकता कल्प्यते सामान्यपुस्तकप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्ये हितयापि
कल्प्यमेव ॥ अन्यथा विकल्पापत्तेः ॥ भाट्टमतेन तौ पशौ कुरौतीत्यत्र यथा ॥ पदेऽनुहोतीत्यादि प्रिसहवर्जीयविधेरिव विशेषविधिना सामान्यवि
धेः संकोचसंभवाच्च ॥ नचैवं सामान्यस्य निशेष उपसंहारापत्तिः ॥ सामान्यशास्त्रप्रणयनं येषां शास्त्रापत्तेः अदेतुन कश्चिद्व्यवसायेनैव पर्यनुयुज्ये

श. कौ.
१४०

तेतिचतुर्द्धाकरणस्याग्नेयेउपसंहारोमीमांसायामभ्युपेतः॥ कल्सूत्रकामसूत्रापाव्युत्थापयानवाचमगवताकात्यायनेनसूत्रितं॥ अविशेषा
भौवेति॥ एवंचसामान्यशास्त्रस्यविशेषेलक्षणपाउभयवाच्यत्वात्तयैवोपपत्तौदोषत्रयंनसोढव्यपितिपक्षस्तदाउदाहृतग्रंथःसम्यगेव॥ नैया
यिकमतेतुतात्पर्यसंकोचस्थलेलक्षणानास्त्येवेतिनिर्विवादं॥ विशेषधर्मप्रकाशकबोधस्योद्देशतोपामेवतदभ्युपगमात्॥ सामान्यप्रकारकस्यवि
शेषविशेष्यकस्यापिलक्षणंविनानिर्वाह्यद्वितिसुधीभिराकरणीयं॥ नलुमतांगस्य॥ लुमतांगेदेवप्रत्ययलोपेसतिप्रत्ययरूपलक्षणमंगस्यकार्येन
स्यात्॥ वार्तिकमतेपूर्वसूत्रप्राप्तस्यायंनिषेधः॥ भाष्यमतेतुस्थानिवत्सूत्रप्राप्तस्य॥ नियमविधीनंतात्पर्यसंकोचकत्वमात्रंनतुनिषेधकतेतिप्रागुक्त
रीत्यातुभाष्यमतेपिपूर्वसूत्रेणप्राप्तस्यायंनिषेधइत्यवधेयं॥ एवमप्येपि। गर्गाः॥ मृष्टः॥ जुहुतः॥ इहयज्जशपोर्लुमतालुमयोरंगस्यगुणवृद्धीनभा
वतः॥ लुमतेतिकिं॥ कार्यते॥ हार्यते॥ गेरणिटीतिणिलोपेरुतेणिजपेष्वावृद्धिर्भवत्येव॥ अमार्द॥ हल्ङ्यादिलोपेनित्यत्वारुतेपिवृद्धिः॥ अंगस्येति
किं॥ पंच॥ सप्त॥ अत्रांगस्येतिस्वर्यते॥ तेनांगाधिकारो गृह्यते॥ स्वरितेनाधिकारइतिवचनार्दितिबार्तिककाराः॥ भाष्येतुददं दूषितं॥ तथाहि॥ एवं
सतिउच्चांमेत्यत्रातोहेरितिहेर्लुकिरुतेक्रमःपरस्मैपदेष्वितिदीर्घेनस्यात्॥ तथाजिगमिषेत्यत्रगमेरिदपरस्मैपदेष्वितितीणनस्यात्॥ तथाविवृ
त्तैत्यत्रनवृद्धश्चतुर्भ्यदतीणिषोडोनस्यात्॥ तस्यान्लुमतेत्यत्रनांगाधिकारःप्रतिनिर्दिश्यते॥ किंतुलुमतालुमेप्रत्ययेयदंतस्यांगंअनांगंच
सर्वप्रतिषिध्यतइति॥ नचैवमुक्तदोषतादवस्थमितिवाच्यं॥ उच्चांमेत्यत्रलुसंपरस्मैपदं॥ तदपेक्षयायदंगंशबंतंनतस्यदीर्घोविधीयते॥ किंतु
क्रमेः॥ संतुशपंप्रतिअंगंनतुलुसंप्रतीतिनिषेधोपपत्तौप्रत्ययरूपलक्षणेनदीर्घप्रवृत्तेः॥ एवंजिगमिषविवृत्तैत्यत्रापिदोषविधिप्रतिषेधोभवतए
व॥ नैहिलुमतालुमेपरस्मैपदयदंगंसंनतंतस्यनक्रियेतेकिंतुसकारादैःप्रत्ययस्य॥ सचांगंनेतिस्यष्टमेवा। स्यादेतत्॥ पक्षद्वयेपिञ्जित्यादि

राम.
१४०

मिथ्यंकितः पश्चिमथोः सर्वनामस्थाने इति त्रिसूत्र्याविधीयमानाः स्वराः लुकिरुतेऽपि प्राप्नुवन्ति ॥ तथाहि ॥ गर्गाः ॥ विदाः ॥ यत्र जोर्लुक् ॥ उष्ट्र ग्रीवा
गा इवे प्रति कृतावितिक नो देव पथादिभ्यश्चेति लुप् ॥ ततो जित्वादि रित्याद्युदात्तता प्राप्नोति ॥ तथा अत्रैरपत्यानि अत्रयः ॥ इतश्चानिअइति
ढकोत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना लुक् ॥ ततः कितस्तु तस्यां तउदात्तो भवतीत्यंतउदात्तता प्राप्नोति ॥ साहिप्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणान्न द्वितान्तस्य
विधीयते ॥ नचसिद्धांतेपि फिट्स्वरेणांतोदात्तताभाव्यमेवेति वाच्यम् ॥ राशदिभ्यां त्रिप् ॥ अदेस्त्रिनिश्चेत्युणादिसूत्रेण त्वदेश्वकारानुक्त
ष्टे त्रिप्प्रत्यये तस्यपित्वेनानुदात्तत्वात्तद्युदात्तो त्रिशब्दः ॥ तथाच प्रयुज्यते ॥ अत्रैरिव शृणुतं पूर्व्यस्त्विति ॥ यथा शृणोरत्रैकमोणि कृण्वंत इति
तथा ढको लुक्प्याद्युदात्त एव प्रयुज्यते ॥ अत्रीणां स्तोममद्विवः ॥ अत्रीणां शृणुतं हवमिति च ॥ त्रिन्प्रत्ययांतस्तु अंतोदात्तो नकारांतश्चेत्यन्व
देतत् ॥ सोपि प्रयुज्यते ॥ दूरैवाये अंति वा केचिदत्रिण इति ॥ तथा पंथाः प्रियो यस्य पश्चिप्रियः पश्चिप्रियः ॥ सुप्रोधात्विति सोर्लुकि पश्चिमथोः स
र्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तता प्राप्नोति ॥ नत्वेषां सूत्री अंगाधिकारस्था ॥ येन न लुमतेति निषेधः प्रवर्त्तते ॥ नाव्येतद्वस्तु तौ गस्य कार्यं ॥ सुमिडंतमि
ति पदसंज्ञा बहुक्तस्वराणां प्रत्ययकार्यत्वात् ॥ नन्वस्तु कित इति तथा ॥ इतरत्तु द्वयं जित्वादि सर्वनामस्थाने इति सप्तमी निर्देशाद्वास्तु तौ गस्य कार्यं
भवत्येवेति चेत् ॥ न ॥ जित्वंतस्यादे रित्वादि कमेण प्रत्ययांतस्यैव तद्विधानात् ॥ सो वर्यः सप्तम्यः सप्तम्य इति सिद्धांतात् ॥ एतच्च भीष्म
हुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वपितीति पूर्वग्रहणेन प्राप्यते इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥ अतएवोपो न मे रीतीत्युदात्तत्वमाह बनीपड
त्यादौ रित्वंतस्योपो न मे नीशब्दस्येकारे प्रवर्त्तते च उच्यते ॥ नचैव चतुरस्य सीत्युदात्तत्वं शसंतस्य स्यात्तथा च षट् त्रिंश
श्च चतुरः कल्पयंत इत्यादौ चतुर इति पदं मध्योदात्तमिष्यमाणं न सिद्धोति वाच्यम् ॥ तत्रैव भाष्ये ग्रहणसामर्थ्यात्तदंतसप्तमीत्ववाधात् ॥

श.कौ.
१४१

तरथाहि - उडिदं पदाद्यप्युमरेद्युचतुर्भ्यइत्येव ब्रूयात् ॥ तत्र हि अंसर्वनामस्थानग्रहणो नुनो मेषास एव भविष्यति ॥ षड्चिचतुर्भ्यो हलादिरिति
लादैः सिद्धांतेषु दात्तविधानात् ॥ न चैवं स्वरविधिषु षष्ठ्ये वनिर्दिश्यन्मिति वाच्यम् ॥ रितश्च डः इत्याद्यपेक्षयारितिचडीत्युक्ता वडं मात्रालाघ-
वसंभवेन सप्तमीप्रयोगादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ अंगाधिकारनिर्देशपक्षे तावदुक्तद्वेषपरिहाराय वार्तिकमारभ्यते ॥ लुमतिप्रतिषेधे एकपदस्वरस्यो-
पसंख्यानां ॥ सर्वमंत्रितसिज्जुक्स्वरसंज्ञेयोजनं त्रिनिमित्तस्वरैः ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थानिलुमिति ॥ अस्यार्थः ॥ लुमतिर्लुमत्संज्ञाया प्रमति-
पादितेऽदर्शनेयः प्रतिषेधः तस्मिन् एकपदाश्रयोयः स्वरस्तस्योपसंख्यानां ॥ प्रत्ययलक्षणे न कस्योप्येकपदस्वरो न भवतीत्यर्थः ॥ पदद्वयाश्र-
यस्तु स्यादेव ॥ यथा दधितिष्ठतीत्यत्र पदस्य पदादित्यधिकृत्य विहितस्तिङुतिङ इति निघातः ॥ अत्र दधीत्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणमपे-
क्ष्यते ॥ तथा इहतिष्ठेत्यादौ तिङुतत्त्वलाभायापि ॥ न चैवं सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न स्यात् ॥ तथा ॥ सर्पिरा गच्छसप्ता गच्छतेत्यत्रामंत्रितस्य चे-
तिषा षमाद्युदात्तत्वं न स्यात् ॥ तथा माहिता माहिधातामित्यत्रादिः सिचौन्यतरस्यामित्यं युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह ॥ सर्वेत्यादि ॥ इदं स्व-
रत्रयं विहाय स्वरांतरे प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ न च सर्वस्तोम इत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पदद्वयस्वरो यमिति वाच्यं ॥ सर्वस्य सुपीति यदा-
द्युदात्तत्वं तस्यैव त्वनेन प्रकृतिभावमात्रं कर्तव्यं ॥ तथा च तत्राप्तिरवश्योपपादयितव्येति भावात् ॥ न च सर्पिः शब्दस्यामंत्रितस्वरं विनाप्या-
द्युदात्तता लब्धुं शक्या ॥ अर्चिश्चुचिहसृपिच्छादिच्छदिभ्य इत्यौणादिके इमिप्रत्यये कृते नोदात्तत्वात् ॥ अव्युत्पत्तिपक्षेपि फिट्स्वरेण तथा-
त्वात् ॥ न च नबिषयस्येत्याद्युदात्तः ॥ अनिसंतस्येति पर्युदासात् ॥ कैयतेऽनुसर्पिः शब्दस्य घृतादित्वं किमर्थे कल्पितमिति चिंत्यं ॥ ननु सप्त
शब्दः सप्पशूभ्यां तु द्वेति कनिनंतो व्युत्पादितः ॥ तथा च नित्वादाद्युदात्तः ॥ अव्युत्पत्तिपक्षेपि तथैव ॥ नः संख्याया इति वचनादिति चेत् ॥

राम
१४१

नभयथापि घृतादित्वेनांतोदात्तत्वात् ॥ तथाचप्रयुज्यते ॥ सप्तसुंजंतिरुभयेकचक्रमिति ॥ इहसिज्जुग्रहणंमास्त ॥ गतिस्तेत्यत्रसिज्ग्रहण
सामर्थ्याल्लुकिस्वरःसिद्धः ॥ अन्यथाहिलाघवार्थेचूरेवलुकंविदध्यात् ॥ एवंहभूदपादित्यादिसिद्धयेऽस्तिसिचोपृक्तइत्यत्रसंकारांतरप्रश्लेष
केशोपिनाश्रयणीयइति ॥ नचचूर्नुकिआतइति ॥ त्रैविध्यमेवस्यान्नतुनियमार्थेतथाचतत्रलङ्घनिरुत्तयेच्चिलुकीतिवक्तव्यस्यादितिविषयी
तंगौरवापन्निरितिवाच्यं ॥ डि.तइत्यनुवृत्त्यैवलुकीव्युदस्तस्त्वात् ॥ तस्मात्सर्वांमंत्रितस्वरवर्जमित्येवआवश्यकं ॥ वार्तिकारंभस्यप्रयोजनमाह।
प्रयोजनमिति ॥ त्रिनिशब्दयोरिकारउच्चारणार्थः ॥ सुट्तिथोरिति वत् ॥ एतेस्वरानिवर्त्यमानतयाप्रयोजनमित्यर्थः ॥ प्रयोजनानंतरमाह। पंथिम
थोरिति ॥ तदेवंवचनबलेनत्रिसूत्र्या अतिव्याप्तिरुद्धर्त्तव्या इतीहसूत्रेस्थितम् ॥ वस्तुतस्तस्मैतदर्थवचनंक्रियते ॥ ज्ञापकबलेनैवविदागर्गाइ
त्यादेःसिद्धत्वात् ॥ तथाचसंज्ञायामुपमानमिति सूत्रेवार्तिकं ॥ उपमानस्याद्युदात्तवचनंज्ञापकं अनुबंधलक्षणस्वरेप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्ये
ति ॥ अस्मिन्प्रक्षेपयिमथोः सर्वनामस्थानेलुमतालुमेप्रत्ययलक्षणंनभवतीति वचनमेवकर्त्तव्यं ॥ ननुयंअनुबंधलक्षणः स्वरः ॥ येनोक्तज्ञाप
कबलेनवाप्येत ॥ नचस्वरमात्रविषयकंज्ञापकमितिवाच्यं ॥ आमंत्रितस्वरसिज्जुक्स्वरयोरपिप्रसंगात् ॥ नचैवमपिसप्तमीनिर्दिष्टेस्वरेप्र
त्ययलक्षणंनभवतीतिज्ञाप्यतामितिवाच्यं ॥ सर्वस्तोमइत्यत्राद्युदात्तसिद्धिप्रसंगात् ॥ यहा ॥ अस्मिन्सप्तमीनिर्दिष्टस्वरविषयकमेवज्ञापकं ॥ स
र्वस्यसुपीत्यत्रतुसुपीतिसप्तमीमपनीयसुपंतिषष्ठीपाठ्या ॥ तथाचपथिस्वरार्थवचनंनारंभणीयं ॥ त्रित्किस्वरार्थेतुभयथापिनारंभणीयमि
तिसर्वसुस्थं ॥ पक्षद्वयमपीदं संज्ञायामुपमानमिति सूत्रेभाष्यकारैः स्पष्टमुक्तं ॥ तत्रानिर्गलितेयमंत्रिसूत्र्यांशकितस्यातिव्याप्तिदोषस्यवचने
नोद्धारमापाततउत्काज्ञापकेनेष्टमिहिरितिनिष्कर्षोपेक्षतइति ॥ एतच्चसंज्ञानंभंग्यादिनानिर्दिश्यतेइतिपक्षइववस्तुनोगस्त्वयत्कार्ये

श. कौ.
१४२

तिनिष्कृष्टपक्षेपितुल्यं॥ अतएव संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्यकारैः पक्षद्वयसाधारण्येनैवोक्तं ननु पक्षार्थिकं योजितं॥ प्रकृतसूत्रभाष्यकैयट
स्तु निष्कृष्टपक्षे उक्तदोषप्रसंग एव नास्तीति लभ्यते॥ तत्रेत्यमाशयमभियुक्तं॥ वर्णयति॥ शोषद्विविधं॥ सामान्यापेक्षं विशेषापेक्षं च॥ तत्र यु
दाभीहीत्यत्र पूर्वग्रहणेन यत्र सप्तम्यर्थपक्षे तदंतग्रहणपक्षे च फलभेदः तत्रैव सौवर्ग्यः सप्तम्यास्तदंतसप्तम्यइति ज्ञाप्यते॥ यथाभीहीत्यत्रै
व पूर्वग्रहाभावे तदंतस्य कार्पित्वे प्रत्ययानां भ्यादीनामुदात्तइत्यलोत्पत्तिपरिभाषया प्रत्ययांतद्वोदात्तः स्यात्॥ सप्तम्यर्थश्रयणे तु पित्तम
पहाय भ्यादीनामेवोदात्तः स्यात्इति स्पष्टः फलभेदः॥ तथापोत्तमरिति॥ चञ्चल्यन्यतरस्यामित्यत्रापि॥ जित्यादिर्नित्यं पथिमथोः सवैनाम
स्थानइत्यादौ तु नास्ति फलभेदः॥ तदंतस्य हि कार्पित्वे प्रत्ययादेरेवोदात्तत्वं जित्यादि पूर्वस्यापि कार्पित्वे तथैवेति॥ तथा च तत्र सौवर्ग्यइत्यस्या
प्रत्ययात् तदंतकार्पित्वाद् उक्तदोषस्याप्रसंग एवेति॥ संज्ञायामुपमानमित्यत्र भाष्यकैयट् द्विग्रंथास्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य योजयि
तव्या इति॥ अत्रयइत्यत्र तु स्वरो न भवति॥ लुकि कृते कार्पिणोऽभावात्॥ प्रत्ययलक्षणं हियदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेपि भवति॥ न तु प्रत्य
यस्यैव यत्कार्यं तदपि॥ न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतग्रहणं स्यादिति वाच्यं॥ येन विधिरिति सूत्रेणैव तल्लाभस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ विशेष
णविशेष्यभावे च कामचारात्॥ नन्वेवमपि स्थानिवत्सूत्रेण स्यादेवोदात्ततेति चेत् न॥ लोपस्याभारूपतया तदीयांतस्य तदुदात्ततायाश्च बाधा
त्॥ अतएव हि अभूदित्यादौ लुप्तस्य सिचौ नेट् नित्यभावस्य भावो वयवः संभवति॥ भाष्यमतेऽनल्लिधाविति निषेधाच्च॥ क्विच्चिजादीनांतुपेडु
शीतीणि निषेधोप्यस्तीति दिक्॥ वस्तुतो यदंगमिति व्याख्यानाद्राजपुरुषइत्याद्यपि निर्बाधं॥ भसंज्ञायानिषेधेनालोपाभावात्॥ सुबंतत्वप्रयु
क्तपदसंज्ञायानलोपाच्च॥ तथा अहर्दातीत्यत्र रेफोपि सिद्धः॥ सुपीति निषेधो हि वस्तुतों गस्य कार्यमिति नेह प्रवर्तते॥ अंगाधिकारनिर्देशो

राम.
१४२

तुष्टवर्त्ततासी॥ अतएव अन्योरविधौ इति वचनमाभ्यते॥ न चासुपीति वचने सामर्थ्यात् तत्पदसङ्गणे नासुपीति निषेधो नेति वाच्यं॥ दीर्घाहानिदा
पदस्य दीर्घलङ्कारादिलोपेऽपि रफापत्तेः॥ एतेनासुपीति पर्युदासमाश्रित्याहर्षातीत्यत्र दाधातोः सुञ्चिन्त्यस्य सत्त्वाद् रेफ इत्यपि कल्पनमपास्तं॥
दीर्घाहानिदाय इत्यत्रातिप्रसंगात्॥ यद्यपि रूत्वञ्च योरसिद्धतया पूर्वनलोपेकृतेः कारस्थैवरुत्वरत्वे प्राप्नुतस्तथापि रूत्वरत्त्वयोर्विषये न लो
पोनेष्यते॥ रूत्वरत्वोभयोरभिसामर्थ्यात्॥ न च संबुद्धौ नलोपनिषेधाद्दे अहर्गच्छद्दे दीर्घाहानिदापेत्यत्र चरितार्थता॥ एवमपि रूपरात्रीतिरूत्वस्य
वैषम्यापत्तेः॥ न ह्यकारस्य रौरेवाविशेषोस्ति इति दिक्॥ स्यादेतत्॥ परमवाचा परमगोदुहा परमलिहा परमदंडिना परमदिवा परमकुमार्येत्यत्रां
तर्बर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्योत्तरखंडस्य पदसंज्ञा स्यात्॥ ततश्च चोः कुः दादेर्धातोर्घः हो ढः दलोपः प्रातिपदिकान्तस्य दिवउत् इको सवर्णेशा क
त्यस्य ह्रस्वश्चेत्येते विधयः प्रसज्येरन्॥ न च भसंज्ञाया पदसंज्ञाया बाधः॥ भिन्नावधिकत्वात्॥ भसंज्ञा हि समस्तस्य प्राप्ता॥ पदसंज्ञा तु तत्तरखंड
स्य॥ अत्र भाष्यं॥ भसंज्ञा सूत्रे सुप्तिङं तमिति सूत्रात् सुबंत इत्यनुवर्त्तनीयं॥ तदयं सूत्रार्थः॥ यजादौ असर्वनामस्थाने परे यस्यात् तत्पदविधिस्त
थाभूतः पूर्वः समुदायो भसंज्ञो भवति॥ तदवयवमुबंतं यद्यस्ति तर्हि तदपि भसंज्ञं स्यात्॥ यजादावनंतर इति॥ इह च समुदायस्य भसंज्ञा प्र
धानशिष्टा॥ अवयवस्य त्वन्वाचयशिष्टा॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति वत्॥ तेन राज्ञ इत्यादौ सुबंता क्यवाभावेऽपि भवति सुबंता वयवसत्त्वे तु समु
दायस्य चेत्युभयोरपि भवतीति विवेकः॥ नन्वेवमपि परमवाचौ परमवाच इत्यादौ भत्वाभावात् तदकार्यं स्यादेवेति चेत्॥ न॥ तत्र भत्वाभावेऽप्यसर्व
नामस्थाने इति पदसंज्ञानिषेधात्॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इत्यापि हि सुबंत इति त्वनुवर्त्तते॥ प्रसज्य प्रतिषेधश्चायं॥ तस्मा मर्थ्यादनंतरस्य वि
धिर्वेति न्यायोऽग्रीयते॥ तदयमर्थः॥ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वसमुदायः न हं न स्यात्॥ तदवयवभूतं सुबंतं च पदं न स्यादिति॥ तत्र समुदाय

स्य स्वादि ध्विति प्राप्ता अवयवस्य नुसुबंतमिति प्राप्ता पदसंज्ञानेन निषिद्धेति पक्षमवाचावित्योदिसिद्धं ॥ नन्वेवं सुवाकसुराजेत्यादौ कुत्वादि न स्यात् ॥
 त ॥ सावपि समुदायस्यावयवस्य च प्राप्तयोर्द्वयोरपि पदसंज्ञयोर्निषेधादिति चेत्तर्तन ॥ असर्वनामस्थान इत्यत्रोत्तरसूत्राद्यचीत्यपकृष्य यज्जा
 दौ सर्वनामस्थाने उभयविधपदसंज्ञानिषेधात् ॥ सौ द्विविधापि पदसंज्ञा भवत्येव ॥ नन्वेवं श्रूयमाणे सौ पूर्वस्य पदसंज्ञा स्यात् इति चेत् ॥ इष्टा
 पत्तेः ॥ नन्वेवमेवोऽप्रगृह्यस्यादृष्टते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ इति सूत्रे भद्रं करोषि गौरित्यत्रातिप्रसंगवारयितुं पदांतग्रहणं कर्तव्यमिति
 वार्तिककृतावश्यमाणं विरुध्यते ॥ क्रियमाणेऽपि पदांतग्रहणे दोषतादवस्थ्यादिति चेत् ॥ न ॥ तत्रांतग्रहणमात्रं कृत्वा वाक्यस्य देरित्यतो वा
 क्यग्रहणमनुवर्त्य वाक्यांतस्येति व्याख्या न संभवात् ॥ तदेवं समासचरमभागस्य पदसंज्ञायज्जादौ क्वापि नास्तीति स्थितम् ॥ क्वचिन्निषेधा
 त्क्वचित्तु भत्वेन बाधादिति विशेषः ॥ नन्वेवं दूरान्मुक्तमित्यादावलुङ्गनस्यात् ॥ होतापोतागृषित्यत्रानङ्गनस्यात् ॥ उत्तरपदे तद्विधानादिति चेत् ॥
 न ॥ उत्तरपदशब्दस्य समासोत्तरावयवे रूढतया पदसंज्ञा विरहेऽपि तत्प्रवृत्तेः ॥ सर्वांत एव चेयं रूढिः ॥ तेन होतृपोतृनेष्टो ज्ञातार इत्यत्र मध्यमाना
 मुत्तरपदत्वाभावात्ततः पूर्वपदस्यानङ्गेति हि क् ॥ नन्वेवं दधिसेचौ दधिसेच इत्यत्र सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधो न स्यादिति चेत् ॥ न ॥ पदादादिः
 पदादिः तस्य षत्वेनेति व्याख्या नात् ॥ नन्वेवं रामेषु हरिष्वित्यत्रापि निषेधः स्यादिति वाच्यम् ॥ स्वादाविति यापदसंज्ञातामुपजीव्यपदादेर्नैति निषे
 धाप्रवृत्तेः ॥ एतच्च सात्पदनिषेधेन ज्ञाप्यते ॥ उक्तं च प्रदादादेर्नैत्येव व्याख्या न न तु पदस्यादेरिति ॥ तथा सति गतिकारकोपपदानां इति सुबुत्पत्तेः प्रा
 गेव समासे दधिसेगित्यादौ षत्वस्य दुर्वारतापत्तेः ॥ नन्वेवमपि बहुसेचौ बहुसेच इत्यत्र षत्वं स्यादेव ॥ बहुचोऽपदत्वेन षत्वप्रतिषेधाप्राप्तेरि
 ति चेत् ॥ सत्यं ॥ वचनमेवेह कर्तव्यं ॥ बहुच पूर्वस्यनेति ॥ अत्रायं सूत्रन्यासः ॥ सातेः सः षत्वं न स्यात् ॥ ततः बहुच पदाभ्यां ॥ अभ्यामुत्तरस्य

सम्प्रपत्वं न स्यादादिग्रहणं न कर्तव्यं ॥ तस्मादित्युत्तरस्येत्येवमिदं ॥ तदिदं बहुजग्रहणमादिग्रहणेन निमातव्यमिति ॥ वार्तिके तु उत्तरपदत्वे
चापदादिविधाविति वचनेनैव परमवाचेत्यादिमाधितं ॥ उत्तरस्य समासोत्तरभागस्य पदत्वे कर्तव्ये लुमतालुसे प्रत्ययलक्षणं न स्यात् ॥ अतो
नकुत्वादि ॥ पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं स्यादेव ॥ निषत्वं निषेधाद्धिसेचेत्यादिसिद्धिः ॥ अस्मिन् अपक्षे प्राक् सुबुत्पत्तेः समासोत्रनाभ्युपगन्तव्यः
॥ धनक्रीतेत्यादिसिद्धये तस्यानित्यतायावस्थमाणत्वात् ॥ कैपटस्त्वाह ॥ दध्नः सेचाविति विग्रहे षष्ठीति समासः नत्वयं मुपपदसमासः ॥ सोप
पदात्तुविज्ञास्ति ॥ अनभिधानात् ॥ अतो दधिषेचावित्यादि न भवत्येव ॥ अस्मिन्नपि पक्षे बहुच्यूर्वेस्य चेति वचनं कर्तव्यमेव ॥ कृते हि बहुचिविशि
ष्टस्यार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकि च कृते पुनर्विशिष्टात्सुबंतरमुत्पद्यते इत्यर्थवत्सूत्रे वक्ष्यते ॥ तत्रांतर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य प्राप्तं पद
त्वं तत्कुत्वादौ कर्तव्ये मा भूत् ॥ षत्वं निषेध एव यथा स्यादिति ॥ अत्रायं निष्कर्षः ॥ पूर्वसूत्रे एव सिद्धत्वा उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ ॥ बहुचूर्पूर्वस्य
चेति पाठ्यं ॥ पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणं भवति न तु पदसंतविधाविति नियमार्थं चेदं वचनं ह्यं इति व्याख्येयं ॥ एवं च न अनकर्तव्य इति लाघ
वं ॥ अस्मिन् अपक्षे सोपदत्वं नास्ति ॥ प्रागुक्तकुसृष्टेरभावात् ॥ तदेतत्सहृषमभिप्रेत्य हल ऊच्यादिसूत्रे भाष्यकारैरुक्तं ॥ अथ सावपि पदं भव
ति ॥ एवमप्युभयतः पाशारज्जुरिति ॥ ननु अंगाधिकारग्रहणपक्षे वस्तुतांगस्येति पक्षे चाभूवेन्नित्यत्र जुस प्राप्नोतीति चेत् ॥ सत्यं ॥ आत इति
नियमान्न भवति ॥ ननु देवदत्तं याजयांचकारेत्यत्र लुक् बाधित्वा परत्वानि बादिषु कृतेषु आमदिति वेषां लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङंतत्वादा
संतस्य निघातः स्यात् ततः परस्य च न स्यादिति चेन्न ॥ लावस्थायामेव येन न्यायि न्यायेन निष्कारि न्वाधित्वालुक् प्रवृत्तेः ॥ तदुक्तं ॥ अ
भिलिलोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघात इति ॥ ननु देवदत्तो युष्मत्पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यंतस्य विधीयमाना युष्मदस्मदोरादेशाः प्राप्नुवतीति चेत्

श-कौ- सत्यं ॥ स्थग्रहणान्भवन्ति ॥ नचविभक्तौ परतः पूर्वभागमात्रस्य माभूत्किं तु विभक्तिविशिष्टस्येत्येतदर्थं स्थग्रहणं स्यादिति वाच्यं ॥ षष्ठीचतु-
 १४४ र्थाद्वितीयानामिति निर्देशो नापि गतार्थत्वात् सर्वस्य पदस्येत्यमुच्यते ॥ तस्माद्विभक्तिलोपेकते माभूदित्येतदर्थं येव स्थग्रहणं ॥ अवस्थानेति
 श्रूयमाणास्वेव भवन्ति ॥ यद्वा ॥ तिष्ठतिरहानौ वर्तते ॥ यथा समयेति सुग्रीवेति ॥ समयं माहासीरित्यर्थः ॥ तथा चापरित्यक्तविभक्तिकयोरि-
 त्युक्त्या श्रूयमाणविभक्तिकत्वं स्पष्टमेव लभ्यते ॥ इदं त्ववशिष्यते ॥ वस्तुतो गस्येति सिद्धांते चिणोलुगिति तलोपेकते हनिणिङादेश-
 स्युः ॥ अवधिभवतादस्युः ॥ अगायिभवताग्रामः ॥ अध्यगायिभवतानुवाकइति ॥ लुङि परतो ह्येते विधीयंते इति चेत् ॥ मैवं ॥ लुङि यदा र्द्ध-
 धातुकंत ब्रह्मणिङादेशविधानात् ॥ तस्माद्स्तुतो मस्येति पक्षो निर्दोष इति स्थितं ॥ अचोत्यादिदि ॥ अचइति निर्द्धारणे षष्ठी ॥ जातौ एक-
 वचनं ॥ अचो मध्ये योत्यस्तदादिशब्दरूपं टि संज्ञं स्यात् ॥ टिप्रदेशाद्विदित आत्मनेपदानां देरेरित्यादयः ॥ पचते ॥ पचेते इत्यादि ॥ अंते भवोत्य-
 ॥ दिगादित्वाद्यत् ॥ अंत्य आदियेस्येति बहुव्रीहिः ॥ नित्यसापेक्षत्वात्समासः ॥ ॥ अलोंत्यात्पूर्वउपधा ॥ ॥ अंत्यादुलः पूर्वोवर्णउपधा-
 संज्ञः स्यात् ॥ उपधागुणः ॥ चेनति ॥ च्येतति ॥ ब्रूते इत्यादि ॥ ननु पूर्वस्याविशेषितत्वाच्छासिधातो शा इति समुदायस्य संज्ञा स्यादिति चेत् ॥ अ-
 स्तु ॥ नचैवं शासददृहलोरितीत्वं स्यात् इति वाच्यं ॥ अलोंत्यपरिभाषयादृष्टसिद्धेः ॥ स्यादेतत् ॥ नानर्थक्ये लोंत्यविधिरनभ्यासविकारेष्विति
 निषेधः प्राप्नोति ॥ इह च विभर्तीत्यत्र भ्रूजामिह अंत्यस्य यथा स्यादित्येतदर्थं मनभ्यासविकारेष्वित्युक्तं ॥ विकारो नाम वर्णात्मक आदेशः ॥
 अतएव देहीत्यत्र लोपः सर्वादेश एव भवतीति ॥ भ्रूजोच्यते ॥ नतावदेवापरिभाषासूत्रकृतः संमता ॥ तस्य लोप इति सूत्रे त्रिटुहनां सर्वलोपा-
 र्थेति स्थग्रहणात् ॥ नापि भाष्यकारस्य संमता ॥ एतत्प्रयोजनानामन्यथोपपत्तेर्भाष्ये उक्तत्वात् ॥ तथाहि ॥ अव्यक्तानुकरणस्येति तावदंत्यादे-

राम-
 १४४

शोन भवति ॥ नाप्रेडितस्यांत्यस्य तु वेतिज्ञापकात् ॥ इतरथाह्याप्रेडितस्य वेत्येव ब्रूयात् ॥ प्वसोरेह्यावित्यत्रापिलोपोयीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहण
 सामर्थ्यात्सर्वदेशः ॥ तथाचेत्यं सूत्रन्यासः ॥ घोरभ्यासस्य लोपः ॥ लोपशब्दांतरस्यानुवृत्त्या सर्वलोपः स्यात् ॥ अस्ते श्वैत् ॥ अस्तेर्घोश्चैद्भवति हा
 विति ॥ भण्वालोपशब्द इति छेदः ॥ संज्ञापां कृतौः नुबन्धः संज्ञिनि फलति यथा डमुटि ॥ भाष्ये तु द्विशकारकी निर्देश इत्युक्तं ॥ तत्रलोप इति भिन्नपदम् ॥
 शब्दस्य उपदेश एव इत्संज्ञा ॥ तत्फलं तु प्रयोगे ॥ सर्वत्रानुबन्धानां काकादिवदनवयवी भूयेव व्यावर्तकत्वादिति भावः ॥ अस्मिन्नपि पक्षे झल्लि
 परेयः संयोगः तदादित्वा लोर्लोपे एकशकारक एव पाठः सुवचः ॥ स्पष्टार्थे अनउपधालोपिन इत्यादावकारस्ये वेहापिसकारस्य लोपो मास्त्विति तु भा
 ष्याशयः ॥ आभ्यामित्यादी हलिलोप इति सूत्रेणाक्रकारस्येदमद्वयो विधीयमानो लोपोपि तर्ह्येत्यस्य स्यादिति चेन्न ॥ अनाप्यक इति सूत्रादत्रि
 त्यनुवर्त्य तस्य हलीति सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्प्य अनएव लोपविधानात् ॥ तथाच तत्रालोपपरिभाषयानकारलोपे अतो गुण इति पररूपे च कृते ॥
 आभ्यामेषामित्यादिसिद्धं ॥ अत्रलोपोभ्यासस्येति सूत्रेण्यत्राभ्यासत्वाश्रयेन तु तदेकदेशे इति व्याख्यानादत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वलोपः ॥ यद्यपि स
 नीत्यपेक्षितं ददौ दधौ इत्यादि वारणाय ॥ सादाविति च जिज्ञापयिषतीत्येतद्वारणाय ॥ प्रकृतयोपि सिपक्षतीत्यादि वारणाय ॥ विषयोप्यपेक्षितः
 मुचोः कर्मकस्य गुणो वेति मुमुक्षुनिगमित्यादि वारणाय तथा पीदं सर्वमनुवृत्त्येव सुलभमिति सर्वलोपार्थमेवात्रग्रहणं बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि वि
 भाषा भवद्भगवद्भवतामोच्चावस्येति वार्त्तिकेन विधीयमान ओकारोत्यस्य स्यादिति चेन्न ॥ वस्येति सिद्धे अवस्येति गुरुकरणसामर्थ्यात्सर्वदेशे
 शसिद्धे ॥ नस्मान्नानर्थक इति परिभाषा निष्फला सूत्रभाष्यासंभवाच्चेति स्थितम् ॥ एवं च शासैः शाशब्दस्योपधात्वेपिशिष्ट इत्यादिसिध्यति ॥
 संयोगोपधग्रहणं कृजर्थमित्यादिव्यवहाराश्चास्मिन्पक्षे संगच्छंते इति दिक् ॥ यद्वा अवध्यवधि मद्भाषः सजातीयानामेवेत्युत्तरार्थः ॥ लोकेत्य

श. कौ. १४५ मीषां ब्राह्मणानामंत्यात्पूर्वमानयेत्युक्ते एकएव अंत्यादव्यवहितं पूर्वानीयते न तु समुदायः ॥ एवं चेह्यलः अव्यवहितपूर्वलेखसंज्ञी न तु समुदायः ॥ न वा व्यवहितो ल ॥ संयोगोपधव्यवहारस्तु भाक्तः ॥ अवयवधर्मस्य समुदाये उपचासत् ॥ एवं स्थिते अल इति जसंतमपि सुवचं जात्याख्यायामिति बहुवचनं ॥ पूर्वइत्यपि जसंतं ॥ अंत्योप्यलेव सा जात्याल्लभ्यते ॥ यद्वा ॥ अल इति निर्धारणे षष्ठी ॥ जातौ चैकवचनं ॥ अलां मध्यं ॥ त्यात्पूर्वइत्यर्थः ॥ तथा चेहाल इति जसूडः सिडः स्वेति पक्षत्रयमपि स्थितं ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ सप्तमी निर्देशेषु पूर्वस्यैव कार्यस्यात्तच्च निर्दिष्टे व्यवहितोच्चारिते सतीत्यर्थः ॥ निशब्दो नैरंतर्येदिशिरुच्चारणक्रियः ॥ निरंतरं दिष्टे निर्दिष्टः ॥ नियमार्थमिदं सूत्रं ॥ तथा हि ॥ इको यणचि त्यत्राचीति यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सप्तमी ॥ अश्रूयमाणक्रियत्वाच्चांतरंगस्यास्त्यर्थस्य लाभः ॥ तेनाचिसतियण् भवतीत्यर्थः ॥ यद्वा गंगायां घोष इति वदौ पश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी ॥ तत्र सत्त्वं परस्यैव पूर्वस्यापि संभवति ॥ एवं मुपश्लेषोपि ॥ तत्र गुणपदेकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वयोरसंभवादृष्ट्वादकं मधिदमित्यादौ इकारोकारयोः पर्यायेण यण् प्राप्तिः ॥ पूर्वस्यैवेति नियम्यते ॥ तथा ॥ अग्निचिदत्रेति व्यंवहितस्यापि यण् प्राप्तिः अनंतरस्यैवेति नियम्यते ॥ ननु गवित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकतामिति शब्दः करोति तथा इहापि ॥ एवं च तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते ॥ अस्ति हि तत्र व्यवच्छेद्यं ॥ हे यौष्णाकीण अस्मभ्यं देहि हे अस्माकी नयुष्मभ्यं ददा मिदं त्यादौ खजण्भ्यां परस्याप्यादेशप्रसंगसत्वात् ॥ सत्यं ॥ इति करणपदार्थविपर्ययसकृत् ॥ लोकेऽर्थपरताया औत्सर्गिकत्वात् तत्र शब्दपरतां करोति ॥ शास्त्रे तु विपरीतं ॥ किंच ॥ यदितस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं प्रवर्तते तर्हि तत्रैव पूर्वग्रहणं कुर्यात् ॥ तस्मान्नेदं तस्मिन्नित्यनुकरणं ॥ किंतु अचिह्नलीत्यादिसकलसंग्रहार्थस्वतंत्रस्य सर्वनाम्नोयं निर्देशः ॥ तस्यापत्यं तत्र भवइत्यादिवत् ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ पंचमी निर्देशेषु उत्त

रस्तेवकार्यं स्यात्तच्चाव्यवहितोच्चारिते॥ तिङुः तिङः॥ अग्रिमीले॥ इहनभवति॥ ईडेः प्रिं॥ इहकारकविभक्तेरसंभवादिग्योगलक्षणापंच
 मी॥ तत्रदिक्शब्दोऽध्याह्न्यमाणोत्तरशब्दवत्पूर्वशब्दोऽप्यविशेषात् अर्ध्याह्न्येत॥ व्यवहितोऽपि च गृह्येत॥ तथाच उत्संस्थाता इत्यत्राप्युद-
 स्थास्तंभोरित्यस्य प्रसंगः॥ तदेवं पूर्वसूत्रमेतत्सूत्रं चेति द्वयमपि नियमार्थमिति स्थितं॥ तथाच वार्तिकं॥ तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगा-
 विशेषान्नियमार्थं वचनेदं व्युदकं पचत्योदनमिति॥ इहापि तस्मादिति स्वतंत्रस्य सर्वनाम्नो निर्देशः प्राग्वत्॥ नत्वनुकरणं॥ तथाहि सति यद्य-
 पितस्मानुडुहिहल इत्यत्रात आदेरिति दीर्घात्पूर्वस्यां गस्या संभवात्प्रयोजनाभावाच्चैतत्परिभाषोपस्थितिस्तथापि तस्माच्छ्रुतः पुंसित-
 स्मानुडवीतियोगहूपे स्यात्॥ उच्चरत आनुपलभ्यते गौरनश्च इत्यादेर्व्यवर्त्यस्य तत्र संभवादिति दिक्॥ स्यादेतत्॥ एतत्सूत्रं नियमार्थमस्त-
 ॥ पूर्वसूत्रमपि औपश्लेषिकसप्तमीपक्षे नियामकमस्तु॥ सत्सप्तमीपक्षे तु नियामकत्वमयुक्तं॥ षाष्ठभाष्ये कैयटविरोधात्॥ तथाहि॥ आ-
 न्नलोप इत्यत्र भाष्यं॥ नैषापरसप्तमी॥ कातर्हिसत्सप्तमी क्कृतिसतीति॥ तथा तत्रैव कैयटः॥ कथं पुनः संभवत्यां परसप्तम्यां सत्सप्तम्याश्रयितुं
 युक्ता॥ यथेष्टं वाक्याध्याहाराददोषः॥ क्कृतिसतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्यानाश्रयणान्नास्ति तस्मिन्नित्यस्याः परिभाषाया उपस्थानं
 यदाह्यौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यं अथ परस्य नियमेनियमाय परिभाषोपस्थानमिति॥ अत्रोच्यते॥ षाष्ठग्रंथस्य प्र-
 कृतमात्रपरत्वादविरोधः॥ तथाहि॥ आन्नलोप इति सूत्रेशकारवतो ग्रहणं मास्तु नादित्येवास्तु इति प्रश्नं न दनादावतिप्रसंग इत्युत्तरितं॥
 अनदितामित्यस्यानुकर्षणोत्तिष्ठति नस्तीत्यत्र न स्यात्॥ ततः क्कृतीत्यनुवर्त्य अममेव क्कृतमाश्रित्य हि नस्तीत्यत्र लोपोस्त्विति शक्यते॥ यदि
 चास्यामवस्थायां तस्मिन्निति परिभाषोपस्थिते तदानंदमानादौ चानशोडित्वालोपः प्रवर्तेत॥ अम शित्करणं चानर्थकं स्यात्॥ न हि शित्वा

श. को. १४ ६ त्सार्वधातुकतयाडितमिममेवाश्रित्यहिनस्तीत्यत्र नलोपे क्रियमाणे सार्थकं न त्वन्यथा ॥ नन्वाहं धातुकं संज्ञानिरुत्थाशित्वं सार्थकं ॥ तस्योहि
 सत्यामनक्तिभनक्ति इत्यतो लोपः स्यात् ॥ रुण द्विभिनक्षीत्यत्र गुणः स्यात् ॥ तृणे ढी तीर्ण गमः स्यात् ॥ नेडु शीति तु न प्रवर्तते अकृत्वादिति चेन्न ॥
 अमः पूर्वभागस्यानंगतयोक्तविधीनामप्राप्तेः ॥ कथमनंगतेति चेत् ॥ इत्थं ॥ प्रत्ययविधौ यत्पंचमीनिर्दिष्टधातोः शतिपदिकादित्यादित्यादित
 स्मिन्प्रत्यये परतोंगमिति हि सूत्रार्थः ॥ इह तु यत्पंचमीनिर्दिष्टरूपादिभ्य इति नास्मात्प्रत्ययः परः ॥ यस्माच्च परः पूर्वभागान्नासो तस्मिन्विधी
 यमाने पंचमीनिर्दिष्टः ॥ अतएव भिनक्षीत्यादावतो दीर्घो यजीति न प्रवर्तते ॥ न च असोरल्लोप इत्यत्र विशेषणार्थे शिक्त्करणं स्यादिति वाच्यं ॥ न सो
 रल्लोप इत्युक्तेऽपि दोषाभावात् ॥ नन्वेवं नांतास्त्योर्ग्रहणं स्यात् ॥ तथा च कनेर्यङ् लुकि च कांत इत्यत्रापि स्यादिति चेन्न ॥ सिद्धं तेऽपि अत्र प्रत्ययसां त
 योर्ग्रहणापत्तौ वस्तु इत्यादावतिप्रसंगसां स्यात् ॥ साहचर्यात् प्रत्ययधात्वोर्ग्रहणमिति तु तुल्यं ॥ ननु न सोरल्लोप इत्युच्यमाने यत्र न प्रत्ययस्य किङ्
 त्यानंतर्गतैव भविष्यति यत्त्वद्वाचरतः यत्त्वत्कः सामनत इति ॥ मैवं ॥ अनुवर्तमानेन सार्वधातुकग्रहणेन प्रत्ययो विशेष्यते ॥ तथा च विध्यसंस्प
 र्शान्निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितौ निमित्तसप्तमी ॥ सार्वधातुकनिमित्तस्य न प्रत्ययस्यास्ते श्चाल्लोपः कृत्यनंतर इति ॥ ननु चातउत्सार्वधातुक इ
 तिसूत्रे सार्वधातुकग्रहणं प्रत्याख्यातमिति चेन्न ॥ सति शित्वे प्रत्याख्यानात् ॥ तदेवं अमः शित्वकरणसामर्थ्यात् कृतीति सत्सप्तम्यामपि प
 रिभाषानोपतिष्ठत इति स्थितं ॥ पूर्वपक्षत्वाद्नास्थया तयोक्तमिति वावर्णनीयं ॥ इह सूत्रद्वयेष्वपी प्रकृतिपक्षोऽपि भाष्यस्थितः ॥ तथा हि ॥ षष्ठी
 स्थाने योगे निस्त्रात् षष्ठीत्यनुवर्तते सप्तम्यर्थनिर्देशो पूर्वस्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यात् ॥ पंचम्यर्थनिर्देशो उत्तरस्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यादिति ॥
 तत्र इको यणचित्यादौ सूत्र एव षष्ठीश्रवणानां षष्ठीमनूद्य पूर्वस्यानंतरस्येषानतूत्तरस्य न वा पूर्वस्यापि व्यवहितस्येत्येतावन्मात्रमुच्यते ॥

आनेमुगित्यादौ तु षष्ठ्या अश्रवणात् सापि प्रकल्प्यत इति विशेषः ॥ साचानियतयोगत्वात् स्थानषष्ठीयस्य च स्थानषष्ठी तस्यैव कार्यनियम इति
 सोप्यर्थात् सिद्ध्यति ॥ यन्नतूभयनिर्देशस्तत्रोभयं तावन्नप्रकल्पकं कार्यित्वनिमित्तत्वयोरेकत्र युगपदसंभवात् ज्ञापकाच्च ॥ तथा चैकः पूर्वपर
 योरिति सूत्रे कैपदः ॥ सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद्भवेतां प्रकल्पिकेषु षष्ठ्या विभक्तीतेनात्र ज्ञापनार्थत्वमाश्रितमिति ॥ नचपर्यायेणोभयकल्प
 नम् ॥ अनुल्यबलत्वात् ॥ तथा हि ॥ आनेमुगित्यत्र सप्तमीनिरवकाशा सा पूर्वत्र चरितार्थाया अतो येय इति पंचम्याः षष्ठीं कल्पयति ॥ एवमी
 दास इति सप्तम्याः ॥ तथा तास्यनुदानेत्सूत्रे अभ्यस्तसि जर्थं सार्वभाजुके इति सप्तमी निर्देशं वक्ष्यति सा च सप्तम्युत्तरत्र चरितार्थेति त
 स्या एव षष्ठी कल्प्यते ॥ तथा बहोर्लोप इत्यत्र बहोरिति पंचमी अकृतार्थाया इष्टे मेयः स्त्विति सप्तम्याः षष्ठीं कल्पयति ॥ अत एव भूच बहोरिति
 पृथक् षष्ठी निर्देशः ॥ तथा गोतोणिदिति पंचमी सर्वनामस्थान इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति ॥ गोशब्दस्य णित्वे प्रयोजनेभावाच्च ॥ नचतिष्ठे
 ति गोरित्यादौ पूर्वस्य वृद्धिः फलमिति वाच्यम् ॥ गोशब्दं प्रति तिष्ठते रनंगत्वात् ॥ एवं प्रायेण पंचम्या अकृतार्थेति भाष्ये स्पष्टं ॥ आमिसर्वनाम्नः सु
 डित्यत्रापि पंचम्यनवकाशा ॥ आमीति सप्तमी तूत्तरार्थतया सावकाशा ॥ यदितु इह आदित्यनुवृत्तया पंचम्या सामानाधिकरण्यं संपाद्य सर्व
 नाम्न इति पंचम्यपिकृतार्थेति ब्रूयानर्हि यथोद्देशपक्षाश्रयणेन परत्वात्तस्यादित्युत्तरस्येति भविष्यति ॥ तदुक्तं ॥ उभयनिर्देशोपरत्वात् पंचमी
 निर्देश इति ॥ वस्तुतस्तनेह सामानाधिकरण्यम् ॥ वर्णाश्रमेतराणामित्यस्य सिद्धये सर्वनाम्नो विहितस्येति व्याख्यानात् ॥ येषां तेषामित्या
 दर्थमकारात् परस्येति व्याख्यानाच्च ॥ दीर्घाच्छेत्तुर्भवतीत्यत्र तु षष्ठ्याः स्थाने पंचमी ॥ तेन दीर्घस्यैव तुर्भवति न तु चकारस्य सुराच्छे
 येति निर्देशश्चेह लिंगं ॥ अन्यथा हि खरिचेति चत्वेन सुराच्चायेति चकारद्वयं निर्दिशेत् ॥ प्रत्ययविधौ तपंचमीनप्रकल्पिका ॥ षष्ठ्या अनुवादः

विभक्तित्वात्॥ अप्रसिद्धस्य चानुवादासंभवात्॥ तत्रान्वयमां प्रसंगेन नियमकारिण्याः परिभाषाया अप्रवृत्तेऽप्येति दिक्॥ स्वरूपं शब्दस्य
 शब्दसंज्ञा॥ शब्दस्य स्वरूपं संज्ञि शब्दशास्त्रेया संज्ञा संविना॥ अग्नेर्दृक्॥ आग्नेर्ध्व॥ आडोऽयमहनः॥ आयच्छते॥ आहते॥ इह अग्नि
 आडः यमहनः एषामेतत्सूत्रोपात्तानां प्रयोगसमवापिनस्तस्य संज्ञिनः॥ अशब्दसंज्ञेति किम्पक्षेपसर्गे घोः किः॥ दाधाभ्यो यथा स्यात्॥
 पुधातौः शब्दार्थान्माभूत्॥ शब्दः शब्दशास्त्रम्॥ तत्र संज्ञेति सप्तमी समासः॥ न तु शब्दस्य संज्ञेति॥ कर्मकरणमित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रह
 णापत्तेः॥ स्यादेतत्॥ रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन तदेव ग्रहीष्यते॥ प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वात्तरंगत्वान्नियतोपस्थितिकत्वा
 च॥ अर्थो हि प्रतीतौ संबंधग्रहणमपेक्षते साधारणश्च॥ पर्यायैरपि प्रत्यायनात्॥ बहिरंगश्च॥ पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वात्॥ अनियतोपस्थि
 तिकश्च अनुकरणदशायामप्रतीतेः॥ तत्किं रूपग्रहणेनेति चेत्॥ अत्राहुः॥ इह शास्त्रे अर्थोपिविवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थरूपग्रहणं॥ तेन
 र्थवद्ग्रहणेनानर्थक्येति उपपन्नं भवति॥ ततोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः स्वरूपमिति वचनादुपपत्तेरिति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणं॥ तेन काशे कुशे इत्य
 नशे इति प्रगृह्य संज्ञान भवति॥ एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं॥ तथा हि॥ आरभ्यमाणोपि सूत्रे पशुरपत्यं देवता प्रांचः उदंचो भरता इत्यादयस्ताव
 ल्लोकवदर्थान्वगृह्यन्ते॥ अग्नेर्दृगित्यादौ तु शब्द एव ग्रहीष्यते॥ अर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यभावात्॥ इत्याप्रातिपदिकादित्यधिका राच्च॥ उपसर्गे
 घोः किरित्यादौ पुधातुस्तनग्रहीष्यते॥ दाधाधेत्यारंभत्॥ उक्तं हि॥ व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञि नि कचिदूति॥ अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा
 पि ब्रश्चादिसूत्रे राजिं पठित्वा पुनर्वाजिपाठात् सिद्धान्याय सिद्धाच्च॥ अग्नेर्दृगित्यादौ हि शब्दविशिष्टस्यार्थस्योत्पत्तिर्गत उपस्थितौ विशेष्यकार्य
 बाधाद्विशेषणीभूतेशब्दे प्रवर्तमाने कार्यमुपस्थितार्थोपहित एव न त्वनर्थकेपि॥ अर्थस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेणोपपत्तौ सर्वात्मना

त्यागायोऽमात् ॥ गौणमुख्यन्यायोऽप्येतन्मूलः गौणस्य प्रथमतोऽनुपस्थितेः एतेनाभिव्यक्तपदार्थायेदित्यपि व्याख्यातम् ॥ तस्मान्न्यायतमवसकल
 निर्वाहे सूत्रं नारंभणीयमिति ॥ न नूत्तरत्रचतुः सूत्र्यामनुवृत्तये स्वरूपमित्यवश्यं वाच्यमेवेति चेन्न अनुवृत्तेरनावश्यकत्वात् ॥ तथाहि ॥ अणुदि
 तसूत्रेनावत्स्वस्यापि स्वसावर्ण्यादेव सिद्धं ॥ कथमन्यथा अवत्तमित्यत्र झरो झरीतिलोपः ॥ तत्र व्यक्तिभेदात् सावर्ण्यमिति चेत् इहापि बोध्यकै
 व्यक्त्योर्भेदात् ॥ तथातपरस्तत्कालस्येत्यत्रापि ॥ आदिरंत्येनेत्यत्रापि आदिग्रहणावृत्त्यासिद्धम् ॥ आवृत्तौ लिंगं तु नादिचीत्यादिष्वेव विधिरित्य
 अनुवर्तिककारस्तस्य चेति वक्ष्येत्येव ॥ वस्तुतस्तत्तदपि न वाच्यम् ॥ व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धेः ॥ अप्रातिपदिकेनेति तु तत्रैव प्रत्याख्यास्यामः ॥ अ
 तएव येन विधिस्तदाद्यंतत्वे प्रयोजनमित्याद्यंतवत्सूत्रस्थं वार्तिकं संगच्छते इति दिक् ॥ सित्तिद्विशेषाणां वृत्ताद्यर्थः ॥ अत्र सिद्धित्युपलक्षणं किं
 चिल्लिंगं समासज्य इत्यल्लिंगा विशेषाणां संज्ञेति वक्तव्यं तच्चल्लिंगं वृत्तादावा संजनीयमित्यर्थः ॥ एवमग्रेपि ॥ तेन विभाषा वृत्तमृगेति सूत्रे विशेषाणां
 मेव ग्रहणं तु पुस्तन्यग्रोधं पुस्तन्यग्रोधा इति सिद्ध्यति ॥ पितर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थः ॥ चकाराद्विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं ॥ स्वेपुषः ॥ रैपोषं पुष्ट
 ॥ अश्वपोषं ॥ स्वपोषं ॥ जितर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ सभाराजामनुष्यपूर्वा इति सभम् ॥ ईश्वरसभं ॥ नेहराजसभा ॥ हरिश्चंद्रसभा ॥ पर्यायेण
 योवक्तिसहिपर्यायवचनः ॥ न च स्वस्य स्वेन सह विकल्पः ॥ नापि सामान्यविशेषयोर्भिन्नप्रकारकबोधजनकतया तुल्यार्थत्वाभावात् ॥ तुल्यार्था
 स्तु विकल्पे रन्निति न्यायात् ॥ इति शब्दो राजशब्दपर्याय इत्यादिव्यवहारस्तभीमोभीमसेन इति तत्तुल्यं तत्तस्य तद्विशेषाणां च मतस्याद्यर्थः ॥ प
 क्षिमत्प्रमृगान् हंति ॥ मात्सिकः ॥ शाफरिः ॥ पर्यायवचनानां ॥ अनिमिषान् हंति ॥ मीनस्येष्टत इति भाष्यं ॥ मैनिकः ॥ मृगपक्षिणोक्तयनिर्दे
 शः कर्तव्यः ॥ तेन स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणमिति व्याख्यातारः ॥ इह वृत्तादौ राजादौ च न्यायेनैवाभिमतं सिध्यतीति तत्रैव वक्ष्यते

श. को.
१४८

इतरतु सर्ववत्चनिकमेवेत्यवधेयं॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ अत्राणुपरेण णकारेणैतत्पुर्तम्॥ अणुदिचसवर्णस्य संज्ञा स्यात् विधीयमानं विना
चकारात् स्वरूपस्य। अस्य चो। शुक्ली स्यात् माली स्यात्॥ एतेनैकाचोऽसंयोगपूर्वस्य॥ विव्यतुः निव्यतुः॥ ऋदोरण॥ यवः स्तवः लवः पवः। उरण
परः कर्त्तृकिरति॥ नचैवं ऋदोरणं ह्रस्वातेभ्यः कृजादिभ्योपि स्यादिति वाच्यं॥ दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यात्तेः। अन्वेवमपि अष्टन आविभक्ता वित्यस्य स
वर्णग्रहोदुर्वारः॥ नहितत्रापि सामर्थ्ये। ह्रस्वोच्चारणेत्यर्धमात्रिकस्य मात्रिकस्य स्यादिति दीर्घग्रहणस्य उभयार्थतोपपत्तेरिति चेन्न। अप्रत्यय
इति निषेधात्॥ दीर्घाणामनणत्वेन सवर्णग्राहकता नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्च॥ ननु दीर्घाश्चेदनणस्तर्हि कारको हारक इत्यादौ रपरत्वं न लभ्ये
तेति चेत्॥ आतोसि। नहि दीर्घाः क्वाप्यणग्रहणेन नोपस्थाप्यन्ते इति ब्रूमः किंतु ग्रहणकशास्त्रे तदुपजीव्येषु वर्णोपदेशादिषु च इतरत्र तु वाक्यापरि
समाप्तिन्यायानवतारादस्त्येवाणग्रहणेन ————— दीर्घग्रहणमिति तत्त्वम्॥ उदित् कुहोश्चुः। चकार। जगाद्॥ अप्रत्ययइति निषेधस्तु उणि
त्सु न प्रवर्तते॥ उगित्करणसामर्थ्यात्॥ अतएवाहुः॥ भाव्यमानोणसवर्णान्न गृह्यतातीति। तुक् लुक् नुक् वुडादयस्तु नोदितः। प्रतिज्ञानुना
सिक्काः पाणिनीय इत्यभ्युपगमात्॥ अप्रत्ययइति किं॥ विधीयमानानां प्रत्ययागमादेशानोसवर्णग्राहकत्वं मा भूत्॥ अत इत् आर्द्धधातु
कस्येह भुषो बुक्। अम् संबुद्धौ इदमदृश इह हि सर्वत्र उपदेशइति वचनात् सूत्रांतर्गतैष्वेव इत्यादिशब्देषु इत्संज्ञा प्रवर्तते॥ लोपस्तु तत्रानुपू
र्व्या बाधितोपि पदस्वरूपपर्यालोचनायां प्रवृत्तः॥ ततः स्वरूपमिति संज्ञाबलात् जायमानापदार्थोपस्थितिरनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव भवति॥ त
थाच उपस्थापकस्याणत्वात् सवर्णग्रहणं प्राप्तं निषिध्यतइति उचिते॥ अतएव चतुर्दशस्योच्चारणार्थस्याकारस्यैवैतत्संज्ञकानामपि
णकारादीनां लणमध्याकारस्य च पदपर्यालोचनायां मेव लोपश्च बलवत्तरइति न्यायेनापहारादितरांतर्भावेणैव संज्ञा प्रवर्ततइति सिद्धांतः।

राम-
१४८

इदं चालोत्प्रातः पूर्व उपधेति सूत्रे तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यत्र चक्रे यदग्रं ये स्पष्टम् ॥ इदं अकः इको बीत्यादौ सानुबंधाद्विभक्तिस्तु प्राथमिक बोधे वि-
 शिष्टस्य विषयतया तस्यैवार्थवत्त्वमादाय ॥ अन्यो हि पश्चादुपतिष्ठते न तु प्रयुज्यत इति कथं ततो विभक्तिः त्रियतां ॥ इत्संज्ञाकार्ये तु आनर्थक्या
 नदंगेष्विति न्यायेन प्रत्याप्ये प्रवर्तते ॥ विभक्त्यर्थान्वयोप्येवं ॥ इष्टं हि उ. मुडादावुपस्थापके कृतस्य लिङ्गस्य तद्धो धेफलप्रवर्तकत्वमिति दिक्
 स्यादेतत् ॥ उक्तरीत्या उद्दोष्य पूर्वस्येति सूत्रे उच्छब्दे प्रवृत्ता इत्संज्ञालस्येति तत्स्वरं प्रवर्तयेदिति चेत् ॥ सत्यं । अतएवैतत्समाधानाय पूर्वो-
 चार्थः पराक्रांतमिति ग्रहाण ॥ कथं तर्हि ए ओ ड सूत्रे तदुषणाय प्रवृत्तमिति चेत् ॥ तत्कालावधारणे न कृतार्थस्य त कारस्यानुबंधांतरवैषम्यादिति
 ग्रहाण ॥ अतएवैवाकरण इत्यत्र ऐचश्चित्स्वरौ भवति पचस्वेति शपोप्येवं ॥ नद्याभ्यामिति सूत्रे अचः परस्य द्वे इत्यत्र च ऐजचोश्चकारस्य प्रत्या-
 हारे उपस्थात् ॥ यद्वा ॥ इजिशादिष्वपि मास्तु सूत्रांतर्गतेष्वित् संज्ञा किंतु फलप्रत्यासत्तेः पदार्थेष्वेव सास्तु ॥ नैते उपदिष्टा इति चेन्न ते फल-
 भाज इति तुल्यम् । सामर्थ्यात् परंपरासंबंधे फलमिति चेत् संज्ञापितत्रैवास्तु सामर्थ्यादिति तुल्यम् उपदेशे त्वं हि प्रायोगिकेष्वसंभवात् तत्प्रा-
 त्यापकनिष्ठमानुपूर्वी साजात्यादाश्चीयते ॥ नचैतनपरेष्वस्ति । प्रत्याप्येतकाराभावादिति दिक् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ भाव्यम्मानोप्युकारादेशः सवर्णा-
 न्गृह्णाति ॥ ऋतुदितितपरकरणां लिङ्गात् ॥ तेनामुना अमूभ्यामित्यत्र ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः सिद्ध्यति । नचैवं सनाशं सैत्युप्रत्ययौपिसवर्ण-
 गृह्णात्विति वाच्यम् ॥ आदेशविषयकं जापकमित्युक्तत्वात् ॥ यद्वा ॥ अदसो सेरिति सूत्रे एव उश्च ऊश्चैस्सि समाहार इदं होस्तु ॥ अतएव सोर्लुकाणि
 देशः कृतः अतएव च ऊदुपधाया इति सूत्रे मोह इति विकृतनिर्देशं प्रत्याख्यातुं भाष्यकारैरुक्तान्तरप्रश्लेष उक्तः ॥ नन्वेवमपि अकः सवर्ण इत्यत्र अ-
 कारोऽष्टादशानां ग्राहकोस्तु ॥ अण्त्वादस्तु च स एव इकांशदीनामपि ग्राहकः आदिरंत्येति उक्तेः । ईकारादयस्तु कथं ग्राह्याः । नहिनद्वाचकः श-

श. कौ.

१४९

दस्तस्मिन्सूत्रेऽपान्नोस्ति ॥ ननु अकृशब्देन इकारादयोऽप्यप्रस्थिता इति चेत्तर्हि वाक्यार्थे न विनियतुं नाम ॥ पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् ॥ ननु तेपि
स्वार्थोपस्थापकाः ॥ अनुच्चारितत्वादित्युक्तम् ॥ अतएव ऋचंवेत्तीत्यादौ शब्दविशेषं वेत्तीत्येवार्थोऽनुतदर्थं वेत्तीति ॥ तदुक्तं वार्तिककृता ॥ तत्र प्रत्या
हारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेत्तुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनमिति ॥ शब्दस्याप्रतीयमानस्य ॥ अवचने
॥ अर्थाप्रतिपादकत्वमित्यर्थः ॥ अत्रोच्यते ॥ प्रत्याहारग्रहणे सर्वत्र स्ववाच्यवाच्ये निरूढालक्षणादीर्घाज्जसिचैति तापकात् ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्ण-
इत्यत्र हि अकृशब्दोऽनुवर्तते ॥ नचाकृशब्दवाच्यो दीर्घोऽस्ति योऽस्य निषेधस्य विषयः स्यात् ॥ नन्वाकारोऽस्तीति चेत् न ॥ नादिचीत्यनेनैव तत्र निषेधसि-
द्धेः ॥ अक्षरानामित्यादिनिर्देशादपीह लिंगं ॥ नन्वेवमिकोऽपि चीति सूत्रे ईदातोर्ग्रहणं न स्यात् ॥ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् ॥ तथा च सुब्रुवाणस्यः दध्या न
येत्यादिन सिद्धोऽदिति चेन्न ॥ सति तात्पर्ये युगपद्वृत्तिद्वयस्य स्वीकारे बाधकाभावात् ॥ इह चाप्यन्या इत्यादिनिर्देशानां तात्पर्यमप्राप्तकत्वात् ॥ यदि तु
प्राचां मते श्रद्धावशाद्युगपद्वृत्तिद्वयं नाभ्युपैषितर्हि ईदह ईदातोऽपि इगच्छब्दयोर्लक्षणैवास्ति ॥ स्ववाच्यह्रस्ववाच्यत्वाविशेषात् ॥ स्ववाच्यतापि
परमस्तीत्यन्यदेतत् ॥ नन्वेवमपिशरीरमित्यादौ शकारस्य स्थानसाम्याद्यकारादेशः प्राप्नोति ॥ इकारवाच्यो दीर्घः तत्सवर्णश्च शकार इति न स्या
पि इग्रहणेन ग्रहणात् ॥ तथा शीतलमित्यादावपि यण्प्रसंगः ॥ दीर्घः परं न भवति ॥ अकृशब्दवाच्यतायाः दीर्घे विश्रान्तिरित्यात्तत्संबन्धग्रहे माना
भावादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ भवेदयं शकारस्य यकारादेशरूपो दोषः ॥ यदि स्ववाच्यसवर्णे लक्षणावदेम ॥ वयं तु स्ववाच्यवाच्ये सत्येव ब्रूमः ॥ नच
ईकारः शकारस्य वाचकः ॥ दीर्घाणामनणत्वेन सवर्णाग्राहकताया असकृदा वेदितत्वात् ॥ भाष्यमते तु अज्झलोः सावर्ण्यमेव नास्तीत्युक्तं ॥ तद
यमिह निर्गमितोऽर्थः ॥ अकारोऽष्टादशानां संज्ञा ॥ एवमिदुतौ ॥ ऋलृ इत्येतौ पर्यायशब्दौ त्रिंशतः संज्ञे ॥ ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्योपसंख्यातत्वात्

रात्र

१४९

अलक्ष्मि सूत्रे नक्षत्रक इति प्रकृतिभावदर्शनेन ज्ञापितत्वाद्वा ॥ नचतुल्यव्यक्तिकसंज्ञा ह्यप्रणयनवैयर्थ्यतदर्थमिह सूत्रांतरा प्रणयनात् ॥ सचस्त-
 द्वाद्दशां संज्ञाः ॥ यवलाहयोः ॥ रहोतु स्वस्यैवेति ॥ यद्यपि हकार आकारस्य संज्ञेति प्राप्तं तथापि तत्परिहाराय नाज्झलावित्यत्रैव यत्नः कृतो न वि-
 स्मर्तव्यः ॥ वार्तिककारास्तु इहाणग्रहणं प्रत्याचरव्युः ॥ तन्मतेस्य चावित्यादौ जातिनिर्देशात्सिद्धम् ॥ अनुवाद्यविशेषणस्य च ह्रस्वत्वस्य ग्रहे-
 कत्ववदविवक्षा ॥ विधिप्रदेशे तु पञ्चैकत्वबहिर्वक्षेति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ यद्यप्यस्मिन्पक्षे ऋकारेण लकारग्रहणं दुःसाधं तथापि अलक्ष्मि सूत्रोक्तरी-
 त्यासमाधेयमिति दिक् ॥ ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ तः परो यस्मात्स तपरः ॥ नात्परोपितपः द्विविधोऽप्ययं स्वसमानकालस्य ग्राहकः स्यात् ॥
 तेन अतद्दत्तुत इति षण्णां संज्ञाः ॥ दृढिति द्वादशानां ॥ अतएवोपसर्गादृतिधातावित्यत्र सावर्ण्यात्पूर्वग्रहणं तपरत्वादीर्घेनेति सिद्धांतः ॥
 पंचमीसमासोदाहरणं तु वृद्धिरादैजिति ॥ इह संज्ञायां कृते तात्पर्यं संज्ञिनोः फलतिङ्मुटष्टित्वमिवेत्युक्तम् ॥ परंपरासंबंधेन लाक्षणिकस्य स्म-
 रकृतेति पक्षे तु न कश्चिद्दोषः ॥ अतएव गुणद्वयत्राप्येवं सिद्धं ॥ तत्र तकारस्योभयार्थतया सामर्थ्यविश्रुतात् ॥ यदि तु ऊंकालसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्याणुदि-
 त्सूत्रेशब्दसंज्ञायामित्यनुवर्तते ॥ यदि वा कार्यकालपक्षमाश्रित्य भाव्यमानत्वादेव सवर्णग्रहणं वार्यते ॥ तदा वृद्धिः सूत्रे तपरकरणं स्पष्टार्थं
 ॥ इहतु पंचमीसमासो नाश्रयणीयः ॥ अतएव शास्त्रांते अदृढिति भाष्यं संगच्छते ॥ गुणभेदकादृतिपक्षे तु वृद्धिः सूत्रे तपरकरणमुभयार्थं ॥ गुणां
 तदनुक्तस्य ग्राह्यत्वात् ॥ भेदकत्वे ज्ञापकं तु अणुदित्सूत्रस्थमणग्रहणमिति हलसूत्र एवोपपादितं ॥ तथा ह्रस्वतत्सूत्रस्थं तत्कालस्येति पदमपीह
 ज्ञापकं ॥ अन्यथा हि स्वस्वरूपस्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन ॥ नच सावर्ण्याल्लवर्णग्रहणार्थतत् ॥ एवं हितत्रैवल्यग्रहणं कुर्यात् ॥ ऋतिः ऋवेति विहि-
 तरेफद्वयमध्यं वोच्चारयेत् ॥ आइत्येव सिद्धेऽतो दीर्घो यजीति सूत्रे दीर्घग्रहणमपीह लिख्यमिति दिक् ॥ अतएवैतत्सूत्रं भाष्यादौ द्वेध्माख्यातं

श. कौ.
१५०

विध्यर्थनियमार्थवेति ॥ तथाहि ॥ अणिति नानुवर्तते ॥ तेन आकारादावनणितत्कालाग्रेसिर्वर्णीनां गुणभेदेऽप्यनेन ग्रहणं ॥ अतोभिस ऐसि
त्यादौ तूभयप्रसंगे परत्वादस्यैव प्रवृत्तिः ॥ ननु संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नेत्युक्तमिति चेत् ॥ सत्यं ॥ अविरोधे फलभेदे च भवत्येव समावेशः ॥
ह तु विरोध एवास्ति ॥ अष्टादशग्राह्याः षड्ग्राह्या इति हि विरुद्धं ॥ संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वात् ॥ अतएव च्छादेर्घइति सूत्रे
हि प्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति वार्तिकं संगच्छते इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु नेह संज्ञासूत्रद्वये संख्योपात्ता येन विरोधः स्यात् किंतु अतोभिस इत्या
दौ तत्परकरणसामर्थ्याद्बाध्यबाधकभावो नुमीयत इति तत्त्वं ॥ वस्तुतस्तु तत्कारविशिष्टे संज्ञानत्वणमात्रं ॥ तत्कालस्येति तच्छब्दस्तु विशेष्य
मात्रं परामृशति ॥ न तु विशिष्टं ॥ तदुच्चारणकालसदृशे लक्षणा तु प्राचां प्रतेप्यस्येव ॥ सर्वनामपदेऽपि सतस्यैव चारवंती यंतत्वमसीत्यादौ लक्ष
णायाः पूर्वोत्तरतंत्रयोः स्थितत्वात् ॥ तथा च टिपुभाद्यंतर्गता ण्वदिह पदैकदेशत्वेनानर्थक्याद्वाहकताप्रसंग एव नास्ति ॥ विधक्त्युत्पत्तिरप्येवं स
ति संगच्छते ॥ इति सूत्रे अत्राकारः प्रयोगस्यैराकारैरर्थवापि तिहरदत्तग्रंथस्तु प्राचां रीत्यानेन व्युत्पत्तिश्चिह्नः ॥ सोऽपि विध्यर्थतापक्षः ॥ यस्तु अ
णित्यनुवर्तते तदानीमर्थमिदं तत्परण तत्कालस्येवेति गुणानामभेदकत्वादनणमुनकश्चिद्दोषः ॥ अस्मिंश्च पक्षे तत्कालग्रहणं शक्यमकर्तुं
अण्यग्रहणादुच्यते ॥ अनावश्यकतपरः स्वरूपस्यैवेति नियमेनापीष्टमिदं ॥ दिवओदित्यत्र तत्परकरणं स्वार्थं न तु कालावधारणार्थं भाव्यमा
नतया सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः ॥ तथा च स्वरितः प्रयुज्यते ॥ द्यौः पितः पृथिविमातरधुगिति ॥ पृथिवीउतधैरित्युदात्तप्रयोगस्तु द्यौः शब्दस्य बाध्यः
ओदश्च धैरित्यत्र तु मुखसुखार्थं तत्परकरणं ॥ व्याख्यानात् ॥ तेन समिधाने अग्रावित्यादौ तत्स्वरो नेति हरदत्तादयः ॥ यत्तु न विभक्तौ नुस्माद
त्यत्र जयादित्यदिभिरुक्तं ॥ इदोदित्यत्राद्यं निषेधो न भवति ॥ इदमस्य मुरित्युकारानुबन्धकरणादनित्यत्वादस्येति ॥ तदभ्युपगमवादमात्रं ॥

राम
१५०

नित्तरप्रसंगात् न केष्टपतिः ॥ भसीयतवराधसद्व्यादावंतोदात्तश्रवणात् ॥ तस्मादिदोदित्यपि मुखसुखार्थस्तकारः ॥ एतद्दृढवचने उक्तं तद्वत्
त्यादिष्वप्येवमिति दिक् ॥ वस्तुतस्तु दिव औदित्यत्राप्येवमेव हलः स्वसनधर्मिणो नुदात्ते कृते उदात्तस्वरितयो र्यणदित्येव स्वरितसिद्धेः । स्यादेतत् । दुता
मध्यमा विलंबिता चेति तिस्रो वृत्तयः ॥ तदुक्तं ॥ अभ्यासार्थं दुता वृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा । शिष्याणां तूपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलंबिता चेति ॥ ताश्च क्रमेण
त्रिभागाधिकाः ॥ तथाहि ॥ दुतवृत्त्याय स्यात्त्रयविपक्ष्यमाना योनवपानी यपलानि स्ववन्ति तस्यामेव त्रयविपक्ष्यमवृत्त्यापक्ष्यमानायां दशविलंबितायां तु
षोडश । एवं स्थिते यदि सूत्रकृद्द्विलंबितायां तपरकरणमकार्षीन्मध्यमायां दुतायां वा तर्हि वृत्तं तरेण पाठकालेः तोभिसंयोजनं स्यात् ॥ कालावधार
णेन दीर्घपुनर्योरिव वृत्त्यंतरस्यापि वारणादिति ॥ तथा च वार्तिकं ॥ दुतायां तपरकरणे मध्यमविलंबितयो र्यणसंख्यानं कालभेदादिति ॥ अतएव निपा
नना मध्यमशब्दे ह्रस्व इति संहितासंज्ञा सूत्रे कैयटः ॥ अत्र सिद्धांतं वार्तिककारा एवाहुः ॥ सिद्धं तु अवस्थितवर्णावक्तुश्चिरादिवचनादुक्तयो र्वि
शिष्यं तदिति ॥ अस्यार्थः ॥ व्यंजकीभूतो ध्वनिर्गद्यपि बहुकालानुवर्त्ती ॥ तथापि कश्चिन्मात्रापर्यंतमेवाभिव्यनक्ति ॥ तदुत्तरकालोपहितस्तु स्व
यमेवानुवर्त्तते न तु परमभिव्यनक्ति ॥ यद्वा ॥ ह्रस्वस्य व्यंजको ध्वनिर्हन्ति त्रयेऽपि मात्राकाल एव । मध्यमविलंबितयोः प्रथमगृहीतध्वन्यनुनिष्पादि
ना ततो न्यूनकालेन ध्वन्यं ह्येणाभिव्यक्त्यंतरं जन्यते अभिव्यग्यस्तु न भिद्यते ॥ एवं दीर्घव्यंजकोऽपि सर्वत्राद्यो ध्वनिर्हि मात्रा एव ॥ अनुनिष्पादी तु
ततो न्यून इत्याद्युक्तं । व्यंग्यास्तस्वतएव परस्परखिलक्षणाः ॥ एतच्च सर्वं कैयटेन ध्वनितं ॥ तस्मादुच्चारणोपेक्षां मात्राकालं प्रतीयते वर्णास्तु नित्या
व । वर्णोत्पत्तिपक्षे तु तदनुनिष्पादी दूरादपियाद्यः कश्चिद्दूरिवश्याभ्युपेयः ॥ तस्यैव कालभेदादुत्तित्रैविध्यं । वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येकस्या एव कैश्चि
द्युक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति पक्षे तु कालरूपोपाधिविशेषावच्छिन्नस्यैव कल्पितमिति दिक् ॥ उक्तं च भाष्ये । ध्वनिः स्क्रोतश्च शब्दः

श. को.
१५१

नांधनिस्करवलुल्लस्यते ॥ अल्पोमहंश्चकेषांचिदुभयंतत्स्वभावत इति ॥ अस्यार्थः ॥ शब्दोद्दिष्टार्थजकोट्यंग्यश्च ॥ शब्दानां व्यंग्यानां व्यंजक-
त्वेन संबंधीयो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते ॥ तदुभयव्यंग्यव्यंजकद्वयं केषांचिदेवतात्वादि व्यापारजन्यानामेव ननु भेषादिजन्यानामपि ।
कुतः । स्वभावतः । कारणत्रैलक्षण्यात् ॥ अत्र उभयमिति भावप्रधानो निर्देशः ॥ उभयरूपतेत्यर्थः ॥ आदिरंत्येन सहेना ॥ अंत्येनेतासहेच्चा-
यमाण आदिवर्णो वर्णसंधिर्वा मध्यगानां संज्ञा स्यादादेः स्वरूपस्य च ॥ वर्णो यथा अल् ॥ संधातस्तत्कृत् ॥ इह हि अभूततद्भावे कृ भ्यस्ती-
तः कृञोद्दितीयेति त्रकारेण प्रत्याहारः ॥ आद्यंतौ तावदवयवौ ॥ ताभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते ॥ तस्य च युगपल्लस्ये प्रयोगाभावात् तदवय-
वेषु संज्ञावतरंती मध्यमेषु विश्राम्यति न त्वाद्यंतयोः संज्ञास्मांतर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयात् ॥ अतः स्वरूपमित्यनुवर्तते ॥ स्वरूपं चादेरेव गृ-
ह्यते नांत्यस्य अप्राधान्यात् ॥ अंत्येनेति ह्यप्रधाने तृतीयातेनैदध्यत्रेत्यादौ केवल एव यकारः प्रवर्तते न णकारसहित इति कैयटादयः ॥ अत्रेदं वक्तव्यं
॥ प्रत्याहारेष्वाद्यावाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकशास्त्रस्य भाष्यादिपट्टलोलोक्त्रवाचकत्वं तावदाद्यवर्णे विश्रांतं अंत्यस्तु
नात्यर्थग्राहकः सहग्रहणात्तु विशिष्टाद्भिभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकांतरवैषम्यमिति स्थितम् ॥ त्र्यंत्यस्येत्संज्ञया पत्त तस्य कथं संज्ञित्वप्रसक्तिः ॥ अ-
न्यथा जादिसंज्ञानामपि णकारादावतिप्रसक्तेः कउच्चारः किंच ॥ अस्तु विशिष्टस्य यणसंज्ञा तथापि दध्यत्रेत्यनयणशब्दापादनं असंगतमेव
न्यायं साम्येन दूकशब्दस्यैव स्थानित्वप्रसक्त्या इकारस्य स्थानित्वा संभवात् ॥ अंत्येनेति किम् ॥ सुडिति तृतीये कवचनावयवेन माभूदिति
वृत्तिकारः । टाडुसिद्धसामित्यादि निर्देशेन टकारेण पूर्वोक्त इति निर्णयादिति भावः ॥ नन्वेवमपि टकारांतस्य संघस्य टाटकारोऽंत्यो भवत्येवेति
चेत् ॥ न । व्यक्तीतांत्यताविरहात् ॥ इह हि अंत्यत्वप्रयुक्ताय स्येत्संज्ञातेन प्रत्याहार इति सुडनपुंसकसूत्रे हरदत्तः ॥ नचैवं प्रत्याहारासि-

राम.
१५१

द्विः लणसूत्रे) नुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्यादनंत्येनापि प्रत्याहारात् ॥ इदं तु वक्तव्यं ॥ औदृष्टित्वस्यानन्यार्थतया तेनैव सुप्रत्याहारः ॥ प्रत्यासत्तेऽपि
 तथा चान्त्यग्रहणं मोस्त्विति ॥ अत्रेदं समाधानं ॥ मध्यमेनेता सहितं आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूत् ॥ एवं अंत्येन सहितो मध्यमः पूर्वेषां संज्ञा
 मा भूदित्यादिग्रहणं ॥ इतेति किम् ॥ प्रत्याहारो यथा स्यात् ॥ सहि अनंत्येनापि अनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्याद्भवतीत्युक्तम् न चैतदित्येत्यस्य
 विरहे लभ्यते ॥ न वीनास्तसहासमंतादसतीति सहेता मध्यमो वर्णः स्वरूपमिति चानुवर्तते ॥ अंत्येनादिः अण्डित्यादि संज्ञको भवतीत्यर्थः ॥ आ
 द्यंतसमभिव्याहाराच्च ॥ सहेता मध्यमो वर्णो लभ्यते ॥ वृद्धिगुणादि संज्ञास्त्विहेहापि सामानाधिकरण्यात् संज्ञात्वावगतिः ॥ अस्मिंश्च व्याख्या
 ने हलंत्यमित्यत्रेतराश्च यशंकपि नास्तीत्याहुः ॥ आद्येतावयवद्वारा समुदायानुकरणेनैव स्थित्या रत्नयैदृदम् ॥ येन विधिस्तदंतस्य ॥
 विशेषणं तदंतस्य संज्ञा स्यात्स्वस्य च रूपस्य ॥ एरचूचयः ॥ जयः ॥ अयः ॥ ओरावश्यके ॥ अवश्यलाब्धे ॥ इह येनेति करणे तृतीया ननु कर्त्त
 रिकृद्योगलक्षणषष्ठ्या बाधितत्वात् ॥ विधिरिति हि कर्मणि किप्रत्ययः ॥ तेन कर्मणोभिहितत्वाद्भयप्राप्ताविति नियमस्य नायं विषयः ॥ कर
 णं च परतंत्रं कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात् ॥ एवं चेह तृतीयया पारतंत्र्यलक्ष्यते सुबुविभक्तौ न लक्षणेति नैपायिको द्वेषस्तन्निर्मूलः ॥ न च व्यत्य
 यानुशासनवैयर्थ्यापत्तिस्तन्मूलम् ॥ तिङ्स्वपितस्य तुल्यत्वात् ॥ रथोगच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणायास्त्वयापि स्वीकारात् ॥ अतएव प्रयाजशे
 षेण हवीष्यभिषारयतीत्यत्र प्रयाजशेषं हवीष्युक्षारपेदिति मीमांसका व्याचख्युरिति दिक् ॥ न च एरजिह्वादौ दकारादीनां पारतंत्र्यं धात्वादीनां च
 स्वातंत्र्यं कृष्णादीनामिव तक्षादीनामिव च स्वरूपतः संभवति किंतु वैवक्षिकम् ॥ तेन विशेषणमप्रधानं तच्चात्मा तस्य विशेष्यस्य संज्ञेति फलितं ॥
 विशेष्यसन्निधौ च विशेषणत्वं भवति सन्निधिस्तत्त्वत्साहचर्येण यथा ईदूदद्विवचनं प्रत्ययमिति द्विवचनस्य क्वचिदधिकारात् ॥ यथा एरजि

श.कौ.

१५२

त्यत्र धातोः क्वचिदाक्षेपाद्यथा इकोऽलित्यत्र सना धातोः। इको यणचि एचो य वा याव इत्यादौ तु नैकं यं चिदपि विशेष्य सन्निधिः अतो मेदं प्रवर्तते ॥
स्यादेतत्कउदो ष्य पूर्वस्येत्यत्र ओ ष्य पूर्वकत्वं धातोरेव विशेषणं स्यान्न तु ऋकारस्य सहिद्विशेषणत्वाद्ददंतस्य संज्ञा ॥ संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्या-
यति ॥ न तु स्वयं विशेषणादियोगमनु भवति ततश्च संकीर्णमित्यादावतिव्याप्तिः ॥ पूर्तमित्यादावव्याप्तिश्च एवमुतश्च प्रत्ययादित्यत्राप्यसंयो-
गपूर्वत्वमंगस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणं स्यान्न तु कारो तस्य ततश्चाशुहीत्यादावतिव्याप्तिः विशेषणं च यद्यंगस्य तदा तस्य हि इत्यादावतिव्या-
प्तिः अथ प्रत्ययस्य तर्हि तस्य हीत्यादिसिद्ध्यतु अशुहीत्यादौ तु दोष एवेति ॥ अत्राहुः। गुणप्रधानभावसापेक्षेयं संज्ञा तथा च उतश्च प्रत्ययादित्या-
दौ विशेषणसंबंधवेलायां गुणभावास्फुरणान्तमनुभूय पश्चाद्विशेष्यसंबंधे विशिष्टा संज्ञा भवति ॥ इह हि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं ॥ न तु विशेष्ये वि-
शेषणमिति। व्याख्यानात् ॥ अत एव न विशिष्टे वैशिष्ट्यं नाप्येकत्र द्वयमिति दिक् ॥ तथा च वार्तिकं ॥ येन विधिः स दंतस्येति चेत्तद्ग्रहणोपाधीनां तदं-
तोपाधिता प्रसंगः। सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोरेष्टत्वादिति। ग्रहणोपाधीनां गृह्यमाणविशेषणत्वेनैव समतानामो ष्य पूर्वत्वादीनामित्यर्थः ॥ य-
थेष्टत्वादित्यनेनेदं दर्शयति चतुर्विधेषु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेषु मध्ये विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमेवैह संमतं न त्वितरत्रिकं व्याख्यानात् लक्ष्यानुरोधा-
त् ॥ इह सिद्धांताभिमतं विशेषणविशेष्य भावं स्फुटीकर्तुं बहूनि वार्तिकानि प्रवृत्तानि ॥ तद्यथा। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः। द्वितीयाश्रितेत्यादौ श्रि-
तादयो विशेष्यास्तद्विशेषणं च सुप् एवं नडादिभ्यः फणित्यादौ नडादिविशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति फलितोर्थः ॥ एतेन ग्रहणवता प्रातिपदिके-
न तदन्तविधिर्नास्तीत्यपि व्याख्यातं तस्याप्युदात्तप्रतिषेधसमानविषयकत्वस्य दिवउत्सूत्रे कैयटादिभिरुक्तत्वात् ॥ अत एव गोस्त्रियोरिति सूत्रे भेदोऽयं यत् प्रातिपदिकमिति व्याख्यातं ॥ एतेन शेषोऽप्यसखीत्यादौ ग्रहणवतेति प्रतिषेधसंचारयंतो हरदत्तादयः प्रत्युक्तः। प्रकृतमनुसरामः

राम

१५२

॥ श्रिताद्योविशेष्यादित्युक्तम् ॥ तेन द्वितीयाश्रितेति समासः कृष्णश्रित इत्यत्रैव भवति ननु कृष्णं परमश्रित इत्यादावपि ॥ तथा नडादिभ्यः फक् ॥
 नडापणः नेह स्तेन नडस्यापत्यं सौत्रनाडिः ॥ अनुशति कादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ ननु कृष्णं परमश्रित इत्यत्र समासप्राप्तिरेव नास्ति ॥ अत्र हि स
 मासात् सुबुद्धितः तेन श्रितांतं सुबंतमेव न भवति ॥ अत्र कैयटहरदत्तौ ॥ संबुध्यंतमुदाहर्तव्यं कृष्णं परमश्रितेति एतद्विप्रत्ययलक्षणेन सुबंतं
 भवति श्रितांतं च श्रूयते इति ॥ स्यादेतत् ॥ सिद्धांतेश्रितादीनां विशेष्यत्वेऽपि तत्र सुबंतत्वं बाधितम् ॥ नचातएवान्वयानुपपत्त्या श्रितादिशब्दानां
 तत्प्रकृतिकेलक्षणेति वाच्यं ॥ संबुध्यंत एव मुख्यार्थपुरस्कारेणावकाशलाभात् ॥ तथा च कृष्णश्रितमित्यादि न सिद्धे इति ॥ उच्यते ॥ समासतद्धि
 तप्रकरणे सर्वत्र श्रितादीनां नडादीनां च तत्तत्प्रकृतिकेलक्षणे वरवद्वासेन दीभिश्चेत्यादौ अत्र स्थेत्वा धात् ॥ गहितत्र संबुध्यंत तत्संभवति ॥
 पूर्वकालैकेत्यादौ संबुध्यंत तासं भवेपि एकविभक्तावित्यादि सौत्रनिर्देशो न सिध्येत् ॥ तस्मात् सामान्यापेक्षज्ञापकवक्षेनेकसूत्राय सर्वत्र तत्त
 त्प्रकृतिकेलक्षणेति स्थिते इह त्यभाष्यवृत्त्योः कैयटहरदत्तकृतं भंत्काव्याख्या नमना देयमित्यवशेषः ॥ अस्यापवादमाह ॥ उगिहूर्णग्रहणव
 र्जमिति ॥ उगितावर्णेन च प्रातिपदिकं विशेष्यत इति फलितोर्थः ॥ महंतमतिक्रांतातिमहती उपसर्जनत्वाद्गौरादिलक्षणस्य डीषोऽभावे उगि
 दंतत्वान्डीप् ॥ बृहन्महत्तोगौरादित्वं नास्तीत्यपिकेचित् ॥ युक्तं चैतत् ॥ महते सौ भगायेत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वसिद्धयेशतुरनुम इति सूत्रे
 न यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महत्तोरुपसंख्यानमिति वार्तिकस्यारभ्यमाणत्वान्डीपोप्युदात्तत्वसिद्धेः ॥ अतद्वत् ॥ दासिः ॥ नचेह सामर्थ्यात्तदंतवि
 धिः ॥ अस्यापत्यं इः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् ॥ नचैवमिजोन्नित्वं व्यर्थं स्यादिति वाच्यं ॥ बाह्यादिभ्यश्चेत्यत्र यथायथं वृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां च रि
 तार्थत्वात् ॥ नचैवमपि औपगविरित्यादावेव स्यान्ननुदासिरिति ॥ अकारस्येहानर्थक्यत्वादिति चेन्न ॥ वर्णग्रहणे अर्थवत्परिभाषाया अप्रवृ

श.कौ.
१५३

नेः॥ तथा चैते तसूत्रशेषे वार्तिकः॥ अलैवानर्थकेनेति॥ अतएव संघाते नार्थवतैव॥ तेन स्त्रियाद्वितीयः इहैव भवति॥ स्त्रियोपरमस्त्रियोने
हशस्त्रयोः शस्त्र्यः॥ तथा इह नृषार्यम्णां शौसौचेत्यत्र नृद्व्यत्र संघातग्रहणेऽप्रीह नृग्रहणं न तेन प्रीहानावित्यादौ शौसौचेति नियमाप्रवृत्तेः दी
र्घः सिद्ध्यति उदस्थास्तं भोरित्यत्र वापदां तस्येत्यतः पदग्रहणानुवृत्तिपक्षेऽपि उदेव विशेष्यः॥ अननुवृत्तौ तु न काचित् सतिः॥ उभयथाप्यनर्थक
स्याग्रहणान्नेह गर्मुत्थास्यति गर्मुत्सुवर्णतृणयोः॥ ननु शस्त्र्यौ प्रीहानावित्यत्र प्राप्तिरेव नास्ति पदांगाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति वच
नात् न हीदंतन्नापितदुत्तरपदमिति चेत्॥ सत्यं॥ पदांगाधिकार इति वचनसत्वे तथैव किं त्वेतद्वृत्तं भाष्ये सौत्रेण तदंतविधिर्नैव गतार्थत्वात्॥ अ
तएव परमश्चासावतिमहांश्चेति विग्रहे परमातिमहानिति सिद्ध्यति वचनाश्रयणे तु नैतत् सिद्धेत्॥ अतिमहच्छब्दस्य महदुत्तरपदत्वेऽप्यनंग
त्वात्॥ परमविशिष्टस्यांगत्वेऽपि महदुत्तरपदत्वाभावात्॥ सौत्रेण तदंतविधिना तु सातमहत इति दीर्घमुगिह्मणोऽनुमागमश्च ह सिद्ध्यति॥ नचेह
ग्रहणवतेति निषेधः शङ्क्यः॥ समासप्रत्ययविधौ द्व्यनेन सह समानविषयः स इत्युक्तत्वात्॥ तस्यैव बीजं न्यजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपेतु
मिच्छतामिति भारविप्रयोगो व्याख्यातः॥ अलैवेत्यस्यापवादः पठ्यते भाष्ये॥ अनिनस्मिन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदंतविधिं प्रयोज
यंतीति॥ अनुराजेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन इन्द्रं दीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन अस्मिन् सुपयादित्यर्थवता सुश्रोतादित्यनर्थकेन मनसुशर्मैत्यर्थ
वता सुप्रथिमेत्यनर्थकेन॥ एतच्चेणः षीध्वमिति सूत्रेण ग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् सिद्धं॥ परिवैविषीध्वमित्यत्र हि षीध्वं
शब्दस्यानर्थकत्वादेवाग्रहणे सिद्धे किंतन्निवृत्त्यर्थेन अंगग्रहणेनेति दिक्॥ सूत्रस्योदाहरणांतराण्याहवार्तिककारः॥ प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसं
ज्ञायं॥ अन्वर्थसंज्ञयाक्षिप्तः संज्ञीसर्वादिभिर्विशिष्यते इति फलितोर्थः॥ उपपदविधौ भयाख्यादियहणं॥ भयंच आख्यादयश्चेति हं हः॥ तेन स्वच

राम
१५३

प्रकरणे मेघर्तिभयेषु रुजइति सूत्रे वाक्यं भित्वा उपपदेन मेघर्ती विशेष्येते भयेन नु उपपदं यदि नु भया द्यशब्दोर्द्धं कृत्वा आदिशब्देन बहुव्रीहिः ।
 क्रियेततदाक्षेपप्रियमद्वैरप्युपपदं विशेष्येत सिद्धांते नु क्षेमादयः उपपदेन विशेष्येते भयंकरः अभयंकरः आ द्यंकरणं स्वा द्यंकरणं । डीप्प्रतिषेधे स्व
 स्वादिग्रहणं । स्वसापरमस्वसा ॥ अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च । प्रतिषेधे प्रयोजनमित्यनुवर्तते । द्विगुनासन्निधापि तमुत्तरपदं विस्तादिभिर्विशे-
 ष्येते इति भावः । द्विविस्ताद्विपरमविस्ताच्चाचिता । द्विपरमाचिता । दितिः । दैत्यः । आदित्यः । दित्स्मदि त्यादित्येति सूत्रे अदिति ग्रहणं न कर्तव्यं परमदित्यादिभ्यः
 स्त्वनभिधानान्न भवतीति भावः । रोण्या अण् । रौणीति सूत्रेण चानुरर्थिकः आजकरोणः ॥ सैहकरोणः ॥ तस्य च । तस्य चेति वक्तव्यं ॥ उक्तानां व-
 क्ष्यमाणानां च सर्वेषामयं शेषः ॥ तथा चेह सूत्रे स्वरूपमित्यनुवर्तते इति फलितोर्थः । ननु व्यपदेशिवद्भावेन रौण इति सिद्धमिति चेन्न ॥ व्यपदेशिव-
 द्भावो प्रातिपदिकेनेति निषेधादिति भाष्यकाराः । यद्यपि रौणीशब्दो न प्रातिपदिकं तथापि अप्रातिपदिकेनेत्यर्थवाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिंगवि-
 शिष्टस्यापि ग्रहणात् स्त्रीप्रत्ययात्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो नास्तीति भावः ॥ यथा कथंचित् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टग्रहणमिति हि क्त्वा पूसू-
 त्रैव स्थिते ॥ ननु यदि नु सूत्रे त्पुच्यते स्वरूपग्रहणं चानुवर्त्यते तर्हि व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेत्यस्य निर्विषयत्वं स्यादिति चेन्न ॥ सूत्रं ता-
 ठुक्दशांता ठुइत्यादि सावकाशत्वात् ॥ न च तत्रांतग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावो न भविष्यतीति वाच्यम् ॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध-
 इत्येतद्वाधेनान्तग्रहणस्य चरितार्थत्वा ज्ञापकसिद्धेयं परिभाषा । पूर्वात्तसपूर्वादि निरिति वक्तव्ये पूर्वादिनिःसपूर्वाच्चेति योगविभागश्चेहता-
 पकः । वक्तव्यं तस्तभ्याख्यादाविव सूत्रांता ठुक्दशांता ठुइत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेण सिद्धे अंतग्रहणसामर्थ्यमपि सूत्रपाद-
 मिति परिभाषाश्रयणं व्यर्थम् ॥ न चैवं गोकुलमित्यत्र ह्रस्वः स्यादिति वाच्यं ॥ उपसर्जनं योगोशब्दस्तदंतस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वनिधानात् ॥

श. को
१५४

सन्निधानाच्चश्रुतिपदिकं प्रत्येवविशेषणताश्रयणात्॥ गौशब्देचतदभावात्॥ अतस्वरान्जकुमारिस्त्रित्यवनह्रस्वः॥ उपसर्गमयत्स्त्रीप्रत्य
योतंतदंतस्य प्रातिपदिकस्येत्यत्रापिसन्निधानाश्रयणात्॥ एषेवतवापि गतिः न ह्युक्तपरिभाषेह संभवतिव्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ग्र
हणवतेतिचपरिभाषाह्यमपिप्रत्ययविधिविषयकमितिदिवउत्सूत्रेकैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात्॥ एवंचपूर्वादिनिरितियोगविभागोव्यर्थः
किंबहुनापूर्वादिनिरित्यत्रतदंतग्रहणसंभवात्सपूर्वाच्चेतिसूत्रव्यर्थव्यपदेशिवद्भावेनसिद्धेतस्येतिप्रकृतवार्तिकमपिनकर्तव्यं॥ स्वरूपमिति
तु प्रागेवप्रस्यारब्धातमितिदेव॥ रथसीताहलेभ्योयद्विधौ॥ तद्वहतीति यत्॥ रथ्यः परमरथ्यः॥ सीत्यं परमसीत्यं सौत्रं॥ सीतया संमितमित्यर्थः॥ नौवर्त्रो ध
मेति यत्॥ हलस्य कर्षो हल्यः॥ मतजनहलात्करणजल्यकर्षेष्चिनियत्॥ यद्विधाविति किं॥ हलसीराटु गिति वग्विधौ तदंतग्रहणं मा भूदिति कैय
टः॥ अत्रेदं चकृत्यं॥ हलसीरादिति द्विः पठ्यते तस्येदमित्यधिकारे तद्वहतीत्यधिकारे चतत्रोभयत्रापि तदंतविधिरिष्ट एव आद्यस्य प्रागदौ व्यतीय
त्वाल्लुक्॥ द्विहलः॥ अपरस्य श्रवणं॥ द्वैहलिकः॥ स्पष्टं चेदंचतुर्थे हरदत्तग्रंथे॥ युक्तंचैतत्॥ रथाद्यत्तद्वहतीति स्थशब्दस्य द्विरूपादानमेतदर्थमिति
भाष्येप्युक्तत्वात्॥ वहत्यधिकारस्वरथहलयो रूपदानसामर्थ्याल्लभ्योहितदंतविधिरविशेषादुभयत्रापि स्यादेव॥ नचैवमिहपद्विधावित्यसंगतमिति
वाच्यम्॥ तस्योपलक्षणत्वात्॥ ग्रहा॥ रथाद्यदिति सूत्रे रथादृथांगे इति वदो ढरीत्युक्तौ तत्प्रकारकशब्दबोधस्योपपादयितुं शक्यत्वेपि हलग्रह
णेन दुपपादनस्य वक्तुमशक्यत्वेन हलग्रहणेन न तदंतविधिः॥ अस्तु वा संख्या पूर्वपदस्येति कैयटशयः॥ तस्मै हितमिति प्रकरणेशरीरावयवाद्यदिति
सूत्रे रथाच्चेतिवार्तिकं॥ तत्राप्ययंतदंतविधिर्बोध्यः॥ यत्तु तत्रकैयटो वक्ष्यति॥ हलसीराशब्दाभ्यां साहचर्याच्चतुर्थी ध्यायविहित एवयति तदं
तविधिसाहुरिति॥ तत्राहुरिति अस्वरसोद्भावनं॥ असमासे निष्कादिभ्य इत्यसमासग्रहणेन तस्मिन्प्रकरणे विशिष्यापि तदंतविधेर्ज्ञापितत्

राम
१५४

यासाहचर्याश्रयणेपितदंतविधेर्दुर्गारत्वादित्यवधेयम्॥सुसर्वाहर्दिकृशब्देभ्योजनपदस्य।सुपांचालकःसुमागधकः॥सर्वपांचालकःअहर्द
पांचालकःअरुहादपिबहुवचनदिषयादितिबुञ्॥सुसर्वाहर्दोज्जनपदस्येत्युत्तरपदवृद्धिःदिकृशब्दः॥पूर्वपांचालकः॥अपरपांचालकःपूर्ववद्बुञ्
दिशीमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः॥ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानांऋतुवाचिनःशब्दाद्योर्वृद्धिमान् वृद्धिनिमित्तप्रत्ययःतद्विधानेअवयवानांपूर्वपद
त्वेइतिशेषः॥तदंतविधिरिहवाचनिकएव॥शरदःपूर्वभागःपूर्वशरत्पूर्वपराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः॥तत्रभवंपूर्वशरदंसंधिवेलाद्युत्तुन
सन्नेभ्योण्॥अवयवाहतोरित्युत्तरपदवृद्धिः॥वृद्धिमदितिक्॥शरदृषण्यदत्यत्रतदंतविधिर्माभूत्॥तेनतत्रऋत्वणेवभवतिपूर्वशरदृषमिति॥अव
यवानांक्॥पूर्वस्यांशरदिभवेपौर्वशरदिकमित्यत्राण्भवतिक्॥तु कालाठुत्रेवभवतितत्रहियथाकथंचित्कालवाचिनो गृह्यतेनतुल्यैवेत्य
युञ्॥उत्तरत्रसंधिवेलाद्युत्तुनसन्नेणविशेषणात्॥अतएवसायंप्रातिकः॥पौनःपौनिकइत्यादिसिद्ध्यति॥ठञ्विधौसंख्यायाः॥द्वेषष्टीपरिमाणम
त्येतिषग्रहेतद्विज्ञायेत्यनेनसमासेकृतेआर्हादितिठकृन्भवतिसंख्यायास्तदंतविधौसतिसंख्यातादपिठकृप्रतिषेधात्॥तेनप्राग्बतेरितिठञ्भव
ति॥अहर्दपूर्वतिलुकृन्भवति॥सोस्यांशकस्त्रभृतयइत्येतस्येत्यनुवर्तमानेतदस्यपरिमाणमित्यत्रपुनःप्रत्ययार्थस्यसमर्थविभक्त्यानि
र्देशात्॥पुनर्निर्देशेनहिप्रकृतालुकृसंबन्धादिलक्षणमिदमिति सूच्यते॥यद्वा॥अनुवर्तमानेनसोस्येत्यनेनसहितंपरिमाणसंख्यायाइत्येतत्ता
वत्प्रत्ययंविधत्तेतत्तस्यलुकिकृतेपुनस्तदस्यपरिमाणमिति वचनसामर्थ्यात्स्वार्थेतज्जातीयःप्रत्ययःतस्यविधानसामर्थ्यात् द्विगुनिमित्त
त्वाभावाद्वालुङ् न भविष्यति॥एतच्चरत्तिकारमतमाश्रित्योक्तम्॥भाष्यकारमतेतुतमधीष्टइतिसूत्रेणभूतार्थप्रत्ययंकृत्वादिषाष्टिकइत्यादि
साध्यंनह्यत्राहर्दितिलुकृप्राप्नोतिअनाहर्दयत्वात्॥यद्यपितमधीष्टइत्यत्रकालादितिबर्ततेतथापिक्लेसंख्येयेवर्तमानात्षष्टिशब्दादुत्पत्तिर्नविरु

श. को. १५५ ध्यतेरमणीयादिभ्यस्त्वनभिधानान्नभवति। परिमाणार्थेतुलुकदुर्वारः॥ तथाहि॥ प्राग्वतेष्ठमिति ठञ् नदहसीत्यतः प्राकृतेन क्रीतमित्येवमाद्यर्थे स्तेषु भ-
 वति॥ अर्हत्पर्येच॥ ततः परेपियेर्थावर्तयतीत्यादय आकालिकडाद्यंतवचने इत्येवमंतास्तेष्वपि भवति॥ एवं च ठञ् आर्हीषानार्हीषा र्थसाधारणत्वेपि प्र-
 रिमाणार्थस्य तदर्हतीत्येतः प्राङ् निर्देशान्नत्रोत्पन्नश्च आर्हीष एव। न च तदस्येति पुनरुपादानमात्रेणार्हीषत्वमपगच्छति। नहि काकोवाण्यत इत्यार्ही-
 यत्वं निवर्तते किंच यद्यार्हीयत्वं निवर्तते॥ तर्हि जीवितपरिमाणादन्यत्रापिलुङ् न स्यात्॥ द्वौ निष्कौ परिमाणमस्य हि निष्कः न च द्वित्रिपूर्वा निष्कानि ति-
 वचनस्योपपत्त्या स्वैरिति कचं॥ परिमाणातिरिक्तेष्वार्हीषार्थेषु वचनस्य सावकाशत्वात्॥ तस्माद्यस्य षष्ठिर्जीवितपरिमाणं षष्ठिमसौ भूते भवेती-
 त्ति मधीष्टे भूते इत्येव हि माष्ठिकः साधनीयः॥ तदस्येति तु र्थसंख्यम्। सोऽस्येत्यनुवृत्त्येवेष्टमिद्वेति स्थितम्। धर्मो नञ्॥ धर्मचरति धर्मैर्ऋः॥ अ-
 धर्मचरति आधर्मिकः॥ अधर्माच्चेत्येतन्नञ्चत्वं पदो गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च प्रयोजनं। इष्टकेषीकामाल्यनां चित्तूलभारिषु। इष्टकचितं॥ प-
 केष्टकचितं। इष्टीकतूलेन मुंजेष्टीकतूलेन। मालभारी॥ उत्पलमालभारी॥ इहोत्तरपदाधिकारे प्रयोजनस्योदाहरणात्पदो गेति पदशब्द उत्तरपदपर-
 इतिकेयटादयः॥ अतएव परममहत्परिमाणमित्यत्र परममहत्तोद्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठी तत्पुरुषः॥ सामानाधिकरण्ये हि आन्यत्वन इत्य-
 त्वस्यादित्युदयनाचार्यो व्याचक्ष्यः॥ यत्तु तत्र चर्द्धमानेनोक्तम्। पदो गाधिकार इत्यत्र केवलपदाधिकारो गृह्यते न तूत्तरपदाधिकारः॥ अन्यथा इ-
 ष्टकेषीकामालानामित्यत्र पुनस्तदंतविध्युपसंख्या नं व्यर्थं स्यात्॥ तथा च परममहत्परिमाणमित्यत्र कर्मधारयपक्षव्यात्वप्रसक्तिर्नास्त्येवेति-
 तदेतदनवहिताभिधानं। इष्टकेषीकेत्यस्य प्रयोजनत्वेनोदाहरणात्॥ उपसंख्यानां तरस्य गगनकुसुमायमात्रत्वात्॥ तस्मादाचार्योक्तमेव स-
 म्यक्॥ एतेन सततनैशतमो रतमन्यत इति भाविप्रयोगे ओजः सहो भस्तमसस्तृतीयाया इत्यलुक् कुतो नैत्याशंक्यवर्धमानोक्तरीत्या उत्तरप-

राधिकारेतदुत्तरपदग्रहणं नास्तीति दुर्घटवृत्तिकारोक्तिरप्यपास्ता ॥ यदपि ओजः सह इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं ॥ ओजः प्रभृतीनामुत्तरपदाक्षिप्तं पूर्वपदं प्र
तिविशेष्यत्वादिति तदपि वार्तिकविरोधादुपेक्ष्य ॥ विशेष्यविशेषणभावनिर्णयायैव इह त्यक्तवार्तिकानां प्रवृत्तिरितिके प्रवदेव स्वयं मपि व्याख्यातत्वा
त् ॥ भारविप्रयोगोऽस्त्वित्यं समाधेयः ॥ वृत्तवृत्तिः नैशतमसो वृत्तमिति षष्ठीतत्पुरुषः ॥ न पुंसकेभावेन स्ययोगेशेषविवक्षायां षष्ठी ॥ ततः सततं नैशनमो
वृत्तं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः ॥ यद्वा ॥ वृत्तवर्तते प्रजयैकविधानमिति भावेकः सततं नैशनमसो वृत्तं वृत्तिर्यस्मिन् इति प्राग्वत् ॥ अंगाधिकारे प्रयोज
नान्याह ॥ प्रयोजनं महदप्रस्वसूत्रसूणादीर्घविधौ ॥ महान् परममहान् आपस्तिष्ठति स्वापः ॥ न पूजनादिति समासांतनिषेधः ॥ नन्वेवमपि च्छंदस
पसर्गेभ्योपईदित्तीकारः प्राप्नोति नृत्तपसमासांतः ॥ येन ऋक् पूरित्यप्रत्यय इव निषेध्येत इति चेत् सत्यं ॥ ह्यंतरूपप्रागेभ्य इत्यत्राप इति कृतसमासां
प्रत्ययानुकरणं प्रथमांतं ॥ अहोः इति विषद्व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ इह त्यं स्वाप इति भाष्यं चास्मिन् व्याख्यानिप्रमाणमित्यबधेयं स्वसारोपरमस्व
सारनिप्रमाणपरमसारोपरमपदोदत्तस्य द्वावनडहोनुम् ॥ पञ्चदशः प्रयोजनं हि पदः पश्यकेवलस्योदाहरणं तु पादयतैरप्रत्ययः पात्पदः पदेत्यमिह ॥ इह
कोत्तुं स्यादपि णिणोपोरुत्तममिति न ॥ उत्तरपदाधिकारे तु पादशब्दो विशेष्यमेव ॥ तेन पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्विति पदभावः पादेनोपहते पदोपहृत
मित्यत्रैवं भवति इह तु नदिग्धपादेनोपहते दिग्धपादोपहृतमिति ॥ उत्तरसूत्रेऽप्येवं तेन पद्यत्यतदर्थे हिमकापि हतिषु चेति यद्वा बइहैव भवति ॥ पादेनो
पहतीति पत्काषी इह तु न परमपादकाषी ॥ यस्तु परमपत्काषीति प्रयोगः स परमश्चासौ पत्काषी चेति विग्रहेण समाधेय इति भाष्येऽप्येतयोः स्थितम् ॥ य
पेयं अतिपूयं अतिवयम् ॥ अस्यापरमास्त्रा अनड्वान् परमाड्वान् ॥ वुपथिमथिपुंगोसरिवचतुरनड्वतमिग्रहणं ॥ द्यौः सुयौः पंथाः सुपंथाः ॥ न पूज
नादिति समासांताभावः मंथाः परममंथाः ॥ पुमान् परमपुमान् गौः सुगौः ॥ सखा सुसखा सखायौ सरवायौ ॥ चत्वारः परमचत्वारः अनड्वहः

श.को.
१५६

परमानुवाहः। त्रयाणां परमत्रयाणां॥ भाष्येतु परमपंथाः परमगौरित्युदाहृतम्॥ तत्र समासांतापत्तिः॥ नृजनादिति निषेधस्तु नास्ति स्वतिर्भाष्येति व
क्ष्यमाणत्वात्॥ अतएव काचित् कोयमपपाठ इति कैयटः॥ समासां तविधेरनित्यतया वा समाधेयं॥ यद्वा परमुदाहरणोतरमिष्यर्थः॥ अपंथा अगो
रित्यत्र नञ् तत्पुरुषात् प्रथो विभाषेति साधुत्वं यत्तु परमसखा याविति पठितं भाष्ये तत्र बहुव्रीहिर्बोध्यः। गौण नङ्। णित्वे दृष्येते एव अस्याद्य नङ्।
त एतच्च मिद चेत्त्यादित्यत्र द्वितीयाश्रितेत्यत्र च स्पष्टं। अनुद्युसोवरुण इन्द्रसखा आग्नेयादि मरुत्सखेत्यादि प्रयोगाश्चैव मेव संगच्छन्ते एते नर्थ
संज्ञा सूत्रेशो भवेः सखा सुसखिरित्युदाहरन् हरदत्तस्य सकारश्चापास्तः॥ त्रैलोक्य इति तु त्रिषाब्दार्थसमवेतसंख्याद्यभिधाप्रिष्टमि
मरद्विषयारव्यानाद्दोषो भवति प्रियत्रीणां अतित्रीणां प्रार्थन्य तु स्यादेव परमत्रयाणामित्याहुः। अत्र व्याख्याने प्रमाणं मृग्यं। इह प्रत्ययाधिक
इति न कर्तव्यं। तदंतग्रहणे नैवेष्टिपि द्वैतित्युक्तं न विस्मर्तव्यं॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात् सविहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं। इह प्रत्ययाक्षिप्तस्य धा
तु प्रातिपदिकाद्यव्यवकसमुदायस्य प्रत्ययेन विशेषणात् तदंतविधिर्लभ्यते॥ अंगसंज्ञा सूत्रेयस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेद्वितीयो गं वि
भज्यपरिभाषात्वेन व्याख्यानादर्शांतरलाभः॥ इदं च संज्ञाविधौ न प्रवर्तते सुप्रतिष्ठं तं पदमिति ज्ञापकात्॥ अंतरपदाधिकारेऽपि न प्रवर्तते तद्वदय
स्पृहलेखयदणलासेषिति सूत्रेलेखग्रहणाज्ज्ञापकादिति वक्ष्यते अस्यापवादमाह। प्रत्ययग्रहणापेक्षया इति। यत्रापेक्ष्यते प्रत्ययस्य विशेष
षणं तत्र तदंतग्रहणं नेत्यर्थः॥ यथारदाभ्यानिष्ठात इत्यत्र। तेन दृषणीर्णेत्यत्र हृधातोस्तकारस्य निष्ठातं प्रत्ययपवीभूतस्य नत्वं न भवति। इह
प्रघट्टके संज्ञाविधावुत्तरपदाधिकारे रदाभ्यां स्यता सील्लुटोरित्यादौ च प्रत्ययो विशेष्यतया श्रीयते इतरत्र तु विशेषणतयेति फलितोर्थः॥
तदिदं सकलं सूत्रेणैव सिद्ध्यति इति स्थितम्॥ सौत्रस्य तदंतविधेर्वाचनिकमपवादमाह॥ वार्तिककारः। यस्मिन् विधिस्तदादावल्यग्रहणे। अ

राम.
१५६

चिशुधात्विति इयङ्. वङ्. चयथेह भवति श्रियौ श्रुवाविति एवमिहापि सिद्धयति श्रियः श्रुवइति। तदंतविध्यश्वास्तुहदिविधिः अतो विशेषणेनैव॥ रुद्धि
र्यस्याचामादिस्तद्धृद्॥ यस्यसमुदायस्यावयवानामचामध्ये प्राथमिको ज्वरुद्धिसंज्ञकः सरुद्धसंज्ञकः स्यात्। आश्रुगुप्तीयः॥ रुद्धाच्छः॥ अचामि
तिजातो बहुवचनेनैव द्वयोरपि भवति॥ शालीग्रः॥ एकस्यापि भवति व्यपदेशिवद्भावात्॥ ज्ञाब्राह्मणीतस्या अथंज्ञीयः। वानामधे यस्य। पौरुषे
यनामतस्यरुद्धसंज्ञावास्यादित्यर्थः॥ उभयत्रविभाषेयं॥ देवदत्तादीनामप्राप्तेवा मदेवादीनांचप्राप्ते आरंभात्॥ देवदत्तीयाः॥ देवदत्ताः॥ विधायमू
र्तिकपटेन वामनीमिति श्रीहर्षः॥ गोत्रोत्तरपदश्च। नित्यं वृद्धसंज्ञावक्तव्येति शेषः॥ कंबलचारायणीयाः ओहूनपाणिनीयाः। दृतेरौदीयाः॥ कंबल
प्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यादि स्मर्यः॥ पणनंपणः॥ घञर्थे कविधानमिति कः॥ सोस्यास्तीति पणी। पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः। अण्। गाथिविद
प्रिकेशिगणिपणिनश्चेति प्रकृतिः॥ ततो यूनीज्॥ पाणिनिः॥ स्यादेतत्॥ ण्यसत्रियार्थमितइतिसूत्रेणेह इज्जोलुक्प्राप्नोति॥ आर्षाद्युत्प
न्नत्वादिति चेन्न॥ आर्षग्रहणेन ऋष्यं धकेतिसूत्रविहितस्य ऋष्यण एव ग्रहणात्॥ अस्य च औत्सर्गिकत्वात्॥ यद्वा॥ पाणिनशब्दो यौनिके भवत्
गोत्रदः। सुविधौ तु रूढस्यैव ग्रहणं॥ एतच्च शास्त्रांते एकशेष निर्देशाद्वा भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्तिकनिर्देशाद्वासी प्रत्ययपाणिनेरिति अह्य
कारव्यवहाराच्च निर्णीयं॥ नन्वेवमपि पाणिनेः छात्राः पाणिनीया इति न सिध्यति॥ रुद्धाच्छं बाधित्वा इज्जश्चेत्यणः प्रसंगात्॥ न च छेदिविहिते यूनि
लुगिति इज्जोलुक्सतिनापमित्रंतइति वाच्यं। प्रत्ययलक्षणेन इज्जंतत्त्वानपायात्॥ अत्राहुः॥ इज्जश्चेत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यतो गोत्रग्रहणमनु
वर्तते तच्च पूर्वसूत्रपूर्वस्वर्यते तेनापत्याधिकारादन्यत्वेन प्राप्तं लौकिकं गोत्रं विहाय गोत्राधिकारो गृह्यते स्वरितेनाधिकार इति वचनात्॥ कण्वा
दिश्च गर्गाद्यंतर्गणः॥ ततो गर्गादिभ्यो यत्रिति विधीयमानो यज्ञपारिभाषिक एव गोत्रे भवति तत्रापि अधिकारसत्वात्॥ तेन इज्जश्चेत्यत्रापि पारिभा

श. को.

१५७

षिके गोत्रे यद्वृत्तं ताच्छेषेण इत्यर्थः फलितः ॥ यद्वा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कण्वादि सूत्रे यद्वृत्त्यने स च भारिभाषिके विहितत्वात् तस्यैव
प्रत्यायकः ॥ एवं चार्थाधिकारादि जश्चेत्यत्रापि तथा ॥ णमि निरिति तु यूनि इव न तु गोत्रे तेनाणोः प्राप्ते निर्बाधः छप्रत्यय इति स्थितम् ॥ रूढस्यापत्यं रै
ढिः ॥ अत इव ॥ अनंतरे गोत्रे वा न चैव मिजश्चेत्यण्प्रसंगः ॥ न ह्यचः प्राच्यभरतेष्विति निषेधात् ॥ स्यादेतत् ॥ यदि गोत्रोत्तरपदस्य वृद्धसंज्ञा विधीयते
॥ तर्हि पिङ्गलकाण्यस्य छात्राः पैङ्गलका ण्वा इत्यत्र वृद्धाच्छः स्यात् ॥ इष्यते तु कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् ॥ सत्यं ॥ अत एवापरितोषादुक्तं वार्तिकं क्वच
॥ गोत्रांताद्वा समस्तवदिति ॥ शेषिकाधिकारे प्राग्दीव्यतो णित्यत्र वा इत्यमतिदेशः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ अपत्याधिकारादन्यत्वाच्च ॥ लौकिकगोत्रस्य
स्य दोदन पाणिनीया इत्यादिसिद्धातीति भावः ॥ किमविशेषेण नेत्याह ॥ जिह्वाकात्य हरितकात्यवर्जम् ॥ कतशब्दो गर्गादिः ॥ जिह्वाच प्रहृष्टव
र्णश्चैकात्म्यः तस्य छात्रा इत्यर्थः ॥ णेव भवति जैः साकाताः हरितकाताः ॥ त्पदादीनि च ॥ एतानि वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥ त्यदीयं ॥ अदसीयम् ॥ इदमीयं ॥ किमीयं ॥ त्वादाय
निः ॥ मादायनिः ॥ उदीचां वृद्धादिभिः ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमावादेशौ ॥ यद्वा प्राचां देशो यस्याचामादिरिति भ्रूकपुत्यानुवर्तते ॥ यद्वा यस्या
चामादिस्तद्वृद्धसंज्ञा स्यात् देशाभिधाने ॥ एणीपञ्चनीयः ॥ गोनर्दीयः ॥ भोजकटीयः ॥ एडितिकिम् ॥ आहिच्छत्रः ॥ कान्यकुब्जः ॥ विधेयसंज्ञा संबंधबलेन प्रमृ
त्वि भक्त्युच्चारणाच्च प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं ॥ व्यवस्थितविभाषाचैयं ॥ तेन क्रौडदेवदत्तशब्दोपरप्राग्देशवाचिनेन वृद्धसंज्ञातेन क्रौडोदेवदत्त इत्य
णोच भवति ॥ प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य भवत्येव वृद्धसंज्ञा ततः काश्यादित्वाद्बहुलक्षणो वृद्धिर्भवतः ॥ शेषिकेष्विति वक्तव्यं ॥ सेपुरिकीसे
पुरिका ॥ स्कौनगरिकी ॥ स्कौनगरिका ॥ सेपुरं स्कौनगरं च वाहीकग्रामौ ॥ तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्प्रिठौ भवतः ॥ शेषिकेष्विति वचनादपत्ये वृद्धलक्षणः ॥ राम
किञ्चन विकारे च नित्यं वृद्धेति मयण् ॥ न तदेवं कुणिमतं भाष्यमतं चानुसृत्य प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमिति व्याख्यातं ॥ जयादित्यस्तु प्राचिदेशे ये सन्ति ते प्रां

राम-

१५७

श. को
१५८

चः पुरुषास्तेषां यो देशः तदभिधाने इति व्याचख्यो ॥ प्राचामित्यस्य च श्रूयमाणदेश विशेषणत्वे संभवति अध्याहर्तव्येन मतेनेत्यनेनान्वयोनक
ल्यइति तस्याशयः ॥ अस्मिन्पक्षे वाहीकग्रामे दैवदत्त इत्यत्र कौड इत्यत्र वाः कृत्वा देवठञ्जिठौ न भवत इति स्पष्टं ॥ किंतु सैपुरिकीत्यादि भाष्यो
दात्तं तं च नेनैव साधनीयं स्यादिति दिक् ॥ देश इति किम् ॥ गोमती नाम प्राग्देश नदी तत्र भवामत्स्याः गोमताः ॥ देशग्रहणेन नदी न गृह्यते नदी
देशोऽग्रामा इति पृथगुपादानां लिङ्गात् ॥ प्रागादिदेशविभागस्त्वित्यम् ॥ शरावती नाम नदी ॥ उत्तरपूर्वाभिमुखी तस्यादक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यव
स्थितो देशः प्राग्देशः ॥ उत्तरापरस्यामुदग्देशः ॥ उक्तं च ॥ प्रागुदं चो विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा ॥ विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सानः पातु शरावतीति ॥
अमरसिंहोप्याह ॥ शरावत्यास्तु गोवधेः ॥ देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर इति ॥ अमरव्याख्यातारस्तु ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाभि
गमिनी शरावतीति वदेति ॥ उभयोर्माप्रागुदकस्वरूपेन विवादः ॥ वाहीकदेशस्तु प्रागुदग्वहिर्भूतः ॥ बहिषष्टिलोपो यज्ञचेति व्युत्पादनादिति वि
वरणम् ॥ तच्चित्यम् ॥ अव्ययात्यविति सूत्रेकाश्यादिभ्यश्चञ्जिठाविति वार्तिकं व्याचक्षणेन भगवता शाकलनाम्नो ग्रामस्योदीच्यवाहीको भयरूप
ताभ्युपगमात् ॥ तत्र हरदत्तादिभिस्तथैवानुवादाच्च ॥ तस्माद्वाहीको देशविशेष इत्येव न त्वं तथा च कर्णपर्वणि ॥ पंचानां सिंधुषष्ठा नाम नदी ये सैव
॥ वाहीकनामते देशे न तत्र द्विवसं वसेदिति ॥ एतेन धर्मबहिर्भूतत्वाद्वाहीका इत्युक्तं भवति ॥ शतद्रुविपाशादरावती वितस्ता चंद्रभागेति पंचनदीः
सिंधुनदस्तुषष्ठः तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्व्याख्यातारः ॥ व्युत्पत्त्यंतरं नुतत्रैव दर्शितं ॥ वहिकश्च वाहीकश्च विपाशां पिशाचको ॥ तयोरेतत्वं वाहीकानेपासृष्टिः प्रजापतेरिति ॥ एतच्च वि
वेचनं वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यादावुपपाद्यते इति सर्वमुच्यम् ॥ ॥ इति श्रीविद्वन्मुकुटतत्त्वस्य लक्ष्मीपारसूरेः सूनुना भट्टेन भट्टेन कृतैशब्दकोस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमोऽध्याय इति नवमोऽ
द्विकः ॥ शब्दार्थसमाप्तः ॥ ॥ वाराणसीप्रसादस्य नियोगेन प्रयत्नतः ॥ काशीसंस्कृतसुद्रायामं किंतो यशिलाक्षरैः ॥ १॥ श्रीकाशीजीमैतानवापीके पूर्वफोटकपरमहाराजशिवला
लदुबेजीके मकानमेव पीजिवकोरेनाहोय उनको इस वर्ष के संपादक श्री बाबू वाराणसीप्रसादजी के पास या कचौरी गली मे ईपतापसिंहके दुकान पर मिलेगी ताः ३२ अगस्त स. १८७६ ई.



॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभस्य नवान्हिकं समाप्तम् ॥

